

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskerens Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Henrik Becker-Christensen og Jørgen Witte

FRA KØBSTAD TIL STORKOMMUNE

Aabenraa bys historie
bind 4
1945–1970

Fra købstad
til storkommune

Udgivet med støtte af
Aabenraa kommune.

ISBN 87-7406-011-2

ISSN 0109-9264

P.J. Schmidt A/S, Vojens

J.P. Møller Bogbinderi, Haderslev

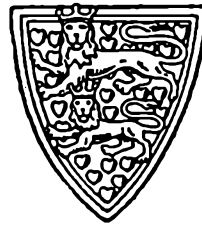
Udsnit af kort, hvortil Geodætisk Institut
har ophavsret, er gengivet med
instituttets tilladelse. (A 441/85).

Det farvelagte billede på bindets omslag er malet af kunstmaleren
Hans Falck. Billedet er tidligere gengivet på forsiden af en
turistbrochure fra o. 1958 med titlen »Se Sønderjylland fra
Aabenraa«.

Henrik Becker-Christensen og Jørgen Witte

FRA KØBSTAD TIL STORKOMMUNE

Aabenraa bys historie
bind 4
1945–1970

Skrifter udgivne af
Historisk Selskab for Sønderjylland nr. 61

Aabenraa 1985

Indholdsfortegnelse

Forord	9
<i>Henrik Becker-Christensen:</i>	
1. Fra købstad til storkommune – nogle hovedtræk ..	11
Befrielse og efterspil	11
Fra magre år til gode tider	17
Byens vækst	20
Byens vise fædre og mødre	27
<i>Jørgen Witte:</i>	
2. Fra engroshandel til serviceerhverv – den økonomi- ske udvikling	33
Den økonomiske udvikling i hovedtræk	33
Det økonomiske opgør efter Besættelsen	35
Havnen	38
Engroshandelen	44
Eksportmarkedet samt heste- og kreaturmarkedet	46
Detailhandelen	49
Industrien og håndværket	57
Pengeinstitutterne	64
Den offentlige sektor	67
Forsøgene på at trække virksomheder til byen	69
3. Befolkningsforhold	72
Byens borgere	72
Befolkningens sociale sammensætning	75
Familiestruktur og kønsroller	78
4. Indkomsterne og forbruget	81
Indkomsterne	81
Kontrollen med priserne	85
Det daglige forbrug	88
Anskaffelsen af varige forbrugsgoder	92
5. Arbejde og arbejdsløshed	97
Arbejdsformidlingskontoret	97

Arbejdsløshedens omfang	98
Brændselshjælp til de arbejdsløse	100
Kommunale beskæftigelsesarbejder	102
Andre initiativer til bekæmpelse af arbejdsløsheden	105
Rova og Gryfa	107
Fagbevægelsen	108
6. Den sociale sikkerhed	112
Sikring mod trang på grund af sygdom m.m.	113
Aldersrente og alderdomshjem	116
Pensionister ude i byen	121
Hjemmesygepleje, husmoderafløsning og hjemmehjælp	122
Kommunehjælp og fattighjælp	124
Sundhed og sygehusvæsen	127
<i>Henrik Becker-Christensen:</i>	
7. Boligmangel og boligbyggeri	130
Båndet omkring byen	130
Bolignøden	131
Kommunale initiativer	139
Boligforeningerne	143
Det store parcelhusbyggeri	149
Byens gamle huse	154
8. Afhængigheden af vand, gas, elektricitet og andre »væsener«	160
Vand og gas	160
Elektricitet i røg og damp	162
Fjernvarme – en ny opvarmningsform	167
Dagrenovationen	169
Fra »das« til »træk og slip«	171
9. Trafikken til lands, til vands og i luften	177
Biler og andre køretøjer	177
Det sure med det søde – bilismens problemer	180
Bybus og rutebiler	182
Kampen om rutebilstationen	186
Tog og passagersejlads	189
Flyvske drømme	193
10. Veje og gader	198
Omkørselsvej kontra hovedvej	198
Fra hovedgade til gågade	204
Andre gader og veje	209
De mange parkeringspladser	211

Navneskik	214
»Vejpligt«	216

Jørgen Witte:

11. De politiske partier	218
Aabenraa Kommunalforening	218
Danske Samfund	220
Den upolitiske liste – »Dansk kommunal Vælgerforening uden for Partierne«	222
Venstre i Aabenraa by	228
Det radikale Venstre	231
Den konservative vælgerforening	232
Socialdemokratisk Forening	234
Kommunisterne og SF	240
12. Arbejdet i byrådet	242
Holger Finks sidste år	242
»Gang i galocherne« under Buchreitz 1946–50	243
Gjelstrups »sinne« år 1950–58	250
Erik Jessen og »de gode tider« 1958–70	256
Valget 1970 – et vagtskifte	271
13. Det tyske mindretal	275
Hjemmetyskheden i Aabenraa – status 1945	275
Den dansksindede befolknings reaktion	276
Retsopgøret	278
Bund deutscher Nordschleswiger og Slesvigsk Parti	279
Der Nordschleswiger	285
Den tyske privatskole	288
Det tyske gymnasium	294
De tyske børnehaver	295
Det tyske bibliotek	296
14. Børnehaver og uddannelsesinstitutioner	298
Børneforsorg	298
Den danske og tyske borgerskole	306
Rammerne om folkeskolen i efterkrigsårene	308
Sociale aktiviteter inden for skolens rammer	313
Skolens struktur	316
Statsskolen	319
Teknisk Skole, Købmandsskolen og Specialarbejderskolen	321
Børnehaveseminariet	325

Henrik Becker-Christensen:

15. Kultur, sport og fritid	328
Bibliotek, arkiv og museer	328
Kulturelle foreninger og aftenskoler	334
Sønderjyllandshallen og Folkehjem	342
Presse, radio og fjernsyn	346
Sport og lignende	351
Banko og andre forlystelser	359
Kolonihaver	362
Noter	365
Person- og navnerregister	388

Forord

Selv om en historiker anvendte hele sit liv, ville han dog ikke kunne beskrive alle sider af en bys historie. Over for denne mangfoldighed af samfundsaktiviteter slår hverken historikerens tid, arbejdsindsats eller siderne i en trykt bog til. Man kan ikke få alt med i en byhistorie, men må vælge mellem mange spændende ting og begivenheder for at holde de givne rammer.

Dette bind af Aabenraas byhistorie spænder i princippet over tidsrummet 1945 til 1970 – fra Befrielsen til kommunesammenlægningen. De to årstal var afgørende for byens historie på nogle områder. På andre områder var der et skel ved den begyndende højkonjunktur i 1958 og ved oliekrisen i 1973–74, – det gjaldt f.eks. de økonomiske og sociale områder. Fremstillingen i dette bind af byhistorien vil derfor til tider gå ud over den formelle tidsmæssige afgrænsning for at bringe mere sammenhæng i begivenhederne. Det gælder også tiden før 1945. Da vi har søgt at tage nogle andre sider af tilværelsen i Aabenraa op til behandling end det foregående binds forfattere, har det fordret, at de lange linjer undertiden blev trukket op. Herved får »nye« læsere, der ikke er i besiddelse af det for længst udsolgte bind III mulighed for at forstå baggrunden for Aabenraas seneste udvikling.

Byhistorien kan skrives på mange måder. Vi har valgt at begynde skildringen med et selvstændigt oversigtskapitel, som gerne skulle lette overblikket over resten af bogen. Derefter følger nogle kapitler om de grundlæggende økonomiske og befolkningsmæssige forhold i købstaden. De arbejdsmæssige, sociale, bolig-mæssige og trafikale forhold danner midterkapitlerne, og til sidst følger kapitlerne om det politiske og kulturelle liv, der strækker sig fra arbejdet i byrådet og det tyske mindretals virksomhed til fritidsaktiviteterne.

Selv om Aabenraas udvikling i disse 25 år set med lokale øjne naturligvis var noget helt specielt og særegent, kan man dog ikke komme uden om, at byens historie på mange måder hang sammen med den almindelige danske historie. Dette perspektiv har vi søgt at antyde, fordi det er vigtigt at erkende både det almindelige og det særegne ved byens historie. Selv om det er svært at distancere sig fra en periode, vi lever

tæt på endnu i dag, og så at sige »se historisk« på den, har vi dog ønsket at anskue disse årtier med »en troldsplint i øjet«. Det er lettere at se forstående på en periode end at se kritisk på den, men begge dele er nødvendigt.

Byhistorie kan ikke skrives uden at nævne navne. Det har vi også gjort, men der kunne nævnes mange flere. Ikke mindst inden for det politiske område, har mange gjort en fortjent indsats, men den enkelte kommer let til at stå i skyggen af borgmesteren, som tegner byen udadtil. Det er heller ikke mange personer, som er nævnt i forbindelse med retsopgøret, fordi vores hensigt kun har været at skildre begivenhederne dengang, og ikke give de pågældende eller deres pårørende en ekstrastraf fyrré år efter. Den unge generation, for hvem denne periode kun er historie, har imidlertid også et krav på, at mindre fordelagtige oplysninger om fortiden kommer frem. Også på dette punkt har det således været en balancegang at skrive Aabenraa bys nyeste historie.

Ved udarbejdelsen af bogen har vi modtaget gode råd og vejledning fra adskillige personer. Her skal rettes en særlig tak til J. Bentsen, J. P. Caspersen, Immo Doege, Otto W. Eriksen, K. A. Flade, Aksel Hansen, Erik Jessen, Hugo Lildholdt, Niels H. Kragh Nielsen, Peter Petersen og Hans H. Worsøe, der ved gennemlæsning af dele af manuskriptet har bidraget med korrektioner og supplerende oplysninger. Tilsvarende vil vi gerne takke Inge Elisabeth Becker-Christensen, som har haft det store slid med at udarbejde det omfattende person- og navneregister.

Endvidere vil vi gerne takke personalet på Det sønderjyske Landsbibliotek, Landsarkivet for de Sønderjyske Landsdele og Historiske Samlinger for Sønderjylland, der har ydet en stor indsats ved fremskaffelse af den benyttede litteratur, arkivalier og billeder. Endelig vil vi rette en varm tak til Historisk Samfund for Sønderjylland og Aabenraa Kommune, som har muliggjort udgivelsen af denne bog.

Jørgen Witte og Henrik Becker-Christensen

1. Fra købstad til storkommune – nogle hovedtræk

Befrielse og efterspil

Den 4. maj 1945 om aftenen afholdt Arbejdernes Fællesorganisation i Aabenraa et bestyrelsesmøde, hvor man drøftede den kommende tids opgaver. Man var enige om, at byens socialkontor skulle lukkes »... for de clementer, der under besættelsen har skummet fløden«, samt at der skulle igangsættes forskellige beskæftigelsesarbejder. Formanden, byrådsmedlem Johann Weiss, kunne i den forbindelse oplyse, at kommunen ville igangsætte arbejder, »... straks der indtræffer særlige forhold«. Det gjorde der imidlertid midt under mødet. Sekretæren Hans Schmidt kunne således afslutte sit referat af forhandlingerne med følgende passus: »Kl. 8.30. Krigen endt i hvert fald i Danmark. Hurra. Slut«. ¹ Aabenraas magistrat må imidlertid have haft en forudelse herom. Tidligere samme dag havde den forbudt al udskænkning af stærke drikke i byen indtil videre med virkning fra den 5. maj. Dette forbud blev først ophævet 12 dage senere. ²

Den 5. maj kl. 8.00 om morgenen trådte Kapitulationen i kraft. Modstandsbevægelsens folk med deres blå-rød-hvide armbind kom på gaden og overtog efter et kortvarigt intermezzo med den tyske kommandant opgaven med at opretholde ro og orden. Samtidig fandt også de første arrestationer sted. Sent samme dag kom nogle få englændere til byen. De blev ved Folkehjem budt velkommen af den aldrende redaktør Frantz von Jessen fra »Berlingske Tidende«. Den 7. maj ankom så de længe ventede engelske tropper, der blev hilst med hurra-råb af en tætpakket menneskemængde. Mere stilfærdig var afskeden derimod med de tyske soldater, som i de følgende dage forlod byen. ³

Glæden over Befrielsen og englændernes komme udløste en sand feststemning i Aabenraa. Allerede den 10. maj blev der afholdt fodboldkamp mellem englænderne og Aabenraas mesterhold. I de følgende dage afløste den ene fest den anden – bl.a. på »Hotel Monty«, som det beslagnede »Stadttheater« nu var blevet omdøbt til, samt på festpladsen ved Knapstien. Det var på denne baggrund, at avisen »Sønderjyden« den 15. maj konstaterede, at aabenraaerne var blevet helt forlystelsessy-

Modtagelsen af den første englænder på Folkehjem den 5. maj 1945. (Foto Hist. Samlinger)

ge.⁴ Den glade stemning varede ved i flere måneder. I midten af juli overværede 4.000 tilskuere Det kongelige Teaters friluftsopførelse af »Elverhøj« med Johs. Meyer i hovedrollen, og den 31. august blev der sat et punktum for sommerens aktiviteter med en stor »befrielsesfest« på Folkehjem.⁵

En og anden af byens indbyggere lod i disse forårs- og sommermåneder nok tankerne gå tilbage til de store genforeningsfestligheder i 1920. Denne gang var glæden imidlertid også blandet – ihvertfald for en del

af Aabenraas borgere. Da befrielsesrusen havde lagt sig, blev den hos nogle afløst af en mere nøgtern indstilling. Det kom i efteråret 1945 bl.a. til udtryk på et socialdemokratisk bestyrelsesmøde. Her konstaterede Statsskolens rektor, Georg Buchreitz, at »... vi er i det hele og har været det siden 5. maj lidt ude af balance. Det gælder næsten alle, om ikke alle. Og det er jo let at forstå. Den glæde, som 5. maj bragte os, var så overvældende. I fem lange, onde, forbandede år havde vi dag for dag levet under tryk og åg, i ængstelse hver gang havelågen gik i utide eller en bil bremsede op i gaden ved nattetid. Og så pludselig på en gang herrer i vort eget hus igen. Modstandsbevægelsens folk på gaden med de trefarvede armbind vakte jubel. Englændernes indtog druknede i begejstring. Landet var frit og de tyske soldater vaklede hjemad med deres barnevogne og vabler på fødderne. Det måtte give jubel. Det er den største stund i alle unge danskes erindring. Større kunne den heller ikke blive. Vi drak af glædens fulde bæger i store drag.

Men drikken skulle ikke forblive oplumret. Der kom malurt i øllet. Det har gjort mig ondt i det forløbne halvår at se, hvordan man har vænnet sig til at skille unge mennesker i to grupper: »armbindsfolkene og de andre«. Jeg mener at diskussionen om armbindsfolkene og de andre er ført i et helt galt spor Vi har ikke været helt frie i den tid, der er gået. Sprængningen af Knivbjergmonumentet har jeg let ved at bære over med; værre er det, når det er gået ud over »Nordschleswigsche Zeitung«, for det er både urigtigt og uklogt. Men jeg vil forlade disse triste tanker og vende mig til andre. Det er nemlig ikke blot modstandsbevægelsens folk, der har været ude af balance – det er endog rigsdagens mænd, ja det er vel os alle. Jeg vil blot her opholde mig ved en ting: de nye straffelove, som vi jo nu er ved at fortryde. Den ene efter den anden – også af de ledende politikere – træder nu frem og løfter advarende fingeren imod de dommere, der bruger de love, der nu er givet. Brug dem ikke for strengt o.s.v. Efter den søde kløe kommer den sure svie«. ⁶

Det var der flere befolkningsgrupper i Aabenraa, som kom til at mærke. Mindst gjaldt det de ovenfor omtalte unge mennesker, som blev generet på grund af deres manglende deltagelse i modstandsbevægelsen. Denne opsplittning mellem »armbindsfolkene og de andre« blev ikke af lang varighed.

Værre var det for de embedsmænd i byen, som med amtmand Kresten Refslund Thomsen i spidsen efter den danske regerings ønske havde søgt at opretholde et tålcligt forhold til besættelsesmagten. Amtmanden blev nu direkte lagt for had af modstandsbevægelsen, der endda søgte at få ham suspenderet og stillet for en tjenestemandsdømstol. Så vidt kom det dog ikke. Refslund Thomsen blev over for regeringen bakket kraftigt

Fotografen har på dette billede fra befrielsesdagene indfanget både sejrherrene, frihedskæmperne med armbind og de engelske soldater samt taberne, de tyske soldater på cykel på vej sydpå, ved Løgumklostervejs udmunding i Haderslevvej. (Foto Hist. Samlinger)

op af Aabenraa-Sønderborg amtsråd, hvorpå sagen døde lige så stille ud. Den havde imidlertid vist, at der var en dyb modsætning mellem dem, der havde deltaget i eller forberedt sig til en militær kamp for landet, og dem der med andre midler i en menneskealder havde søgt at forsvare danskheden i Sønderjylland og modarbejdet en grænseflytning. Hjemme i Aabenraa følte amtmanden og hans ligesindede sig da også meget isolerede. »Det var en uhyggelig tid«, skrev Ingeborg Refslund Thomsen i sine erindringer, »pludselig kunne alle bestemt huske, hvad alle havde sagt. Immer rin i Fårhuslejren. »Pas på, hvad du siger«, sagde de i alle ligegyldige kaffeselskaber. Jeg sagde lige ud: »Tak, jeg går ikke ud, så længe folk er så ondskabsfulde«. ⁷ Denne uhygge var dog af forbigående art. I 1947 blev amtmandinden selv med 126 stemmer i en rundskuekonkurrence kåret som »byens mest populære dame«. ⁸

Mere grund til frygt i tiden efter Befrielsen havde de af byens borgere, som havde forbrudt sig imod de nye straffelove. Det var værnemagerne, stikkerne, og de mange inden for det tyske mindretal i Aabenraa som på den ene eller den anden måde havde bistået den tyske besættelsesmagt. I slutningen af juni 1945 var der i Aabenraa politikreds blevet interneret 825 personer. Heraf var omkring 200 blevet løsladt igen, men man

manglede endnu ifølge modstandsbevægelsen at internere et par hundrede.⁹ Hvor mange af disse personer der boede i Aabenraa by er ikke oplyst i det foreliggende kildemateriale, men af de lokale aviser fremgår det, at det drejede sig om et betydeligt antal.

I de følgende tre år blev retten i Aabenraa rammen om en del af opgøret med dem, der havde forsyndet sig under besættelsen. Byens borgere kunne daglig følge med i de mange processer, som aviserne refererede udførligt med navns nævnelse. Undertiden gjaldt det også egne pårørende eller en nabo. I marts 1946 faldt dom nr. 200. Ved årets udgang var tallet nået op på henved 600. Da manglede retten endnu at behandle de såkaldte »tunge sager«. De fandt deres afslutning -- ihvertfald for Aabenraas vedkommende -- da underretten i efteråret 1948 idømte lederne af det tyske mindretal langvarige fængselsstraffe. Heraf havde de 7 bopæl i Aabenraa. Hermed var et uhyggeligt kapitel i byens historie endelig blevet afsluttet.¹⁰

Det tyske mindretals aktiviteter under Besættelsen og det efterfølgende retsopgør kom imidlertid til at kaste lange skygger over den nationale sameksistens i Aabenraa, hvis befolkning ifølge borgmester Gjelstrups skøn i 1951 bestod af 17–18% hjemmetyskere.¹¹ Uforsonligheden var stor i begge lejre og satte sig dybe spor i dagligdagen. Allerede den 8. maj 1945 besluttede magistraten efter henstilling fra modstandsbevægelsen at fritage kommunens tysksindede funktionærer for tjenesten indtil videre.¹² Et voldsomt, men heldigvis også enkeltstående udslag af hadet mod hjemmetyskerne var ukendte gerningsmænds sprængning af »Nord-schleswigsche Zeitung«s bygninger og trykkeri i august samme år. Selv om byens danske talerør »Hejmdal« fordømte fremgangsmåden, lagde det ikke skjul på, at den tyske avis ophør ikke ville vække »sorg eller savn«.¹³

Et mere fredeligt og typisk udslag af de nationale modsætninger i byen var Aabenraa Andelsboligforenings beslutning om, at »... tysksindede illoyale eller andre personer, der har været håndlangere for nazismen«, i fremtiden ikke ville få tildelt lejligheder i andelsboligforeningen.¹⁴ Tilsvarende fremkaldte tilstedeværelsen af en hjemmetysk kontordame på byens dommerkontor voldsomme protester fra modstandsbevægelsens side. Den mente ikke, at hjemmetyskerne i fremtiden kunne få lov til at beklæde stillinger på offentlige danske kontorer. Dommer Levinsen og politifuldmægtig Iver Møller modsatte sig dog skarpt, at den pågældende blev fjernet.¹⁵

Efterhånden faldt gemytterne mere til ro, men endnu i slutningen af 1940'erne og i 1950'erne fremkom der hyppigt uforsonlige udtalelser om modparten i såvel den danske som den tyske presse. Det samme

gjaldt undertiden også byrådet, hvor det så sent som i 1960 kom til et voldsomt sammenstød mellem den socialdemokratiske og den tyske gruppe.¹⁶ På samme måde var der i mange år en klar opdeling mellem danske og tyske forretninger, hvor der var bestemte butikker, som man, alt afhængig af sit nationale ståsted, ikke handlede i. Tilsvarende vakte det i 1953 forargelse, at Alders- og Invaliderenteforeningen i Aabenraa ville afholde en jubilæumsfest på det hjemmetyske Teater Hotel.¹⁷

I anden halvdel af 1950'erne begyndte der dog at ske en optøning af fronterne. Med til at bane vejen herfor var udstedelsen af København--Bonn-erklæringerne i 1955 om de nationale mindretal i grænselandet, der sammen med Vesttysklands optagelse i Nato indvarslede en dansk--tysk afspænding. Tyske turister i Aabenraa mærkede ændringen, da de i 1957 gæstede byen. Deres rejseleder udtalte således til »Hejmdal«, at »... for bare et par år siden ... blev vi modtaget køligt. Det var der måske ikke noget at sige til, men jeg vil ikke lægge skjul på, at forandringen glæder os meget. Vi bliver ikke længere betragtet som »uni-forms-tyskere«, men som ganske almindelige turister«.¹⁸

Efterhånden var der da også gydt så meget olie på vandene, at der blev slået bro over de gamle modsætninger i byen. Et udslag heraf var det, da det hidtil helt tysk dominerede Aabenraa Skyttelaug i disse år fik en markant tilgang af udpræget dansksindede medlemmer. Et andet tegn var byens begyndende deltagelse i de såkaldte dansk-tyske dage, der blev afholdt af de nordslesvigske købstæder og Flensborg. Formålet hermed var netop at fremme vekselvirkningen mellem dansk og tysk og bygge bro over de modsætninger, som nazismen og krigstiden havde skabt. I 1960 var Aabenraa selv for første gang vært for et sådant arrangement med deltagelse af 700 indbudte gæster.¹⁹

Efterhånden blev den nationale kamp i Aabenraa ligesom i det øvrige Sønderjylland således afløst af en fredelig sameksistens. Godt nok var man i 1970, som den hjemmetyske kommunalpolitiker og redaktør af »Der Nordschleswiger«, Jes Schmidt, konstaterede, endnu ikke nået så vidt, at man ved et borgmestervalg kunne se bort fra det nationale tilhørsforhold.²⁰ Til gengæld var der nu for første gang siden det nationale brud i 1840'erne blevet skabt en god samarbejdsånd og et fordrageligt klima, som ikke kun gjaldt byrådet men også de mange arbejdspladser, foreninger og institutioner, hvor danske og tyske havde deres daglige virke.

Fra magre år til gode tider

Oven på den fem år lange Besættelse og de glade befrielsesdage var Aabenraa i efteråret 1945 så småt ved at vende tilbage til mere normale forhold. Et tegn herpå var den gradvise afvikling af modstandsbevægelsen, hvis opgaver efterhånden blev overtaget af politiet og militæret. Med genoptagelsen af dagligdagen meldte de store problemer sig, som krigstiden havde efterladt. Der herskede således i Aabenraa som i det øvrige land mangel på stort set alt. Mest følelig var manglen på tøj, fødevarer, boliger og brændsel. Efter nogle år kom hertil også mangel på arbejde.

Værst gik det ud over byens mange fattige familier. I december 1945 kunne »Hejmdal« berette, at der dagligt kom en strøm af dårligt klædte mennesker til avisens kontor, for at bede om at komme i betragtning ved den årlige juleuddeling. »Der kunne fortælles rystende beretninger«, skrev »Hejmdal«, »om mange af disse mennesker, der kender til nød og ved, hvad det vil sige, at man må lade børnene blive i sengen om dagen, fordi man intet fodtøj og ingen klæder har at give dem på. Der kunne fortælles om små forslidte mødre, der er vant til at undvære, for at familien kan blive mæt af de små portioner mad, hun har kunnet skrabe sammen for de få, fattige penge hun må spinke og spare med for at få dem til at slå til. Der kunne også berettes om gamle mennesker, der kun har lige fra hånden og i munden og må nægte sig selv de billigste små glæder, som kunne sprede lidt lys i deres alderdom, om syge, der ikke er i stand til at arbejde og derfor må klare sig med mindre end intet, eller om ensomme, der intet sted har at henvende sig om støtte.«²¹ Trods den lidt patetiske form dækkede denne skildring over barske realiteter.

For at bøde lidt på tøjmanglen modtog Aabenraa i oktober 1945 12 store kasser med børnetøj. Det var en kreds af dansk-amerikanere, der stod bag gaven. Fra rådhuset blev tøjet fordelt til byens og omegnens befolkning.²² Bortset herfra var borgerne ellers nu som før henvist til de sparsomme indkøbsmuligheder, som rationeringsmærkerne gav. Til dette formål blev der i de første efterkrigsår hvert kvartal uddelt 28.000 ark rationeringsmærker i Aabenraa.²³ Mange varer af mere eksotisk oprindelse var det endda endnu ikke muligt at få.

Vareknapheden gav anledning til, at en del af byens borgere søgte at gå andre veje. Som det var tilfældet under krigen blomstrede sortbørsen fortsat i Aabenraa i anden halvdel af 1940'erne. Oprævlingen af en af byens større sortbørsvirksomheder i 1948 viste, at denne indkøbsform var en udbredt måde at anskaffe sig de mest eftertragtede varer i form af bl.a. kaffe, sukker, smør, margarine og amerikanske cigaretter på.²⁴

Mere lovlydig, men ikke altid lige hygiejnisk, var den anden mulighed, som adskillige af byens borgere tyede til for at sikre sig et ekstra kosttilskud. Således var der i 1947 omkring 200 husstande, som holdt svin i byen. Hertil kom andre dyr såsom høns, ænder og kaniner. Dette husdyrhold var nok med til at genoplive Aabenraas gamle købstadspræg, men myndighederne var ikke glade herfor. Det varede da heller ikke længe, inden disse »bylandmænd« måtte opgive deres virksomhed efter påbud fra myndighederne.²⁵

I 1950 var forsyningssituationen igen ved at nærme sig det normale. Byens kolonialhandlere var da ifølge »Hejmdal« i den behagelige situation, at det nu var lettere for dem at fortælle folk, hvad de ikke kunne få af de traditionelle julevarer, end hvad de kunne købe. Svesker, korender, kernefri rosiner, sukat, kokosmel og pommeransskal kneb det fortsat med. Hvis man i tide indleverede sit rismærke til købmanden, kunne man dog sikre sig 325 gram ris til risengrøden. Mandler var der ingen mangel på, men de var til gengæld dyre.²⁶ Få år efter var også disse sidste påmindelser om krigens tid blevet historie.

Længere tid tog det at løse boligproblemet. Indtil midten af 1950'erne herskede der regulær bolignød i Aabenraa. For overhovedet at få tag over hovedet var flere hundrede af byens borgere i denne periode nødt til at tage til takke med de kommunale husvildebaracker og boligvogne. Hertil kom i de første efterkrigsår også benyttelse af en gymnastiksal og forskellige former for privat indkvartering. Tilsvarende boede mange af byens øvrige borgere, der ikke var husvilde, også i fugtige, usunde lejligheder og huse, der kun havde dårlige eller ingen sanitære installationer. For at ingen skulle komme til at fryse for meget, blev der ydet forskellige former for brændselshjælp, lige som kommunen i vinteren 1947 indkøbte et større parti tørv og brunkul, hvoraf særlig trængende kunne købe 300 kg på gunstige betingelser.²⁷

Takket være boligforeningernes store indsats og et vist privat nybyggeri blev bolignøden i løbet af 1950'erne gradvist omdannet til en boligmangel. De værste slumboliger var nu forsvundet, men det kneb fortsat for tilflyttere og unge ægtepar med at få en bolig, eller for dem, der i forvejen havde en sådan, at få en bedre. Det var først i løbet af 1960'erne at det ved opførelsen af de mange lejligheder i Guldbjergparken og et accelererende parcelhusbyggeri for alvor lykkedes at bygge sig ud af efterkrigsårenes bolignød og boligmangel.

Blandt efterkrigsårenes mangelvarer hørte endelig også mangel på arbejde. Mens besættelsestidens nødhjælpsarbejder og arbejde for værne-magten havde givet god beskæftigelse i byen, gik det anderledes i tiden efter 1945. Lige som i det øvrige land steg arbejdsløsheden i Aabenraa

Gammel og nyt mødes. I forgrunden en af kommunens husvildebaracker på Lindsnakkevej der omkring 1950 måtte vige pladsen for Kolstrup Boligforenings afdeling IV.

Kilde: Kolstrup Boligforening. Ved 25 års jubilæet, s. 7 (1968).

i anden halvdel af 1940'erne til en ledighed på 5–6%, hvilket dog var mindre end forventet. Til gengæld steg den gennemsnitlige arbejdsløshed i Aabenraa fra 1949 til over 9%, og her holdt den sig i det følgende tiår. Værst var den sæsonbetonede arbejdsløshed, som kunne blive skyhøj. I januar 1950 var der omtrent 400 arbejdsløse i Aabenraa. Året efter toppede denne sæsonbetonede ledighed ved i vinteren 1951–52 at nå op på 24% af de arbejdsløshedsforsikrede.

Først i slutningen af 1950'erne begyndte arbejdsløsheden igen at dale for i 1965 at nå et lavpunkt på 2,3%. Det var de gode tider som følge af den internationale højkonjunktur, der nu også satte sine spor i Aabenraa og skabte grundlaget for de såkaldte »glade 60'ere«. I denne periode blev den tidligere tingenes tilstand vendt på hovedet, idet arbejdskraft inden for adskillige erhverv nu blev en mangelvare. En undersøgelse i 1970 af den kvindelige arbejdskraftreserve viste i den forbindelse, at det kun var muligt at skaffe 22 kvinder til tre nye virksomheder, som påtænkte at flytte til byen. Et andet udslag af arbejdskraftmanglen var i dette år også ankomsten af de første tyrkiske gæstarbejdere til Aabenraa.²⁸

Samtidig med den gode beskæftigelse steg også reallønnen. Mens den gennemsnitlige realindkomst i byen på 12 år kun var steget med 17% i tiden fra 1945–57, voksede den på kun seks år fra 1957–63 med hele 39%. Det var en udvikling som fortsatte i resten af 1960'erne. Hermed havde borgerne i Aabenraa langt om længe fjernet sig et afgørende skridt fra efterkrigsårenes smalhans og fået del i en hidtil ukendt velstand, som åbnede helt nye forbrugsmuligheder. Det kom bl.a. til at give sig udslag i de mange biler, som efterhånden trængtes i de snævre gader, og de nye villakvarterer, som skød op langt fra den gamle bykærne. Herved blev

også den udvikling fuldbyrdet, som i løbet af kun 25 år førte til en fuldstændig ændring af byen og dens udseende.²⁹

Byens vækst

I bunden af den brede tunneldal omgivet af skovene, engene og fjorden var Aabenraa i løbet af middelalderen vokset op på skråningerne af en mindre bakke, oprindeligt helt ud til vandet. Endnu i 1945 strakte den sammenhængende købstadsmæssige bebyggelse sig ikke stort uden for selve bybakken. Dog var der i tiden efter århundredeskiftet også opstået en del villabebyggelse ud langs bl.a. Forstallé, Kolstrup og Haderslevvej samt sidevejene Bjerggade, Karpedam og Gl. Kongevej. Det var inden for dette begrænsede område, at langt den største del af Aabenraas 12.300 indbyggere boede ved besættelsens ophør. 25 år senere var byens befolkning kun vokset til omkring 15.000. Til gengæld bredte den sig da over et flere gange så stort areal. Det var denne eksplosive fysiske vækst, som mere end noget andet gjorde årene 1945–70 til et afgørende nybrud i byens lange historie.

I 1951 bragte »Jyllands Posten« en længere reportage om Aabenraa. Her skrev avisen bl.a., at »... gamle, ret snævre gader præger Aabenraas centrum. De er bakkede, og selve hovedgaden ligner ingen hovedgade. Men den er det. Der er nok af butikker, og det er vist ikke mange varer, man spørger forgæves efter. Det er rammen, der er primitiv. Det er den typiske gamle lilleby, der har vokset sig stor, og som imponerer mere i sine yderkvarterer«. ³⁰ Det var disse »yderkvarterer« som nu for alvor begyndte at vokse.

Fjernt fra centrum var Aabenraa Andelsboligforening, der var stiftet under besættelsen, begyndt at opføre den ene boligblok efter den anden. Sammen med adskillige rækkehuse og et begyndende villabyggeri blev det grundstammen i en helt ny bydel, der med udgangspunkt i Rugkobbekvarteret i løbet af 1950'erne og 1960'erne bredte sig mod vest som et flere kilometer langt boligbælte på sydsiden af Tøndervej.

Nærmere centrum fulgte Kolstrup Boligforening trop ved i den samme periode at opføre adskillige boligblokke i den nordlige bydel. Samtidig krøb den gamle villabebyggelse langs Haderslevvej og Gl. Kongevej med tilhørende sideveje længere mod nord, mens det samme også var tilfældet langs Hjarupvej. I byens nordøstlige hjørne fremstod der endvidere i 1960'erne et nyt boligkvarter, da de to store boligforeninger slog sig sammen om opførelsen af Guldbjergparken ved Petersborg. I vest blev den gamle Skovridergårds jorder i disse år tilsvarende forvandlet til et nyt stort villakvarter. Endelig planlagde kommunen også et nyt

Figur 1. Kort over Aabenraa 1946. Sammenlign med kortet på næste side. Det ses, hvordan hovedparten af bebyggelsen lige efter Besættelsen stadig var klumpet sammen omkring bybakken med udlobere langs bl.a. Haderslevevej og Gl. Kongevej. Langs Tøndervej er et nyt yderkvarter ved at vokse frem. Målestok her ca. 1:28.000. Udsnit af Geodætisk Instituts målebordsblad M4109, 1:20.000. 1948, målt 1931, vejrevision 1946. Copyright.

I begyndelsen af 1960'erne blev de nye industriarealer på Kolstrupgårds jorde taget i brug. I forgrunden ses Aabenraa Automobilhandels nyopførte bygninger (firmaet skiftede senere navn til Skifter Andersen Bil A/S), mens Callesens Motorfabrik skimtes til højre i billedet. (Foto udlånt af K. Skifter Andersen).

og endnu større boligområde oven for bakkerne på Høje Kolstrup. Her blev de første spadestik til den nye bydel taget i begyndelsen af 1970'erne.

Foruden boligerne bredte industrien sig også. Ved købet af Store og Lille Kolstrupgårds jorder blev der således i begyndelsen af 1960'erne skabt et helt nyt industriområde vest for den gamle bykærne. Ved indpumpning af sand på de lave enge mellem Kilen og Reberbanen blev havnens bagland i de samme år tilsvarende stærkt udvidet. Hertil kom en række nye kajanlæg. Blandt de mere pladskrævende nyanlæg var også det i 1949 færdiggjorte stadion.

I takt med Aabenraas fysiske vækst blev der behov for et net af nye veje. Foruden talrige bolig- og industriveje blev der skabt flere nye forbindelseslinjer mellem de forskellige dele af byen. Af størst betydning var her Vestvejen, Dr. Margrethesvej og Langrode. Den første blev fuldført i 1956 og de øvrige i 1960'erne. Hertil kom bygningen af Borgmester Finksgade og forlængelsen af Vestergade, der forbedrede til- og frakørslen til centrum. Samtidig blev også Tøndervej og hovedvej A10 gennem byen udvidet. Især betød udbygningen af sidstnævnte til fire spor i 1960'erne en stor lettelse for den gennemgående trafik.

Tilsvarende blev Rådhusgade gjort væsentlig bredere, mens en del af den snævre hovedgade blev omdannet til gågade. I den forbindelse blev der også lavet en meget stor parkeringsplads på arealerne omkring Madevejen, som sikrede de mange bilende kunder nem adgang til byens centrum.

Bag Aabenraas her skitserede store fysiske vækst lå et omfattende planlægningsarbejde. I 1938 var den første lov om obligatorisk byplanlægning i Danmark blevet vedtaget af rigsdagen. Til enhver bydannelse på mere end 1.000 indbyggere skulle der i fremtiden udarbejdes og vedtages en byplan. Dog kunne den kommunale byplanpligt i første omgang anses for opfyldt, når der blev udarbejdet en mere skitse-mæssig dispositionsplan.

Til dette formål besluttede byrådet i 1942 at engagere arkitekten Dan Fink og dennes medarbejder Peter Bredsdorff til i samarbejde med stadsingeniøren at udarbejde en dispositionsplan for Aabenraa købstad. Takket være deres indsats og byrådets tro på den praktiske værdi af byplanlægning i det kommunale arbejde blev Aabenraa i de følgende årtier en foregangskommune på dette felt.

I 1949 vedtog byrådet et første foreløbigt forslag til en dispositionsplan. Den blev dog først endeligt vedtaget i 1957. Den kom i de følgende år til at danne grundlag for de byplanmæssige dispositioner. Som noget nyt ville man bl.a. søge at undgå en sammenblanding af de forskellige bebyggelsesarter. Bolig- og industrikvarterer skulle holdes klart adskilte, mens der både af forsynings- og betjeningsmæssige grunde skulle tilstræbes en vis kompakthed i bebyggelsen. Samtidig blev byens nye vækstområder også afstukket.

Den voksende motorisering og byens øgede arealbehov bevirkede imidlertid, at kommunen få år senere med bistand fra Peter Bredsdorffs tegnestue måtte udarbejde en ny revideret dispositionsplan. Den blev vedtaget i 1961. Hertil kom i de følgende år en række tillæg, som uddybede og ajourførte bl.a. trafikplanlægningen og den centrale bydels udvikling. Dette arbejde var også stærkt påvirket af stadsingeniør Gundestrups og stadsarkitekt K. A. Flades store interesse for byplanlægning. Tilsammen afstak disse dispositionsplaner rammerne for Aabenraas vækst. Herved blev kommunen i stand til med held så nogenlunde at styre byens stærke udvikling i efterkrigsårene.

På et afgørende punkt kom dispositionsplanerne dog ikke til at holde stik. Både 1949-planen og de efterfølgende planer undervurderede således byens arealbehov. Boliger og industri bredte sig mere end ventet i yderområderne samtidig med, at der skete en større uddynding af befolkningstallet i de ældre bydele end forudset. Det medførte særlig i

1960'erne en konstant arealmangel og fremtvang i perioder en meget aktiv kommunal jordpolitik. Udviklingen gik ikke altid som planlæggerne ønskede, som det tydeligt fremgår af det følgende stemningsbillede i 1952 fra stadsingeniørens kontor. Her kunne civilingeniør S. Damgaard bl.a. berette til en kollega i Thorshavn om det igangværende arbejde:

»Byplanlægningen er det så som så med; som du ved, vil Højspændingsværket flytte til Styrtom, nu er der også kommet en fabrik, der vil derud i stedet for på havnen, så det bliver nærmest det nye industrikvarter, og så skal der vel også bygges boliger derude. Resultatet [er], at vi får placeret en ny by omkring hovedvejen, ca. 1 km syd for vores dyre omkørselsvejs udmunding. Det er den højere planlægning anno 1952, ak, ja!«.³¹

Så galt kom det dog ikke til at gå. Damgaards brev berørte imidlertid et centralt punkt, som planlægningen ikke havde nogen større indflydelse på, nemlig byens erhvervmæssige vækst. Kommunen kunne nok lokke med nye industrikvarterer og andre faciliteter – bl.a. havnen, men konjunkturudviklingen, de lokale arbejdskraftforhold og lignende øvede en stærkere indflydelse. På dette felt blev Aabenraas vækst mere spredt.

Ved besættelsestidens ophør i 1945 var Aabenraa en udpræget engroshandelsby, hvor omladningen og salget over havnen af varer som kul, foderstoffer, gødning, tømmer, landbrugsmaskiner og olie spillede en fremtrædende rolle i købstadens økonomiske liv. Endnu i 1960'erne var engroshandlen af stor betydning, men målt i beskæftigelse var det administration, liberale erhverv og andre servicefunktioner, som nu havde fået en mere fremtrædende placering og var med til at styrke byen i forhold til oplandet.

Inden for detailhandelen skete der store ændringer. Endnu i årene lige efter besættelsen var antallet af dagligvarebutikker såsom bager-, slagter- og kolonialforretninger steget. I anden halvdel af 1950'erne og i 1960'erne gik det imidlertid den anden vej. I takt med selvbetjeningsprincipper og supermarkedernes udbredelse blev handlen koncentreret på færre forretninger med butiksdød til følge. Anderledes gik det med udvalgsvarerforretningerne. Således steg antallet af bl.a. møbel-, sko- og tøjforretninger støt i hele den her behandlede periode.

Derimod oplevede Aabenraa ikke noget »boom« inden for industrien. Nok skete der en vis udflytning af de gamle virksomheder fra centrum til det nye industrikvarter vest for byen, men det kneb med at lokke nye foretagender til. Industrien i Aabenraa var således præget af mange små og forholdsvis få store virksomheder. Dog spillede byens fremstillings- og anlægsvirksomheder fortsat en betydelig omend svindende rolle for beskæftigelsen.

Parallelt med den fysiske og økonomiske udvikling fandt der også i årene mellem 1945–70 en betydelig tilvækst sted af byens institutioner. Nye kom til og gamle blev stærkt udvidet. Inden for uddannelsesområdet blev folkeskolernes tal forøget ved bygningen af Rugkobbelskolen og Brundlundskolen. Samtidig blev Aabenraa Statskole udvidet og fik egen kostafdeling, mens det tyske mindretal efter 14 års ufrivillig pause i 1959 atter kunne tage et gymnasium i brug. Tilsvarende kunne Teknisk Skole og Købmandsskolen efter i mange år ikke at have boet under eget tag nu rykke ind i nye moderne bygninger i henholdsvis Nygade og ved Dr. Margrethesvej. Hertil kom som noget nyt oprettelsen af Aabenraa Børnehaveseminarium i 1953, eksternatskolen på Bramsbjerg i 1958 og Specialarbejderskolen i 1969.

Inden for sundhedssektoren blev Aabenraa Amts og Bys Sygehus i 1950'erne stærkt udvidet ved opførelsen af en ny treetagers patientfløj. Tilsvarende blev børne- og ældreforsorgen væsentlig forbedret ved opførelsen af alderdomshjemmet Grønnegården og oprettelsen af flere nye børnehaver.

Mere markant udadtil var opførelsen af Sønderjyllandshallen i 1956, der med et slag gjorde Aabenraa til centrum for en omfattende udstillings- og mødevirksomhed. Desuden kunne hallen også benyttes til koncerter, teaterforestillinger og sportsarrangementer. I tilknytning til Sønderjyllandshallen blev der i anden halvdel af 1960'erne endvidere opført et nyt stort radiohus til brug for den i 1960 oprettede syd- og sønderjyske regionalradio. Et par hundrede meter længere mod nord skete der tilsvarende i begyndelsen af 1970'erne store ændringer med danskhedens gamle forsamlingssted Folkehjem, der blev moderniseret og udvidet. Samtidig kunne Det sønderjyske Landsbibliotek her rykke ind i nye store, lyse lokaler.

Som kronen på værket blev Aabenraa ved kommunalreformen i 1970 sæde for både statsamtet og Sønderjyllands Amtskommune. Samtidig skete der en væsentlig udvidelse af byens efterhånden noget snævre rammer. Den stærke fysiske vækst i anden halvdel af 1950'erne og i 1960'erne havde bevirket, at det begyndte at knibe med pladsen inden for den gamle kommunegrænse. Ved sammenlægningen med Løjt og Ensted sognekommuner og en del af Rise kommune i 1970 blev der nu sikret nye store arealer til byens fremtidige vækst.

— Det går jo strygende, amtsborgmester! Det var Haderslev domkirke og Kommandørgården fra Romo, så har vi snart det hele...

Da Aabenraa i 1970 blev sæde for det nye sønderjyske storamt og havde lagt billet ind på at have et centralbibliotek for hele landsdelen gav det i 1971 anledning til denne kommentar i »æ Rummelpot«.

Byens vise fædre og mødre

Det var byrådet og her særlig de skiftende borgmestre, der tegnede Aabenraas ansigt udadtil og stod som primus motor for mange af de initiativer, der blev bestemmende for den lokale udvikling. Nestoren blandt byens vise fædre i tiden efter genforeningen var ubestridt købmand Holger Fink, der ubrudt holdt sig i borgmesterstolen lige fra 1920 til 1946. I de 26 år Fink beklædte sit embede styrede han, som historikeren Gottlieb Japsen har formuleret det, byens sager efter gamle købmandsprincipper, således at energi og initiativ især prægede det første tiår af hans administration, mens forsigtighed og sparsommelighed var dominerende i den resterende vanskelige periode.³²

Det var med henblik på det sidstnævnte tidsrum, at det satiriske skrift »æ Rummelpot« spydigt skrev, at »... Finks styre bestod deri, at man ikke mærkede noget til det, og det er ikke så lidt rarere og bedre end at mærke for meget til det. Hvilket aabenraaerne først forstod, da det

Byrådsvalgets borgmesterskifte i Aabenraa blev i 1946 illustreret på denne måde i den socialdemokratiske valgavis.

var for sent. Fink skulle ikke have industri til byen med socialdemokrater og arbejdsløse, kun pensionerede præster, der ikke ville falde kommunen til byrde, fik indrejsetilladelse, således at Aabenraa efterhånden havde flere gejstlige end i den katolske tid. Når kravene om moderniseringer blev for stærke, lod Fink byrådet generøst vedtage bevillingerne til arbejdets udførelse, og så levede man videre i håbet i nogle år endnu, uden at der skete noget. Mere i Aabenraa end noget andet sted var sparsommelighed i disse år en borgmesterdyd ...«.»³³

Det var som en følge af denne sparsommelighed samt ikke mindst besættelsestidens slid på byen, at kravet om moderniseringer og nytænkning fremkaldte et vælgerskred ved byrådsvalget i 1946. Holger Fink blev da afløst af rektor Georg Buchreitz, der med 9 socialdemokratiske mandater fik et absolut flertal bag sig. Den borgerlige fællesliste måtte nøjes med 6 mandater og det tyske mindretal med 2. Med dette systemskifte begyndte nu en ny omend kortvarig æra i byens historie.

Det var som nybagt adjunkt i dansk og tysk, at den 25-årige Georg Buchreitz i 1930 for første gang var kommet til Aabenraa, hvor han blev ansat ved Deutsche höhere Schule. Tre år senere blev det tyske mindretals overgang til nazismen ham for meget, hvorpå han i stedet tiltrådte et nyt embede i Slagelse. I 1941 vendte han imidlertid tilbage for denne gang at blive rektor for Aabenraa Statsskole. I 1944 blev han en kort tid arresteret af Gestapo. Samme år blev han formand for byens socialdemokratiske forening og kun to år senere kunne han som partiets spidskandidat ved byrådsvalget overtage borgmesterstolen som den første socialdemokrat nogen sinde.

Buchreitzs embedsperiode blev stærkt præget af hans store virkelyst og ønske om hurtigst muligt at få »gang i galocherne«, som han selv udtrykte det.³⁴ Der blev da også sat ind over en bred front lige fra forbedring af boligforholdene, omorganisering og udbygning af byens administration, forbedring af de sociale forhold, forbedring af veje og kloakker, færdiggørelse af stadion, påbegyndelse af Rugkobbelskolen, udarbejdelse af en ny dispositionsplan og mange andre ting. Mest opmærksomhed – og modstand, vakte de store kommunale jordkøb, som det nye styre gennemførte for at sikre byens fremtidige udvidelsesmuligheder. Tanken var rigtig og langsigtet, men det kunne for mange være vanskeligt at erkende i efterkrigsårenes økonomiske smalhans, især da den førte politik medførte stærkt øgede kommunale driftsudgifter og stigende skatter. Da borgmesteren hertil ofte kunne være skarp og polemisk over for sine politiske modstandere, blev han selv skydeskive for megen kritik og samtidig »æ Rummelpot«s yndlingsoffer.

Ved rundskuehæftets konkurrence i 1947 om hvem der var Aabenraas mest populære mand, vandt borgmester Buchreitz stort med 226 stemmer, mens nummer to og tre fik henholdsvis 66 og 19 stemmer.³⁵ Ved byrådsvalget tre år senere gik det anderledes, da socialdemokraterne tabte tre mandater og Buchreitz herved mistede sin borgmesterpost. Henvist til oppositionsbænken kom han dog i de følgende 17 år – heraf en tid som viceborgmester, sammen med sin gruppe til fortsat at øve en betydelig indflydelse på byens udvikling.

Mens socialdemokraterne i 1950 gik tilbage fra 9 til 6 mandater forøgede den danske borgerlige fællesliste sit mandattal fra 6 til 8. Tilsvarende havde det tyske mindretal en fremgang fra 2 til 3 mandater. Herved blev Slesvigsk Parti tungen på vægtskålen og kom nu i de følgende årtier til at råde over nøglen til rådhuset. I første omgang gav det den til direktør Jens Gjelstrup fra den borgerlige fællesliste. I to valgperioder kom han nu til at beklæde borgmesterposten frem til 1958.

Jens Gjelstrup var født 1893 i Bøvling. I 1918 blev han landbrugskandidat og i 1920 ansat som konsulent og forretningsfører for aktieselskabet Sønderjydsk Frøforsyning i Aabenraa. Kun tre år senere avancerede han til direktør for virksomheden, en post som han sammen med talrige tillidshverv beklædte i de følgende mange år.

Det var Holger Finks medlemskab af direktionen for Sønderjydsk Frøforsyning og hans nære forhold til Gjelstrup, der fik »æ Rummelpot« til i 1950'erne at omtale firmaet som »Sønderjydsk Frø- og Borgmesterforsyning A/S«. Så meget var der om snakken, at Gjelstrups overtagelse af borgmesterposten i borgerlige kredse blev betragtet som en tilbagevenden til de gode gamle tider under Fink. Med et lettelsens suk skrev

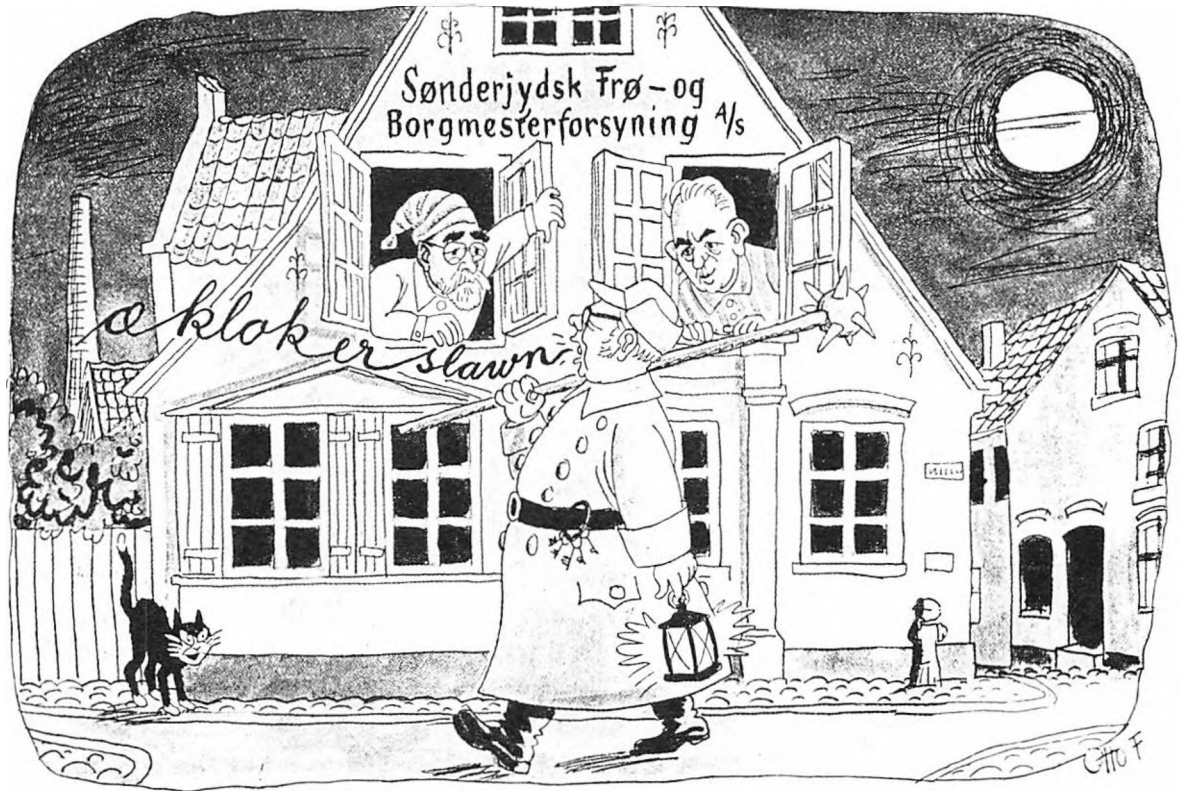
»æ Rummelpot« således i 1951 at det igen gik »... sinne under Gjelstrups ledelse men i Finks ånd og spor«. Selv indvarslede Gjelstrup ved sin tiltræden en mere rolig udvikling i byen end under forgængeren.³⁶

Dog skete der ikke noget skarpt brud med den foregående periode. Nok førte Gjelstrup og byrådsflertallet i 1950'erne en forsigtig politik, men ligningsprocenten forblev stort set uændret med en nedsat kommunal aktivitet og øget opsparing. Ganske vist var det i denne periode, at den store udbygning af sygehuset fandt sted samt en udvidelse af havnen. Til gengæld steg de kommunale beskæftigelsesarbejder ikke i takt med arbejdsløsheden, mens byens jordkøb blev indskrænket til et minimum. Tilsvarende faldt også boligbyggeriet. Stærkt medvirkende hertil var dog de dårlige tider med høj arbejdsløshed, som ikke gav økonomisk spillerum for større kommunale initiativer.

Ved kommunalvalget i 1954 havde den borgerlige fællesliste tabt to mandater, som var blevet vundet af socialdemokraterne. Takket være Slesvigsk Partis uændrede tre mandater kunne Gjelstrup dog forblive i borgmesterstolen. Fire år senere genvandt den borgerlige fællesliste samt de konservative, der nu var blevet udskilt herfra, 1 mandat og kom herved op på 7, mens socialdemokraterne fortsat havde 8 mandater. Selv om Slesvigsk Parti tabte 1 mandat og herved kom ned på 2, støttede det dog fortsat den borgerlige borgmestercandidat. Denne gang blev Jens Gjelstrup imidlertid afløst af direktør Erik Jessen.

Erik Jessen var født 1919 i Aabenraa. Efter endt uddannelse inden for tekstilbranchen og en højere handelsskoleeksamen blev han i 1943 optaget i faderen Peter Jessens manufakturforretning, hvor han ti år senere også blev administrerende direktør. Ved siden af dette hverv var den unge Erik Jessen stærkt optaget af sit arbejde inden for det danske spejderkorps. 1950–54 var han redaktør af drengesbladet »Spejdernes Magasin«, og i 1956 blev han medlem af korpsledelsen. Samme år indtrådte han også i byrådet. Da Gjelstrup i 1957 meddelte, at han ikke ønskede genopstilling, blev det Erik Jessen, som kom til at efterfølge ham som borgmester. Dette embede beholdt han i de følgende tre valgperioder frem til 1970.

Den 3. april 1958 udførte den nybagte borgmester sin første embedshandling ved at åbne en skakturnering på Folkehjem. Det gik »nemt og let«, som han noterede i sin dagbog.³⁷ I de følgende uger og måneder fulgte så de mere tunge pligter med at lede byens administration og styre. Erik Jessen forstod imidlertid den kunst at formidle et bredt politisk samarbejde. Samtidig formåede han ved sit initiativ at sætte nye ting i værk. Byrådet og borgmesteren havde dog her det privilegium i modsætning til forgængerne, at de blev båret frem af den økonomiske

Onde Drømme paa Klinkbjerg

Lyssky Nygter i Aabenraa vil vide, at den tidl. social-demokratiske Borgmester, *Georg Buchreitz*, der bl. a. skaffede Byen en omstridt Vægter-Statue, forbereder sig paa at vende frygtelig tilbage i Borgmesterstolen efter det forestående Byrådsvalg.

I 1956 kommenterede »æ Rummelpot« den politiske situation i byen på denne måde. I vinduet ses den tidligere borgmester Holger Fink til venstre og borgmester Jens Gjelstrup til højre. Ved byrådsvalget i 1958 fik Buchreitz dog ikke noget »come-back« i borgmesterstolen. Den blev i stedet overtaget af Gjelstrups efterfølger Erik Jessen.

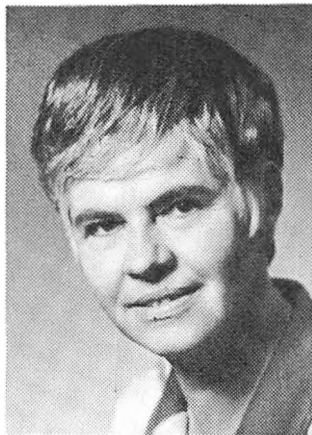
højkonjunktur, der satte ind i 1958, og som varede Erik Jessens embedstid ud. Det gav økonomisk mulighed for et helt anderledes kommunalt engagement i byens udvikling. Det var da også i denne periode, at Aabenraas forvandling for alvor tog fart.

I modsætning til forgængeren blev Erik Jessens 12 årige embedstid indledt med store kommunale jordkøb. Herved blev der skabt plads til byens fortsatte vækst. Byrådet lod udstykke nye store boligområder omkring byen, samtidig med at der blev udlagt nye industriarealer. Havnen og dens bagland blev stærkt udvidet, og de trafikale forhold væsentligt forbedret først og fremmest ved hovedvejsudvidelsen gennem byen. Hertil kom nye store parkeringspladser og etableringen af Sønderjyllands første gågade. Endelig blev kommunens servicevirksomhed over for borgerne i form af skoler, børnehaver, vuggestuer o. lign. stærkt udbygget.

Som en anerkendelse af den nye borgmesters indsats vandt den bor-

gerlige fællesliste i 1962 2 mandater, mens de konservative tabte 1. Tilsammen fik de 8 mandater i det nye byråd, mens socialdemokraterne gik tilbage til 7 og Slesvigsk Parti beholdt sine 2 mandater. Ved kommunevalget i 1966 var mandatfordelingen uændret, hvorved Erik Jessen blev sikret endnu en embedsperiode. Fire år senere gik det imidlertid anderledes.

Ved det første byrådsvalg i den nye storkommune i 1970 fik socialdemokraterne 10, Venstre og konservative tilsammen 9 og Slesvigsk Parti 2 mandater. Herved kom hjemmetyskerne igen til at afgøre, hvem der skulle besætte borgmesterposten. Erik Jessen var denne gang opstillet til både byrådet og det nye amtsråd. Han blev valgt begge steder, men da han ifølge loven ikke måtte beklæde to borgmesterposter, foretrak han embedet som amtsborgmester. I stedet for som hidtil at pege på en borgerlig borgmesterkandidat valgte Slesvigsk Parti herpå at støtte Socialdemokratiets nye spidskandidat Camma Larsen-Ledet, der blev valgt til Aabenraas nye borgmester.

Camma Larsen-Ledet 1970.

Det var en politisk meget erfaren dame, der hermed igen holdt sit indtog på rådhuset. Camma Larsen-Ledet var født 1915 i Esbjerg. Efter i en længere årrække at have været ansat på »Vestkysten« kom hun til Aabenraa, hvor hun i 1950 blev indvalgt i byrådet for Socialdemokratiet. Her sad hun indtil 1962. I denne periode beklædte hun en lang række lokale tillidshverv – bl.a. posten som viceborgmester og formand for de tekniske virksomheder. I 1964 blev hun medlem af Folketinget og avancerede to år senere til posten som familieminister i regeringen Krag. Da Camma Larsen-Ledet i 1968 mistede sin ministerpost og gik ud af Folketinget vendte hun tilbage til kommunalpolitikken. To år senere blev hun som nævnt Aabenraas første kvindelige borgmester. I de følgende år kom hun nu i flere valgperioder til med stor dygtighed at sætte sit præg på byens styre.

2. Fra engroshandel til serviceerhverv – den økonomiske udvikling

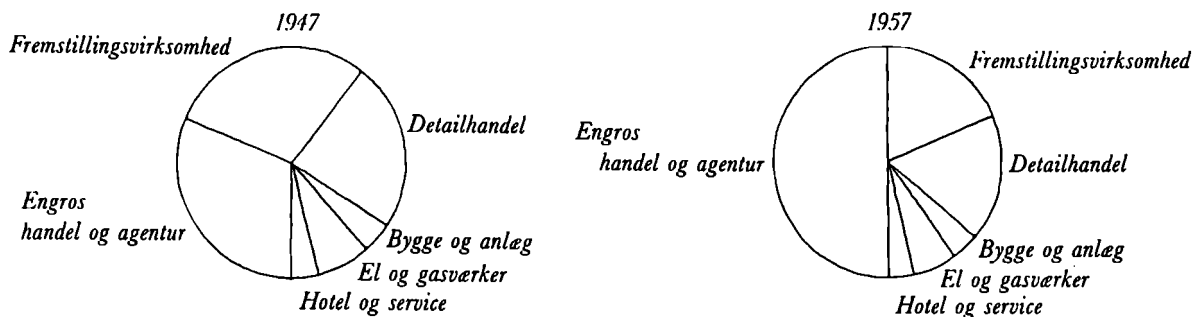
Den økonomiske udvikling i hovedtræk

Det økonomiske liv i Aabenraa var i tiden fra Besættelsen og frem til 1970ernes begyndelse præget af større forandringer end det tidligere havde været tilfældet i byens historie. Mange af ændringerne skyldtes tendenser i det danske samfund som helhed, men udviklingen i Aabenraa havde alligevel sit eget karakteristiske forløb.

I mellemløbsperioden havde næringslivet i købstaden stået noget tilbage for forholdene i »det gamle land« på samme måde som det var tilfældet med det øvrige Nordslesvig. Med sin beliggenhed i et udkantsområde varede det også i efterkrigstiden længere før økonomiske fænomener som f.eks. den økonomiske højkonjunktur i slutningen af 1950'erne og kriseårenes arbejdsløshed i 1970'erne slog kraftigt igennem.¹

Den gamle økonomiske struktur i købstaden havde bygget på en rig oversøisk handel. Efter Genforeningen var den største omsætning inden for engroshandel. Byen var gået over til at blive en slags stabelplads, f.eks. for kul, foderstoffer og gødning.² Af figur 3 ses, at dette erhverv i efterkrigstiden fik en endnu mere dominerende stilling.³ Baggrunden herfor var byens beliggenhed ved en dyb fjord med rigelige havnearealer. Denne beliggenhed var også af afgørende betydning for Sønderjyllands Højspændingsværk, som omdannede store mængder importeret kul til billig elektricitet til gavn for erhvervsvirksomhederne. Værkets direktør Jes Christiansen gjorde i nøje sammenhæng hermed en betydelig indsats for at oprette nye industrivirksomheder i byen og landsdelen.

Hvis man bruger antallet af arbejdspladser som målestok, så var det dog ikke engroshandelen, men den såkaldte fremstillingsvirksomhed, d.v.s. håndværk og industri, der var de vigtigste erhverv. Der var mange håndværksvirksomheder, men kun et fåtal af store industrivirksomheder. Frem til 1958 var antallet af industrielt beskæftigede omtrent det samme som i 1948, men den forholdsmæssige andel var faldende i disse år, nemlig fra 45 til 32% af alle beskæftigede inden for erhvervene. Aabenraa fulgte med i den nordslesvigske industrielle udvikling til midten af 1960'erne, men derefter faldt antallet af beskæftigede. Det skyldes at

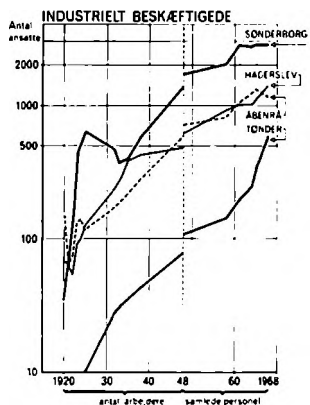
Figur 3. Den procentvise fordeling af omsætningen inden for hovederhvervene i 1947 og 1957. Kilde: ÅbBArk37-3-1 og Stat. Tab. 1963: IV. s. 86f.

virksomhederne flyttede ud fra købstaden, fordi der var blevet for trangt.⁴

Bag udflytningen lå også det forhold at hovedparten af den danske godstransport i 1960'erne var blevet til automobiltransport, hvormed man kunne komme overalt i landet, i modsætning til skibs- og jernbanetransporten. Også virksomhedernes arbejdskraft blev mere bevægelig med motoriseringen, enten den skete med motorcykel eller bil. En hel del indbyggere i bræmmen af kommuner rundt omkring Aabenraa pendlede hver dag til arbejdspladser i købstaden, og omvendt pendlede også aabenraaere til deres arbejdsplads i Rødekro.⁵

Detailhandelen havde den næststørste andel af arbejdspladser, og den øgedes noget, hvorimod dens andel i omsætningen faldt lidt frem til 1958. I de brancher der handlede med dagligvarer skete der i 1960erne en koncentration af virksomheden på færre og større virksomheder, – supermarkeder der blev for mange af i forhold til antallet af mulige kunder. Mens detailhandelens specialforretninger havde tilbagegang, fordi de motoriserede kunder foretrak at samle deres indkøb ét sted, så havde udvalgsvarerforretningerne fremgang. I 1960erne steg realindkomsten og en væsentlig del af den brugtes til køb af udvalgsvarer. Kundekredsen til disse forretninger var heller ikke begrænset til byen selv, men strakte sig ud over hele Aabenraa amtsrådskreds, ja i et vist omfang kom de motoriserede kunder også fra Flensborg og det øvrige Sydslesvig. Som helhed var Aabenraa Handelsstandsforening dog noget bekymret for grænsehandelen allerede i 1954, da den konstaterede at mange aabenraaere i julen drog til Flensborg med rutebil for at købe billige nødder, legetøj o.l. Selv om formanden, direktør Mathias Mortensen, naturligvis udtrykte ønsket om så frie handelsforhold som muligt, så måtte der dog absolut være en vis gensidighed.⁶

Hoteller, servicefag o.l. havde ikke den helt store betydning for omsætningen eller beskæftigelsen i byen. Dog havde hotellerne en kortvarig

Figur 4. Udviklingen i antal industrielt beskæftigede i de sønderjyske købstæder. Frem til 1948 viser figuren antallet af arbejdere, derefter det samlede personel. Kilde: Helle Askgaard: Den sønderjyske industris udvikling fra 1920 til 1970 (1970) s. 163.

opblomstring i årene lige efter Kapitulationen, hvor de vanskelige transportforhold bevirkede, at de rejsende foretrak at overnatte i Aabenraa, før de skulle sydpå gennem det sønderbombede Tyskland.⁷

Også den offentlige sektor hører med til den økonomiske struktur, og dens vækst er et af de markante træk i udviklingen i 1960erne. De servicemæssige, undervisningsmæssige og administrative funktioner inden for kommunen, amtskommune og stat voksede i omfang. Nogle institutioner gik Aabenraas næse forbi, f.eks. et selvstændigt arbejdsformidlingskontor og senere et revalideringscenter, mens toldvæsenet ligefrem flyttede fra byen. Den afgørende begivenhed var dog nok kommunalreformen 1970, hvor Aabenraa opnåede at blive hjemsted for den nye amtskommunale administration, og iøvrigt også for det nye statsamt. For de følgende år med økonomisk krise i samfundet var dette stærkere islet af offentlig beskæftigelse nok medvirkende til en større økonomisk stabilitet i byen.

Det økonomiske opgør efter Besættelsen

Det var kendt i Aabenraa, at en del af virksomhederne arbejdede for den tyske besættelsesmagt mellem 1940 og 1945. Sabotører havde i 1943 og 1944 søgt at sprænge virksomheder som DAPA, Hamag og Callesens Motorfabrik i luften, fordi de ansås at arbejde for tyskerne.⁸ Som større industriforetagender var de iøjnefaldende i en lille by, men der var adskillige andre, der også arbejdede for eller handlede med besættelsesmagten. Man må formode, at der her var flere som indgik i et økonomisk samkvem med tyskerne end andetsteds, fordi der udover danske virksomheder, som ønskede at tjene penge, også fandtes en del hjemmetyske virksomheder. De sidstnævnte var sammensluttet i Berufsgruppen, der fra Besættelsens første tid gennem deres Liefergemeinschaft samlede ordrer fra værnemagten.⁹

Den tyske besættelsesmagt betalte godt for ydelserne i en tid, hvor det danske Prisdirektorat ellers satte flere og flere grænser for avancer og priser, så de første tre år var det attraktivt at opnå leverancer til den. Derefter begyndte man at få kolde fødder ved disse forbindelser. Det var ikke under Besættelsen nogen hemmelighed, at besættelsesmagten ikke betalte med egne midler fra Tyskland, men at Danmarks Nationalbank blev nødt til at stille dem til rådighed »i forskud« gennem en såkaldt 'clearingkonto' og en 'værnemagtskonto'. Resultatet blev en betydelig pengeregighed i samfundet, som f.eks. også kunne mærkes i Aabenraas pengeinstitutter. Sparekassen for Aabenraa By og Amt konstaterede således, at man på to år, fra 1941 til 1943 havde fået en

forøgelse i indskuddene på 1.450.000 kr. og samtidig en nedgang i udlånene på 400.000 kr.¹⁰

Det havde været modstandsbevægelsens hensigt, at der efter Besættelsens ophør skulle ske en konfiskation af de ekstraordinære indtægter, som forskellige erhvervsdrivende havde fået ved at udnytte landets nødstilstand til at berige sig på det øvrige samfunds bekostning. Men så effektivt blev det økonomiske retsopgør med de såkaldte 'værnemagere' ikke. De grove tilfælde af værnemageri kunne straffes efter straffelovs-tillægget og en lov af 28. august 1945 med fængsel, fortabelse af almen tillid og inddragelse af nettofortjenesten.¹¹ To andre love fastsatte de økonomiske indgreb i de mindre alvorlige tilfælde af økonomisk samarbejde med besættelsesmagten. I den ene lov drejede det sig om tilbagebetaling af hele nettofortjenesten, hvis der var foretaget væsentlige udvidelser af virksomheden i tysk interesse, mens den anden lov kun fastsatte tilbagebetaling af avancer, der oversteg 5% ved arbejde for besættelsesmagten. Administration af de to sidste love var henlagt til et Revisionsudvalg for tyske betalinger.¹²

I avisen kunne man læse, hvilke virksomheder der havde tjent meget på samarbejdet med tyskerne. De første såkaldte værnemagersager kom allerede for retten i Aabenraa i juni 1945, og »krisepolitiet« der tog sig af både disse sager og af de mere enkle overtrædelser af den gældende pris- og avancelovgivning, havde rigeligt at gøre i de følgende år. Krisepolitiet behandlede endnu i 1947 348 krisesager og rejste tiltale i 155 tilfælde. Året efter udfærdigede det 137 anklageskrifter for retten, men derefter ebbede aktiviteten ud. Det skal dog siges, at disse sager omfattede hele politikredsen og altså også prislovgivningen.¹³

De virkelig store værnemagersager med store fortjenester på arbejde for værnemagten var dog få. Det drejede sig om entreprenører og engrosfirmaer i jern og stål, der havde arbejdet for »Bauleitung der Luftwaffe« ved byggeri på flyvepladsen i Esbjerg. En entreprenør havde 1940-45 haft arbejder der for værnemagten til et beløb af 8 millioner kroner. Han havde i 1941 også skaffet sin leverandør af byggematerialer i Aabenraa leverancer til værnemagten, men dette firma havde dog allerede i 1943 fået kolde fødder og begrænset sine leverancer mest muligt. En anden entreprenør med øgenavnet »Kommunist-Schröder« viste sig at have tjent hele 400.000 kr. på disse tyskerarbejder, et meget stort beløb på den tid. I et andet engrosfirma var væsentlige salg af byggematerialer til værnemagten holdt uden for firmaets regnskaber, og hvordan det egentlig forholdt sig var svært at finde ud af, fordi firmaets bogholderske havde brændt og raderet i bøgerne!¹⁴

Hårde straffe for værnemageri i form af fængselsstraf og tab af de

borgerlige rettigheder fik kun forholdsvis få aabenraaske virksomheds-ejere, og disse få var i de fleste tilfælde også medlemmer af det tyske mindretal. Revisionsudvalget for tyske betalinger traf i andre af værnemagersagerne en afgørelse, der lød på at de aabenraaske virksomheder skulle betale en del af deres fortjeneste ved handelen med værnemagten tilbage. Det synes ikke at have været noget betydeligt tab for virksomhederne, og sammenlignet med det retsopgør der var foregået efter Besættelsen, var der en del som slap billigt.¹⁵

I nogle tilfælde blev formuerne sat under administration, og det gav ikke kun negativ omtale i pressen, men betød også, at en virksomhed kom til at ligge stille, mens dens konto var spærret. Det kunne tage tid for krisepolitiets regnskabskyndige personale at udskille den del af omsætningen, der stammede fra værnemagten, og denne stille periode kunne utvivlsomt være til betydelige gene for firmaet. Nogle værnemagerfirmaer kom også i vanskeligheder efter Besættelsen, i hvert fald konstaterede Arbejdsmændenes Forbund i Aabenraa på generalforsamlingen i juli 1945, at der her var vanskeligheder ved at få de sidste løntilgodchavender.

En del af de såkaldte ledige penge var allerede under Besættelsen blevet opsuget gennem forskellige former for pengebinding og en del blev opsuget gennem statens stramme finanspolitik i de følgende år. Med ganske kort varsel gennemførte regeringen også en pengeombytning og formueopgørelse den 23. juli 1945. Derved kunne de pengesedler, som tyskerne havde bragt ud af landet annulleres og ikke mindst kunne de værnemagerprofitter, som var holdt uden for selvangivelser, komme frem i lyset.¹⁶

Pengeombytningen foregik i Aabenraa i byens fire banker samt i Sparekassen for Aabenraa By og Amt, og om morgenen var der kødannelse før pengeinstitutterne lukkede op. Det havde man ikke set siden den 9. april 1940, da der gik panik i folk. Den første dag vekslede en fjerdedel af byens borgere deres penge, ca. 2,5 mio. kr. til de nye sedler, men det store rykind kunne først ventes i de følgende dage efter at forretningsfolkene havde gjort deres værdier op. Aabenraa skattekontors personale under ledelse af skatteinspektør Hvidegaard fandt efter kun få måneders forløb, at der var skjult 7 mio. kr. Fire personer havde hver »glemt« at opgive ca. 100.000 kr., og et par hundrede personer 10.000–20.000 kr., mens adskillige havde »glemt« et par tusinde kr. En entreprenør havde således skjult penge ved at købe en mængde livsforsikringspolicer og gemt resten ved at veksle et stort beløb til engelske fempundsnoter!¹⁷

Alt i alt var det ca. 1000 skatteydere der i begyndelsen af 1946

blev indkaldt til møde med ligningsmyndighederne for at redegøre for forskellen mellem den ekstraordinære formueopgørelse og deres tidligere formueopgivelser. Det svarede til en trediedel af formueejerne. Statens opslugning af de ledige penge begyndte så for alvor ved gennemførelsen af en 'engangsskat' i juli 1946, hvor alle formuer over en vis størrelse blev pålagt en afgift på mellem 15 og 70% af deres vækst siden 1939 foruden et stabiliseringslån. Dertil kom naturligvis skattebøderne, efterbetalinger og konfiskationer i kølvandet på den ekstraordinære formueopgørelse.¹⁸ Det var altsammen medvirkende til at betale af på den udgift, den tyske besættelse havde pådraget det danske samfund.

Havnen

Som udgangspunkt for en beskrivelse af Aabenraas økonomiske udvikling er det rimeligt at tage havnen. De andre forbindelser fra købstaden til omverdenen, jernbanerne og bilismen, havde mindre betydning for transporten af store mængder varer, og engroshandelen var ubetvivlelig af væsentlig betydning for byen. I mellemkrigsårene var amtsbanerne blevet nedlagt og omsætningen over den statslige Aabenraa station var nedadgående. Der var ganske vist stigning i antallet af vare- og lastbiler i samme periode, men deres betydning for købstadens økonomi kan ikke sammenlignes med søtransporten.

Allerede kort efter Genforeningen var grundlaget for en ny opgangsperiode for Aabenraa havn lagt i 1925 med anlæggelsen af det tredje havneafsnit, Nyhavn, ved udgravningen af det gamle Kilen-område. Derudover fandtes der Gammelhavn og Sydhavn fra tidligere tid. Ved uddybninger af Nyhavn fik Aabenraa i 1930'erne landets trediedybeste havn. Den lå op til den meget dybe fjord og var med hensyn til kajlængder den ubestridt største i Nordslesvig. Denne position beholdt havnen også efter Besættelsen.¹⁹

I en udviklingsplan udarbejdet i 1967 af det store entreprenørfirma Kampsax, hed det, at topografisk set var det den bedst beliggende havn på østkysten af den jyske halvø mellem Fredericia og Kiel. Når Aabenraa kommune i de samme år talte varmt for placeringen af nye virksomheder i byen, var det et vigtigt argument, at fjorden og havnen var så at sige sejlbare hele året rundt. Selv i en hård isvinter var det muligt for skibe med nogen maskinkraft at anløbe havnen.²⁰

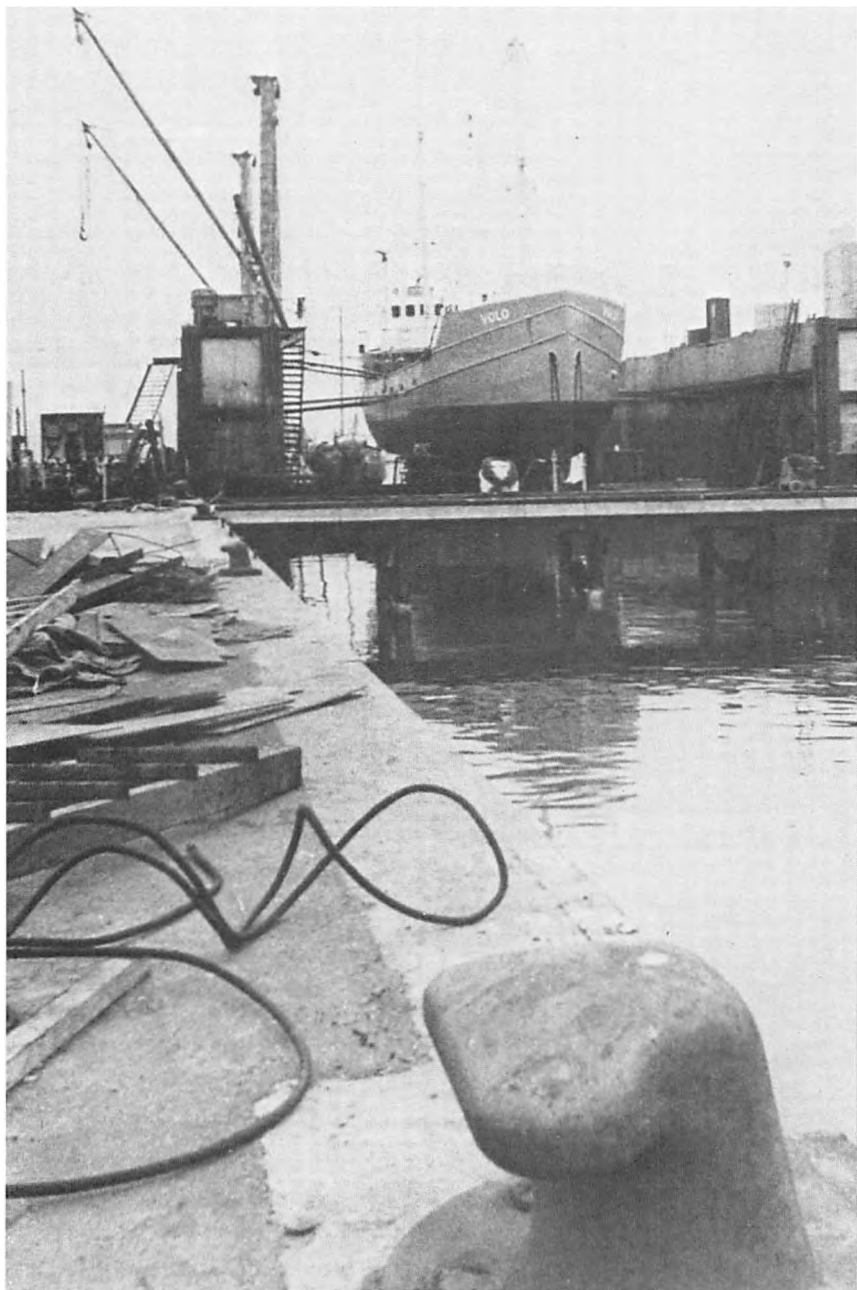
Bystyret var i hele den periode, der her er skildret, klar over, at havnen var et betydeligt aktiv. Ansvarlig for administrationen af havnen var det kommunale havneudvalg, der bestod af seks byrådsmedlemmer og et medlem udpeget af havnens virksomheder, og hvor borgmesteren

var formand. Havneudvalget foretog i tiden efter Besættelsen adskillige store anlægsarbejder, som forbedrede havnens standard. Kort før Besættelsen havde man i 1938 begyndt uddybningen af byens ældste havn, Gammelhavn. Det var vanskeligere end forventet, og først i sommeren 1941 havde firmaet Kjæhr & Trillingsgaard afsluttet uddybningen til 7 meter samt opførelsen af en 238 meter lang kajmur på nordsiden af Gammelhavn. På denne nordkaj opførte højspændingsværket i 1940 en kranbro, der med sine 180 meter blev en af landets største.

Havnens økonomi skulle hvile i sig selv og under Besættelsen gav den kun små overskud. I slutningen af 1940'erne forbedredes økonomien, og der var grundlag for nye anlægsarbejder. Man begyndte i 1949 i Gammelhavn, hvor foreløbig de 144 meter sydkaj fra havnens inderende ud til »Vippen« skulle fornys. Samtidig bestemte man sig for at uddybe alle tre havne samt sejløb og svejebassin. Uddybningen gav anledning til nogen betænkelighed, fordi den tyske krydser »Leipzig«, der var kommet til Aabenraa med østpreussiske flygtninge og soldater kort før Kapitulationen, havde kastet ammunition over bord. Der skete dog ingen ulykker ved uddybningen, der varede til maj 1950. I årene 1952–54 fortsatte Kjæhr & Trillinggaard udbygningen af de resterende 196 meter sydkaj i Gammelhavn. Ved denne lejlighed blev »Vippen«, en 'knast' på sydkajen der i mere end 200 år havde givet skibe læ i havnen, fjernet og sydkajen blev gjort 10–12 meter bredere på bekostning af havnen.

Sydhavnen fik i 1955 erstattet sine træbroer ved eksportstaldene med en cementkaj, men de største anlægsarbejder foregik dog nok i 1960erne ved Nyhavn. Her var efterhånden alt kajareal udlejet, og for at skaffe plads besluttede byrådet i 1960 at byggemodne arealet mellem Reberbanen og Kilen, hvor der kun var lave fugtige enge. Arealet blev fyldt op med indpumpet sand, og der blev anlagt veje, kloakker og et nyt jernbanespor til østsiden af Nyhavn. Da dette projekt var færdigt i 1964, fortsatte man i de følgende år på samme side med at anlægge en 170 meter lang kaj med en vanddybde på 6,5 meter.

Havnen besejledes i 1960erne af stadig større tankskibe med brændselsolier. For at imødekomme dette behov blev den gamle træ-anlægsbro i Nyhavn erstattet af en betonbro og sejløbet og havnen selv efterhånden uddybet til 11 meters dybde. Da disse arbejder sluttede i 1974 havde de kostet ca. 4 millioner kr. i alt, men resultatet var også at Nyhavn nu kunne tage store skibe på 30–40.000 tons med en længde på op til 190 meter. Den kom på en prøve allerede samme år med skibet »Bauska«, der var 176 meter langt og stak 10,5 meter. Det var det største skib, der nogensinde havde lagt til i Aabenraa.

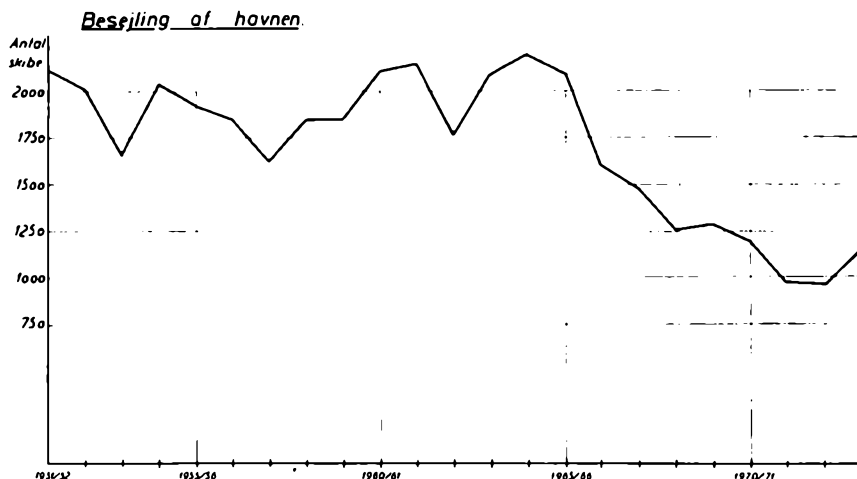

*Flydedokken i arbejde. (Foto
Hist. Samlinger)*

Udover anlægsarbejderne sørgede havneudvalget også for at anskaffe det fornødne materiel. Blandt de mest iøjnefaldende anskaffelser var i 1953 en ny belysning i form af natriumlamper, der lokkede deputationer til byen for at beundre det »gule lys«. Mere betydningsfuldt var det, at

Figur 5. Antallet af skibe, der besejlede Aabenraa havn 1951-1974.

Kilde: Ramhøj og Gundestrup: Aabenraa Nyhavn 1925-1975 (1975) s. 22.

man i 1958 ved en hurtig handel købte en flydedok, så byens fiskere kunne få repareret og efterset deres både i Aabenraa. En halv snes år senere, da østsiden af Nyhavn var færdig, lejede Aabenraa Maskinfabrik den af havneudvalget for at bygge fiskekuttere af stål. For første gang i mange år havde byen dermed atter sit eget skibsværft.

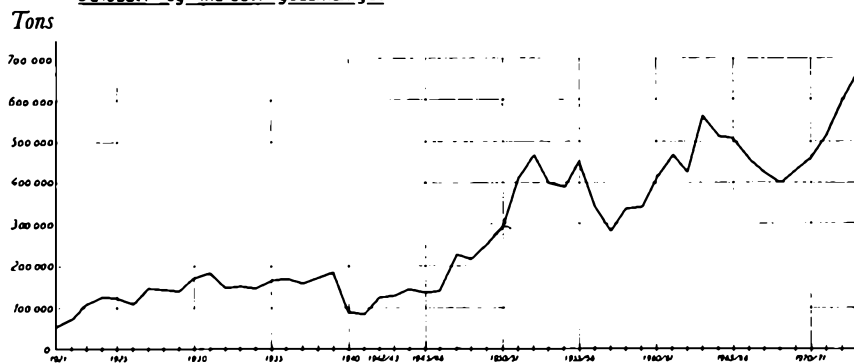
Ellers var det kraner, som havneudvalget anskaffede ved lejlighedskøb i slutningen af 1960'erne. Da Højspændingsværket ikke længere havde brug for sine to kraner i Gammelhavn, købte havneudvalget dem, og de viste sig velegnede både til indladning af sten og grus og til udlosning af foderstoffer. Ikke mindst disse kraner var med til at forbedre omsætningen i havnen.

Havnens indtægter kom fra skibs- og vareafgifter, der gav de største bidrag, og dernæst fra leje af bygninger og pladser. Når havnens indtægter steg stærkt i efterkrigstiden, skyldes det først og fremmest den forøgede omsætning over havnen. Efter Besættelsen og frem til midten af 1960'erne blev havnen anløbet af omkring 2000 skibe hvert år, men derefter faldt tallet støt til det halve i begyndelsen af 1970'erne. Tonnagen faldt ikke tilsvarende, fordi skibenes størrelse øgedes.

En anden og nok så væsentlig ændring var, at der i 1958 inden for Aabenraa tolddistrikt ved Enstedværket var opstået en ny storhavn der trak en væsentlig del af Aabenraa havns godsmængde til sig. Antallet af skibe der gik til Ensted havn var væsentlig mindre end det, der anløb Aabenraa, men deres tonnage var fra 1967 større end Aabenraas. Det var de store skibe der lagde til ved Enstedværket med brændsel fra udlandet.²¹

Under Besættelsen var mængden af gods over Aabenraa havn faldet

Udlosset og indladet godsmængde

Figur 6. Den udlossede og indladede godsmængde i Aabenraa havn 1921–1973.

Kilde: som figur 5. s. 17.

til så lavt et niveau, som man ikke havde oplevet siden 1920'erne. Det gik særlig hårdt ud over indførslen af korn og foderstoffer fra de oversøiske lande. Efter verdenskrigen rettede besejlingen på Aabenraa havn sig dog hurtigt, og allerede i 1947–48 var dens godsmængde nået op på 200.000 tons, hvad der svarede til forholdene i de bedste mellemkrigsår. Godsmængden steg år for år til den nåede et foreløbigt højdepunkt i begyndelsen af 1950'erne. Efter en kortvarig nedgang steg godsmængderne, der blev omsat, igen fra slutningen af 1950'erne under den økonomiske højkonjunktur. I regnskabsåret 1973–74 var den samlede mængde udlosset og indladet gods i Aabenraa havn på 671.774 tons eller fire gange så meget som ved Besættelsens ophør. Hvis man medregner Ensted havn, så steg godsmængden imidlertid $8\frac{1}{2}$ gang i tiden fra 1945 til 1970!

Bygningen af Enstedværket ændrede også karakteren af godsomsætningen i Aabenraa. I 1940' og 1950'erne havde Aabenraa været en udpræget udlosningshavn, hvor især skibe fra udlandet prægede havnebilledet. De udlossede godsmængder var fire gange så store som dem, der blev indladet i Aabenraa. Efter at højspændingsværket var flyttet lige uden for bygrænsen og dets import af brændsel foregik over værkets egen havn i Ensted, blev der i Aabenraa mere balance mellem de udlossede og indladede godsmængder.

I det følgende er godsmængdens fordeling på varegrupper fremstillet som den var for begge havne under ét, og som den fremgår af statistikken for Aabenraa tolddistrikt. Heraf fremgår det, at *udlossede* godsmængder af fast brændsel, kul og koks udgjorde en ganske betydelig del af de importerede varer i hele denne periode. Under Besættelsen og frem til midten af 1950'erne lå kul og koks vægtmæssigt på over 60% af de samlede mængder udlosset gods! Det var Sønderjyllands Højspændingsværk ved Nyhavn der var den største aftager, i 1948–49 aftog værket alene $\frac{1}{3}$ af kullet og koksene. Da olien fra 1950'erne blev billigere,

*Aktivitet i Gammelhavn i 1960.
(Foto Hist. Samlinger)*

omlagde værket efterhånden forbruget af brændsel til denne energiform. Højspændingsværkets import af fast brændsel var næsten ophørt 1973–74, da den såkaldte 'oliekrise' indtraf.

Ganske modsat gik det med de mineralske olier, flydende brændsel som olie, petroleum og benzin. De var siden 1927 blevet importeret til Aabenraa af ESSO (senere BP), men først i 1960erne fik de større betydning. På dette tidspunkt drejede det sig næsten udelukkende om brændselolie, fordi importen af benzin over Aabenraa ophørte efter at Shell havde taget sit raffinaderi i Fredericia i brug i 1966. Det var iøvrigt olieimporten der gav det største bidrag til havnens gode økonomi ved at lægge betydelige beløb i skibs- og vareafgifter.

Under Besættelsen var landet afskåret fra de vestlige lande, og som en følge heraf svandt importen af korn og foderstoffer ind til næsten ingenting. Gødningsimporten lykkedes det derimod at holde nogenlunde, formentlig ved tilførsler fra lande på fastlandet. I efterkrigsårene fik udlosningen af korn og foderstoffer atter en forholdsvis stor betydning, omend den var svingende fra år til år, da den bl.a. var afhængig af

høstens udfald. Sammenlignet med den stærkt voksende import af fast og flydende brændsel synede den øgede udlosning af korn, foderstoffer og gødning dog ikke så meget. Endelig skal det nævnes, at der også udlossedes en del sten, træ og styrtgods ikke mindst under Besættelsen.²²

Sammensætningen af det gods, der blev *indladet* i Aabenraa ændrede sig meget i denne periode. Under Besættelsen drejede det sig især om korn og styrtgods (dvs. gods i større partier, der ikke hørte ind i de normale godsklasser), som hver tegnede sig for $\frac{1}{3}$ af alt indladet gods. Dertil kom en faldende andel, der bestod af levende dyr, af kreaturer fra eksportstaldene. I gennemsnit lå kreaturerne på 20% af det samlede indladede gods, alt sammen vægtmæssigt set. I de første par år efter Kapitulationen bestod det udladede gods især af korn og af kul og koks, der stammede fra de store udlossede mængder. I første halvdel af 1950erne fik eksporten af levende kreaturer igen stor betydning. Den nåede et højdepunkt i 1955 med 60.391 tons levende dyr,²³ men gik derefter gradvis tilbage, og hørte helt op i 1973/74. Det sidste skyldtes, at Tyskland efter Danmarks tilslutning til EF ikke længere krævede, at kreaturerne skulle passere de tyske grænseslagtehuse, der var beliggende i havnene.

Fra slutningen af 1950erne begyndte en betydelig eksport af sten og grus. Det skete på et tidspunkt, hvor højspændingsværkets import af kul over Aabenraa havn næsten var ophørt, så gruset og stenene kunne lastes med højspændingsværkets ledige kraner, og hvad der ikke var mindst vigtigt, set med havneudvalgets øjne, den nye eksport kunne fylde en god del af det hul, som ellers ville være opstået i havnens indtægter.

Engroshandelen

De største engroshandelsfirmaer i byen havde deres lagre ved Aabenraa havn, der gav den gode adgang til den store verden. Korn- og foderstoffirmaer som Union A/S, Ceres A/S og Jydsk Andels Foderstofforretning (J.A.F.) havde deres kornpakhuse i Gammelhavn og deres store siloer på vestsiden af Nyhavn. J.A.F. havde først i 1946 oprettet en filial i Aabenraa, mens de to andre var af ældre dato. Det blev i 1969 sammenlagt med D.A.G., som havde et moderne pakhus mellem Union og Ceres, til D.L.G. (Dansk Landbrugs Grovvarereselskab). I Gammelhavn lå desuden Det danske Gødningskompagnis (D.D.G.K.) pakhus, mens tre kulfirmaer, bl.a. Christiansen & Witt lå i den nordlige ende af Nyhavn. På østsiden af samme havn lå oliefirmaerne, ESSO, Aabenraa Tanklager med store lagre og Shell og BP med mindre underjordiske

Losning af kul hos »Prima« Kulimport på Kilen. (Foto Hist. Samlinger)

tanke. Oprettelsen af de førstnævntes store tanke skete først i begyndelsen af 1970erne og blev mødt med megen kritik fra de beboere, hvis udsigt over havnen gik tabt. Endelig lå Aabenraa Eksportstalde, der i midten af 1960erne havde landets største udskibning af kreaturer, ved sydsiden af Sydhavn. De store trælasthandler Cimbria og Voetmann lå derimod i udkanten af havneområdet.²⁴

Når engroshandelsfirmaerne er omtalt noget mere udførligt, skyldes det, at Aabenraa ud fra sin erhvervsstruktur må betragtes som en overvejende engroshandelsby. Ved erhvervstællingen i 1958 var omsætningen inden for byens engroshandel 2,6 gange så stor som inden for dens detailhandel. Dette forhold var mere udpræget end i nabokøbstæderne og i mange andre danske byer. Erhvervstællingen 1958 er ikke ganske sammenlignelig med den foregående i 1948, men visse kendsgerninger synes alligevel at fremgå ved en grov sammenligning.²⁵

I løbet af de nævnte år var antallet af engrosfirmaer steget noget,

antallet af ansatte næsten fordoblet og omsætningen næsten forøget med $3\frac{1}{2}$ gang. Byens præg af engroshandelsby var blevet mere tydelig i denne periode. Til sammenligning tjener det, at detailhandelen i de samme år kun havde en forholdsvis begrænset stigning i antallet af virksomheder, ansatte og omsætning. Det skal også tilføjes, at i 1948 var flere af de importerende engroshandelsfirmaer ved at komme sig over krigens virkninger. Under Besættelsen var gødningsimporten mindsket, kornimporten ophørt, eksporten af kreaturer faldende osv. Det betød nok i mange tilfælde at virksomhedernes fortjeneste faldt i forhold til 1939 og at ellers solide firmaer kunne give underskud. Det gjaldt eksempelvis korn- og foderstoffirmaet Ceres i 1944–45.²⁶

Af erhvervstællingen 1948 fremgår desuden, ligesom af spredte oplysninger om de enkelte virksomheder, at der i engroshandelen var beskæftiget forholdsvis mange funktionærer sammenlignet med antallet af arbejdere. Firmaet Union A/S beskæftigede i 1956 11 funktionærer og 27 arbejdere og i 1965 10 funktionærer og 25–50 arbejdere, mens trælastfirmaet Cimbria i de samme år beskæftigede 15 funktionærer og 22 arbejdere, og derefter 23 funktionærer og 37 arbejdere. Den gennemsnitlige aflønning af de ansatte var god, nemlig i gennemsnit mere end dobbelt så høj som inden for byens detailhandelsvirksomheder!²⁷ Måske hang dette sammen med den skik, som i hvert fald fandtes i nogle af virksomhederne, at firmaet udbetalte en bonus, hvis størrelse ahang noget af det forløbne års resultat, og som iøvrigt kunne være af ganske betydelig omfang.

Der findes næppe tilgængeligt materiale til at belyse, hvordan udviklingen forløb inden for de enkelte brancher inden for engroshandelen i efterkrigstiden. Det er kun muligt at sige noget om forholdene i 1948. Der var da to brancher som dominerede engroshandelen, førende var korn- og foderstoffer med 39% af den samlede omsætning inden for engroshandelen og lidt under $\frac{1}{3}$ af de ansatte i engroshandelsområdet. Herefter kom kolonial engros med 23% af omsætningen og ligeledes 23% af de ansatte. I tredje række kom så de virksomheder, der handlede med brændsel, jern, sanitet, støbejern osv.²⁸

Eksportmarkedet samt heste- og kreaturmarkedet

En væsentlig del af engroshandelen bestod en overgang, i begyndelsen af 1950'erne, af eksporten af levende dyr. I tiden lige efter Genforeningen havde Aabenraa kommune oprettet et eksportmarked for at få en indtægt ved udskibningen af kreaturer. Markedet var i 1928 blevet indrettet i den tidligere flyvebådsstation ved Sydhavn. Byrådet havde overladt

Tabel 1. Antal heste og kreaturer på markedet i Aabenraa 1940–50

	Heste	Kreaturer
1940	416	0
1941	451	189
1942	705	102
1943	713	40
1944	751	94
1945	865	84
1946	708	59
1947	674	18
1948	608	15
1949	327	1
1950	348	0

Kilde: AbBArk 19-4.

driften til et konsortium, Aabenraa Eksportstalde, der bestod af tre repræsentanter for tyske firmaer i Hamborg og Berlin, fordi man mente at det kun derigennem ville være muligt at oparbejde et større marked.

Kommunen havde indrettet jernbanespor og ramper ved Sydhavnen, men de økonomiske resultater i 1930'erne var dog ringe. Konsortiet havde i begyndelsen søgt og fået fritagelse for lejeafgiften til kommunen, og i 1931 havde konsortiet desuden oprettet et eksportslagteri for at få virksomheden til at løbe rundt. Aabenraa Andelssvineslagteri havde forgæves protesteret mod oprettelsen af det konkurrerende slagteri, og sluttelig rejst voldgiftssag imod Aabenraa købstad for at have givet denne tilladelse. Kommunen blev dog i 1940 frikendt for at have noget ansvar i denne henseende.

Under Besættelsen og i de påfølgende år blev der eksporteret en del dyr fra Aabenraa, men den helt store betydning fik eksporten først i slutningen af 1940'erne. Det drejede sig overvejende om slagtekreaturer, i 1948 således 7440 styk samt 399 kalve; men der blev også tilført en del slagteheste. I øvrigt blev der dette år også sendt et større antal heste, 1859 styk, med jernbanen til Frankrig. Disse heste var opkøbt over hele landet. Så havde tilførslerne i 1947 endda været større endnu, fordi der dengang var sket en formindskelse af besætningerne i landbruget på grund af manglen på foderstof.

Den oprindelige kontrakt udløb i 1949. Da byrådet var utilfreds med eksportens størrelse ønskede det kontrakten genforhandlet, så man kunne sikre sig effektive eksportører. Den nye kontrakt løb fra 1950 til 1960 og lejerne blev selskabet OXCO, senere OXeksport. Der var regnet med en indtægt til kommunen på ca. 16.500 kr. årligt, der svarede til en rimelig forrentning af udgifterne ved anlægsarbejderne ved havnen, men i 1950–51 var indtægten mere end tre gange så stor, da der handlede 948 heste, 82.500 styk hornkvæg og 14.500 kalve!

Privateksportører havde uden tvivl også en god fortjeneste og overskud på deres foretagende i Sydhavn, men få år efter var de utilfredse med forholdene på havnen. Det fremgår dog ikke, hvilke forhold det drejede sig om. De søgte en forhandling med borgmester Gjelstrup og havneingeniøren i 1955, men derefter skete der ikke noget fra kommunens side. Eksportørerne flyttede derefter i protest imod kommunens uvirksomhed en trediedel af eksporten over til Sønderborg havn.²⁹

I det socialdemokratiske blad »Sønderjyden« betegnede en af eksportørerne Aabenraa kommune ikke blot som en »sleeping partner« på papiret, men også som en der også havde sovet af gavn! En »sovende partner« er en person, der blot skyder penge ind uden at være virksom deltager. Følgerne for Aabenraas Eksportmarked blev varige og betyde-

Aabenraa Eksportmarkeds bygninger i 1954. (Foto Hist. Samlinger)

lige. I de første år af 1950erne havde Sønderborg havn faktisk ingen udskibning af kreaturer, men fra 1956 var denne havns udskibning af levende dyr hvert år mere end halvt så stor som Aabenraas. 1959 var det år i den her behandlede periode, hvor Aabenraa havns tab til konkurrenten Sønderborg synes at have været størst. Fra Aabenraa blev der eksporteret ca. 49.000 tons, mens der fra Sønderborg blev eksporteret hele 38.000!³⁰

Udover eksportmarkederne blev der også afholdt mere lokale heste- og kreaturmarkeder i Aabenraa, ligesom det skete i det fleste sognekommuner i omegnen. Hovedmarkedet foregik dog i købstaden Aabenraa på markedspladsen ved Madevej. Det var markeder af interesse for omegnens landmænd, som på de 9 årlige markedsdage (fra 1947 kun 6, der altid var tirsdage) kunne handle heste og kreaturer. Det var især heste, der skiftede ejer, og her var det såkaldte »sirupsmarked« i midten af december et stort hestemarked.

Sandsynligvis skal den store omsætning af heste under Besættelsen ses i sammenhæng med dyrets forøgede anvendelse som trækraft i de år, hvor der manglede råstoffer (benzin m.m.) til de mekaniske hjælpemidler. Men markederne havde i al almindelighed ikke længere nogen stor

funktion at opfylde. Aabenraa Amts Landboforening erkendte da også i 1951, at omsætningen med kvæg havde fundet andre kanaler, som ikke var så smittefarlige som markederne. Dog vill man gerne beholde et par markeder om året for staldkreaturer. Baggrunden for foreningens udtalelse var at Landbrugsministeriet overvejede at begrænse markederne over hele landet. I 1954 blev Aabenraas markeder nedlagt omend kortvarigt, fordi Landbrugsministeriet ikke havde fået svar på sine henvendelser til Aabenraa byråd, der fungerede som markedsstyrelse. Dog lykkedes det at få dem genoprettet, men kun som hestemarkeder og kun tre gange årligt.

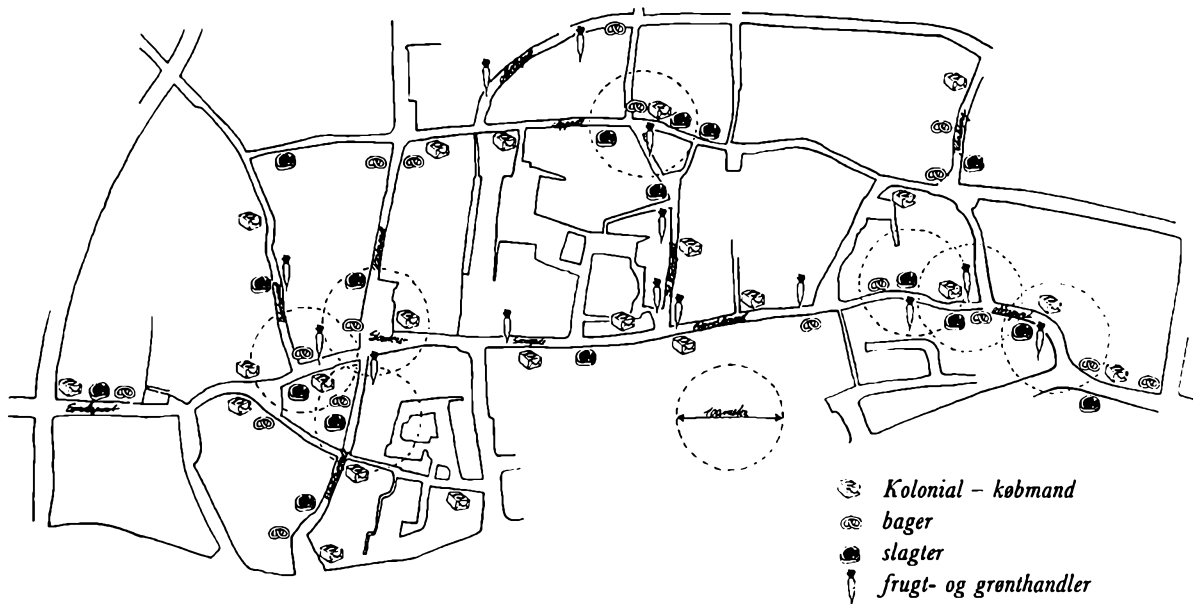
Hestene havde imidlertid ikke længere betydning som trækdyr, og det var efterhånden begrænset, hvad der blev tilført af heste til markederne i Aabenraa. Veterinærdirektoratet meddelte i 1967 Landbrugsministeriet, at der ikke længere tilførtes heste. Ministeriet spurgte byrådet, som lod sagen gå videre til Landboforeningen, om man havde noget imod at markederne nu blev slettet af den officielle markedsfortegnelse. Det havde Landboforeningen ikke, for der var efter dens udsagn igennem en årrække ikke blevet tilført markedet en eneste hest. Fra den 1. januar 1969 blev hestemarkederne i Aabenraa derfor nedlagt.³¹

Detailhandelen

Der skete store ændringer i Aabenraas detailhandelsmønster i årtierne efter 1945. For bedre at kunne forstå tendenserne i denne tid må man gøre sig klart, at handlen med dagligvarer og handelen med såkaldte udvalgsvarer var underkastet forskellige betingelser. De sidstnævnte købte kunderne oftest efter nærmere overvejelser. Denne handel havde ikke kun byens egne borgere som kunder, men også et handelsopland omkring byen.

Det traditionelle handelsmønster bestod i, at husmødrene købte dagligvarer i de samme butikker år efter år. Under Besættelsen havde tildelingssystemet af de rationerede varer bundet kunderne endnu fastere til nogle af deres handlende, som f.eks. slagterne. De skulle føre kundekartoteker over deres faste kunder for at varesalget kunne foregå retfærdigt. Men også i 1950erne da rationeringssystemet var helt bortfaldet, var husmødrene trofaste kunder hos deres lokale handlende.³² Indirekte var de ofte bundet af, at salget foregik på kredit hos en kolonialhandler, der noterede købene i en kontobog. Efter nogen tid blev så det samlede køb betalt.

Der var tale om nærbutikker i denne handel med dagligvarer. Mest udtalt var det nok med kolonialhandelsforretninger, som der i de første

Figur 7. Placeringen af dagligvareforretninger: kolonialkøbmand, bager, slagter og frugt & grønthandler i Aabenraas indre by i 1946.

Forretningernes placering er tegnet ind på et moderne kort.

Kilde: Aabenraas adressebog 1946.

år efter Besættelsen var omkring 40 af i Aabenraa. I begyndelsen af 1950'erne steg antallet endda til 47. Der var også omkring 21 slagtermestre og slagteriudsalg og 16 frugt- og grøntforretninger. Antallet af bagerforretninger steg også i tiden lige efter Besættelsen, nemlig fra 22 til 26. I de fleste tilfælde var der kun få meter mellem i det mindste tre, ja somme tider fire slags dagligvarebutikker. Som eksempler på steder med fire dagligvarebutikker tæt ved hinanden, kan man nævne hjørnet ved Slotsgade-Søndergade, på Storetorv, krydset ved Nygade-Persillegade, og ved Ramsherred-Barkmøllegade.³³ Hvis husmoderen boede i den indre bydel, hvad langt de fleste gjorde i 1946, så var det altså muligt på få øjeblikke at nå rundt til sine faste leverandører af dagligvarer.

Blandt de mere specielle forhandlere af dagligvarer var der fiskehandlere og -røgere samt mælkehandlere. Handelen med fisk og grøntsager skete ikke kun fra butikker, men også fra vogne der førtes omkring i byens snævre gader, og som til tider vanskeliggjorde gennemkørslen.³⁴ Det var desuden muligt at købe varer på grønttorvet, som det skal beskrives nedenfor.

Udvalgsbutikkerne lå hovedsagelig langs den lange hovedgade, Storegade og Ramsherred. Her lå byens største tøj- og tekstilforretning, Peter Jessen i Storegade, mens Magasin du Nord lå i Ramsherred. Der lå også møbelhandlere som Jensen & Larsen i Storegade, Fabian i Ramsherred, mens boghandlerne Peter N. Andresen og Wohlenberg lå på Storetorv og Harald Bo Bojesen i Ramsherred. Derimod lå automobil-

I anledning af julen 1958 var Andelssvineslagteriets udsalg i Ramsherred 12 festligt udsmykket med pølser, skinker og postejler. (Foto Hist. Samlinger)

handlerne ikke på de smalle strøggader, men ved de mere trafikerede indfaldsveje til byen.³⁵

Mange små detailhandelsforretninger med dagligvarer havde været forholdsvis lette at etablere i 1930'erne og var også forholdsvis lette at oprette i 1950'ernes dårlige beskæftigelsessituation, hvor de tjente som en slags tilflugtserhverv. Under Besættelsen var der blevet tjent mere på dette erhverv end den tilsvarende forøgelse af lønmodtagernes indkomster. Ganske vist søgte de øverste statslige prismyndigheder at forhindre urimeligt store avancer inden for handelen, men gennemsnitligt synes det inden for de enkelte brancher alligevel at have givet en god nettofortjeneste. I de første år efter Befrielsen var der stadig interesse for at oprette dagligvareforretninger, men Aabenraa kommune søgte at påvirke etableringerne, således at kun kvalificerede personer fik mulighed for det, og kun på steder, hvor de nærmeste forretninger af samme art lå i en afstand af nogle hundrede meter. Kommunen kunne udøve denne

kontrollerende virksomhed fordi vareforsyningen stadig var begrænset, og der skulle søges om tilladelse til at oprette et arbejdslager af de rationerede varer.³⁶

I 1953 var markedsmekanismerne igen blevet indført i Danmark, og det hidtidige reguleringssystem bortfaldet. Samtidig begyndte det at vise sig, at omkostningerne ved sådant et udbud af detailhandelsbutikker var alt for store. Allerede i de første år efter Besættelsen havde arbejderne og funktionærernes (lønmodtagernes) lønninger været i stærkere stigning end de private næringsdrivendes. I butikker med lønnet medhjælp var det fra midten af 1950'erne især lønomkostningerne, der steg. Det var derfor ikke mærkeligt, at mange af de små butiksindehavere søgte over i mere indbringende beskæftigelser, da højkonjunkturen satte ind efter 1958.³⁷

Konkurrencen om dagligvarehandelen i Aabenraa medførte, at omsætningen blev koncentreret på færre, men større butikker. »Butiksdøden« ses af gadefacaderne i slutningen af 1960'erne. Kolonialhandlernes tal var faldet, slagternes, frugt- og grønthandlernes også, mens bagerne klarede sig noget bedre, indtil 1970'ernes endnu hårdere bølge af butikslukninger satte ind. Også personalet blev mindre, og omsætningen øgedes kun i begrænset omfang.³⁸

Inden for bagerbranchen klarede man i 1960'erne en del af koncentrationsproblemerne ved at overtage forhandlingen af fremmede produkter. Mælkeprodukterne blev indtil 1960'erne solgt både fra detailudsalgsvogne og fra egentlige mælkeudsalg. Med et moderne hjælpemiddel som køledisken overtog bagerforretningerne nu noget af mælkeudsalgenes salg, og dertil kom et stigende salg af andet fremmed sortiment, så de efterhånden lignede »minisupermarkeder«. Men bagerne blev også i anden omgang ramt af koncentrationstendenserne, for deres tal inden for Aabenraa by faldt mellem 1965 og 1979 fra 28 til 14!³⁹

Konkurrencen inden for dagligvarehandelen viste sig også i form af nye butikstyper. Det første tegn herpå var nok, da handlen over disken i Brugsen blev erstattet af selvbetjening, da den i 1951 flyttede over gaden til en ny beliggenhed i Søndergade 15. Denne nymodens idé fra Amerika synes dog at have været ret længe om at slå igennem i byen. Først i slutningen af 1960'erne kom det næste store trin i koncentrationstendensen. Det var oprettelsen af supermarkederne, med Kvickly i Ramsherred og Brugsen i Rugkobbøl, med Metro i Rådhusgade og Vime på Storetorv.⁴⁰

Kvickly åbnede i juli 1969 med et stort butikslokale til kød, frugt, grønt og kolonial på 600 m², mens isenkram, møbler, manufaktur m.m. fyldte over 650 m². Der stod 45 ansatte til rådighed til at betjene

kunderne eller fylde op på hylderne i det nye varehus. I dette og de andre supermarkeder tilsammen var antallet af ansatte og omsætningen gennemsnitlig seks gange så stort som i de kolonialforretninger, de konkurrerede med.⁴¹ Med deres omfattende tilbud af varer, som kunderne selv kunne udvælge fra hylderne, var disse dagligvare-giganter endda en særdeles alvorlig konkurrent.

Før det dyre byggeri i Ramsherred havde FDB (Fællesforeningen af Danmarks Brugsforeninger) foretaget en grundig analyse af omsætningen i byen, hvor man mente at Kvickly kunne opnå ca. 23% af hver forbrugers omsætning. Avisen »Hejmdal« skrev dog, at der med de etablerede supermarkeder og udmærkede købmandsforretninger i en by af Aabenraas størrelse (15.000 indbyggere) var nok til mindst 100.000 mennesker. Kunderne ville i hvert fald få noget at vælge imellem.⁴² I denne fortsatte kamp om de forholdsvis få kunder, – selv når man tog de udenbys og tyske med – måtte nogle af butikkerne med dagligvaresalg næsten naturnødvendigt gå ned.

Ved siden af butikshandlen fandtes den gamle torvehandel, særlig med grøntsager. Indtil 1927 var denne handel foregået på Storetorv, men behovet for parkeringspladser til droskebiler og privatbiler fortrængte de handlende til Madevejen. Under Besættelsen var privatbilismen kommet stærkt på retur på grund af mangel på benzin og dæk, og denne tilstand varede ved nogen tid efter Kapitulationen. Det blev da i 1946 foreslået at genoplive det stærkt skrantende grønttorv ved at flytte det tilbage til Storetorv. Mens det lå på markedspladsen ved Madevej, orkede husmødrene nemlig ikke at gå omvejen dertil fra strøget, og da slet ikke på en lørdag med den nyindførte week-end lukning fra lørdag kl. 13.⁴³

Da både Aabenraa Husmoderforening og det socialdemokratiske kvindeudvalg – det var i den socialdemokratiske borgmester Buchreitz' tid – gik ind for tanken og politiet ikke kunne se at det ville være til hinder for færdselen, besluttede byrådet at flytte grønttorvet til Storetorv »indtil videre«. Denne foreløbige periode varede i fjorten år indtil 1960, hvor bilismen atter havde vundet så meget terræn, at det lykkedes at skubbe den gamle handelsform tilbage til den ugunstigere placering ved Madevej. Måske var disse års skærpede konkurrence inden for detailhandelen også medvirkende til denne beslutning.

I 1960 fremlagde stadsdyrlægen en klage for byens Sundhedskommission fra en slagtermester over, at de handlende på grønttorvet ikke kun solgte grøntsager fra deres studepladser, men også hjemmeslagtet sjerkræ indpakket i cellofan. Stadsdyrlægen fremførte, at lovgivningen nu stillede store krav til slagter- og købmandsforretninger, hvis de fra den samme

På julemessen i Sønderjyllands-hallen 1961 præsenterede Bolig Nyt denne stand med tidens møbler. Bemærk, at fjernsynet også er med. (Foto Hist. Samlinger)

butik solgte dybfrosne levnedsmidler og almindelige, jordforurenede varer. Derfor syntes han, at denne form for torvhandel var særlig uheldig. Efter en drøftelse i byrådsudvalget for gader og veje indstillede man til byrådet, at torvehandlen på Storetorv blev forbudt med den begrundelse, at den var til gene for færdslen i den indre by, da bilisterne parkerede deres biler i de tilstødende gader på torvedagene onsdag og lørdag. Udvalget nævnte også, at flertallet af de handlende var udenbys fra. Byrådet besluttede derefter, at torvehandelen kun måtte foregå på Madevejspladsen om lørdagen mellem kl. 7 og 13, og der måtte kun handles med grønt.⁴¹

Mens årtierne efter 1945 var en nedgangstid for dagligvarehandelen, var det modsatte tilfældet med udvalgsvarhandelen med møbler, tæpper, beklædning, husholdningsmaskiner, biler osv. Disse forretningers andel i den samlede detailhandel voksede især i 1960erne.

Aabenraa var indkøbscenter for et handelsopland, der stort set svarede til Aabenraa amtsrådsreds. Inden for dette handelsområde boede der i 1941 ca. 24.000 og i 1959 knap 31.500 mennesker, som tog med

Tabel 2. Udviklingen indenfor udvalgte detailhandelsbrancher 1948-69.

	Antal virksomh.			Antal ansatte			Omsætn. i tus. kr.		
	1948	1958	1969	1948	1958	1969	1947	1957	1968
Automobiler	3	6	17	5	128	277	395	16.229	53.009
Benzin	-	-	12	-	-	42	-	-	8.844
Møbler	5	9	14	14	18	46	1.030	1.721	8.521
Herre- og damekonfekt.	-	7	14	-	28	81	-	2.545	9.441
Skotøj	3	4	5	13	18	28	530	1.345	2.855
Isenkram	7	10	14	49	41	79	1.913	2.212	2.474

Kilder: ÅbBArk 37-3-1; Stat. Tab. 1963: IV s. 86f; Stat. Tab. 1971: II s. 46. Anm.: For benzin er det ikke muligt at sondre mellem dette brændselsprodukt og de andre for tællingerne 1948 og 1958. Mht. konfektion kan statistikken ikke sammenlignes, da damekonfektion ikke er angivet i 1948, men muligvis indgår i en anden gruppe.

rutebil og tog, senere i stigende grad også med privatbil, når der skulle købes udvalgsvarer. Det drejede sig ikke mindst om møbler, tæpper og konfektion, særlig damekonfektion, og radio- og fjernsynsapparater, som det fremgår af en storstilet interview-undersøgelse inden for detailhandelen sommeren 1959.¹⁵

Erhvervstællingerne viste, at udvalgsvarehandelen voksede op til 1970. Der var en vis fremgang i antallet af virksomheder, et større antal ansatte, ligesom omsætningen naturligvis var betydeligt forøget. Det sidste var naturligvis noget overdrevet på grund af tidens almindelige prisstigninger. Det ses dog let af tabellen, at det især var i 1960'erne, at fremgangen fandt sted.

Af erhvervstællingerne fremgår også, hvilke brancher, der var i fremgang. Det drejede sig især om automobilhandlerne, møbelforretningerne, isenkramforretningerne og konfektionsbutikkerne. Væksten var særlig kraftig mellem de to sidste tællinger i 1958 og 1969. Årsagen hertil skal søges i den almindelige højkonjunktur fra slutningen af 1950'erne, som medførte kraftige stigninger i befolkningens realindkomst. Forbrugerne ændrede i disse år både forbrugsmønster og indkøbsvaner. En væsentlig del af realindkomststigningen blev brugt til køb af private biler, og både beskæftigelsen og omsætningen inden for denne branche steg kraftigt, som det ses af oversigten over nogle udvalgte brancher, tabel 2.¹⁶

Bilbranchens udgangspunkt var også meget lavt, fordi bilkørslen var blevet stærkt begrænset under Besættelsen på grund af manglen på råstoffer, benzin og gummi fra de vestlige lande. Firmaerne huttede sig igennem disse år med forskellige kunstgreb. I. M. Jensen, der solgte General Motors produkter, havde således fra 1941 et byggesæt fremme

Nye

FJER

og

DUN

**købes til højeste
dagspris**

Kontant afregning

Ring til vor
sengeafdeling

Peter Jensen
AABENRÅA

Telefon 2036

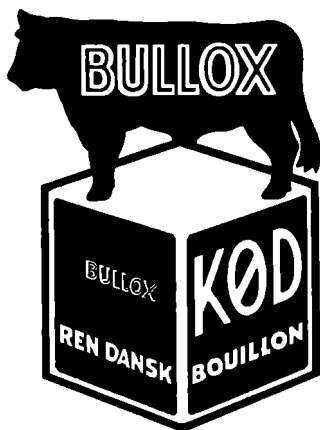
Hejmdal 1950

til en generator, som kunne fyre med et par kilo bøgetræ på en bil, og derved erstatte forbruget af en liter benzin. Men firmaet begyndte også produktionen af et sparekomfur, en såkaldt »sparehex« og man solgte nødbelysning, trækvogne, elektriske akkumulatorer og malkemaskiner, men alt sammen uden det store held. Heller ikke efter Besættelsens ophør var afsætningsmulighederne for biler store, fordi importen endnu var begrænset af hensyn til landets knappe valutareserver. Nogle firmaer solgte så i stedet traktorer eller andre landbrugsredskaber til landbruget, der fra 1948 takket været Marshall-hjælpen fra USA havde råd til disse investeringer.⁴⁷

Fra midten af 1950'erne kom der virkelig gang i salget af biler, og bilbranchen fristede mange kunder på de automobilstillinger, der blev afholdt i byen, f.eks. i 1955, 1958 og 1966. Salgstallene kendes ikke, men Aabenraa-politiets statistik over indregistrerede motorcykler og biler i 1956 viste, at der i dette år skete en stigning i bilparken i byen med 20% fra 560 til 670 og med 36% for motorcyklernes vedkommende. Det var en udvikling, som fortsatte med kraft også i de følgende år, selv om der klagedes over, at bilerne var alt for dyre på grund af beskatningen.⁴⁸

I møbelbranchen foregik der også i disse år en betydelig fremgang. Det kunne ses på firmaet Høyberg Larsens glasfacade, der blev indrettet i marts 1958, men det mest opsigtsvækkende i disse år var nok møbeludstillingen på Lundsbjerg. Her var der under noget så utraditionelt som to plastic-kupler konstrueret af arkitekten Cadovius på 700 m² udstillet moderne danske møbler af høj kvalitet. Det var næppe meningen med boblehallerne, som stod færdige i marts 1962, at de skulle tiltrække de aabenraaske kunder. Placeringen ved Europavej 3 viste, at det var tyske kunder det drejede sig om.⁴⁹

Til slut skal nævnes en anden form for udvalgsvarer der gjorde Aabenraas navn kendt over hele landet og også i Tyskland, antikviteterne. Hans Jørgen Petersen, der døde i 1960, var det første store navn fra provinsen i antikvitetsbranchen. Han var oprindelig korn- og foderstofhandler, men faldt for charmen ved de slesvigske og holstenske møbler, og i 1939 havde han etableret en ret enestående forretning med et stort marked både mod syd og mod nord. Det var en betydelig forretning som utvivlsomt inspirerede andre i byen til denne branche.⁵⁰

Industrien og håndværket

I efteråret 1956 arrangerede Sønderjyllands Erhvervsråd en stor udstilling om de sønderjyske erhverv i den nybyggede Sønderjyllandshal. Den besøgende, der ville sætte sig ind i, hvad der blev produceret i Aabenraa, kunne få et ganske omfattende og broget indtryk ved at gå fra stand til stand på denne udstilling.

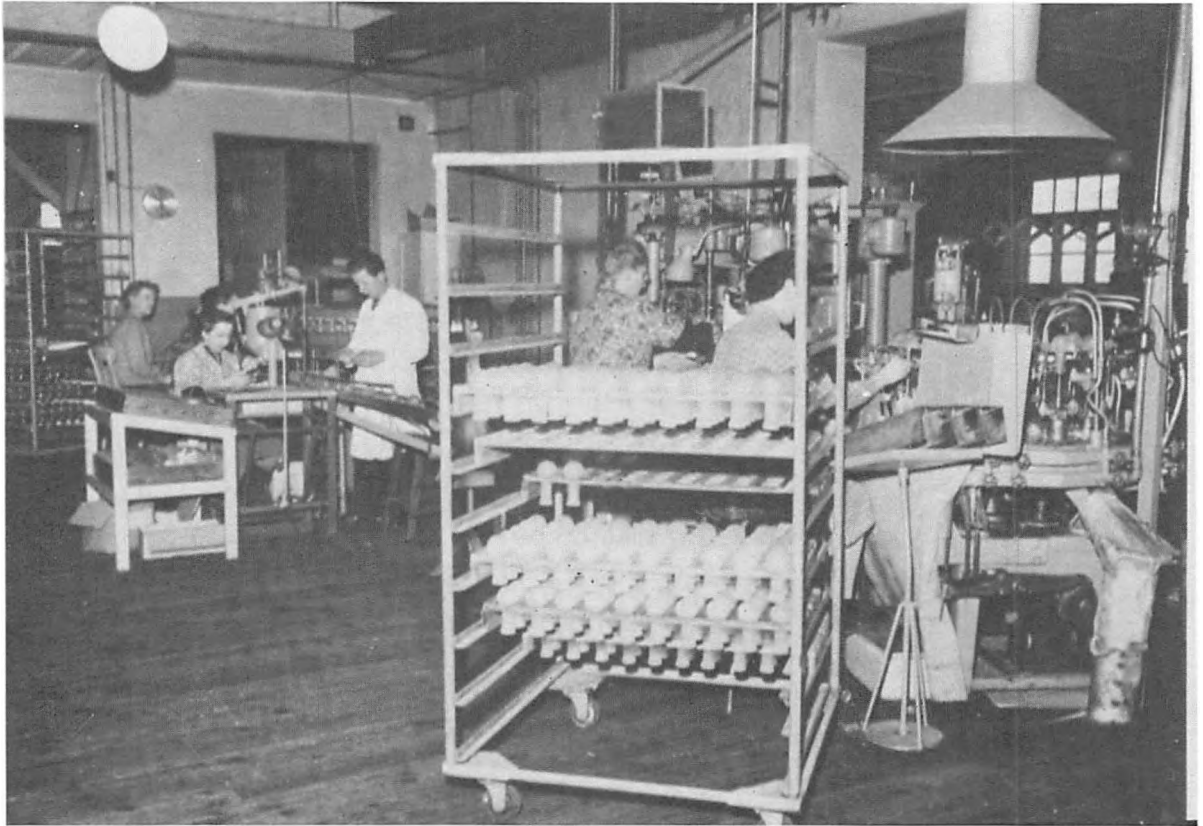
Der var påhængsvogne fra DAPA, Dan-pærer fra glødelampfabrikken i Nygade, fabrikant Svend Holms sulfoprodukter »Nem«, konfektionsfabrikken KOFA's sportsjakker og habitter, Dansk Kødekstrakts Bullox-produkter, Marcussens orgler, Hamags pumper til servicestationer, ottomaner og stole fra Aabenraa Møbelfabrik, Acorn strikvarer fra Aabenraa Manufaktur, Palo-margarine fra margarinefabrikken i Slotsgade, elradiatorer fra Elto, Messina squash (sodavand) fra Aabenraa Mineralvandsfabrik, dieselmotorer fra Callesens fabrik, vippevinduer fra Kruses Centrumvinduer osv.⁵¹

Der var en forholdsvis alsidig produktion i Aabenraa. Ved slutningen af 1960'erne blev det endda konstateret, at industrien her var den mest alsidigt sammensatte af alle de sønderjyske købstæder.⁵² Det var dog ikke resultatet af en ønsket udvikling, men snarere af, at et par af de stærkeste industribrancher havde søgt bedre udviklingsmuligheder andetsteds.

I en opgørelse over byens industrivirksomheder konstaterede man i 1951, at det kun var ganske få virksomheder, der var oprettet i tiden efter Besættelsen, og at langt de fleste stammede fra tiden omkring Genforeningen eller før denne. Der var ikke nogen stærk udvikling inden for fremstillingsvirksomhederne i Aabenraa, og selv om hele Nordslesvig først siges at være egentlig industrialiseret omkring 1960, så blev industrien i den her behandlede periode ikke på noget tidspunkt byens mest fremtrædende næringsgren.⁵³

Skellet mellem industri- og håndværksvirksomheder var ikke skarpt, for det rettede sig efter, hvor mange der var ansat i fremstillingsvirksomheden. Industrivirksomheder havde over 6 ansatte, og dem var der ikke mange af i Aabenraa, kun 22 i slutningen af 1960'erne, og heraf havde kun fire mere end 100 ansatte. Langt de fleste aabenraaske fremstillingsvirksomheder var tværtimod håndværksvirksomheder med kun 1-3 ansatte. Billedlig talt dannede disse mange små virksomheder den tætte underskov, over hvilken industriens forholdsvis få, høje træer ragede op.⁵⁴

Udviklingen gik i retning af færre industrivirksomheder i Aabenraa. Sønderjyllands Erhvervsråd var i 1950'erne aktiv for at skaffe industrivirksomheder til byen, men det blev ikke til mange nye. Det lykkedes

Kvindelige arbejdere i gang med produktionen af glødelamper på fabrikken i Nygade. (Foto v. Münchow)

kun at oprette en mælkekondenseringsfabrik, der ganske vist lå i Styr-tom, men som dog anvendte arbejdskraft fra byen. Andre nye virksomheder skyldtes lokalt initiativ, f.eks. sække- og presenningsfabrikken SÆKKO. I modsætning til de andre nordslesvigske købstæder fik Aaben-
raa imidlertid, med en enkelt undtagelse, ikke filialer eller tilflyttede industrier fra hovedstadsområdet i 1960'erne. Tværtimod flyttede virksomhederne i flere tilfælde fra byen.⁵⁹

Arsagen hertil var manglen på egnede industriarealer, der var brugt op i 1960'erne. I de første år efter Besættelsen lå byens industrivirksomheder stadig i den gamle bydel. De var f.eks. placeret med Callesens Motorfabrik på Klinkbjerg, KOFA i Nygade og Marcussens Orgelfabrik på Storegade. Her lå den ældre industri, mens virksomheder der var oprettet efter Genforeningen fandtes i yderområdet ved havnen. Det gjaldt f.eks. andelssvinslagteriet, der var oprettet i 1922 og DAPA fra 1932, der lå i H. P. Hanssensgade. Når glødelampefabrikken fra 1931 lå i Nygade skyldtes det, at man havde overtaget en tidligere garveri-virksomheds bygninger. Da der i den kommunale dispositionsplan fra

Tablet 3. Antal virksomheder med el-forbrug på over 50.000 Kwh årligt.

1953-54: 19

1954-55: 19

1955-56: 20

1956-57: 20

1957-58: 21

1958-59: 22

1959-60: 25

1960-61: 27

Kilde: Den kommunale elektricitetsforsynings årsberetninger som bilag til de kommunale regnskaber.

1949 blev tænkt udlagt industriarealer ved Vestvejen, flyttede nogle virksomheder derud. Forholdene var dog næppe tilfredsstillende, for nogle flyttede også væk fra kommunen.⁵⁶

Af 14 industrivirksomheder, som fandtes i byen allerede i 1935, var i 1968 en søgt til Sønderborg, og fire ud til industriarealerne langs Vestvejen og Tøndervej. Udviklingen fortsatte også i de følgende år, hvor virksomhederne begrundede deres flytninger med for trange forhold. Sønderjyllands Højspændingsværk flyttede således i 1970 sin produktion af elmater m.v. til sine nye fabrikslokaler i Hjordkær, DAPA flyttede sin produktion til Rødekro men beholdt dog en afdeling i byen, og firmaet ELTO flyttede fra Klinkbjerg til Stubbæk. En tilsvarende udvikling, der bestod i udflytning til yderområder, fandt sted i de andre sønderjyske købstæder. I Aabenraas tilfælde var det imidlertid beklageligt, at nogle virksomheder flyttede vestpå til nabokommunerne Rise, Hjordkær og Bjolderup. Da kommunalreformen blev gennemført 1970 blev Aabenraa ikke sammenlagt med disse vestlige kommuner, og derved blev enheden i industriel henseende ikke genoprettet.⁵⁷

Udviklingen i den industrielle og håndværksmæssige produktion i byen kan man følge på tre områder, nemlig med hensyn til omsætningen, forbruget af energi og beskæftigelsen. Omsætningens størrelse inden for fremstillingsvirksomhed var i 1948 39,4 mio. kr., hvad der svarede til 28% af al omsætning i byen. Et tiår senere, ved erhvervstællingen i 1958 tegnede fremstillingssektoren sig for 63,5 mio. kr., hvad der kun svarede til 18% af den samlede omsætning i byen. Industriens og håndværkets relative betydning var således mindsket, men deraf skyldtes en del nok forskellige opgørelsesmåder ved de to erhvervstællinger.⁵⁸

Industriens udvikling kan også til en vis grad aflæses af det kommunale elektricitetsværks regnskaber, idet det er rimeligt at antage, at et forøget forbrug af el-kraft også svarer til en forøget produktion. Det er bemærkelsesværdigt, at såvel under Besættelsen som i tiden efter denne steg antallet af hestekræfter i de elektriske motorer, hvoraf langt hovedparten var anbragt i industrien. Der synes altså også at have været en del industriel aktivitet under Besættelsen på trods af den overvældende knaphed, der herskede i samfundet med hensyn til de fleste råvarer. En del af denne produktion blev afsat til Besættelsesmagten, f.eks. fra Hamag og Callesen, og blev af samme grund udsat for sabotage fra modstandsbevægelsens side i 1944.

Men først i 1949-50 øgedes antallet af hestekraft i virksomhederne virkelig betydeligt. På tre år steg antallet af HK (hestekraft) nu lige så meget som de foregående 9 år! I hele samfundet steg elektricitetsforbruget, men fra 1957-58 aftog de store energiforbrugere en stadig større

Tabel 4. Den procentvise andel af beskæftigede i de industrielle brancher.

	1	2	3	4	5	6	7	8	9
1935	18,7	29,5	10,8	8,6	–	7,5	7,9	12,7	4,4
1948	12,0	13,2	4,2	6,5	2,6	3,9	20,8	24,8	4,0
1968	18,6	16,7	15,7	7,1	–	3,8	20,1	13,4	4,6

Anmærkning:

Kolonne 1: Nærings- og nydelsesmiddelindustri

Kolonne 2: Fodtøj og beklædningsindustri

Kolonne 3: Træindustri

Kolonne 4: Papir- og grafisk industri

Kolonne 5: Kemisk industri

Kolonne 6: Sten-, glas- og lerindustri

Kolonne 7: Jern- og metalindustri

Kolonne 8: Transportmiddelindustri

Kolonne 9: Andet

Kilde: Askgaard s. 174 f.

andel, jvf. tabel 3. Det drejede sig om virksomheder med et forbrug på mere end 50.000 Kwh årligt, uden tvivl de lidt større og store industrivirksomheder.

Statistikken er desværre ikke fortsat for de følgende år. Men tallene synes klart at vise, hvordan højkonjunktoren fra slutningen af 1950erne slog igennem, så produktionen steg med en forøgelse af el-forbruget til følge.⁵⁹

Aabenraa kommunes elforsyning købte strømmen hos Sønderjyllands Højspændingsværk, ligesom andre forsyningsværker gjorde det, og af denne grund er det også muligt at sammenligne med aktiviteten i andre områder. Af den samlede elektricitetsmængde til industrien i Sønderjylland fik Aabenraa 1958–68 ca. 5–6%. Det er imidlertid bemærkelsesværdigt, at industrien i Rødekro indtil 1962 kun brugte mellem en halv og trekvart procent, men at denne andel i 1968 var steget til halvanden procent. Forklaringen kan næppe være anden end fremkomsten af nye virksomheder, bl.a. ved tilflytning fra Aabenraa.⁶⁰

For beskæftigelsen i den nordslesvigske industri var udviklingen i almindelighed den, at den fremgang, som man havde kunnet mærke i 1930erne, blev afsvækket i efterkrigsårene indtil den store højkonjunktur fra 1958 igen satte gang i udviklingen. For Aabenraa varede denne fremgang kortere end for andre sønderjyske købstæder. Allerede fra 1965 faldt antallet af industrielt beskæftigede her, og forklaringen var sikkert – som allerede nævnt, at nogle af de udvidende virksomheder flyttede helt eller delvis uden for kommunen.⁶¹

Oversigten over de enkelte industrielle branchers andele i antallet af

Aabenraa Automobilhandels nye lastvognsværksted i 1962. Foto udlånt af K. Skifter Andersen.

beskæftigede fra 1935–68 i tabel 4 viser, at jernindustrien, transportmiddelindustrien (dvs. produktion af vogne), næringsmiddelindustrien og beklædningsindustrien var dem, der beskæftigede flest.

Mest markant for den aabenraaske industri i efterkrigsperioden var nok produktionen af transportmidler. Det var Peter Petersens Aabenraa Karosserifabrik på Tøndervej, Dansk Påhængsfabrik (DAPA) i H.P. Hanssensgade og Sydjydsk Påhængsvognsfabrik (Ergo Vognfabrik A/S) på Tøndervej. Den sidstnævnte producerede bl.a. kølevogne. Der fandtes ikke i de andre sønderjyske købstæder en tilsvarende koncentration af vognfabrikker, og denne del af byens industri beskæftigede i 1948 en fjerdedel af industriens arbejdsstyrke. Det var desuden en branche med fremgang, for karosserifabrikken voksede stærkt fra 25 medarbejdere i 1947 til 120 i midten af 1960'erne. DAPA voksede også stærkt fra begyndelsen af 1950'erne, og overtog således i 1955 Ergo. Åbenbart var der ikke plads nok til udvidelser, og da DAPA i 1966 fik en stor ordre på kølevogne oprettedes som nævnt en filial i Rødekro. Medarbejdere

herfra begyndte iøvrigt for sig selv med vognfabrikation i denne kommune. Omkring 1970 gav DAPA selv ikke længere overskud til at fortsætte produktionen, og i 1972 besluttede selskabet derfor at træde i likvidation.⁶²

Jern- og metalindustrien beholdt i efterkrigstiden omtrent samme andel af de ansatte. Der var fremgang for små og mindre virksomheder, som f.eks. Hamag, mens byens eneste store maskinfabrik, Callesen Aabenraa Motorfabrik havde nedgang i omsætning og antallet af ansatte i begyndelsen af 1950'erne. Med højkonjunkturen fra slutningen af årtiet gik det åbenbart bedre, og i 1961 flyttede den ud til sin nye fabriksshal på hjørnet af Næstmark og Vestvej.⁶³

Derimod var der fremgang for beklædningsindustrien. I det første år efter Besættelsen lykkedes det at få ret betydelige mængder af råstoffer til tekstilindustrien, og efterhånden også materiale til beklædningsindustrien. Behovet for tøj var stort og købemulighederne var stadig begrænsede af rationeringssystemet. Antallet af ansatte på KOFA, der var en af de største virksomheder i byen i det hele taget, voksede fra 75 i 1947 til 110 i 1951. Fremgangen standsede imidlertid i 1950'erne, da de hidtidige danske importreguleringer måtte afvikles som en følge af det nye internationale økonomiske samarbejde i OEEC. Det ramte nemlig beklædningsindustrien først, men KOFA overvandt problemerne, og voksede til et niveau med omtrent 150 ansatte i slutningen af 1960'erne. Og det skal tilføjes, at det næsten udelukkende var lavtlønnet kvindelig arbejdskraft som blev benyttet. Men der oprettedes også nye konfektionsfabrikker i 1960'erne, bl.a. S. P. Sørensens fabrik og Je-Gu (dvs. Jean Guy Petersens), så det samlede antal beskæftigede inden for denne branche i 1970 var ca. 360.⁶⁴

Størst vækst var der inden for ernæringsindustrien. Ganske vist indstillede Dansk Kødekstrakt sin produktion af bouillonprodukter, men der var en betydelig fremgang i beskæftigelsen i moderselskabet Andelssvineslagteriet ved Kilen. Antallet af ansatte ved slagteriet voksede fra 72 i 1947 til 185 i midten af 1960'erne, hvorved det blev til byens største arbejdsplads. Det blev i december 1970 sammensluttet med andre slagterier i landsdelen til det store »Slagteriregion Syd«.⁶⁵

Til sidst skal nævnes et par specielle produktioner, glødelampefabrikken og orgelfabrikken. Glødelampeproduktionen bestod fra starten i 1931 til 1961 af almindelige pærer, men fabrikken kunne ikke følge med den tekniske udvikling, så produktionen blev efterhånden urentabel. I stedet for at nedlægge fabrikken blev fremstillingen af speciallamper fra firmaets fabrik i København flyttet til Aabenraa, fordi husleje og delvis også lønninger var billigere her. Men den internationale konkurrence

Adressebog 1961

*En møbelpolstrer i arbejde.
(Foto v. Münchow)*

på lampeområdet var dog så stærk, så der i midten af 1960'erne blev produceret med tab.⁶⁶

Orgelfabrikken Marcussen & Søn var kun af størrelse en industrivirksomhed, men ellers et udpræget håndværksforetagende med sine snedkere, pibemagere, mekanikere, intonatorer, tegnere osv. Denne virksomhed, der var en af byens ældste, havde en stadig fremgang fra 1950. Der var så god afsætning på virksomhedens produkter, at man i midten af 1950'erne regnede med en leveringstid på 4–5 år, og orglerne var så gode, at de kunne sælges over hele verden. Det var nok karakteristisk for fremgangen for denne produktion, at den førte til »knopskydning« ved at tidligere medarbejdere startede deres egne orgelfabrikker i Aabenraa-området, men uden for købstaden. Noget lignende var også sket inden for transportmiddelindustrien med produktionen af vogne.⁶⁷

Man bør nok heller ikke undlade at nævne en anden virksomhed, der var meget særpræget, nemlig Jacobsens Dansk Nellikerkultur. Fra dens drivhuse på den store Frydendalbakke blev der sendt forædlede nelliker

Gas - vand - sanitet - central-
varmeanlæg - bygnings-blikkens-
slagerarbejde
A Michelsen
Ramsherred, tell. 2679, Aabenraa

Hejmdal 1950

Alt
**POLSTER-
ARBEJDE**
nyt saavel som reparallon
J. Tamberg Jensen
tapetserer
Store Pottergade 29, Aabenraa

**Smyrnatæpper
limes og monteres**

Hejmdal 1950

ud over hele Europa. Langt de fleste af Aabenraas fremstillingsvirksomheder var derimod i sig selv langt mindre særprægede, – det var de mange og forskelligartede håndværksvirksomheder, der tit lå i bagbygningerne, men i hvert fald i byens gamle gader.⁶⁸

Man fandt dem i Ramsherred og Wollesgyde, i Storegade, i Nygade mellem Vestergade og Slotsgade, i Skibbrogade og sydpå ad Søndergade. De lå spredt, ligesom handelens dagligvarebutikker, men altså lidt mere tilbagetrukket. Langt de fleste af værkstederne havde kun 1–3 ansatte, og et mindretal 3–6 ansatte. I begyndelsen af 1960erne var der således 132 af de små værksteder og 22 af dem med 3–6 ansatte i den centrale bydel, så de lå tæt i de gader, som er nævnt.⁶⁹

Det er umuligt at nævne enkelte håndværksvirksomheder, men deres virke spændte vidt, fra blikkenslagere, guldsmede, malere, polsterværksteder, en sadelmager, skomagere, snedkere, smedier til cykel- og knallertværksteder o.l. En række fag gik sikkert tilbage på grund af den større konkurrence i 1950erne med forstærket teknisk udvikling, der f.eks. gik ud over skomagerværkstederne, mens andre brancher i tilknytning til byggeriet havde fremgang i 1960ernes store byggeperiode. En samlet oversigt over udviklingen inden for netop Aabenraas håndværksfag er det dog ikke muligt at give.⁷⁰

Pengeinstitutterne

I størstedelen af efterkrigsperioden fandtes der i Aabenraa kun fire pengeinstitutter, – tre banker og en sparekasse. De to banker var lokale, nemlig Den nordslesvigske Folkebank A/S, der var dansk og den hjemmetyske Apenrader Bank A/S, mens den tredje bank var en filial af Kjøbenhavns Handelsbank. Mens bestyrelsen for de lokale banker mest bestod af egnens kendte erhvervsdrivende, så havde ledelsen af Sparekassen for Aabenraa By og Amt et islæt af offentlig repræsentation, bl.a. med amtmanden, Refslund Thomsen, som formand. Forskellen mellem de to slags pengeinstitutter med hensyn til pengeforretningernes art svarede også dertil, idet bankerne oprindeligt overvejende tog sig af erhvervslivets let bevægelige penge, mens sparekassen i højere grad tog sig af opsparingen.⁷¹

Rent geografisk hørte sparekassen imidlertid med til laget, for den og de to danske banker lå tæt op ad hinanden i Storegade, mens den tyske bank lå lidt for sig selv i Ramsherred. Først i 1957 kom der endnu en bank til byen. Det var Andelsbanken, der etablerede en filial med kontor først i Ramsherred, men som kort efter flyttede ind i nybygningen på hjørnet mellem Rådhusgade og Storegade. Endelig kom i 1969 en filial

Adressebog 1955

af J.A.K.Banken (Jord–Arbejde–Kapital Banken), der faldt lidt uden for de almindelige bank-ideer og som slog sig ned uden for den sluttede kreds i Nørreport 13. Omtrent et år senere flyttede der også en filial af Finansbanken hertil. Den nordslesvigske Folkebank var det største af de lokale pengeinstitutter både hvad kapital og omsætning angik. Til sammenligning kan nævnes indskuddene per 31. december 1964, som for Folkebanken var 58,8 mio. kr., for Sparekassen 36,2 mio. kr. og Kreditbanken 23,6 mio. kr.⁷²

Som formidlere af den kapital, der skulle til for at byens erhverv kunne fungere, fik pengeinstitutterne under Besættelsen snart de vanskelige forhold at mærke. Ganske vist havde mange mennesker stået foran deres døre, da landet blev besat, men allerede i slutningen af 1940 begyndte den pengerigelighed, som skulle vare hele Besættelsen og de første år derefter. På grund af verdenskrigen og Besættelsen var landet afskåret fra at få en lang række forsyninger, så varerne blev knappe, mens mængden af penge efterhånden steg. Bankerne mærkede først pengerigeligheden, derefter Sparekassen. Det var især indskuddene der steg ganske betydeligt, mens udlånene kun faldt noget. For Folkebanken skete der 1939–44 en stigning i indlånskontiene med 163%, fra 5,7 til 15 mio. kr., mens udlånet faldt med 32% fra 6,9 til 4,7 mio. kr. Pengerigeligheden gav betydelige problemer, og Folkebanken meddelte i sin beretning for 1942 sin beklagelse over, at »alle de store beløb, som ikke har kunnet finde en naturlig placering har så godt som ingen rente afkastet, og derved blevet direkte tabsgivende for de pengeinstitutter, som forvalter dem.« Værst var det med året 1945, der for Folkebanken kun gav et nettooverskud på 23.000 kr., der svarede til 1/9 af overskuddet i 1940!⁷³

Først omkring 1948 havde stigende skatter og den bedre forsyning af varer, som befolkningen købte til stigende priser, gjort et væsentligt indhug i pengerigeligheden. Da regeringen så at betalingsbalancen over for udlandet var truet, blev der gennem bankerne i de følgende år brugt en række indgreb, som diskontoforhøjelser, bunden opsparing o.l. for at bremse forbruget. Fra pengerigelighed gik pengeinstitutterne ligefrem over i den modsatte grøft, og i beretningen for 1954 skrev Folkebanken, at der ligefrem havde været mangel på likviditet, og at man havde måttet sige nej til låneandragender.

Først med højkonjunkturen i 1958 skete der en lempelse af den stramme pengepolitik, og så godt som alle anmodninger om lån kunne imødekommes. Den bundne opsparing fra begyndelsen af årtiet blev iøvrigt også udbetalt. Der kom en voldsom gang i de økonomiske aktiviteter i byerhvervene med investeringer, betydelig produktion og lav arbejdsløs-

Det stilige interiør i Den nordslesvigske Folkebank. Medarbejderne stod op ved pultene bag skranken. (Foto Hist. Samlinger)

hed samt en betydelig efterspørgsel efter konsumvarer. Pengeinstitutterne kunne også mærke, at behovet for finansiering af f.eks. biler og boliger øgedes. Nogle få år inde i 1960'erne måtte det konstateres, at den danske økonomi igen var ved at løbe skævt, og Nationalbankens stramninger gennem pengeinstitutterne med diskontoforhøjelser o.l. blev igen iværksat. Som tidligere nævnt fortsatte den stærke økonomiske vækst årtiet ud, omend Folkebanken i slutningen af 1960'erne mente, at der for erhvervsvirksomhederne i denne periode med kraftig inflation var tale om svigtende rentabilitet.

Den nordslesvigske Folkebank, og formentlig også de andre pengeinstitutter, tjente selv godt på formidlingen af penge og kapital i årene efter krigen. Ser man bort fra et enkelt dårligt år, lå nettooverskuddet årligt i 1950'erne og 1960'erne over ca. 9% af aktiekapital og reserverne, og i 1962 endda på 15,6%. Det var resultater, som bankens ledelse som regel var tilfreds med. Det var bl.a. fremkommet ved, at der var flere bankforretninger med almindelige kunder, f.eks. lønmodtagere end før,

og samtidig skete bankvirksomheden i en stadig øget konkurrence med de andre pengeinstitutter. Det medførte øgede personalelønninger og udgifter til oprettelse af filialkontor i Rugkobbekvarteret 1967 og udvidelse af hovedkvarteret i 1969.

Tidens løsen i slutningen af 1960erne var imidlertid fusion med andre pengeinstitutter. Første gang den luftedes på Folkebankens generalforsamling var i januar 1968. To år efter virkeliggjordes sammenslutningen med fire andre lokale sønderjyske banker til Sydbank, kun to år før 100-årsjubilæet ville være nået.⁷⁴ På samme måde havde sparekassen på hjørnet overfor i 1968 sammen med sparekassen i Sønderborg dannet Sparekassen Sønderjylland, hvortil sparekassen i Tønder sluttede sig året efter. Det var dog kun et par foreløbige milepæle, ikke de sidste, i kampen om kunderne.⁷⁵

Den offentlige sektor

Igennem 1950erne og 1960erne voksede den andel af befolkningen i byen, som udførte administration, service og liberale erhverv. Det var traditionelt det offentlige, som stod for disse opgaver, og som arbejdsgiver i købstaden fandt man både staten, Aabenraa amtskommune og Aabenraa købstadskommune.

Det var dog langt fra alle områder inden for den offentlige sektor der voksede i disse år. Politiet i Aabenraa havde i 1949 ansat 73 personer inden for ordenspoliti, civilpoliti, kriminalpoliti og kontorpersonale, men i 1968 var tallet kun 44. Og inden for postvæsenets personale skete der i denne periode kun en ganske beskedent forøgelse med nogle postbude. Den betydelige vækst skete inden for områderne undervisning, sundhed og social bistand, og deres udvikling er mere detaljeret beskrevet i de specielle afsnit derom. Her skal det kun nævnes, at nogle af områderne ekspanderede, fordi det var nødvendigt for erhvervslivets udvikling, mens andre udsprang af befolkningens øgede krav om hjælp fra fællesskabet, det offentlige, hvor det tidligere havde været begrænset til særlige trangstiftede.⁷⁶

Undervisningsområdet var i kraftig vækst. Rugkobbelskolen blev bygget i 1950erne og Brundlundskolen i 1960erne. Samtidig steg lærernes antal inden for det kommunale skolevæsen fra 45 i 1950 til 81 i 1960 og igen til 102 i 1969. Det svarede til en stigning på 80% i 1950erne og 25% i 1960erne. I den samme periode etablerede erhvervslivets lokale foreninger, Handelsstandsforeningen og Håndværker- og Industriforeningen hver sin egen skolebygning til undervisning af deres lærlinge, og med betydelig støtte fra det offentlige. Ikke mindst Teknisk

Skole havde en kraftig udvikling, også udover den periode der skildres her. Den beskæftigede 1940 11 deltidslærere, i 1960 27 heltids og 2 deltidslærere, og tyve år senere var tallet i 1980 54 heltids- og 20 deltidslærere samt iøvrigt 30 andre ansatte.⁷⁷

Sundhedsområdet voksede også. Man kunne i denne sammenhæng især nævne sygehuset og tuberkulosehospitalet i Bjerggade, der var ejet og blev drevet i fællesskab af amtskommunen og købstaden. På sygehuset var der 92 sengepladser, men 1954–57 blev der opført en ny patientfløj i tre etager samt tilhørende behandlingsafdelinger, og derefter var der plads til 131 senge. Også personalet øgedes, især i 1950erne. I 1939 havde der kun været et samlet personale på 75, når man medtog alle fra den enlige overlæge i toppen til køkkenpersonalet i bunden, men efter tilbygningen steg tallet til 156½ ansatte i begyndelsen af 1960erne. Heraf var 15 dog kun deltid ansatte.⁷⁸

Inden for socialområdet fandt væksten sted på mange funktioner som kom til i løbet af disse år. Eksempelvis startede hjemmehjælpsordningen med 13 deltidansatte i 1959, men nåede i 1971 op på 89 ansatte. Der kunne nævnes forskellige andre sociale områder, hvor der i 1960erne blev brug for ansættelse af personale, men det vil være tilstrækkeligt at pege på nyskabelserne Rova og Gryfa, og især det store alderdomshjem Grønnegården. Også det administrative personale på socialkontoret blev forøget en del, men først i de sidste år af 1960erne, da der uden for huset efterhånden var kommet mange opgaver til.

Et andet serviceområde inden for det offentlige var televæsenet, der hørte ind under staten. Fra dets bygning i H. P. Hanssensgade blev der under distriktsingeniør Dan U. Jørgensens ledelse varetaget både anlæg og drift af statstelefonen i Sønderjylland samt rigstelefonen og telegrafien i 2. Ingeniørdistrikt, der omfattede hele Syd- og Sønderjylland og Fyn. Der skete en stadig forbedring i 1950erne og 1960erne af telefonnettet med bl.a. automatisering af centralerne. Den del af ingeniørdistriktets personale, der havde bopæl i Aabenraa, steg fra 39 under Besættelsen til 68 i 1969, og af disse udgjorde mekanikere og montører en væsentlig del.⁷⁹

Skiftende borgmestre og byråd i Aabenraa ønskede at drage statslige og amtskommunale funktioner til byen, men ikke altid med lige stort held. I borgmester Finks tid mislykkedes det således at få et selvstændigt arbejdsformidlingskontor til Aabenraa, og det i 1944 blev kun til en filial af Haderslevs amtsarbejdsformidlingskontor. For borgmester Buchreitz mislykkedes det at få et seminarium placeret i det tidligere tyske gymnasium på Haderslevvej. Her rykkede i stedet Grønsekommendoet, der havde den militære bevogtning af landegrænsen, ind. Fra 1949 fik den

militære ledelse af region III og Hjemmeværnet til huse her. Da der i 1960 skulle oprettes et revalideringscenter til indpasning af erhvervs-hæmmede i arbejdslivet, ønskede borgmester Erik Jessen det lagt i Aabenraa, men centret tilfaldt Sønderborg. Nogle år senere begyndte den centrale toldforvaltning at overveje en forenkling og rationalisering af toldvæsenet i hele landet. Erik Jessen forsøgte forgæves i oktober 1967 at forhindre, at Aabenraa toldkammer blev nedlagt og dets opgaver overført til et nyt større distriktstoldkammer i Haderslev. Det skete i 1969.⁸⁰

Til slut skal nævnes, at ved sammenslutningen af de fire sønderjyske amtskommuner i 1970 blev Aabenraa centrum for administrationen i den ny Sønderjyllands Amtskommune. Amtsrådenes kontorer i Haderslev, Tønder og Sønderborg var lukket i en hel uge umiddelbart før sammenlægningsdatoen 1. april 1970 for at man kunne gennemføre flytningen til de nye midlertidige lokaler i Peter Jessens ejendom i Storegade og i »Der Nordschleswiger«s ejendom på Skibbroen. Ved starten af 1970 var der i det nye amtsråds centrale administration ansat 107 personer, og det svarede stort set til det samlede antal beskæftigede i de hidtidige fire amtskommuner, men i løbet af den første fire-års valgperiode voksede antallet til 141 ansatte. Ved beslutningen om at gøre byen til centrum for den nye amtskommune øgedes antallet af offentlige arbejdspladser inden for administration væsentligt, og det kom klart til at præge byens udvikling fremover.⁸¹

Forsøgene på at trække virksomheder til byen

De fleste virksomheder, som var blevet etableret i Aabenraa efter Genforeningen, var nok kommet der mere eller mindre tilfældigt. I mellemkrigstiden var der et enkelt sted i landet blevet oprettet et særligt erhvervsråd for at fremme den pågældende bys økonomiske udvikling. Under Besættelsen udsendte Indenrigsministeriet et cirkulære i 1941, som opfordrede bykommunerne til at danne sådanne erhvervsråd og støtte dem økonomisk. Også foreningen Dansk Arbejdes Aabenraa afdeling ved Riis-Anthonsen opfordrede i september 1941 Aabenraa byråds medlemmer til at deltage i et orienterende møde om »bypropaganda og erhvervsråd«, som det blev kaldt. Men under borgmester Holger Fink fængede ideen ikke, formentlig fordi han anså det for dyrt og for at være opgaver, som kunne klares af byrådet, dvs. borgmesteren selv, eller af byens erhvervsorganisationer.⁸²

Borgmester Buchreitz havde en anden og mere positiv holdning til spørgsmålet. I byrådets junimøde i 1947 forelå der fra ham et forslag om

at nedsætte et erhvervsudvalg, der skulle »søge gennemført byreklame på grundlag af markedsanalyse og med det formål at søge gennemført en rimelig placering af virksomheder i Aabenraa.«⁸³ Det blev nu nedsat med repræsentanter både fra byrådet, fra handelsstandsforeningen, fra håndværkerforeningen, fra Arbejdernes Fællesorganisation og turistforeningen. Der blev i de følgende par år behandlet flere ansøgninger fra forskellige udenbys virksomheder, organisationer og personer. Det drejede sig bl.a. om hvorvidt der i Aabenraa kunne findes en egnet bygning til en skole for drenge, der ønskede at gå til søs. Denne sømandsskole endte dog med at blive placeret i Sønderborg. Et firma i København spurgte om det var muligt at få nogle ret store arealer til en kunstsilkefabrik. En støbemester i Esbjerg blev henvist til at leje lokaler i Slotsgade til en mindre støberivirksomhed osv. Buchreitz betragtede erhvervsudvalgets opgaver som ganske betydningsfulde og bestemte efter et års forløb at han selv ville lave udkastene til udvalgets skrivelser gennem borgmesterkontoret.

Erhvervsudvalget fortsatte sin virksomhed i den første af Gjelstrups byrådsperioder, men i 1954 vedtog byrådet eenstemmigt at ophæve udvalget, fordi der i mellemtiden var blevet oprettet et Sønderjyllands Erhvervsråd.⁸⁴

I juni 1947 havde den energiske direktør for Sønderjyllands Højspændingsværk i Aabenraa, Jes Christiansen, taget initiativ til et møde med ledende politikere og personligheder fra landsdelen om den industrielle udvikling i Nordslesvig. Resultatet blev nedsættelsen af et »Udvalg til fremme af erhvervsmulighederne i Sønderjylland« med ham selv som formand. Det gik hurtigt i gang med at kortlægge industrien i landsdelen og med at skaffe virksomheder hertil.

Udvalget blev i 1950 omdannet til »Sønderjyllands Erhvervsråd« med sæde i Aabenraa og med økonomisk støtte fra samtlige sønderjyske købstæder. Erhvervsrådets arbejde for at få oprettet nye virksomheder i landsdelen faldt godt i tråd med lovgivningen i disse år. Der blev i 1950 vedtaget love om udlån til industri- og håndværksvirksomheder samt lov om modernisering af erhvervsvirksomheder inden for landbrug, fiskeri og frugtav. I forbindelse med disse love var der stillet betydelige beløb til rådighed, som Erhvervsrådet søgte at udnytte for det sønderjyske erhvervsliv. Erhvervsrådet havde som sin sekretær ansat økonomen Peter Groth Bruun, der kom til at udføre den praktiske del af arbejdet.

Det mest betydende resultat for Aabenraa var sikkert etableringen af en mælkekondenseringsfabrik, SAMDEN, i Styrtoft i nær tilknytning til højspændingsværket. Man medvirkede også ved at formidle Marshall-lån til eksisterende virksomheder i området og desuden statslån til støtte

for industri og hotelvirksomhed. I tilknytning til Erhvervsrådet blev der desuden oprettet en særlig Sønderjyllands Investeringsfond fra 1958, som med stærk statsstøtte var i stand til at yde regionens industrivirksomheder lån. I perioden 1958–72 blev der ydet 26 af disse lån på over 2,5 mio. kr. til træ- og jernindustrivirksomheder på Aabenraa-egnen. Planerne om at skaffe nye virksomheder til Aabenraa slog dog som helhed fejl, – eksempelvis foretrak en papemballagefabrik alligevel at slå sig ned i Kolding i stedet for i Aabenraa.⁶⁵

Blandt Erhvervsrådets andre projekter var en sønderjysk erhvervsudstilling i den nye Sønderjyllandshal i efteråret 1956, som besøgt af over 40.000 personer. I 1961 gentog man denne udstillingsvirksomhed for det sønderjyske erhvervsliv.⁶⁶ Da det sønderjyske Erhvervsråd ikke gav de store resultater for Aabenraa, var det naturligt, at kommunen i borgmester Jessens tid i slutningen af 1960'erne søgte at oprette sit eget erhvervskontor, som skulle forestå salg af erhvervsgrunde i kommunen og give bistand ved udlejning og salg af private erhvervs- og industrigrunde. En kommunal erhvervskonsulent rettede en række, overvejende forgæves henvendelser til industrivirksomheder for at få dem til at slå sig ned i kommunen.

Han kunne naturligvis pege på, at der var en god dyb havn og fjord, og der fandtes en kvindelig arbejdskraftreserve for en interesseret konfektionsfabrik. Der var også gode økonomiske støttemuligheder, for Aabenraa var et egnsudviklingsområde. Gennem Direktoratet for Egnsudvikling kunne den interesserede virksomhed inden for industri og håndværk her opnå helt op til 90% af udgiften ved modernisering eller rationalisering. Kommunen kunne også lade opføre en erhvervsejendom til salg eller udlejning, hvor staten ydede et lån på 75% af omkostningerne ved opførelsen, og kommunen kun skulle stille med de resterende 25%. Det førte alt i alt dog kun til at én større virksomhed inden for konfektion flyttede sin produktion til byen.

Måske var mulighederne større andetsteds. I sin årsberetning for 1970 skrev erhvervskonsulenten, at det tværtimod var sådan, at virksomheder som højspændingsværket havde flyttet sin produktion af elmaster til Hjordkær, DAPA en del af sin produktion til Rødekro, osv. Årsagerne til fraflytningen blev angivet som for trange forhold i bykernen og ved havnen.⁶⁷ Det var en beklagelig udvikling på et tidspunkt, hvor det stod klart at den nye kommunestruktur ville komme til at gå midt igennem den bydannelse som var under opståen.

3. Befolkningsforhold

Byens borgere

Ved Genforeningen var der kommet gang i befolkningstilvæksten i Aabenraa, og frem til Besættelsen i 1940 adskilte udviklingen sig ikke væsentligt fra andre danske provinsbyer. Under krigen og i det første tiår derefter indtraf en noget stærkere vækst, men så afsvækkedes den igen.¹

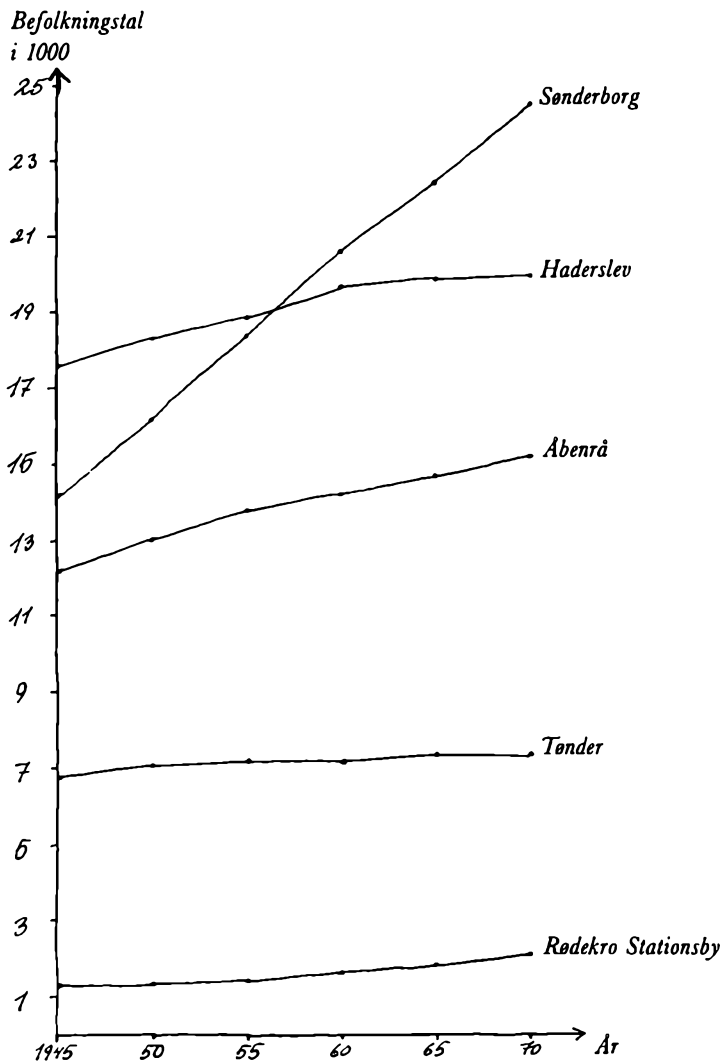
Udviklingen i byens befolkningstal foregik i et roligt, måske lidt for sindigt tempo. Sammenligner man udviklingen med nabobyernes, ses det, at udviklingen i Haderslev og Aabenraa var næsten parallel. I den mindste købstad, Tønder, var befolkningstallene stagnerende, mens der i Sønderborg forekom en fantastisk vækst. Sønderborg var i 1945 kun lidt større end Aabenraa, men havde allerede i slutningen af 1950erne overhalet Haderslev og var dermed blevet landsdelens største bysamfund. Baggrunden herfor var bl.a. en ganske usædvanlig vækst i industrien i Allsundområdet, der tiltrak mange mennesker. Aabenraa lå derimod i hele efterkrigstiden på en klar tredieplads.²

I 1940 havde Aabenraa 10.625 indbyggere. Besættelsesårene gav den en tilvækst på næsten 14%. I løbet af de næste to fem-års perioder lå væksten kun på 6–7%, og fra 1955 gik den ned på 3%. Den afmattede befolkningsvækst blev dog kunstigt afbrudt i 1970, da Løjt og Ensted sognekommuner ved kommunalreformen blev lagt sammen med Aabenraa. Derved fik befolkningstallet et ordentligt skub opad på hele 38% fra 14.647 i 1965 til 20.277 efter sammenlægningen i 1970.³

Der var to vigtige årsager til denne udvikling. Den ene var at fødselsoverskuddet (antal fødte ÷ antal døde) var særlig stort under Besættelsen og i de første fem år efter Befrielsen. Det var de store fødselsårgange, som sikkert delvis var en følge af, at de tidligere store årgange af kvinder født 1920–25, nu rykkede ind i den særlig frugtbare alder.⁴ Fortidens udsving i aldersfordeling slog altså igennem. Men derefter fulgte i resten af denne periode et jævnt faldende fødselstal.

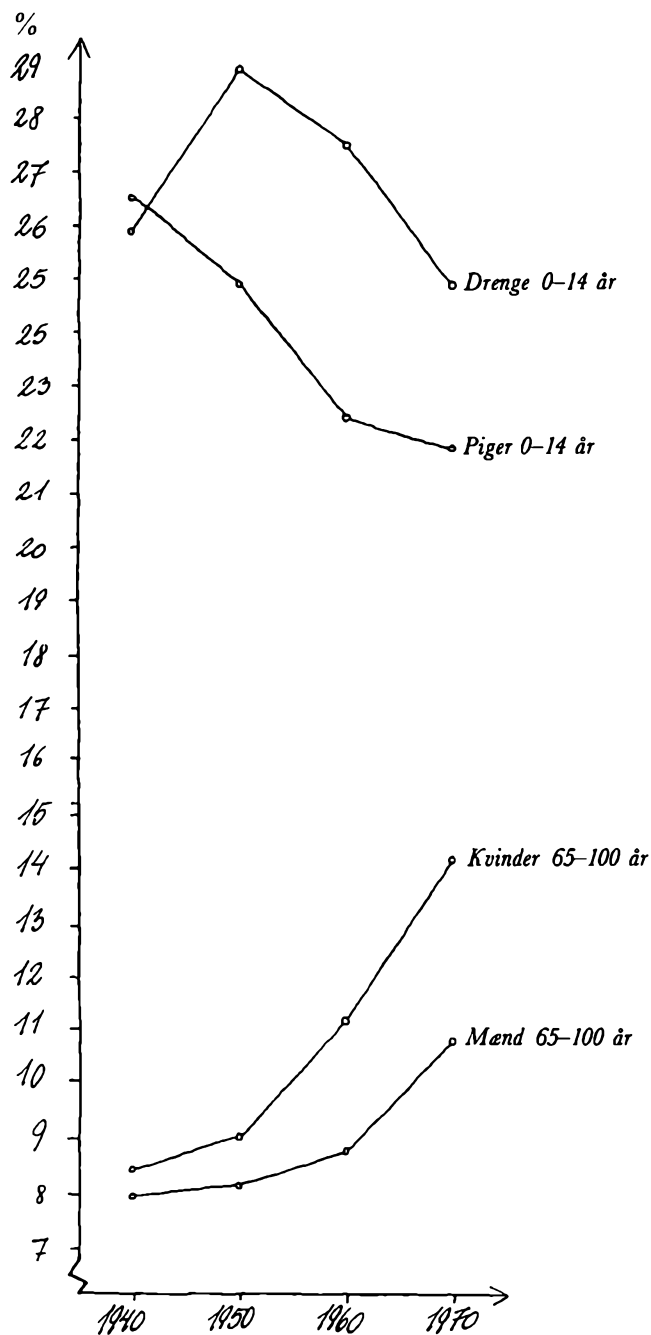
Den anden årsag skal søges i tilflytningsoverskuddet. Det var afvandringen fra land til by, som i 1930erne havde oversteget fødselsoverskud-

Figur 8. Befolkningsudviklingen i de sønderjyske købstæder samt Rødekro stationsby 1945-1970. Kilde: *AbBark* 37-1; og Aabenraa kommunes statistiske kontor emne 2.1 side den 11.8.1976; *Kommunal Arbog* div. årg. *Befolkningsstatistik*.

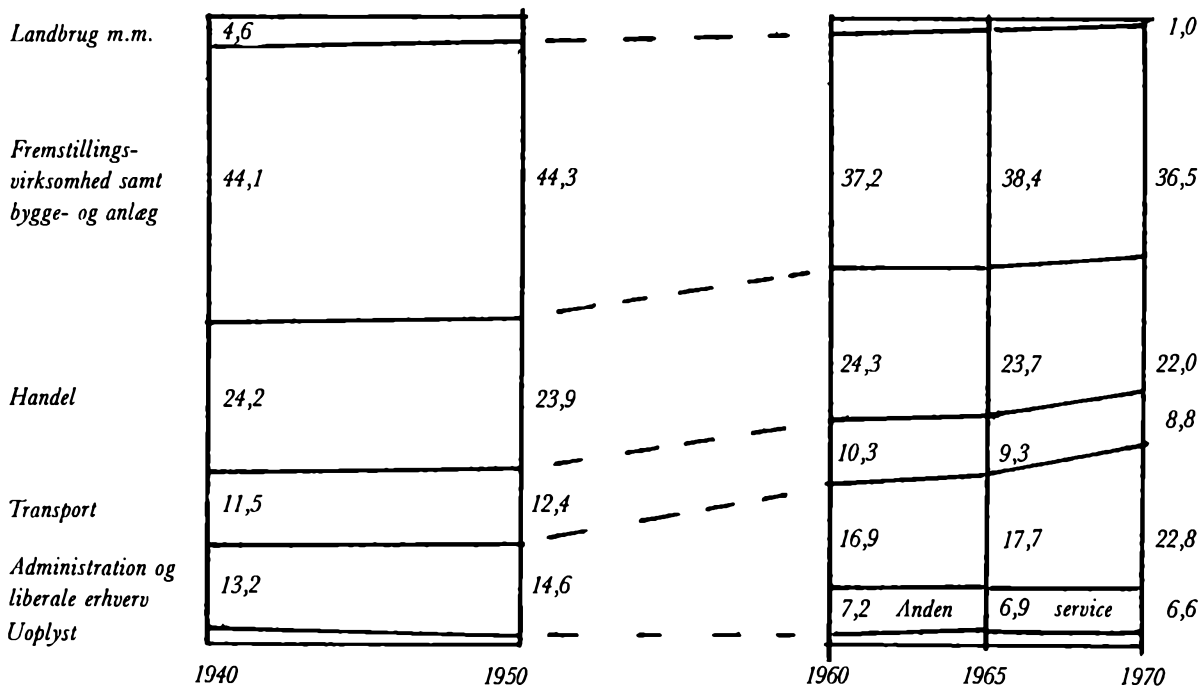
det i betydning. Tilflytningens betydning toppede under Besættelsen, og faldt så meget, at der i sidste halvdel af 1950erne endda blev tale om en større fraflytning end tilflytning. Fraflytningen skete især til Ensted og i 1960erne også til Rise sognekommune, der altså var en slags forstadsudvikling.⁵

De samme faktorer bevirkede også en ændring af befolkningens sammensætning.. Den andel som børnene udgjorde af den samlede befolkning faldt, mens der blev forholdsvis flere af de ældre og de gamle, ikke mindst for kvindernes vedkommende.⁶

Figur 9. Den procentvise andel af drenge og piger 0-14 år samt kvinder og mænd 65-100 år i Aabenraa 1940-1970.

Kilder: Stat. Tab. 5. rk.A nr 23 s. 98f; Stat. Medd. 4. rk. 162 bd. 2 hft. s. 138; Stat. Tab. 1963: VI bd. 1 s. 62; Stat. Tab. 1975: VII B. 4 s. 32f.

Figur 10. De i erhvervene beskæftigede fordelt efter erhverv. Procentvis fordeling 1940-70.

Kilde: Stat. Tab. 5 rk. A nr 23 s. 98f.; Stat. Medd. 4. rk. bd. 162 hft. 2 s. 138f.; Stat. Tab. 1964: I B (2) s. 133.; Stat. Tab. 1969: III 7 s. 26f.; Folke- og boligtælling 1970 A 5 Sønderjyllands amt tabel 2 s. 34f.

Anm.: Ved tællingerne i 1940 og 1950 er hele befolkningen, dvs. såvel de erhvervsomt beskæftigede som deres pårørende fordelt på erhverv. Ved tællingerne i 1960, 1965 og 1970 er det kun de egentlig erhvervsomt beskæftigede. Denne forskel i den statistiske opgørelsesmetode medfører, at procenterne ikke er fuldstændig sammenlignelige, og dette er antydnet ved de stiplede linjer.

Iøvrigt skal bemærkes, at pensionister, personer der levede af deres formue o.l. ikke er medregnet. Fordelingen i 1970 gælder kun for Aabenraa sogn, og altså ikke for den nye storkommune.

Befolkningens sociale sammensætning

Efterhånden som befolkningen i Aabenraa voksede, skete der også forskydninger i den erhvervsomt sammensætning. Fra 1940 og frem til 1950'erne var Aabenraa en by, hvor næsten halvdelen af de erhvervsaktive var beskæftigede inden for den såkaldte fremstillingsvirksomhed, hvilket hovedsagelig var håndværk og små industrier, samt bygge- og anlægsvirksomhed. Dertil kom næsten en fjerdedel, som arbejdede inden for handel, mens transportsektoren beskæftigede noget over en tiendedel.

De strukturændringer som fremgår af figur 10, strakte sig langt ud over den korte periode, der her er beskrevet. Landbrugets mindskede betydning ses også inden for byen Aabenraas rammer. Allerede før krigen var der fra landdistrikterne i Aabenraa amtsrådskreds sket en betydelig afvandring til byen.

De to mest karakteristiske træk i udviklingen var dog, at fremstillings- og anlægsvirksomhed mistede deres næsten dominerende betydning for beskæftigelsen. Fra 1940, hvor ca. 44% var beskæftiget i denne sektor, faldt andelen til ca. 36% i 1970. I stedet steg den relative betydning af administration, liberale erhverv og andre servicefunktioner fra ca. 13% i 1940 til ca. 29% i 1970.⁷ Procenterne er dog behæftet med en vis usikkerhed på grund af to forskellige opgørelsesmetoder.

Det var en tendens, som den franske økonom Jean Fourastié allerede i 1949 havde forudsagt ville indtræffe i et industrialiseret samfund, man mærkede i denne periode. Beskæftigelsen i industri og håndværk m.m. øgedes ikke i takt med befolkningsforøgelsen, fordi der samtidig skete en mekanisering, og overskudsarbejdskraften blev placeret i de offentlige og private serviceerhverv.⁸

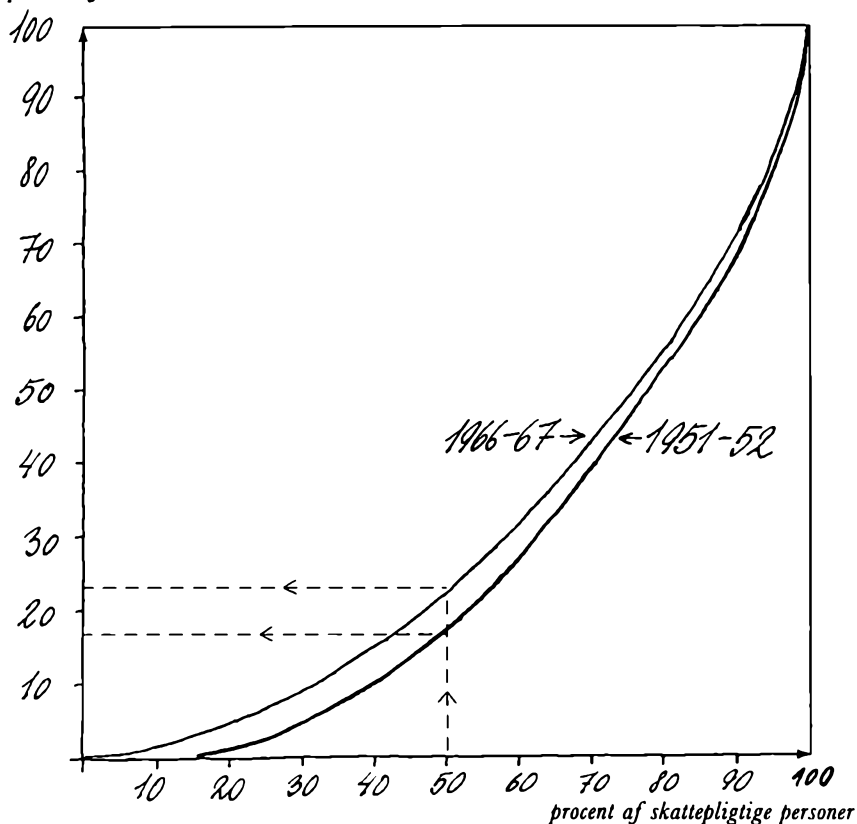
Disse ændringer kunne også spores i befolkningens fordeling på arbejdsstilling. Der blev færre faglærte arbejdere, så arbejdernes andel af den erhvervsaktive del af befolkningen faldt fra 48% i 1950 til 45% i 1970. Til gengæld steg funktionærernes andel fra 30% til 38%. De var jo i særlig grad benyttet i den voksende servicesektor. Også de selvstændiges betydning var i tilbagegang i slutningen af 1960erne. De udgjorde 18% i 1950 og kun 14% i 1970. Det var en følge af det store antal nedlæggelser af detailforretninger og specielle håndværk som skete i 1960erne. En anden dybtgående ændring afspejles ikke af disse tal. Det var at langt flere kvinder efterhånden blev draget ind på arbejdsmarkedet under den fulde beskæftigelse i 1960erne. Om dette forhold findes der først tal for Aabenraa fra 1965, men de viser at alene fra dette år og til 1970 steg kvindernes andel i arbejdspladserne fra 29% og til 34%. Det var en udvikling som også fortsatte ind i 1970erne.⁹

Forskydningerne i samfundsstrukturen i Aabenraa fik også betydning for den sociale fordeling af goderne. Kendskabet hertil var ikke stort i samtiden. Et indtryk gav den kommunale skattebog i 1940ernes slutning, hvori hver enkelt borgers kommuneskat var oplyst, men ikke selve indkomsten. Det borgerlige flertal i byrådet afskaffede dog i 1951 denne publikation. I de kommunale årbøger og Danmarks Statistiks Meddelelser findes de statistiske opgørelser af indkomstansættelse til staten, som anvendes i det følgende.¹⁰

Indkomsterne var ulige fordelt i Aabenraa som i det øvrige samfund. Figur 11 viser, hvordan de skattepligtige indkomster i Aabenraa i 1951–52 og 1966–67 tilfaldt samfundsgrupperne. Ud ad den vandrette linje er afsat befolkningens fordeling med de fattigste først og de rigeste sidst. Op ad den lodrette linje er afsat indkomsterne. De buede kurver viser på denne måde, hvor stor andel en bestemt del af befolkningen havde af de samlede indkomster.¹¹

Der skete en udjævning af den ulige fordeling i denne periode. I 1951–52 havde den bedststillede tiendedel af befolkningen tjent 31% af alle indkomster i købstaden, mens det kun var 29% på landsplan. Den dårligtstillede halvdel af befolkningen tjente til gengæld kun 17% af indkomsterne. I datidens lønninger betød det, at den bedststillede tien-

procent af samlet indkomstmasse

Figur 11. Indkomstfordelingen for skattepligtige personer 1951-52 og 1966-67 i procent. Kilde: AbBArk 37-1; Stat. Medd. 1970:15 s. 110f. Anm.: Fordelingen 1966-67 er beregnet, da de enkelte indkomstgruppers samlede indkomst ikke er oplyst i statistikken. Pilen viser, at i 1951-52 tjente 50% af befolkningen 17% af indkomsterne, men i 1966-67 tjente den 23%.

dedel tjente ca. 10.000-50.000 kr. og derover, mens den dårligstlønnede halvdel tjente fra 0-5.000 kr.

I 1966-67 tjente den bedst stillede tiendedel kun 28%, mens den dårligst stillede halvdel tjente 23% af hele indkomstmassen. I samtidens lønninger betød det, at den bedst stillede tiendedel tjente fra knap 30.000 til 200.000 kr., mens den dårligst stillede halvdel tjente op til ca. 13.500 kr. Forklaringen på den mindskede ulighed må nok søges i flere forhold, men ændringen i erhvervsstrukturen har været af væsentlig betydning. Alene inden for den erhvervsaktive del af befolkningen var der en meget tydelig tendens til indkomstudjævning i hele perioden. Hertil kom det forhold at indkomstudjævningen over de offentlige finanser, både skattepolitisk og socialpolitisk, var stigende frem til 1970.¹² Uanset disse forskydninger i indkomstfordelingen, var de sociale skævheder fortsat til stede med deres følger for forbrugsmulighederne:

En følge af indkomstfordelingen, som man ikke interesserede sig for i

datiden, var formuefordelingen. Fordelingen af formuerne i Aabenraa var væsentligt skævere end indkomstfordelingen. Skævheden var dog også her blevet mindre mellem 1951–52 og 1966–67. I begge år var det dog stadig sådan at omtrent halvdelen af byens befolkning ingen formue ejede.

En del af forklaringen på, at formuefordelingen blev noget udlignet skal søges i den stadig mere udbredte besiddelse af parcelhuse i sammenhæng med de formueforskydninger, som inflationen medførte mellem långivere og låntagere. Tabere blev befolkningsgrupperne uden fast ejendom, de nye vindere blev især den voksende gruppe af funktionærer og desuden de bedrestillede arbejdere.¹³

Familiestruktur og kønsroller

Baggrunden for de store årganges fremkomst i 1940'erne var også de mange nye familier der dannedes i disse år. Aldersklassen 20–29 år var det livsafsnit, hvor de fleste ægteskaber blev indgået, i 1940'erne nåede de tidligere store årgange op i denne alder.¹⁴ Kernefamilien var den almindelige samlivsform, og de fleste børn blev født inden for ægteskabet. Under Besættelsens urolige forhold var der dog også en del børn uden for ægteskab som følge af forbindelser mellem tyske soldater og danske kvinder, ligesom der i tiden efter krigen forekom nogle tilfælde af de såkaldte »englænderbørn«.¹⁵

En voksende del af befolkningen giftede sig, også selv om det var svært at få en lejlighed til den nystiftede familie. De ugiftes andel af befolkningen faldt således mellem 1950 og 1970 med 2,5%. Dog steg andelen af skilte også. I de første år efter Besættelsen var dette tal dobbelt så højt som under krigen. Ifølge amtsfuldmægtig Caspersens mening var forklaringen den, at mange havde været borte fra hinanden i de urolige år, f.eks. på arbejde i udlandet, kæmpet på tysk side eller været under jorden som frihedskæmpere. Det havde medført mange tilfælde af utroskab, der medførte krav om skilsmisse. Da antallet af skilsmisser i de følgende årtier også lå forholdsvis højt, skal forklaringen nok også søges i det opbrud i det hidtidige kønsrollemønster, der skete i efterkrigstiden.¹⁶

Det traditionelle mønster var, at familien blev forsørget af den udearbejdende mand, mens hustruen arbejdede som hjemmegående husmoder. Et begrænset antal kvinder havde selvstændigt arbejde uden for hjemmet, f.eks. som syersker eller som arbejdersker på slagteriet. Det var dog ikke formålet med kvindernes tilværelse at have et selvstændigt arbejde. Da lederen af Forstallé børnehaven, frk. Jensen i 1942 fratrådte

sin stilling var det på grund af giftermål. Tilsvarende var det i 1947 med den kvindelige leder af fritidshjemmet på Skolevej. Denne holdning hang længe ved, også hos de kvinder der som de første blev ansat i hidtidige mandejobs. Den 21-årige Dagny Margrethe Lassen, der var uddannet i Aabenraa i 1954 som landets første radiomekanikersvend, udtalte til pressen, at hun iøvrigt skulle i huset, når hun var blevet svend, for det var ikke nok at kunne reparere en radio, man måtte også lære husgerning. Hun var forlovet og ville gerne giftes. »Det er slet ikke min mening at fortsætte som radiomekanikersvend nu, men det er altid rart at have et fag at falde tilbage på, hvis det skulle blive nødvendigt«. ¹⁷

Der var forskel på lønningerne til de to køn, også når de udførte samme arbejde. For arbejderne ændredes det først i 1973 og for tjenestemænd med tjenestemandsløven af 1958. En tidlig, og næppe særlig repræsentativ protest mod dette kønsdiskriminerende forhold fremkom allerede i et læserbrev i 1945 i Aabenraa. Heri nævnte »Femina«, at det nok var sådan at en lærerindes løn lå en del lavere end en lærers, men det var krænkende for kvinden, at man også ved uddeling af en pengegave til lærerne ved Aabenraa Borgerskole i anledning af dens 25 års jubilæum havde sat hendes gave ned. For hun gjorde i sin gerning lige så stor en indsats som sine mandlige kollegaer. Bægeret var endda blevet fuldt ved, at lærerindens mand ikke var blevet inviteret med til jubilæumsfesten i første omgang, mens skolen som en selvfølge havde indbudt den gifte mandlige lærers hustru. ¹⁸

Det var også udtryk for det gældende kønsrollemønster, da Dansk Kvindesamfund og Aabenraa Husmoderforening i 1947 startede en såkaldt »husmoderafløsning«, som to år senere overgik til at blive et kommunalt foretagende. Formålet med denne ordning var både at give beskæftigelse til nogle ledige kvinder og at yde en hjælp i alle hjem i Aabenraa, som midlertidigt havde behov herfor under husmoderens sygdom eller graviditet. Husmoderafløseren skulle tage sig af det daglige arbejde i hjemmet, også vask og strømpestopning. Det var efter tidens opfattelse kvindearbejder, men i begyndelsen af 1960'erne begyndte man dog at tale om mandens deltagelse i det mindste i et enkelt arbejde, nemlig opvasken. I 1961 foretog »Hejmdal« et rundspørge til forskellige sønderjyske ægtemænd, om de deltog i opvasken derhjemme. Bladet fik omtrent lige så mange positive som afvisende svar på spørgsmålet. Udviklingen på dette felt gik trægt. Da den gifte kvinde i løbet af 1960'erne i stigende grad kom ud på det almindelige arbejdsmarked, fik hun derfor tit dobbelt så meget arbejde som før. ¹⁹

Blandt de kræfter som førte til kvindens øgede selvstændighed, skal også nævnes Danske Kvinders Beredskab, som fra 1940 havde gjort en

aktiv indsats til sikring af civilbefolkningen. Man betragtede indsatsen som en slags kvindelig værnepligt, og dermed som et modstykke til den valgret, kvinderne havde fået i 1915. Efter Besættelsen fortsatte organisationen som et lottekorps.²⁰

De kvinder der bevidst ønskede en ændring af kønsrollemønstret samledes imidlertid i Dansk Kvindesamfund, der netop i de første år efter Besættelsen var meget aktiv. Der arrangeredes teater inden for dens rammer, hvor det var kvinderne som spillede rollerne, og sammen med de politiske foreningers kvindeudvalg arrangerede Dansk Kvindesamfund møder, hvor man opfordrede kvinderne til at deltage mere i politik.²¹ En af dem, der virkelig fulgte opfordringen, var Camma Larsen-Ledet, som først sad 12 år i byrådet, derefter gik ind i landspolitik og blev familieminister i 1966–68 for sluttelig at vende tilbage til Aabenraa, hvor hun blev borgmester fra 1970.

Dansk Kvindesamfund tog også små, men for mandssamfundet nok så karakteristiske ting op. I 1949 skrev formanden, Marta Strømning, til borgmester Buchreitz som ansvarlig for folkeregistret og til redaktionen af Aabenraa Vejviser, for at beklage, at vejviseren systematisk havde udeladt samtlige gifte kvinder. Hun bemærkede »at da en kvinde fordi hun gifter sig, formentlig ikke af den grund får mindre betydning eller interesse for samfundet, skal vi indtrængende henstille, at dette forhold ændres Uden at nævne navne skal vi bemærke, at der også her i byen findes gifte kvinder, hvis navne er mere kendte for offentligheden end deres mænds.«²²

På kommunalpolitisk plan fik kvinderne efterhånden noget mere indflydelse. På landsplan var der i midten af 1950'erne en kvinde for hver 27 mænd i de kommunale råd. Af Aabenraas 17 personer store byråd var der i 1945 kun en kvinde, nemlig den konservative Thora Hammerich, men 1946–58 to, idet socialdemokraterne først valgte Erna Flade og efter hende Camma Larsen-Ledet. Højdepunktet nåedes ved valget i 1958 med hele fire kvindelige byrådsmedlemmer. Ved de efterfølgende valg faldt antallet igen til to–tre, selv om kvinderne opfordredes til at stemme på kvinder. I 1970 opfordrede formanden for Dansk Kvindesamfund, tandlæge Karen Dirksen, til at man stemte personligt på »piger«. Selv om kun to af de 15 opstillede kvindelige kandidater (1/6 af alle kandidater) blev valgt, var det dog nok et betydningsfuldt valg med hensyn til ligeberettigelsen. Socialdemokraternes Camma Larsen-Ledet blev spidskandidat, og tilsvarende søgte de radikale også at score points ved at opstille en kvinde, men uden det formidable resultat som den førstnævnte. De radikale fik ingen valgt.²³

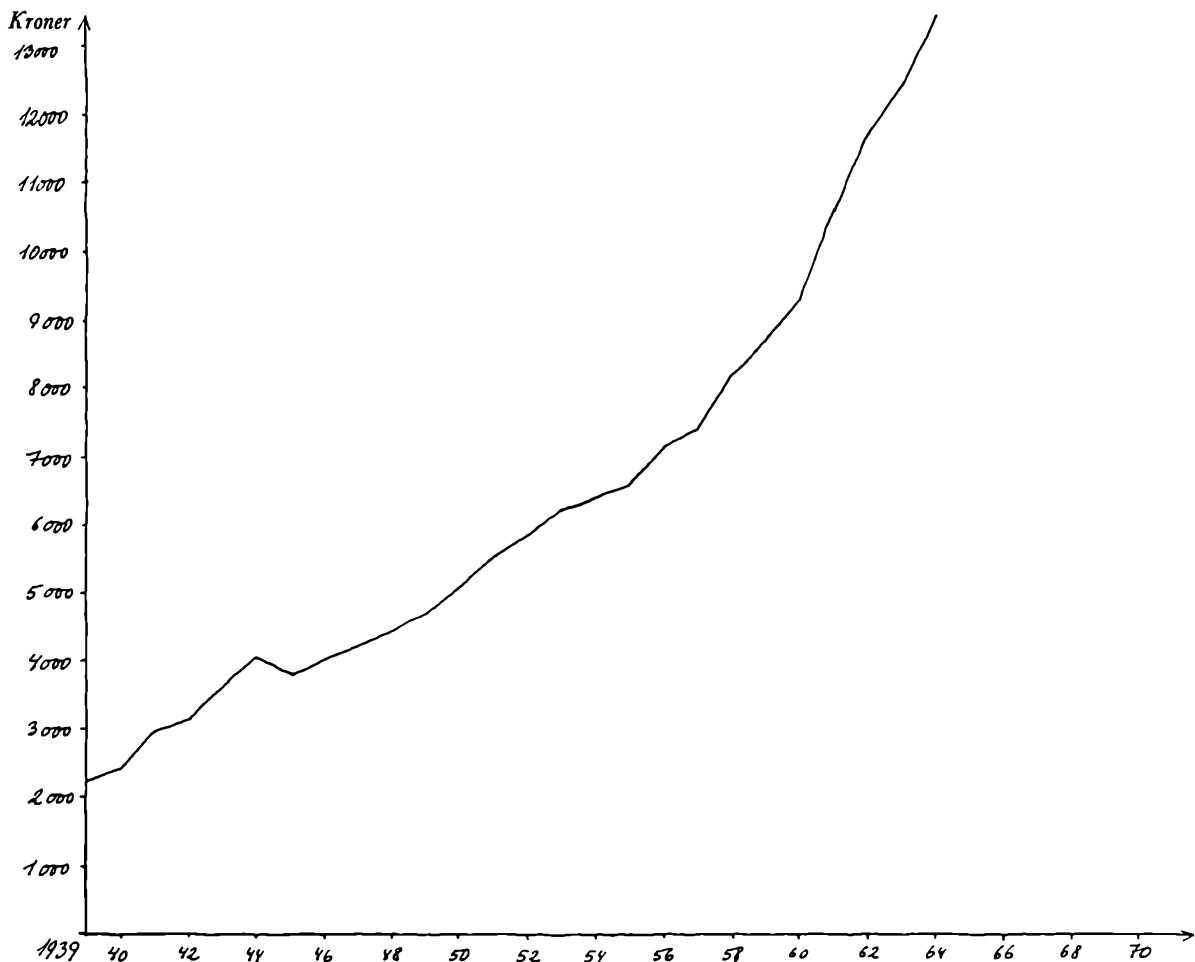
4. Indkomsterne og forbruget

Indkomsterne

Den tyske besættelse af Danmark i 1940 havde væsentlige økonomiske og sociale følger, som også kunne mærkes i Aabenraa. Det er blevet anslået, at den danske befolknings forbrugsmuligheder under Anden Verdenskrig blev formindsket med op til 20% sammenlignet med 1939. Det er dog et gennemsnitstal, som dækker over betydelige forskelle i befolkningens indkomst- og formuefordeling, og sikkert også over geografiske forskelle.¹

Ved den tyske besættelse blev betydelige dele af de danske erhverv, såvel landbrug som industri, inddraget i den tyske rustningsøkonomi. Besættelsesmagten kunne trække på sin ubegrænsede værnemagtskonto i Nationalbanken og betale højere priser ved sine indkøb og aktiviteter end andre i en situation med begrænset forsyning af varer. Der skabtes betydelige erhvervsmæssige indkomstgevinster i landbruget, i dele af håndværk og industri, og ikke mindst hos entreprenører og vognmænd. Den gennemsnitlige skattepligtige indkomst steg på landsplan med 58% mellem 1939 og 1944, men i Aabenraa var stigningen 80%. Forklaringen må være den, at byen havde en større andel i de erhvervsmæssige aktiviteter, som tyskerne havde brug for, end det var tilfældet på landsplan.²

Fra den landsdækkende statistik ved vi, at stigningen i den skattepligtige indkomst dækkede over meget forskellige forhold for de enkelte samfundsgrupper. Pensionister (rentemodtagere) og tjenestemænd sakkede bagud i forhold til gennemsnittet. Arbejderne havde en indkomstfremgang der svarede til gennemsnittet, og de selvstændige erhvervsdrivende havde indkomstfremgang over gennemsnittet, i nogle tilfælde, som for vognmændene, endda store fortjenester. Det skal tilføjes, at nogle af de erhvervsdrivende, nemlig de mindre håndværksmestre og handlende, i 1930erne havde hørt til de grupper i samfundet, som havde haft meget små indkomster. Disse forhold kan kun belyses brudstykkevis for Aabenraas vedkommende, fordi der ikke findes en tilsvarende skattestatistik for alle samfundsgrupper. Af prisudvalget for Aabenraas un-

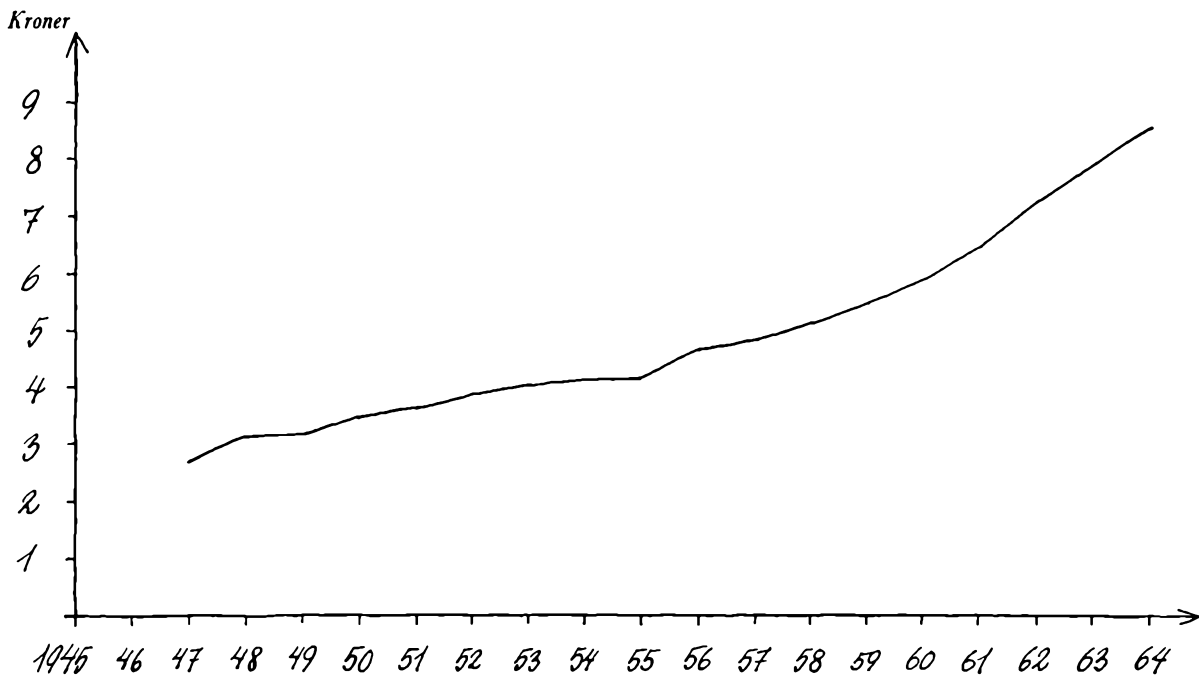

Figur 12. Den gennemsnitlige indkomst per indkomstansat person i Aabenraa 1939-1964. Kilde: AbBArk 8-1; tallene 1962-64 oplyst af skatteinspektør J. Bentsen.

dersøgelser fremgår dog, at skomagere i byen mellem 1939 og 1944 havde en gennemsnitlig indkomstfremgang på 137%, mens der i de store herre- og damekonfektionsforretninger 1938-44 var en fremgang i nettofortjenesten på 145%.

Det interessante er, at de selvstændiges betydelige indkomstfremgang skete under et ikke-liberalt, statsstyret system. Staten kontrollerede gennem Priskontrolrådet udviklingen i produktion, avancer osv., mens arbejdernes lønninger i disse år fastlagdes forholdsvis stramt af et Arbejds- og Forligsnævn.

Efter Befrielsen sakkede de handlende og håndværkerne bagud i indkomstkapløbet. Som eksempel kan nævnes byens slagtermestre, der 1946-51 havde en nedgang i nettofortjenesten på 32%. Derimod havde lønmodtagere, både arbejdere og funktionærer, samt pensionister ifølge den landsdækkende statistik en indkomstfremgang, og sådan var det

Figur 13. Den gennemsnitlige timeløn for smede- og maskinarbejdere i Aabenraa i april kvartal 1947-64.

Kilde: Egnsudvikling under økonomisk vækst (1968) Bilag 2 s. 85.

sikkert også i Aabenraa. Bag dette lå, at de gunstige krigskonjunkturer var ophørt for de selvstændiges vedkommende, og at arbejderne organisationer nu sikrede deres medlemmer væsentlige lønforbedringer.³

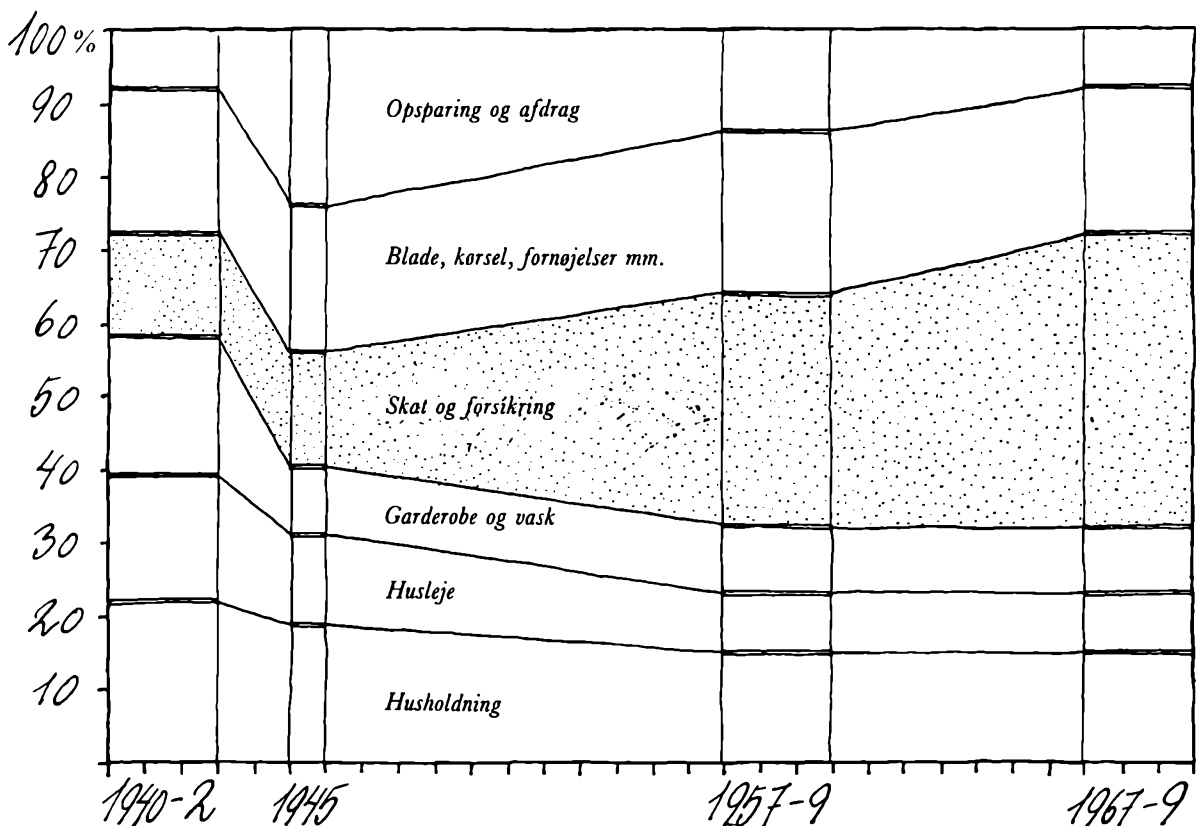
Efter det midlertidige fald i den gennemsnitlige indkomst i 1945 fortsatte stigningen igen i resten af 1940'erne, i 1950'erne og i forstærket grad i 1960'erne. Fordelingen på samfundsgrupper i Aabenraa kan ikke oplyses, men den har nok svaret nogenlunde til den almene danske. Lønmodtagergrupperne havde en større indkomstfremgang end de selvstændige, og det var de stærkt efterspurgte funktionærer og tjenestemænd, der i disse årtier førte an i indkomstkapløbet. Arbejderne havde imidlertid også en lavere årlig gennemsnitsindkomst som udgangspunkt end håndværksmestre og detailhandlende. Men en betydelig indkomstfremgang var der i efterkrigsårene, og dertil kom fordelene i form af en nedsættelse af arbejdstiden med 13% - fra 48 til 41¼ timer om ugen - og forøgelsen af ferien fra 2 til 3 uger om året. Som et eksempel på aabenraaske arbejderes lønudvikling ses, hvordan den gennemsnitlige timeløn for smede og maskinarbejdere steg fra 272 øre i 1947 til 852 øre i 1964. For disse faglærte arbejdere begyndte lønnen at stige kraftigere fra slutningen af 1950'erne, som det ses af figur 13. Der var naturligvis andre lønninger for andre arbejdergrupper, og ufaglærte og kvindelige arbejdere tjente almindeligvis en del mindre end smedene.

Afgørende for vurderingen af indkomststigningerne er dog, hvad der kunne købes for pengene. I det følgende afsnit skildres bestræbelserne på at kontrollere priserne, men det skal her kort omtales, at betydelige prisstigninger satte ind 1939–42. Derefter fulgte en rolig periode frem til slutningen af 1940erne, hvor en kort periode med prisstigninger 1950–52 snart efterfulgtes af yderligere stigninger fra 1954 og fremefter.⁴

De forudgående bemærkninger om prisernes bevægelser bygger på Statistisk Departements beregning af pristallet på grundlag af prisopgivelser, som indhentes den første uge i hver kvartalsmåned fra samtlige købstadskommuner, herunder også Aabenraa, og fra et større antal landkommuner. Prisoplysningerne blev sammensat i et pristal, der byggede på forbrugsmønstret, sådan som det var i 1948. Anvender vi dette pristal som grundlag, kan vi konstatere, at i 1945 da Besættelsen var overstået, lå den gennemsnitlige realindkomst i Aabenraa 3,5% over 1939 niveauet. Det var resultatet af først betydelige prisstigninger og derefter høje indkomststigninger. I efterkrigsperioden 1945–57 steg den gennemsnitlige realindkomst i byen med 17%, og 1957–63 med 39%. Det svarede til en gennemsnitlig årlig vækst i realindkomsten under Besættelsen på 0,6%, hvilket jo faktisk var ganske ubetydeligt. I efterkrigsårene svarede det til en svag vækst på 1,3% hvert år i den gennemsnitlige realindkomst, og i begyndelsen af 1960ernes økonomiske højkonjunktur til 6,5% hvert år.⁵

Som illustration til den realindkomstforbedring der skete efter anden verdenskrig, og især i 1960erne, trods de stigende priser, kan nævnes lønningerne for arbejdere og funktionærer ved Sønderjyllands Højspændingsværk. I 1971–72 udbetalte højspændingsværket i gennemsnit ca. 61.000 kr. til hver funktionær og ca. 38.000 kr. til hver arbejder, eller mere end dobbelt så meget som i 1939, når prisstigningerne blev trukket fra. Undlader man at trække prisstigningerne fra, var lønnen ca. ti gange så høj.

Ikke hele realindkomstforbedringen kunne i efterkrigstiden anvendes til privat forbrug, sådan som det skal skildres i det følgende. Samfundets omdannelse til et velfærdssamfund med mange offentlige ydelser og omfordeling af midlerne kostede mange penge, der skulle skaffes ved beskatning. Hvorledes dette kunne opleves af den enkelte ses af figur 14, der viser den procentvise fordeling af udgifterne i den private husholdning hos en højere tjenestemand i Aabenraa. For enkeltheds skyld er der kun vist gennemsnitsfordelingen for tre-årsperioder under Besættelsen og slutningen af 1950erne, af 1960erne samt for året 1945. Figuren viser meget tydeligt, hvordan skattens forholdsmæssige betydning som en udgift voksede fra omkring 14–15% af regnskabet i

Figur 14. Den procentvise fordeling af udgifterne hos en højere tjenestemand i årene 1940-42, 1945, 1957-59 og 1967-69. Kilde: Regnskabsmateriale beroende hos forf.

1940erne, til 32% i slutningen af 1950erne og et årti senere var nået op på 40%.⁶

Kontrollen med priserne

Da verdenskrigen var brudt ud i 1939 havde Rigsdagen vedtaget en lov om forbud mod stigende avancer for at beskytte forbrugerne imod de pludselige prisstigninger, der kunne ventes i forbindelse med forsyningsvanskeligheder. Der skulle nedsættes priskontroludvalg i købstæderne, og Aabenraa fik sit i 1940 med borgmester Fink som formand, købmand Ferdinand Nielsen som repræsentant for de næringsdrivende og lærer Jacob Aagaard for forbrugerne.⁷

Prisudvalget havde til opgave at følge den lokale prisudvikling og sørge for, at forskrifterne fra Priskontrolrådet i København, der var det øverste organ i den planøkonomiske politik i de følgende 13 år, også blev fulgt. Prisbestemmelserne blev strammet den 9. april 1940, da Danmark blev besat. Der udstedtes et midlertidigt forbud mod prisfor-

Priskontrollør Asmus S. Petersen. (Foto Hist. Samlinger)

højelser og reglerne mod hamstring blev skærpet. De foreløbige bestemmelser afløstes den 30. maj 1940 af en egentlig prislov, der krævede rimelige priser på varerne svarende til omkostningerne og en vis avance. Vigtigt var det desuden, at Priskontrolrådet kunne fastsætte maksimalpriser og -avancer. Den sidste bestemmelse var i 1943 anvendt til 3.300 maksimalpriser og 200 maksimalavancer.

Bestemmelserne blev først udstedt efterhånden, og dette begrænsede deres betydning. I februar 1941 fastsatte Priskontrolrådet, at detailhandlere der solgte mel, gryn, tørrede frugter, makaroni, margarine, fedt, ost, sæbe eller soda, skulle ophænge en maksimalprisliste over disse produkter på et iøjnefaldende sted i deres butikker. Tilsvarende bestemmelser kom der for fersk og røget flæsk, for okse- og kalvekød og mange andre produkter.⁸

De handlende i Aabenraa var næppe begejstrede for maksimalpriserne og de andre indskrænkende bestemmelser, men så vidt det kan skønnes, overholdt de fleste dem. Priskontrolrådet havde selv rejsende inspektører, der foretog stikprøver og i givet fald rejste sag imod overtræderne af prisloven. Kommunens prisudvalg fulgte også til en vis grad med i overholdelsen af prisloven. I 1941 havde det annonceret i pressen, at klager kunne indgives til borgmesterkontoret, men da politiet havde oprettet en særlig krisepolitideling, som tog sig af nogenlunde de samme opgaver, som påhvilede prisudvalget, fik dette overdraget tilsynets praktiske opgaver i 1942.

I september 1944 blev politiet arresteret af tyskerne og til at fortsætte priskontrollen ansatte prisudvalget den tidligere købmand Asmus S. Petersen, der fungerede helt frem til 1947. Han aflagde alene i december 1944 kontrolbesøg hos 45 handlende. Da faren for overtrædelser af prisloven nok var større i denne politiløse tid, meddelte prisudvalget, at overtrædere af prisloven ville få deres navne offentliggjort! Det skete dog vist ikke.

Efter Besættelsen fortsatte Asmus S. (som priskontrolløren kaldtes i folkemunde) sit arbejde, fordi krisepolitiet nu havde omfattende opgaver i opgøret med værnemagerne og derfor ikke kunne varetage tilsynet med priserne effektivt. Da det skete i 1947, var priskontrollens betydning svindende. Forsyningerne i landet var blevet større og rationeringer og restriktioner var ved at blive afviklet. Slutningen på den planøkonomiske periode kom med folketingsvalget i 1950, da den socialdemokratiske regering faldt på spørgsmålet om smørrationeringen. Den efterfølgende borgerlige V-K regering under Eriksen og Kraft afskaffede den hidtidige priskontrol og prisudvalg ved en ny lov i november 1952. Fremover skulle prisdannelsen overlades til markedøkonomien.⁹

Besættelsestidens og den første efterkrigstids priskontrol og rationeringsbestemmelser havde bivirkninger og irriterede desuden nogle handlende. Priserne på varer som ikke var bestemt ved maksimalpriser, steg således betydeligt. Det gjaldt f.eks. mirabeller som i efteråret 1942 kostede 2,40 kr. pr. kg, skønt prisen kun havde været 0,40 kr. før krigen. Andre varer, eksempelvis tomater, forsvandt helt fra forretningerne, da de blev prisfastsat med maksimalpriser. De kom først igen, da Prisdirektoratet forhøjede prisen på tomater. Det var en særlig »opmuntringspris«. Slagterne i byen mente, at det samme ville være nødvendigt med oksekød.

Der blev også ført kontrol med forsyningen af varer. En af slagterne blev således afsløret af kontrollen, der opdagede at han havde en del ustempet (ukontrolleret) kød liggende, ligesom han havde et par grise gående bag huset. Han førte heller ikke de påbudte kundebøger. En undersøgelse af tobakshandlernes forhold i 1944 viste derimod, at de alle med en undtagelse førte de kundekartoteker, som de skulle.

Ikke al kontrol var lige betydningsfuld. I 1947 var der således kontrol af byens eneste automat, hvor der kunne trækkes lykkeposer, og hvor indholdet af 1 kr.s posen bestod af tætningsmateriale til køkkentøj. Indholdets værdi mente man ikke svarede til prisen. Af større omfang og næsten komisk karakter var en klage over prisen for udførelsen af tre hylder, der var kommet til at koste 288 kr. mod anslået 150 kr. En af hylderne sendtes til København til vurdering og blev beskadiget undervejs. Der kom et erstatningsspørgsmål til, og de øverste prismyndigheder i København mente sig alligevel ikke kompetente til at vurdere prisen. Sagen forårsagede adskillige skrivelser i de to år, den varede mellem marts 1946 og 1948.

Naturligvis vakte maksimalpriserne hos mange handlende ikke kun irritation, men også vrede fordi de ikke kunne få deres stigende omkostninger fuldt dækket ind. Det gjaldt både brødfabrikanten i 1946 og byens hoteller, da de klagede i 1948. Omvendt må man nok vurdere hele priskontrolsystemet på den måde, at det i væsentlig grad nåede sit mål, da det endelig fungerede fra 1943, nemlig at sikre forbrugerne forholdsvis stabile priser på især fødevarer og at sørge for at de handlende ikke tog urimelig avancer under de vanskelige forsyningsforhold i disse år.

Rationeringsmærker til kaffe, kakao eller te i november-december 1941.

Det daglige forbrug

Under Besættelsen var Danmark afskåret fra import af oversøiske produkter, men man havde i slutningen af 1930'erne skabt store lagre, som der kunne tæres på i et par år. For at strække lagrene længst muligt og fordele dem på en rimelig måde blev der opbygget et system af rationeringer. Direktoratet for Vareforsyning under Handelsministeriet havde den overordnede regulering af tildelingerne, og befolkningen i Aabenraa mødte op på folkeregistret en gang hvert kvartal for at hente sine røde, blå, grønne eller brune rationeringskort, som kun var gyldige i disse tre måneder. Benzin var som noget af det første blevet rationeret allerede i 1939, og brændsel som stenkul og koks blev også rationeret stærkt. Befolkningen og virksomhederne måtte forsyne sig med tørv, brunkul og stød for at skaffe varme. Brændselsrationeringen bortfaldt først i januar 1953 som noget af det sidste.¹⁰

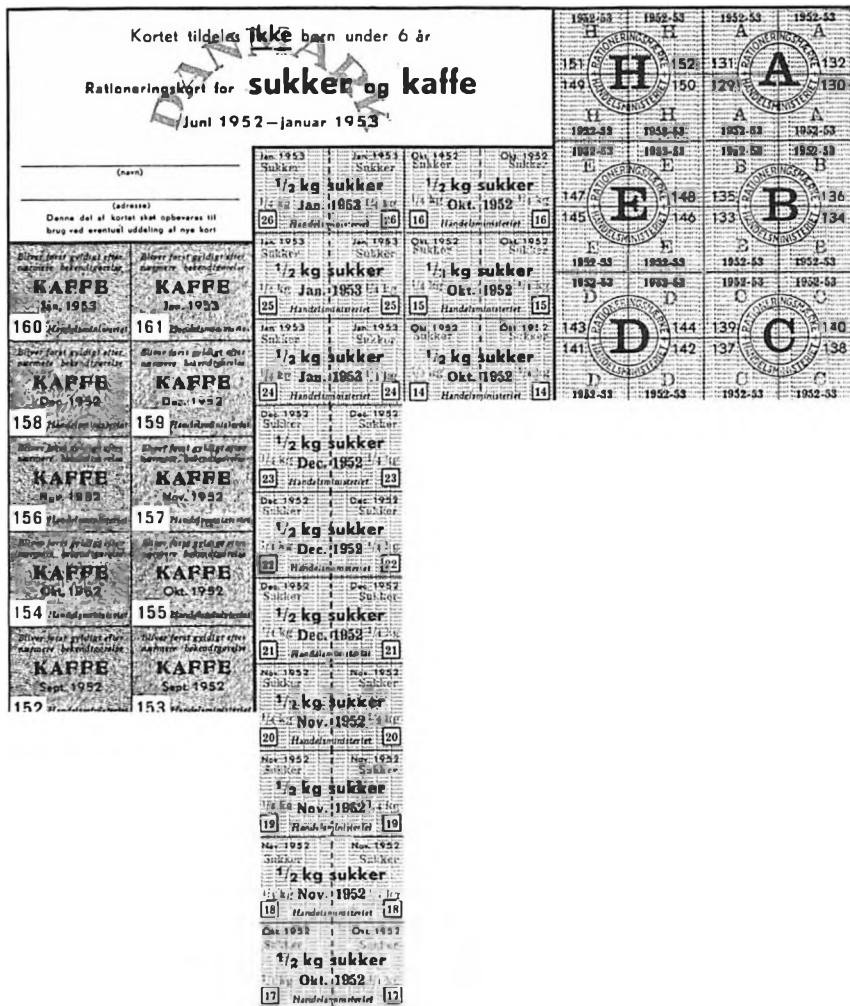
Ellers var det i de første år under Besættelsen rationeringskort, der berettigede til køb af brød, smør og margarine, sukker, kaffe, te eller kakao og sæbe. Personer med hårdt arbejde kunne få tillægsbrødkort, mens børn og personer i tilsmudsede eller renlighedskrævende erhverv kunne få tillægssæbekort. Det var åbenbart nogenlunde tilstrækkeligt, men med hensyn til kaffe-te-kakao mærket måtte Aabenraas magistrat enkelte gange tage stilling til om den ville bevilge et nyt mærke til erstatning for et der ulykkeligvis var bortkommet.

Den 1. oktober 1941 ophørte salget af margarine til forbrugerne. De sidste 47 kg fordeltes til fælleshusholdninger som alderdomshjemmet, Ansgarklinikken o.l. Og det samme skete med de sidste kaffe- og telagre i april 1942. Derefter var der ikke mere ægte kaffe. Men også for de produkter som blev fremstillet her i landet, kom der mere begrænsede forsyninger.

Befolkningen fik i maj 1943 udstedt forbrugerkort til kød, flæsk og pålægsvarer. Den enkelte husstand blev derved knyttet til sin lokale slagter, der førte kartotek over sine faste kunder og var forpligtet til at foretage en ligelig og retfærdig fordeling af sit salg til kunderne. Der kom også rationeringskort til vitaminpræparatet Vitaminol og kort til spædbørnsudstyr.

Endnu mere omfattende forholdsregler var igang i 1944, hvor alle byens mænd og drenge fik hver sit blå købekort, mens kvinder og piger fik hver sit personlige røde kort. Det var 5.808 blå og 6.162 røde købekort til den aabenraaske befolkning. De skulle bruges ved køb af strømper, sokker, fodtøj og manufakturvarer.¹¹

Rationeringer og restriktioner blev ikke afviklet ved Befrielsen, for

Nogle af de sidste rationeringsmærker til sukker og kaffe fra 1952-53.

der var stadig ikke tilstrækkelige forsyninger. Afviklingen skete først gradvist fra efteråret 1948, hvor forbruget af gas, hvedebrød, gryn og tobak blev givet frit. Året efter kom turen til skotøj, uldvarer, sæbe, svinefedt, flæsk, kød, te og kakao. Og i 1950 gjaldt det så ris, chokolade og udenlandsk brændsel. Af valutamæssige grunde varede det længere inden sukker, kaffe og smør slap for restriktioner.¹²

Det var uundgåeligt at der med rationeringssystemet også fulgte sortbørshandel. En af de største sager i Aabenraa blev afsløret i 1948. Det drejede sig om en kvinde som havde en stadig strøm af både indenbys og udenbys kunder i sit hjem, hvor hun altid var forsynet med både cigaretter og med 20 rationeringsmærker af hver slags. Politiet fandt dem gemt i en bog i reolen. Hun havde desuden et større sortbørs-

lager gemt på svigerfaderens loft i Vestergade. Der lå klædestof, garn, cigaretter, kaffe, kakao, vaskemidler og sukker skjult under et slesvig-holstensk flag. Alle disse varer kunne fås uden om rationeringen og til sortbørspriser. Hvor mange der handlede hos hende var uvist, men der faldt dom med betydelige bøder over 40–50 af dem, og de kom åbenbart fra alle samfundslag i byen.¹³

Forsyningerne under rationeringssystemet kunne nok så nogenlunde dække et nødtørfigt behov. For rationeringsmærkerne i april kvartal 1942 kunne en voksen købe svarende til et dagligt forbrug på 264 gr rugbrød, 69 gr franskbrød, 41 gr smør, 66 gr sukker, 33 gr havregryn, 13 gr blød sæbe, mens et stykke håndsæbe måtte holde en måned. De dårligst stillede fik under hele Besættelsen en vis ekstrahjælp i form af rabatkort til margarine og smør, og ved Besættelsens slutning også til kartofler. Husstande der selv avlede kartofler fik det ikke, og de henvend 200 husstande i byen, som selv havde svinehold, kunne i 1947 heller ikke købe samme kvantum flæsk som andre husstande. Også ved købet af tøj til børn under 15 år fik de dårligststillede en vis ekstrahjælp fra statens side, idet de kunne få udleveret 3 købekort à 5 kr. De var så gode som rede penge, og de måtte naturligvis ligesom alle rationeringskort ikke overdrages andre.¹⁴

Regnskabet for sygehuset viser nogle træk af, hvordan det gik med fødevarerforbruget i disse år. Under Besættelsen lå kartoffelforbruget der halvanden gange så højt som i 1939! Forbruget af kød faldt en smule og æg ned til det halve, men til gengæld spistes der mere fisk. Margarine forsvandt næsten med det samme under Besættelsen fra kosten og dukkede først op igen i 1946–47, og smørforbruget gik ned på det halve af førkrigniveauet. Efter krigen nåede smørforbruget endda ned på 25% i årene 1947–50, da England krævede, at Danmark skulle eksportere næsten al sin landbrugsproduktion dertil. Også sukkerforbruget på sygehuset faldt til det halve, men for den eftertragtede kaffe gik det endnu voldsommere til. I 1939 lå forholdet mellem kaffe og kaffetilsætning på sygehuset gennemsnitligt som 1:1, i 1942–43 1:25, og året efter var kaffen opbrugt. Under resten af Besættelsen serveredes der kun kaffeerstatning og -tilsætning. I det første efterkrigsår kom der atter rigtig kaffe på sygehuset, men det var så små mængder, så det i forhold til tilsætningen var som 1:71!¹⁵

I 1949 kom der igen mange varer på købmændenes diske i byen. Man kunne atter købe tørrede udenlandske frugter som rosiner og svesker eller friske frugter som citroner. Appelsiner og bananer synes først at være kommet i rigeligere mængder i 1953, og senere i 1950'erne kom kaffen endda i to kvaliteter. Spørgsmålet var så om man havde råd til

Gode spisekartofler

Bintje 50 kg 10,— kr., smaa kartofler
1/2 kg 20 øre, ekstra fine smaa ægge-
blomme 1/2 kg 30 øre. — Alltid irisk
grønkaal leveres.

W. Langschwager,
Frugtudsalg, Søndergade 8,
telefon 2646, Aabenraa.

Hejmdal 1950

Lange køer foran Jacob Rauns cigar- og tobaksforretning. (Foto Hist. Samlinger)

at købe disse eller de hjemlige produkter i 1950erne, da statsmagtens direkte indgreb i priserne var ophørt. Det socialdemokratiske blad »Sønderjyden« bragte i februar 1952 resultatet af Statistisk Departements undersøgelser af priserne og mente at kunne slå fast, at Aabenraa generelt var en dyr by.

Bladets offentliggørelse af tallene havde et forbrugerpolitisk sigte, men det var sikkert at produkter som sødmælk, fed ost, sigtebrød, franskrød, wienerbrød, afskåret pålæg og porrer var dyrere i Aabenraa end i de andre sønderjyske købstæder. Mager ost og fisk hørte til de billige produkter i byen. Af ikke ringe betydning var sikkert også, at med hensyn til gas og el lå Aabenraa ganske lavt. El kostede her kun 30 øre pr. kwt., mens den kostede 44 øre i Sønderborg og i flækken Løgumkloster hele 65 øre! Den lave el-pris skyldtes en bevidst prispolitik fra højspændingsværkets side, som efterhånden fik mange forbrugere til at foretrække denne energiform i husholdningen.¹⁶

Priserne på forbrugsvarer bevægede sig ret kraftigt opad i begyndelsen af 1950erne, efter at de i de første år efter Besættelsen havde holdt sig nogenlunde i ro. I slutningen af 1950erne var der atter en rolig periode

Tabel 5. Detailpriser indsamlet den 1. uge af juli 1945, 1950, 1955, 1960 og 1965 i Aabenraa.

	1945	1950	1955	1960	1965
Rugbrød, 2 kg	0,66	0,66	1,24	1,49	1,77
Franskrød, 300 gr.	0,37	0,40	0,46	0,54	0,70
Stødt melis, 1 kg	0,50	0,50	1,06	1,26	1,26
Kaffe, 1 kg		12,85	20,00	(løs vægt) 15,60	(løs vægt) 15,60
				(dyreste kv.)	(dyrest kv.)
Smør, 1 kg	4,50	6,20	7,05	6,70	9,30
Ost, 1 kg, 45%	4,10	4,60	5,50	5,50	7,00
Æg, 10 stk., B str.	1,70	2,30	3,12	2,80	3,60
	(C str.)				
Sødmælk, 1/1 l, fl.	0,43	0,54	0,65	0,75	1,00
Oksekød, 1 kg, skært, yderlår	3,70–5,60	6,20	9,00	12,00	14,00
Svinekød, 1 kg brystflæsk	2,80	5,40	5,00	6,50	9,00
Leverpostej, 1 kg	3,20	4,20	6,00	6,00	8,00
Kartofler, 1 kg, nye	0,30–0,60	0,30–0,60	1,70	0,80	1,80

Kilde: AbBArk 37-3-7 Detailpriser.

inden den stærkere prisopgang i 1960erne tog sin begyndelse. Disse tendenser fra det landsdækkende pristals bevægelser kan man også iagttagende i skemaet ovenfor, der giver de faktiske detailpriser i Aabenraa for nogle udvalgte varer. Hvorledes borgerne derimod sammensatte deres fødevarerforbrug, kan man i modsætning til hvad der gælder på landsplan, nok ikke skaffe oplysninger om. Næppe ret mange har ført regnskab over deres udgifter til fødevarer systematisk og længe, så en eftertids historikere har kunnet anvende det. Havde de eksisteret i dette omfang, ville de nok have kunnet illustrere hvordan forbrugets størrelse og sammensætning afhæng af indkomstens størrelse, familiens størrelse og den sociale stilling, også i Aabenraa.¹⁷

Anskaffelsen af varige forbrugsgoder

Mulighederne for at købe varige forbrugsgoder under Besættelsen havde også været noget begrænsede. Ovenfor er nævnt begrænsningerne i købet af fodtøj, tekstil og beklædning, men også de egentlige varige forbrugsgoder som elektriske genstande til kogning og opvarmning af rum, automobiler og huse var begrænsede.

Handelsministeriet havde i juli 1942 udstedt et midlertidigt forbud

El. vaskemaskine

til udlejning. Bringes og hentes over-
alt i byen. OLAF FRIES, Skibbro-
gade 12, telefon 3816, Aabenraa.

Hejmdal 1950

mod salg af elektriske komfurer, kogeplader, kogeapparater og varmeovne, der var i kraft til 1. februar 1946. Aabenraas magistrat kunne dispensere fra forbudet, og gjorde det i løbet af denne periode i 135 tilfælde, hvor det var strengt nødvendigt, fordi der ikke var andre opvarmnings- eller kogemuligheder. En portør, der boede hos sine forældre i den sydlige bydel, søgte således i december 1944 om tilladelse til at købe en elektrisk varmeovn, fordi hans værelse var uden varme, og han havde haft tuberkulose de sidste fire år. Han fik tilladelsen. De fleste andre ansøgninger var mindre sørgelige, men nok så nødvendige fordi de ikke havde andre muligheder.¹⁹

Heldigvis gik ikke ret mange over til at bruge elektricitet på dette tidspunkt, hvor højspændingsværkets kapacitet var begrænset og dets maskiner udslidte. Maskinerne gik således i stå i juli og august 1946 og man opfordrede husmødrene med elektrisk køkken, – det drejede sig om lidt mere end 20% af husstandene – til at lægge forbruget om eftermiddagen eller om aftenen, for at lette på situationen.

Det var dog kun en overgangsperiode på nogle år, før værket igen var i stand til at levere elektricitet til faldende priser. Værkets prispolitik medvirkede sikkert stærkt til den omlægning af husholdningernes forbrug i køkkenerne fra gas til el, der skete i løbet af 1950erne. Under Besættelsen havde man gjort op, at der i 1942 var 79% af husstandene der brugte gas ved madlavningen og 20% elektricitet, men i 1965 var forholdet omvendt: 73% brugte elektricitet og kun 26% gas, enten fra gasværk eller fra flaske.²⁰

Kommunen var medvirkende ved omstillingen allerede i de magre år i 1950erne. Anskaffelsen af el-komfurer og varmeplader til nybyggeri kunne således inddrages i byggesummen, hvortil der ydedes statslån med kommunegaranti. Men ellers kunne det være svært at låne penge i pengeinstitutterne på grund af den stramme lånepolitik. Det betød derfor sikkert en lettelse, da kommunen fra 1954 gik ind som »långiver« ved anskaffelsen af gas eller »el-termiske« apparater. Udvalget for tekniske virksomheder og dets formand, Camma Larsen-Ledet, var interesseret i et større forbrug af gas og el fra kommunens værker, og kommunen stillede da 90% af købesummen for el-komfurer, gaskomfurer, kogeplader o.l. til rådighed. De større beløb kunne afdrages over tre år. Allerede det første halve år blev der lånt 57.000 kr. ud på 117 kontrakter. Det var især byggeriet i Jernbanegade og på Rønholm, der blev dækket ind med apparater derved. Det var en ordning som fortsatte år efter år, og endnu på kommunens regnskab for 1969–70 havde kommunen per 31/3 1970 knap 10.000 kr. til gode på sådanne kontrakter, men da var ordningen næsten klinget ud.²¹

Elektriciteten blev også brugt til belysning, radio, køleskab m.m. i 1950'erne, og Aabenraas årlige gennemsnitsforbrug af el lå højt sammenlignet med gennemsnittet af de øvrige danske købstæder, nemlig 704 kwh her mod 547 kwh i 1954. Køleskabet var dog endnu i midten af 1950'erne en udpræget luksusgenstand. Ved den store sønderjyske erhvervsudstilling i Sønderjyllandshallen i 1956 blev den besøgende nr. 40.000 således den heldige vinder af et køleskab. Der blev dog nok talt mest om et andet elektrisk apparat i disse år, nemlig fjernsynet. Det vandt en forholdsvis hurtig udbredelse mod slutningen af 1950'erne, for allerede i 1958 fandtes der fjernsyn i 1000 hjem i Aabenraa, svarende til omkring en fjerdedel af husstandene, skønt det kun i ganske få år havde været muligt at se udsendelserne. Aabenraaerne havde dog den fordel at kunne se to programmer, både det danske, der sendtes fra Rangstrup og fra julen 1957 det tyske fra den 205 meter høje mast i Flensborg, så udbyttet af det nye apparat var særlig stort i dette område.²²

Saa har vi igen

**dagligstuer,
sofa og lænestole**

680,00 — 880,00
1.250,00 — 1.550,00

FABIANS MØBELLAGER
Ramshered 53 . Telefon 2221
Aabenraa

Hejmdal 1950

Igennem 1950'erne blev en øget andel af indkomsterne i Danmark anvendt til varige forbrugsgoder, og for at virkeliggøre disse større køb anvendtes der også tit afbetalingsordninger. I marts 1958 var der ligefrem 11 specialforretninger i Aabenraa der gik sammen om et kontosystem, hvor den samlede gæld til disse forretninger kunne afdrages med 1/5 månedligt. Det var forretninger, der handlede med el-artikler, radio, grammofon, skotøj, lædervarer, ure, sølvtøj, køkkenudstyr, barnevogne, boligmontering med møbler og meget andet, der på denne måde søgte at drage endnu flere kunder til sig.²³

Tidens store ønskedrøm var dog bilen. Restriktionerne under Anden Verdenskrig havde som noget af det første rettet sig imod bilerne, og under Besættelsen var deres antal faldet til det halve i Aabenraa. Efter Befrielsen kunne de færreste komme til at købe en ny bil, fordi importen var belagt med restriktioner, der først blev lettet noget i 1952. Enkelte fandt dog en »fidus« med et gavebrev fra en rig onkel i USA, så man omkring 1950 kunne købe f.eks. en Opel Olympia til 10.500 kr. Det var mange penge dengang. Det svarede til en maskinarbejders gennemsnitsløn i 3.000 timer. Mange startede derfor med besiddelsen af den økonomisk mere overkommelige knallert eller scooter i 1950'erne.²⁴

Selv om priserne på bilerne lå over dem fra før krigen, så var interessen betydelig. I 1955 holdt Svend Wævers bilfirma Ford-udstilling i tre dage på markedspladsen. Søndag var den ene dag, og da kom der 5.000 mennesker for at beundre den røde Thunderbird, men også for at se på de mere opnåelige biler, Anglia, Taunus, Consul osv. Tre år senere holdt samme firma en bil-udstilling i Sønderjyllandshallen.

Brugt Ford personbil
model 7 Y junior, aargang 1938
til salg.

Svend Wæver 1/2
Aabenraa, telf. 3008 - 3009.

Hejmdal 1950

Firmaets direktør Bech sagde ved den lejlighed, at forskellige politikere havde udtalt, at målet burde være, at enhver arbejder havde mulighed for at blive ejer af sit eget automobil, og han nævnte specielt tidligere handelsminister Lis Groes i denne forbindelse. »Vi er sikkert mange, der har lagt mærke til disse ord. Men hvordan skal de kunne realiseres, så længe bilerne betragtes som et særligt godt skatteobjekt. – Derved hindrer man jo netop den jævne mand i at anskaffe sig en bil. Populært kan man sige, at man i dag køber en bil, men betaler for to«.

I disse år var den enorme udvikling i bilsalget allerede begyndt, der skulle fordoble Aabenraas bilpark fra 1955 til 1960, og igen fra 1960 til 1965, og som fortsatte sin stigning også i de følgende år. Antallet af biler i Aabenraa svarede i 1970 til, at hver anden husstand havde egen bil, og der var næppe tvivl om, at velstandsudviklingen i 1960erne havde medført, at også den såkaldt jævne mand kunne få en bil. Men målet, at enhver skulle kunne blive ejer af sit eget automobil blev derimod ikke nået.²⁵

Det største varige forbrugsgode var egen bolig, og også på dette punkt skete den største udvikling i 1960erne. Der var under Besættelsen opstået en ganske klar boligmangel i Aabenraa, fordi der var bygget for lidt til at dække befolkningsforøgelsen. Der boede i 1945 3,47 personer i hver lejlighed, hvor det i 1939 havde været 3,32, og dermed var der sket et tilbageskridt til tilstanden omkring 1933–35. I andre danske provinsbyer boede der gennemsnitlig 3,05 personer i hver lejlighed, hvilket populært sagt betød, at der i hver anden aabenraask lejlighed var omtrent en hel person ekstra. Først ved boligtællingen 1960 var forholdene kommet ned på dette plan igen. Det skyldtes imidlertid helt overvejende boligforeningernes indsats og ikke købet af private boliger, der var forholdsvis ringe. Ved Växjövej og Hönefossvej lod kommunen 1947–50 opføre de såkaldte »Aabenraahuse«, ialt 19 parcelhuse med salg for øje til en pris af ca. 20.000 kr. og i 1949 på samme måde parcelhuse til ca. 28.000 kr. pr. ejendom. Det store »boom« i parcelhusbyggeriet skete i løbet af 1960erne, hvor en væsentligt større del af befolkningen i løbet af få år fik en ejerbolig. Det ses bl.a. af, at enfamiliehusenes andel af den samlede boligmasse i Aabenraa steg fra 25% i 1960 til 36% i 1965, og inden for alle de bymæssige områder i den ny storkommune i 1970 udgjorde de knap 40%.²⁶

Det omfattende nybyggeri forbedrede uden tvivl boligforholdene for en stor del af befolkningen, men igen ikke for hele befolkningen. Det er imidlertid kun fra den allersidste del af den her skildrede efterkrigsperiode at man har boligtællinger som kan bekræfte det. I 1965 og 1970 omfattede boligtællingerne også en opgørelse af boligernes indretninger.

De viste at halvdelen af befolkningen (51%) i 1965 boede under tilfredsstillende forhold ud fra et moderne synspunkt, idet deres boliger havde mere end et værelse til rådighed pr. person i husstanden, hvorimod 22% af lejlighederne ikke havde et værelse til hver person. I de følgende fem år blev denne forskel mellem befolkningslag med tilfredsstillende og utilfredsstillende forhold uddybet, idet det især var antallet af de store boliger med fem værelser eller mere, samt klubværelserne som voksede.

Næsten alle boliger i Aabenraa by havde i 1965 indlagt vand og wc, nemlig i 97 og 93% af tilfældene, og i de sidste år af 1960'erne nåede næsten hele resten også at få disse selvfølgelig gode. Værre stod det i 1965 til med bad, som kun fandtes i 65% af boligerne, men hvor det i 1970 gjaldt for 79%. Centralvarmesystemet blev også mere udbredt i løbet af disse fem år. Noget sådant havde der i 1965 kun været tilfældet i 70%, men i 1970 var det udbredt til 88% af dem. Forbedringerne for den aabenraaske befolkning skyldtes snarere det omfattende nybyggeri både af private og af boligforeninger, end at der ændredes på den gamle boligmasse, men resultatet var klart. Det blev en materielt bedre tilværelse for de fleste i løbet af 1960'ernes højkonjunktur.²⁷

5. Arbejde og arbejdsløshed

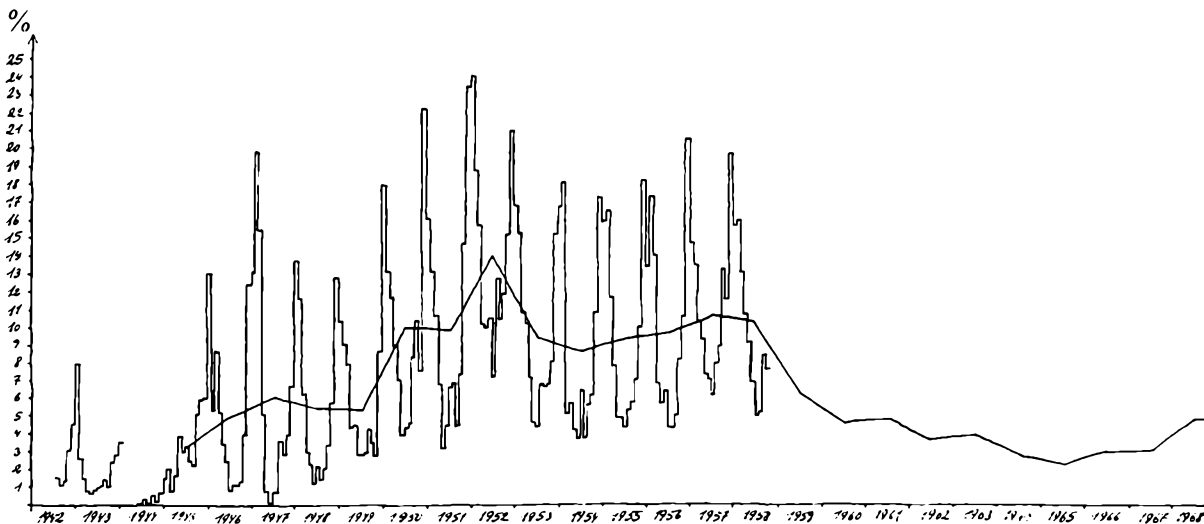
Arbejdsformidlingskontoret

Mange fandt i 1940erne som senere deres arbejdsplads ved egen hjælp. Andre blev vejledt af deres fagforening og arbejdsløshedskasse, hvor arbejdsgiverne fra gammel tid henvendte sig for at få arbejdskraft. De offentlige arbejdsanvisningskontorer fik imidlertid i disse år en større betydning end før, bl.a. fordi lovgivningsmagten nu lagde flere opgaver, bl.a. med hensyn til beskæftigelsesarbejder dertil.

Aabenraa havde indtil 1927 haft sit eget anvisningskontor, men det var blevet ophævet, fordi købstaden efter en ny lov var for lille til at have et eget kontor med statsstøtte.¹ Alt arbejdsanvisningsarbejde fra så stort et område som Haderslev og Aabenraa amter samt Tønder amts landkommuner var derefter samlet under kontoret i Haderslev. Det store lokale kendskab var det næppe muligt at have under disse omstændigheder. Arbejderkredse i Aabenraa forsøgte i løbet af 1930erne forgæves at få genoprettet anvisningskontoret i byen, men hverken det borgerligt dominerede byråd under borgmester Fink eller senere Aabenraa amtsråd var villig til at dække de øgede omkostninger derved.

Under Besættelsen tog regeringen energiske skridt for at komme ledighedsproblemet til livs. Et middel dertil var oprettelsen af lokale beskæftigelsesudvalg i alle kommuner. Disse udvalg skulle have de opgaver, som ellers skulle udføres af et anvisningskontor. Formanden for Arbejdernes Fællesorganisation, Johann Weiss, anmodede derfor endnu engang byrådet om at oprette et sådant kontor. Nu gik byrådet endelig ind for tanken, fordi der under de nye forhold kunne spares penge ved oprettelsen.

Men nu var det for sent. Arbejdsdirektoratet spurgte nu i 1943 på amtsarbejdsanvisningskontoret i Haderslev, om det foretrak et selvstændigt kontor eller en filial i Aabenraa. Kontoret i Haderslev hævdede, at det havde fungeret tilfredsstillende hidtil, og at man i Aabenraa af økonomiske grunde nu ville have et eget kontor. Selv under de nuværende unormale tider var der gode telefon-, tog og rutebilforbindelser til Haderslev, hævdede man der. Argumenterne fra Aabenraa byråd bl.a.

Figur 15. Arbejdsløshedsprocenten i Aabenraa 1942–68 månedsvis og i årsgennemsnit.

Kilde: Statistiske Efterretninger 1942–58 med månedsvis opgørelser af arbejdsløsheden samt Egnsudvikling under økonomisk vækst (1968) Bilag 1 s. 154.

om, at en by som Skive der havde samme størrelse som Aabenraa havde sit eget anvisningskontor, hjalp ikke.

Der blev i 1944 oprettet en filial af kontoret i Haderslev. Dets opgaver var ud over at anvise arbejde også at fremme beskæftigelsen i området. Kontoret skulle også foretage kontrol af de tilmeldte arbejdsløse og eventuelt udføre den samme kontrol for arbejdsløhedskasser, der havde svært ved at klare den, og endelig skulle man føre tilsyn med områdets arbejdsløhedskasser. Den første leder af kontoret blev Jørgen Petersen.

Arbejdsløshedens omfang

Det er ikke kendt, hvor stor den alvorlige arbejdsløshed var, som i 1930erne hærgede Aabenraa. Først i 1942 begyndte Statistisk Departement at offentliggøre den månedlige arbejdsløshedsprocent for en række byer, herunder Aabenraa. Den er afbildet på figur 15. Oplysningerne fra besættelsesårene er dog ikke helt sammenlignelige med efterkrigsårenes procenter, da departementet under krigen brugte et reduceret ledighedsbegreb for ikke at oplyse besættelsesmagten om den virkelige ledighed.²

Arbejdsløsheden var præget af nogle voldsomme sving mellem stor arbejdsløshed omkring årsskifterne og forholdsvis lave arbejdsløshedsprocenter i sommermånederne. Højest lå denne sæsonprægede arbejdsløshed i vinteren 1951–52 med op til 24% ledige af de arbejdsløshedsforsikrede. Det hang sammen med at de ufaglærte arbejdsmænd,

Tabel 6. Oversigt over særligt beskæftigede og arbejdsløse i Aabenraa købstad og amtsråds-kreds september 1941.

	Arbejds- mænd	Faglærte ved byggefagene	Faglærte uden for byggefagene	I alt
Samlet antal organiserede arbejdere	1871	260	516	2647
Heraf:				
I arbejde syd for grænsen	193	20	33	246 (9%)
Beskæftiget af Værnemagten	56	7	9	72 (3%)
Beskæftiget ved nødhjælpsarbejder	52	–	–	52 (2%)
Arbejdsløse	263	3	14	280 (11%)

Kilde: Aabenraa-Sønderborg Amtsarkiv D II-4-43. Anm.: De faglærte uden for byggefagene omfattede blikkenslagere, elektrikere, malere, sadelmagere, slagteriarbejdere, smede- og maskinarbejdere samt snedkere.

som var meget afhængige af vejret, tegnede sig for en betydelig del af befolkningen, fordelt efter erhvervsstilling.

Derudover fulgte Aabenraa den almindelige udvikling i samfundsøkonomien og arbejdsløsheden. Byens gennemsnitlige ledighed for de enkelte år er også indtegnet frem til 1968. Sønderjylland lå i hele perioden forholdsvis lavt i henseende til ledighed, når man sammenligner med de andre landsdele, og Aabenraa lå midt imellem nabokøbstæderne Haderslevs markante arbejdsløshed og Sønderborgs forholdsvis lave ledighed.³

Det ses af figuren, at arbejdsløsheden i Aabenraa i besættelsesårene lå forholdsvis lavt. Bag dette lå dels, at mange arbejdede for tyskerne, dels at regeringen muliggjorde såkaldte nødhjælpsarbejder gennem vedtagelsen af en række beskæftigelseslove. Disse drejede sig især om bygge- og anlægsarbejder, der gavrede beskæftigelsen af arbejdsmændene. Det tyske militær, Værnemagten, beskæftigede også en del ved anlæggelsen af forsvarsværker og flyvepladser, i Sønderjylland således Skrydstrup. Dertil kom et betydeligt antal arbejdere, som var i arbejde syd for grænsen. For de organiserede arbejdere kan dette vises ved et øjebliksbillede fra september 1941, men som dog gælder både købstad og amtsråds-kreds. Da de uorganiserede ikke var medtaget, antog man at antallet af arbejdere beskæftiget syd for grænsen og ved Værnemagten nord for grænsen faktisk var betydeligt højere.⁴

I årene efter Besættelsen steg arbejdsløsheden noget, fordi disse beskæftigelsesfremmende forhold forsvandt. Fra en gennemsnitsarbejdsløshed på 5–6% i de første efterkrigsår frem til 1949, steg den til over 9% i det meste af 1950erne. Hertil bidrog sikkert at landet i disse år gik ind i en liberalisering af udenrigshandelen i OEEC, og at de danske regeringer af hensyn til betalingsbalancen førte en stram finanspolitik. Arbejdsløshedstoppen i 1952 som også kendes fra den almindelige danske udvikling i arbejdsløsheden, skyldtes nok V–K regeringen Eriksens finanspolitiske stramning af hensyn til oprustningen samt en begrænsning af bygge- og anlægsvirksomheden. Til disse forhold skal lægges afvandringen fra landbruget, der også fortsatte i dette årti, og som næppe helt kunne opsuges af byerhvervene.⁵

Først fra 1958–59 faldt arbejdsløsheden betydeligt, og nåede sit laveste punkt i 1965 med en årlig gennemsnitsarbejdsløshed på 2,3%. Det svarede faktisk til fuld beskæftigelse. Forudsætningerne for den stærke internationale vækst i økonomien, som slog igennem i Danmark i de sidste år af 1950erne, var en stærk forbedring af bytteforholdet (prisforholdet i udenrigshandelen) og af betalingsbalancen. Aabenraa gik ind i »de glade tressere«, men i slutningen af årtiet kunne man også i en lidt stigende arbejdsløshed mærke regeringens økonomiske indgreb for at styre den stærke økonomiske vækst. Først i det følgende årti med den økonomiske krise fra 1973–74 var der atter tale om en væsentlig arbejdsløshed.⁶

Brændselshjælp til de arbejdsløse

I princippet var de arbejdsløses situation ikke kommunens sag. Arbejdsløshedsunderstøttelsen byggede på forsikringsprincippet, men med hjælp fra statskassen, og ydedes gennem arbejdsløshedskassen. Blandt begrænsningerne i mulighederne for at få denne understøttelse var at arbejderens skulle have været medlem af arbejdsløshedskassen i et år og haft arbejde i 3/4 år. Før understøttelsen kunne udbetales måtte arbejderens også igennem 6 dages ledighed uden støtte, de såkaldte karenzdage.

Arbejdsløshedsunderstøttelsen kunne ikke være højere end 2/3 af den gennemsnitlige arbejdsfortjeneste i faget, og desuden ikke være større end nogle fastsatte maksimumbeløb. Dertil kom børnetillæg, brændselshjælp og huslejhjælp, som indførtes under Besættelsen og i de første år derefter. Den gennemsnitlige understøttelse pr. dag er blevet beregnet til 4,11 i 1939–40 og 11,95 kr. i 1951–52, men korrigeret for pristallet var det dog kun en stigning på 60%.⁷

Stor var de arbejdsløses understøttelse ikke, og især om vinteren kneb

det med at få pengene til at slå til til brændsel. Det andet store problem var, at de arbejdsløse blev skubbet over på socialhjælp, den såkaldte kommunehjælp, når understøttelsesperioden var udløbet. Derfor preskede Arbejdernes Fællesorganisation på for, at Aabenraa kommune skulle iværksætte arbejder af forskellig slags, som kunne udsætte denne situation for de langvarigt arbejdsløse.

For at afhjælpe den store nød blandt byens trængende havde Aabenraa byråd i 1930 oprettet Julekomiteen af 1930, der uddelte gaver til julefesten. Komiteens indtægter kom fra byens kasse og havde som sekretær, forsørgelsesinspektør Flechtner; så foretagendet må betegnes som en udvidelse af den kommunale forsørgelse uden retsvirkninger. I 1930ernes arbejdsløshedsperiode havde man uddelt 3 centner koks til især arbejdsløse arbejdsmænd.

Under Besættelsen var nøden mindre, og der var færre ansøgninger om hjælp, men trangen øgedes igen med 1950ernes arbejdsløshed. I februar 1951 anmodede Arbejdernes Fællesorganisation ved formanden Markus Heesch om brændselshjælp til arbejdsløse, især dem med mere end 40 dages ledighed i denne vinter. Byrådet fandt dog at det burde være 50 dages arbejdsløshed, før Julekomiteen kunne uddele brændselshjælp.

Også i begyndelsen af 1953 skrev Fællesorganisationen til byrådet og bad om »at tildele de arbejdsløse en brændselshjælp, idet den hårde vinter har tæret på den brændselsbeholdning, de arbejdsløse har været i besiddelse af, og i høj grad forlænget arbejdsløsheden, hvorved den i forvejen anspændte økonomi i væsentlig grad er blevet forringet for de arbejdsløse ...« Ved denne og de følgende ansøgninger frem til 1958 lykkedes det dog den socialdemokratiske formand for socialudvalget, Hugo Frank, at mildne kommunens betingelser for at tildele de arbejdsløse brændselshjælp.

Også i midten af 1950erne var der brug for hjælpen. I februar 1955 blev det således oplyst, at der siden 1. oktober var 254 arbejdsmænd med mere end 40 dages ledighed. Ordningen med at yde brændselshjælp og julegaver uden om det almindelige sociale system fortsatte til slutningen af 1950erne. Kommunens udgift til Julekomiteen var efterhånden vokset betydeligt og Indenrigsministeriet kritiserede i 1960 ved sin revision af kommunens regnskab 1957–58 denne post, som man ikke mente kunne afholdes uden for forsorgslovens rådighedsbeløb. Det var nok også et godt tidspunkt at denne ekstrahjælp sluttede for i de følgende år var arbejdsløsheden ganske ubetydelig.⁸

Kommunale beskæftigelsesarbejder

Under 1930ernes store arbejdsløshed havde Arbejdernes Fællesorganisation gentagne gange opfordret Aabenraa byråd til at lade sætte kommunalt arbejde i gang med de arbejdsløse. Resolutionerne fra de store arbejdermøder førte dog ikke til noget. Det gjorde det derimod med de nye beskæftigelseslove, som rigsdagen vedtog i 1937. Staten stillede midler til rådighed til formålet, og byrådet besluttede at anvende dem til anlægget af en vej vest om byen, til en kajindfatning af Gammelhavns nordside og til opførelse af fem dobbelthuse for børnerige familier og til 12 boliger for aldersrentenydere på Skinderbro.⁹

Regeringen var meget bekymret for beskæftigelsesudsigterne under den nye verdenskrig, og oprettede i 1940 et særligt beskæftigelsesudvalg med et generalsekretariat. Der udarbejdedes en særlig beskæftigelsesplan bestående af 11 love, som skulle skabe arbejde, dels ved støtte til privat initiativ dels gennem offentlige foranstaltninger. De halvårligt indsendte beskæftigelsesplaner viser, at man i Aabenraa regnede med, at ca. 72 mand i vinterhalvåret 1941–42 ville være beskæftiget hos private med bygningsreparation, men 84 mand med kommunale vejarbejder, boligbyggeri o.l. I vinterhalvåret 1944–45 var det kun 35 mand for private og 95 mand for kommunen. Uanset foranstaltningerne var der dog en restarbejdsløshed, hvis størrelse også ahang af, hvor streng vinteren blev. Stadsingeniøren forklarede denne rest med, at det væsentligst drejede sig om ikke fuldt arbejdsdygtige faglærte arbejdere, som ikke var byggehåndværkere, og som derfor ikke egnede sig til de jord- og vejanlægsarbejder, som kommunen iværksatte. De arbejder, kommunen ønskede iværksat med statsligt tilskud var hovedfærdselsåren vest om byen, anlæg af en gade fra Callesensgade til Tøndervej (dvs. Dronning Margrethesvej), udvidelse af Løgumklostervej, anlæg af det planlagte stadion og af en skolesportsplads. Det var jordanlægsarbejder med en lønandel på ca. 28%, så der var en del beskæftigelse i dem.

Mange ventede, at der efter Besættelsen ville opstå ny stor arbejdsløshed. Fællesorganisationen reagerede allerede i maj 1945 med et krav til byrådet om at sætte arbejde igang. Arbejderne havde i krigens år båret tunge økonomiske byrder og kunne ikke være tjent med at skulle kastes ud i arbejdsløshed. Det var problematisk med beskæftigelsesarbejderne, for nogle materialer, bl.a. til vejbefæstning var vanskelige at fremskaffe, og det hindrede fortsættelse af arbejderne i fuldt omfang. I befrielsessommeren gik mellem 30 og 50 mand arbejdsløse hver måned, hvor det året før kun havde været 10. Stor arbejdsløshed blev det dog ikke til.

Under det socialdemokratiske styre i Aabenraa 1946–50 var ar-

*En pause i arbejdet ved anlægget af Vestvejen under Besættelsen.
(Foto Hist. Samlinger)*

bejdsløsheden forholdsvis lav både på grund af den almene danske økonomiske situation, og fordi borgmester Buchreitz bevidst førte en igangsættende politik. Beskæftigelsesarbejderne på Rådhusgangen, Blegstien, Snefrog, Barkmøllegade og ikke mindst udvidelse af Haderslevvej gav beskæftigelse til en del. Borgmesteren erklærede over for arbejdsministeriet i 1949, at der var nok til 80 mand i et år. Dertil kom vejvæsenets almindelige arbejdsstyrke, som i anledning af at stadion endelig skulle færdiggøres, kom op på 60 mand, det dobbelte af normalt. Også byggehåndværkerne kom igang, bl.a. med bygningen af 11 eenfamiliehuse.

Omtrent samtidig med skiftet til borgerligt styre under borgmester Gjelstrup i 1950 skete også forøgelsen i den landsdækkende arbejdsløshedsudvikling. Fagbevægelsen klagede over det borgerlige bystyres indsats. Formanden for Dansk Arbejdsmandsforbund afd. A, Georg Johansen, mente at man kun langsomt søgte at færdiggøre de arbejder, som det foregående byråd havde begyndt. Det afviste formanden for kommunens udvalg for gader og veje, den konservative I. M. Jensen og stadsingeniør Gundestrup dog skarpt. Fællesorganisation påpegede, at bygningen af

boliger var stagnerende og bad byrådet støtte boligforeningerne, så der til de arbejdsløse ikke også skulle føjes store skarer bygningshåndværkere. Kommunen afviste også denne henvendelse ved at pege på vejrforholdene som årsag til kommunens mindre beskæftigelse af arbejdere.

I juli 1952 klagede Arbejdernes Fællesorganisation igen, for nu i sommerens bedste tid gik 200 ledige. Det var byens administration, hed det, der saboterede arbejdsmulighederne som lå i anlæggelsen af en omkørselsvej gennem Nørreskoven og af Borgmester Finksgade. Man kritiserede ligeledes anvendelsen af arbejdsbesparende maskiner, som endda i visse tilfælde kom fra Aabenraa selv. Også denne gang afviste stadsingeniøren skarpt klagen, men tallene viste at den høje arbejdsløshed skyldtes et tydeligt fejlskøn. Der havde været en forholdsvis stor stigning i ledigheden og samtidig var antallet af beskæftigede ved kommunen sat ned. Som sin personlige mening udtalte ingeniøren, at maskiner skulle anvendes, når de var billigere, og så kunne de sparede midler anvendes andetsteds, hvor kun menneskelig arbejdskraft kunne udføre arbejdet.

Den modsatte opfattelse havde Dansk Arbejdsmandsforbund i København, som repræsenterede de ufaglærte arbejdsmænd hvis indsats lettest kunne erstattes af maskiner. I januar 1953 skrev forbundet til Aabenraa kommune ligesom til alle andre kommuner i landet med en opfordring til at sætte arbejde igang, og også at lade de tekniske hjælpemidler stå. Forbundets kasse var tom, kontingent og statstilskud samt lånte midler var opbrugt i den alvorlige arbejdsløshedssituation. Kontingentet var så højt, at det ikke kunne sættes yderligere op. Man fremmanede billedet af, at alle de ledige arbejdsmænd mødte op og skulle have deres understøttelse af det offentlige, når der ikke var flere arbejdsløhedsmidler i kassen. Derfor opfordrede forbundet kommunen til at sætte arbejde igang.

Borgmester Gjelstrups to borgmesterperioder 1950–54 og 1954–58 dækkede tiden frem til 1960ernes fulde beskæftigelse begyndte. I hans tid blev der også udført betydelige anlægsarbejder, der gav beskæftigelse til arbejdsløse arbejdsmænd. I hans første periode drejede det sig bl.a. om Vestvejen, dyrskuepladsen, Tøndervejs fortov, Rugkobbelskolen, havnearbejderbygningen og brandstationen. Fra den anden periode kan bl.a. nævnes forlængelsen af Svinget og broen over jernbanen ved Langrode, Langrode selv, rørlægningen af Kolstrupbæk, anlæggelsen af statskolens sportsplads og anlægsbroerne ved eksportstaldene. Af hensyn til beskæftigelsesvirkningen besluttede vejvæsenet også at fremme ombygningen af Haderslevvej fra Lindbjerg, til den dæmning, der var under opførelse ved bygrænsen.¹⁰ Arbejdsmændene mærkede arbejdsløs-

heden til det sidste. I 1958 begyndte ledigheden for alvor at gå ned, men endnu i dette år nedsatte DAF, arbejdsmændenes fagforening i Aabenraa et særligt forhandlingsudvalg under Georg Johansens ledelse som over for borgmester Gjelstrup fremlagde de langtidslediges særlige problemer og krævede at der skete noget!¹¹

I det følgende årti var problemet vendt på hovedet. Det gjaldt da om at finde arbejdskraft til virksomheder, ikke længere at finde beskæftigelse til de ledige. Kommunen havde i slutningen af 1960'erne et erhvervskontor, som søgte at hjælpe virksomhederne med at afdække omfanget af den arbejdskraftreserve, man mente kvinderne udgjorde. Der meldte sig i 1970 kun 22, hvoraf kun 11 endda ønskede arbejde i liberale erhverv og ikke i industrien. Arbejdsmarkedet vendte sig i stedet mod udlandet. Firmaer i Aabenraa og Rødekro med Højspændingsværket i spidsen gik sammen om at skaffe udenlandske arbejdere til området, og i august 1970 kom de første hundrede tyrkiske gæstarbejdere.¹²

Andre initiativer til bekæmpelse af arbejdsløsheden

Ved siden af den officielle indsats mod arbejdsløsheden blev der under Besættelsen også sat en forening i gang med dette formål. Det var Landsforeningen til Arbejdsløshedens Bekæmpelse, L.A.B., der i september 1940 fik en lokalafdeling i Aabenraa. Bag oprettelsen stod kendte mænd bl.a. borgmester Fink, direktør Jes Christiansen fra højspændingsværket og amtsvejinspektør Knud Strømning.

Ideen bag LAB var at forvandle spild til værdier ved at bruge arbejdskraft. Som følge af manglen på normale forsyninger under krigen kunne det betale sig at samle spildprodukter ind og forarbejde dem. Foreningens første kampagne drejede sig om husholdningsaffald. Tre mand kørte rundt med spande på cykelpåhængsvogne og samlede affald ind fra 1000 husstande, omtrent en trediedel af samtlige. Dette affald blev kogt og solgt til opfodring af svin, hvorved der opstod en rimelig løn til de arbejdsløse, der deltog.

Genbrugstanken var måske nok det mest fremtrædende i foreningen, men dens indsats førte dog også til en del beskæftigelse. Der blev således udbetalt 550.000 kr. i arbejdsløn i løbet af dens 16 års virke, og f.eks. stødoptagningen i 1945–46 gav på sit højeste arbejde til 66 mand. De samlede resultater af foreningens virke frem til slutningen af 1950'erne var, at der blev indsamlet 500 tons madaffald til svineføde og 30 svin blev opfodret på egen stald. Der blev endvidere samlet 17 tons vildfrugt i skov og krat, der blev samlet 15.000 hektoliter grankogler til generatorbrænde og taget 23.000 rummeter stødbrænde op. Af mere speciel

karakter var foreningens indsamling af 50 tons papir, 400 kg menneskehår på frisørsaloner og optagningen af 25 tons svinebørster, som tidligere var blevet gravet ned.

Det var mest mænd, der fik arbejde gennem LABs virke, men foreningen havde også en lille andel i oprettelsen af en sycentral i 1943. Det kommunale beskæftigelsesudvalg var opmærksom på, at der var forholdsvis mange syersker blandt de kvindelige arbejdsløse. For at modvirke dette foreslog man oprettelsen af en tøjreparations- og ombytningscentral, sådan som der også fandtes i andre byer. Arbejdernes Samariterforening, DKB (Danske Kvinders Beredskab) og Røde Kors havde foretaget en indsamling af brugt tøj, som blev overladt centralen.¹³

Sycentralen blev organiseret som et privat projekt med kendte personer i spidsen. Formanden var fru Didde Beyer, mens kontorbestyrelsen Jørgen Petersen fra arbejdsanvisningskontoret fungerede som sekretær. Staten gav et tilskud på 120% af den udbetalte løn, men stillede som betingelse, at det udover at være en beskæftigelsesforanstaltning også havde en social hjælpefunktion. Der skulle kun ydes hjælp til familier og enlige, der ikke selv var i stand til at udføre reparationsarbejdet og hvis indkomst ikke oversteg 2000 kr. En opgave af større omfang havde centralen i 1945, da kommunen betalte for omsyning af brugte tyske uniformer til ca. 250 drengebukser, som uddeltes gratis i den danske borgerskole. Skoleinspektør Thau havde oplyst, at mange af børnenes forældre ikke ville være i stand til at betale noget for benklæderne.

Fire af 8–10 langtidsledige syersker i byen fik beskæftigelse i sycentralen, der eksisterede som beskæftigelsesforanstaltning med statsstøtte til 1. oktober 1950. Da den havde været nedlagt et års tid erkendte socialudvalget og byrådets flertal, at der stadig var brug for den. Den genoprettedes da i 1951 som kommunal sycentral, idet kommunen dækkede de fleste af udgifterne. Der var dog kun beskæftiget to syersker indtil den blev afviklet endeligt i 1956–57. Også i denne periode havde centralen en særlig social funktion, idet dens kundekreds var begrænset til personer, som fik kommunehjælp eller som socialudvalget mente var særlig trængende, f.eks. på grund af mange børn eller sygdom.¹⁴

Ordringen med husmoderafløsning blev startet i 1947 af flere foreninger som en beskæftigelsesforanstaltning med statsstøtte. Men selv om der kom kvinder i gang med et arbejde, som hidtil ikke havde haft det, så rettede den sig alligevel ikke specielt til de arbejdsløse. Det var en social, familiepolitisk foranstaltning, som omtales i anden sammenhæng.¹⁵

Rova og Gryfa

Fra slutningen af 1950'erne, hvor den samfundsskabte arbejdsløshed var på retur, begyndte man at interessere sig mere for de personer, som på grund af fysiske eller psykiske mangler eller af sociale årsager ikke havde mulighed for indpasning på arbejdsmarkedet. Aabenraa oprettede i 1957 sammen med sognekommunerne i amtsråds kredsen et kontaktudvalg, som skulle samordne foranstaltningerne til disse såkaldte erhvervshæmmedes tilpasning til arbejdslivet. Det kunne både være lægehjælp, arbejdssterapi, omskoling, arbejdsanvisning o.a.

Lovgivningen vedrørende disse forhold blev i 1960 ændret derhen, at det hele samledes i en revalideringslov, og rundt om i landet skulle der oprettes revalideringscentre, som skulle yde bistand til de erhvervshæmmede. Borgmester Erik Jessen og byrådet mente, at Aabenraa var den mest centralt beliggende købstad i forhold til de sønderjyske amter, som revalideringscentret i dette område skulle dække. Socialministeriet, der havde afgørelsen, bestemte sig dog for Sønderborg. Nok talte de trafikale forhold for Aabenraa, men der fandtes kun en filial af arbejdsanvisningskontoret i byen, modsat Sønderborg med et amtsanvisningskontor. Der til kom at den erhvervsgeografiske koncentration i Sønderborg med stærk industriel udvikling på hele Als (Danfoss) samt beliggenheden af landshospitalet og statshospitalet i Augustenborg talte for en placering i Sønderborg.¹⁶

Revalideringscentret i Sønderborg henviste en del af de erhvervshæmmede i Aabenraa til et særligt værksted, som Aabenraa kommune havde oprettet allerede i 1958. Arbejdsministeriet godkendte dette værksted, som bar navnet Rova, som en beskæftigelsesforanstaltning og gav det tilskud både til lønninger, værktøj og maskiner. Det fik foreløbig lokaler i Nygade 57, hvor der var 175 m² til rådighed. Det var ikke meget til en optræningsafdeling normeret til 15 personer og en særlig beskyttet afdeling normeret til fem personer. Op træningen foregik ved arbejde på en træ- og en metalafdeling, og derudover sad der hjemme en snes personer, især kvinder, som havde et arbejde, der bestod i montering af lampeskærme.

Da der ikke var nok plads i den gamle bygning til at dække behovet for sådanne optræningspladser, opførte kommunen i 1962 en helt ny værkstedsbygning på 800 m² normeret til 25–30 personer. Det var typisk at den nye bygning blev placeret i det nye industri kvarter ved Næstmark. I årenes løb lykkedes det nemlig Rova at genoptræne en del af de erhvervshæmmede så meget, at de kunne placeres i normalt arbejde.

Andre erhvervshæmmede måtte til gengæld opgive optræningen og afmeldes på grund af sygdom.¹⁷

I midten af 1960'erne oprettede kommunen også et egentlig beskyttet værksted for invaliderede, der ikke var i stand til at opnå beskæftigelse i det almindelige erhvervsliv. Ved et tilfælde blev man opmærksom på, at en virksomhed der hidtil havde produceret grydesvampe, skulle nedlægges. Revalideringsloven åbnede også mulighed for at opnå statsstøtte til oprettelse og drift af beskyttede virksomheder, og socialudvalgsformand Georg Johansen greb denne mulighed. Kommunen overtog, moderniserede og videreførte fra 1966 virksomheden under navnet Gryfa, og fortsatte med produktion af grydesvampe, – deraf navnet. I virksomheden kunne der beskæftiges en 10–15 henviste erhvervshæmmede, hvoraf enkelte var beskæftiget som hjemmearbejdere. Da det drejede sig om en produktion parallel med Rovas blev den meget naturligt henlagt under dennes daglige ledelse.¹⁸

Fagbevægelsen

Mens de selvstændige erhvervsdrivende i Aabenraa mødtes i den over hundrede år gamle Aabenraa Handelsstandsforening samt i Aabenraa Håndværker og Industriforening, og igennem disse foreninger jævnlige udtrykte deres fælles synspunkter over for offentligheden og myndighederne, var arbejdernes faglige samlingspunkt den socialdemokratisk prægede fagbevægelse.

Fagbevægelsen i Aabenraa havde lige efter Besættelsen 1600 medlemmer, der var organiseret i en snes afdelinger af de landsdækkende forbund, og hvis samarbejde lokalt foregik igennem Arbejdernes Fællesorganisation. Blandt byens store fagforeninger var f.eks. Dansk Arbejdsmands Forbunds afdelinger A (*arbejds mænd*) og T (*transportarbejdere*) og Smede- og Maskinarbejderforbundets Aabenraa afdeling. Derimod hørte sadelmagernes forening og tekstilarbejderafdelingen til de små. Den sidstnævnte var således først startet i september 1946 med 15 medlemmer, mens smedene havde ca. 270 medlemmer omtrent på samme tid, og efter en kraftig vækst i 1964 nåede op på ca. 600 medlemmer. Også i de følgende år fortsatte væksten i medlems-tallet.¹⁹

De store afdelinger havde tilstrækkeligt styrke til at klare deres oprindelige og afgørende opgave, at sikre deres medlemmer bedre løn- og arbejdsvilkår. Det skete helt overvejende ved at arbejde for at få flest mulige organiserede i fagforeningen og ved at forhandle overenskomster med virksomhederne. Derudover havde de store fagforeninger også en

opgave med at kontrollere de af deres arbejdsløse medlemmer, som kom og »stemplede« ved afdelingens arbejdsløhedskasse.

Formanden for Handels- og Kontorfunktionærerne (HK) i Aabenraa, Alfred Thranholm udtrykte ifølge »Sønderjyden« i 1946 på afdelingens generalforsamling sammenhængen mellem organiseringen af arbejderne og lønforbedringen således: »... Man skulle ikke tro, at den nuværende mangel på arbejdskraft ville blive ved, men de uorganiserede handels- og kontormedhjælpere var fortsat et godt våben i arbejdsgivernes hænder. Medlemmerne måtte på alle måder udnytte overenskomstens løfteparagraf ...«

Thranholm vidste hvad han talte om, for afdelingen havde i 1939 kun talt 67 medlemmer og nu i 1946 var tallet 261, samtidig med at man med 12 overenskomster havde opnået den største dækning af arbejdspladser hidtil i afdelingens historie. Handels- og Kontorfunktionærerne var trods medlemsfremgangen ikke nogen stærk fagforening i den faglige kamp, men havde behov for solidarisk støtte fra Arbejdernes Fællesorganisation. Det fik man f.eks. ved en resolution i december 1948 fra Fællesorganisationen, som anbefalede at butikkerne fortsat skulle lukke lørdag fra kl. 13, og ikke gå tilbage til tidligere tiders længere åbningstid.²⁰

Fællesorganisationen medvirkede også til at få stiftet afdelinger af Tekstilarbejderforbundet og Kvindeligt Arbejderforbund i Aabenraa. Fællesorganisationen hjalp det sidstnævnte med at opnå en overenskomstaftale med Glødelampefabrikken.

De væsentlige forbedringer af indkomsterne, som lønmodtagerne opnåede i efterkrigsperioden, blev hovedsagelig gennemført ved forhandlinger, enten centralt i København eller lokalt i Aabenraa. Konflikter på arbejdsmarkedet i form af strejker m.m. hørte til sjældenhederne i byen, men de forekom, og gav udtryk for en ulmende utilfredshed med arbejdsvilkårene. Under Besættelsen var strejker forbudt ved lov. Det havde arbejderne i byen rettet sig efter, selv om de følte at deres realløn gik ned, fordi dyrtidstillægget til lønnen ikke svarede til de virkelige prisstigninger, og selv om arbejdsfordelingsordninger med kun 40 timers arbejde og løn i stedet for de normale 48 timer gav en del arbejdere en reel nedgang i lønnen.

1946 var et år med mange strejker, bl.a. på slagteri-området, i forbindelse med overenskomstforhandlingerne på landsplan. Det var også tilfældet i Aabenraa, og da Knud Kristensens Venstre-regering i folketinget gennemtvang en standsning af strejken på slagterierne ved lov, indkaldte Fællesorganisationen til møde på Folkehjem den 13. maj. Slagteriarbejder Autzen var ordfører for slagteriarbejdernes fagforening

Arbejdernes Fællesorganisation opfordrede sine medlemsorganisationer til at deltage i Fagenes Fest. Dette billede stammer formentlig fra festen i 1946. (Foto Hist. Samlinger)

og strejkekomité, og han mente at for at få loven forkastet, skulle regeringen styrtes. Det måtte være på sin plads med en stemningstilkendevise fra byens arbejdere i sympati med slagteriarbejderne. Til slagteriarbejdernes skuffelse var forsamlingen dog mest stemt for at rette sig efter ledelsens, dvs. De Samvirkende Fagforbunds opfordring til at gå i arbejde.²¹

Ti år senere, i 1956, var der også omfattende konflikter i forbindelse med overenskomstforhandlingerne. I Aabenraa strejkede kedelpasserne på Sønderjyllands Højspændingsværk, men selv om det var et uhyre centralt område, der blev ramt, kom forbrugerne dog kun i begrænset grad til at mærke det. Der blev leveret el fra andre værker og forbruget i virksomheder og familier blev lagt om, så forsyningen ikke brød sammen. Overenskomstsituationen sluttede med at den socialdemokratiske regering H. C. Hansen ophøjede et mæglingforslag med væsentlige lønforbedringer til lov. Selv om det ikke som i landets hovedstad førte til kommunistisk inspirerede proteststrejker, havde det dog, som Fællesorganisationens formand, Ejvind Møller sagde det i sin beretning den 28. maj 1956, medført en del utilfredshed blandt de organiserede arbejdere.²²

Den mest omfattende arbejdskonflikt i denne periode kom ved overenskomstforhandlingerne i foråret 1961. I Aabenraa var der 115 mand, der gik i strejke på slagteriet. På havnen søgte havnearbejdernes strejkevagter at begrænse bortkørslen af sten og grus. En russisk damper måtte ganske vist vente nogle dage på at få losset kul til Enstedværket, men kreatureksporten fortsatte ret uanfægtet på tyske både. Livet på havnen i Aabenraa var i modsætning til andre steder i landet forholdsvis normalt. Fra landbrugets arbejdsgiverorganisationer blev ved denne lejlighed strejkevåbenet også taget i brug. Der gennemførtes en såkaldt produktionsstrejke bl.a. med hensyn til mælkeforsyningen. I Aabenraa lykkedes det dog byrådet at sikre en nødforsyning på 1000 liter daglig, der skulle gå til sygehuse og alderdomshjem samt en fordeling på 1 liter daglig til familier med børn under eet år.

Efter at arbejdskonflikten var standset ved folketingets indgriben, kom det også denne gang til en efterdønning i Fællesorganisationen. Arbejdsmændenes afd. T meldte sig ud, fordi Fællesorganisationen ikke havde foretaget sig noget under strejken. Selv om Fællesorganisationen tit gav udtryk for fagbevægelsens fælles synspunkter, var det dog ikke i denne løse sammenslutning at bevægelsens styrke lå. Fællesorganisationen havde en vigtig opgave i at organisere de festlige 1. maj demonstrationer og i at yde økonomisk støtte til arbejderbevægelsens kulturelle aktiviteter, – men den daglige faglige kamp foregik i afdelingerne.²³

6. Den sociale sikkerhed

Rammerne omkring den sociale sikkerhed for borgerne i Aabenraa var blevet lagt med Steinckes socialreform i 1933. Den bestod af fire store love: lov om folkeforsikring (mod alderdom og sygdom), lov om forsikring mod ulykkestilfælde, lov om arbejdsløshedsforsikring og endelig loven om offentlig forsorg. Som det også fremgår af lovenes navne var det et hovedprincip, at man skulle forsikre sig imod at komme i trang, mens den sidstnævnte lov bestemte, hvordan det offentlige skulle træde til og yde hjælp, offentlig forsorg, når sikringen manglede eller trangssituationen oversteg den enkeltes formåen.¹

Socialreformens rammer blev fastholdt i 1940' og 1950'erne, men på nogle områder begyndte det offentlige at give en bedre hjælp end den hidtidige nødtørftige forsorg. Ny lovgivning gav også kommunerne mulighed for at tage støttende opgaver op i det enkelte hjem. Først under højkonjunktoren med dens økonomiske fremgang i 1960'erne så man nye principper vokse frem i den sociale lovgivning, som så slog igennem i Bistandsloven af 1976.

Karakteristisk for 1960'ernes nye principper var, at man interessede sig mindre for grænsen mellem den enkeltes og samfundets ansvar, end det før havde været tilfældet. Trangskriteriet ved sociale ydelser var i disse økonomisk gode år ikke længere nød, men at der var sket en indkomstnedgang. Hjælpens omfang blev bestemt heraf, og ikke af et biologisk eller socialt eksistensminimum.² Det måtte naturligvis føre med sig, at flere i 1960'erne fik del i de sociale ydelser og at udgifterne til kommunens sociale sektor voksede betydeligt. Aabenraas sociale regnskaber viser således, at den samlede udgift til sociale formål pr. indbygger voksede til det syvdobbelte fra 1957–58 til 1970–71.

Gennem de kommunale skatter betalte borgerne i Aabenraa $\frac{1}{3}$ af de sociale udgifter i 1957–58, og det faldt til 22% i 1969–70. Resten af udgifterne dækkedes i stigende grad gennem staten. Den sociale sikkerhed administreredes ikke kun fra socialkontoret i Persillegade 6, hvor det lå lige op ad byens alderdomshjem og arbejdsanvisningskontoret, men også af sygekassen i St. Pottergade 6. Ingen af stederne var

personalet stort. På socialkontoret var antallet af medarbejdere i 1950–51 8 og i 1963 nåede det op på 12. Fra dette tidspunkt steg antallet til 16 i 1968–69, herpå så sprang det på et par år op på 26 medarbejdere. Men allerede i slutningen af 1940'erne var der trange forhold på socialkontoret, ikke kun for medarbejderne, men også for klienterne. Indtil en ombygning i 1954 måtte folk tit stå og kramme deres personlige forhold ud for personalet, mens alle de andre tilstedeværende nøje kunne følge med i oplysningerne.³ Virkelig forbedring af forholdene skete dog først i 1975, da der blev mulighed for at flytte socialkontoret til konfektionsfabrikken KOFAs gamle bygning i Nygade.

Sikring mod trang på grund af sygdom m.m.

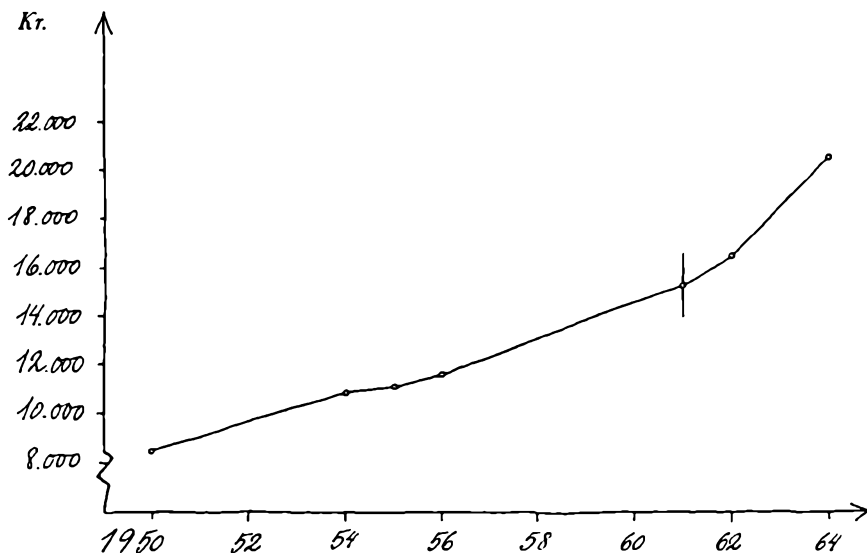
Aabenraas bys sygekasse spillede en væsentlig rolle i sikringen af borgerne mod trangssituationer. Den var oprettet i 1920 og var blevet statsanerkendt året efter. Fra Besættelsen og frem til 1970, kort før den blev opløst, havde den socialdemokraten, typograf Lorenz Dall som formand.⁴ Også hovedparten af bestyrelsen var socialdemokrater, da partiet lagde vægt på at have indflydelse på, hvordan sygekassens opgave, at sikre ubemidlede personer gensidig hjælp i sygdomstilfælde, blev udført.

De 9/10 af sygekassens medlemmer var såkaldt »nydende« medlemmer, som både med hensyn til formue og især indtægt var på under »sygekassegrænsen«. Den var i 1950 8.600 kr. årligt med et tillæg på 675 kr. for hvert barn i familien. Sygekassegrænsen reguleredes årligt og skulle stort set svare til en faglært arbejders indkomst.

Antallet af nydende medlemmer steg jævnt fra ca. 6.500 lige efter Besættelsen til 7.300 i 1956. Resten af sygekassemedlemmerne var såkaldt »bidragydende«, som lå over sygekassegrænsen, men som ikke var medlem af en særlig fortsættelsessygekasse. Den almindelige fortsættelsessygekasse for de bedrestillede i Aabenraa hed »Sønderjylland«. De der ikke var sikret gennem den, var i stedet pligtige til at sikre sig adgang til sygekassen ved at være bidragydende medlem.

Hvert år opstillede skattevæsenet i byen ud fra sine ligningslister en særlig fortegnelse over dem, der lå over sygekassegrænsen. Sygekassen frasorterede derpå de personer der ikke kunne være nydende medlemmer. Disse havde nemlig fri lægehjælp, fri sygehusbehandling, sygedagpenge (omend de var små), og de fik dækket størstedelen af deres udgifter til vigtig medicin. Desuden fik de hjælp ved barsel, ved begravelser og ophold på rekonvalescenthjem, f.eks. på Trejde Sande. De bedrestillede

Figur 16. Sygekassegrænsen i Aabenraa uden børnetillæg 1950-64.
 Anm.: 1961-64 gælder tallene gruppe A.
 Kilde: Aabenraa Bys Sygekasses arkiv.

såkaldt »bidragydende« medlemmer havde ikke andel i disse ydelser. Som passive medlemmer af sygekassen var deres medlemsbidrag også forholdsvis beskedent.⁵

Gennemsnitskontingentet var i 1948 på 53,23 kr., hvilket svarede til 37,5 almindelige timelønninger for en jord- og betonarbejder. Også sammenlignet med sygekasserne i andre købstæder var det højt.³ Det skyldtes bl.a. at man havde høje udgifter til Aabenraa sygehus, der var landets næstdyreste. Mens andre købstæder gav deres lokale sygekasse et frivilligt tilskud udover det beskedne obligatoriske bidrag, så gav Aabenraa byråd ikke noget. Det skete kun een gang, i 1948, da sygekassens bestyrelse klagede over, at der var underskud på regnskabet, idet byrådets socialdemokratiske flertal gennemtvang at byen skulle dække underskuddet. Staten var den vigtigste bidragyder til sygekassens økonomi ved siden af kontingentet og den dækkede i 1940' og 1950'erne ca. 20% af udgifterne i sygekassen.

Sygekassens forhold ændredes en hel del ved den nye lov om sygesikring, der kom i 1960. Sygekassen mistede en del af sit præg af at være en frivillig gensidig forsikring, som efterhånden dækkede hovedparten af befolkningen, og gik over til at være en samfundsfunction, der skulle dække alle. Der kunne nu kun være een sygekasse i hver kommune, og i Aabenraa var det naturligvis fortsat Aabenraa bys sygekasse. Alle havde pligt til at være medlem af en sygekasse, men det var principielt frivilligt, om man ville være nydende medlem af en. Lønmodtagere havde dog kun ret til sygedagpenge, hvis de var det.

De nydende medlemmer deltes nu i en A-gruppe, hvis indkomster lå under sygekassegrænsen, og B-medlemmer, hvor indkomsterne lå over den. Der blev ydet et større tilskud til sygekassen for A-medlemmerne end for B-medlemmerne, som derfor måtte betale et større kontingent end de førstnævnte. Endelig var der også en meget lille gruppe af bidragydende (ikke-nydende) medlemmer. Da sygekassens funktion ændredes i retning af at varetage en bredere samfundsopgave, var det også naturligt at det offentlige fik mere indseende med den, og fremover udpegede byrådet to af sygekassens 7 bestyrelsesmedlemmer.⁶

I en redegørelse til sygekassens repræsentantskab om de nye forhold inden for sygekassen sagde formanden, Lorenz Dall, at lovgivningsmagten havde bestræbt sig på at gøre A og B gruppernes ydelser så ens som muligt. Der var dog stadig visse forskelle. Det gjaldt f.eks. med hensyn til jordemoderhjælp, der kun var gratis for A-medlemmer. Men der var fri lægehjælp for A-medlemmer og refusion for B-medlemmer. Der var fri sygehusbehandling for både A- og B-medlemmer, og begge grupper fik dækket 3/4 af udgiften til medicin, osv.

Det var fordelagtige vilkår også for den del af befolkningen, der lå over sygekassegrænsen, og i løbet af 1960erne blev der stadig flere medlemmer af sygekassen. Denne udvikling tog særlig fart i slutningen af årtiet. I 1968 passerede sygekassen de 10.000 medlemmer, hvoraf 86% var A-medlemmer, ca. 10% B-medlemmer og ca. 3% bidragydende medlemmer. Tre år efter blev sygekasserne i Løjt og Ensted samt en del af medlemmerne i Rødekro sygekasse lagt sammen med Aabenraa sygekassen som en følge af kommunesammenlægningen. Medlemstallet nåede nu sit højdepunkt med mere end 14.000.

På dette tidspunkt arbejdede folketinget dog allerede med tanken om at udvide kredsen af mulige modtagere af sociale ydelser til at være endnu videre, til at gælde alle ved gennemførelsen af en obligatorisk ordning. Det skulle ske ved at flytte sygekassens opgaver over til den kommunale sociale forvaltning, til socialkontoret. Da det blev gennemført blev Aabenraa bys sygekasse nedlagt med udgangen af april 1973.

På sin vis sluttedes dermed en kreds, for sygekasserne var begyndt som en bestræbelse for at undgå at modtage socialhjælp i form af en ydmygende fattighjælp. Derfor havde de ubemidlede sluttet sig sammen i sygekasser. I mellemtiden var de sidste spor af den deklasserende fattighjælp blevet fjernet fra den sociale forvaltning, og dermed kunne også denne sociale opgave naturligt udføres derfra.

Aldersrente og alderdomshjem

En voksende del af byens befolkning fik brug for mere varige sociale ydelser på grund af alderdom eller invaliditet. Antallet af aldersrentemodtagere havde i begyndelsen af 1950'erne ligget lige over 800, men det tilsvarende antal af folkepensionister lå i slutningen af 1960'erne over 1300. Det var især kvinderne der talte i denne gruppe. Disse tal svarede ganske nøje til det forhold, at de ældres andel af den aabenraaske befolkning blev væsentlig større, særlig i 1960'erne. Antallet af invalidepensionister voksede iøvrigt også fra 120 til 290.⁷

Aldersrenten blev administreret kommunalt af socialudvalget og af socialkontoret, der vurderede ansøgerens økonomiske behov. Socialudvalget kunne også bevilge forskellige tillæg, f.eks. brændselstillæg og alderstillæg. Men den ældre skulle dog være værdig til at modtage den sociale ydelse. Man måtte ikke have bragt sig ud i den trængende tilstand med vilje, eller være blevet idømt fængselsstraf inden for de seneste år, have ført et liv, der var forargeligt for omdømmet, eller have modtaget fattighjælp.

For året 1954–55 foreligger der en grundig opgørelse af rentemodtagernes økonomiske kår. Knap halvdelen (46%) af alle aldersrentemodtagere havde simpelt hen ikke andre indtægter ved siden af, mens 34% havde indtægter op til 1200 kr. ved siden af renten. Gennemsnitlig fik hver aldersrentehusstand ca. 2650 kr. i rente. Til sammenligning tjener, at sygekassegrænsen var ca. 11.000 kr. Skønt mange aldersrentemodtagere havde mindre biindtægter, var det over halvdelen af invaliderentemodtagerne der intet tjente ved siden af. Nogle af invaliderentemodtagerne tjente til gengæld et betydeligt beløb, op til 5000 kr. selv.⁸

Selv om Aabenraas socialudvalg gjorde en indsats for at give de ældre og invaliderne bedre kår gennem tillæg til renten så var det alligevel ydelser som kun var beregnet på den mindrebemidlede del af befolkningen, – og standarden svarede dertil.

Dette forhold ændredes en hel del med den nye folkepensionsordning, som indførtes i 1957. Som navnet sagde, var det en pensionsordning for folket. Alle kunne nu få folkepension, og et stigende antal gjorde brug af den. De nye folkepensionister kunne få en indtægtsbestemt folkepension, når de var 67 år, og alle kunne få tildelt folkepensionens mindstebeløb uanset indtægt og formue.

Fra den 1. oktober 1957 skulle den indtægtsbestemte folkepension med 4.848 kr. årligt til ægtepar træde i kraft, og socialinspektør Mørck forudså, at kommunen måtte budgettere med 30% højere udgifter på dette område. Det var dog staten, som betalte langt hovedparten af

disse udgifter. Forholdene forbedredes for folkepensionisterne, men de spandt ikke guld på ordningen, for den maksimalt opnåelige pension svarede kun til lidt over en trediedel af en arbejders gennemsnitlige bruttoløn.⁹

Langt de fleste borgere i Aabenraa fortsatte dog med at bo i deres hjem, også efter at de havde forladt den produktive alder, og var blevet pensionister. Der var i 1940erne og 1950erne kun plads til 23 personer på byens eneste kommunale alderdomshjem i Persillegade. Det svarede kun til ca. 2–3% af aldersrentenyderne.

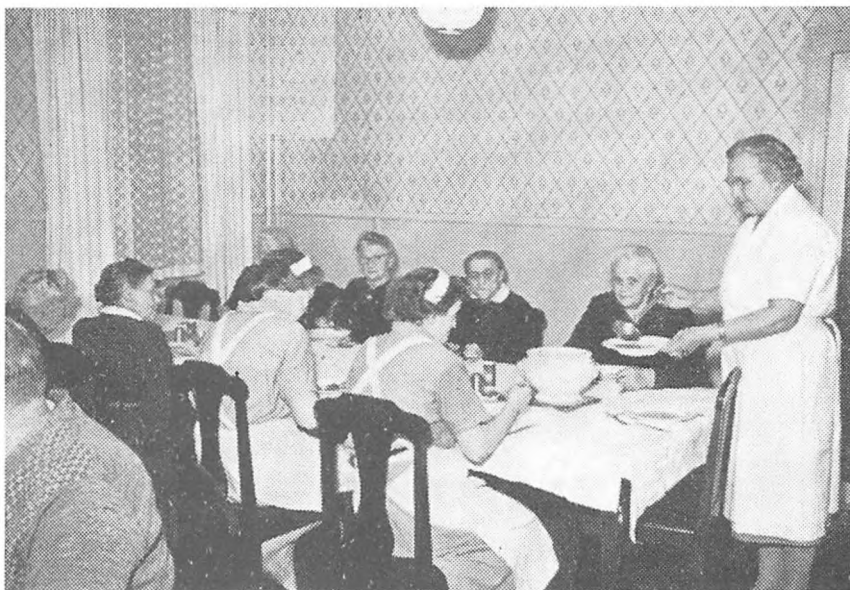
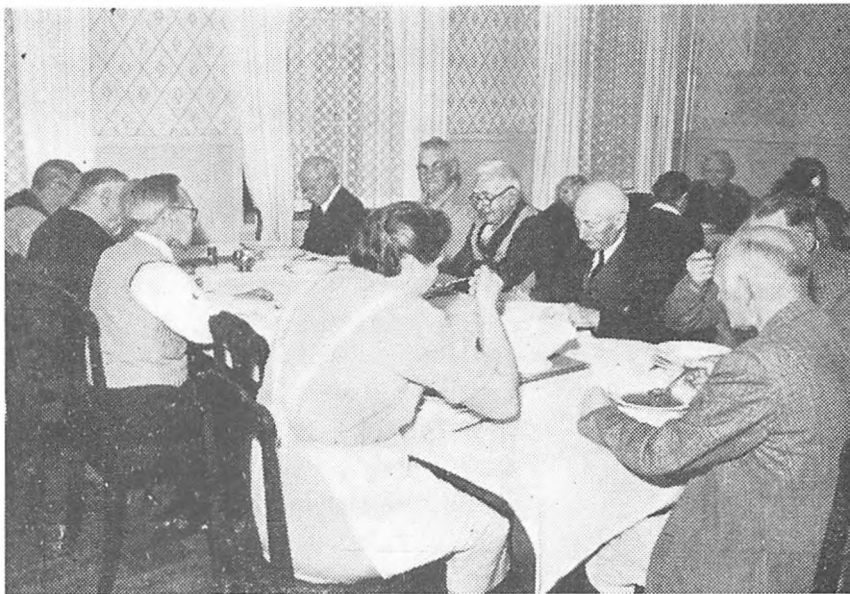
Alderdomshjemmet havde oprindeligt ligget i det gamle sygehus fra det 19. århundrede, Persillegade nr. 6. I 1920erne var det alderdomsasyll for enligt stillede personer, der ikke mere var i stand til at klare sig, mens forsørgelsesanstalten (= fattiggården) lå som nabo dertil i Bruhnshave. I alderdomsasyll var der ikke plads til enligt stillede kvinder eller ægtepar, og da antallet af alderdomsunderstøttede personer også voksede, mens antallet af indlagte på fattiggården faldt, så byttede man i 1932 huse.

I begyndelsen var »De gamles Hjem« som alderdomshjemmet i Bruhnshave nu kaldtes, kun ringe belagt, – vel nok fordi man stadig forbandt stedet med en fattiggård. I tiden efter Besættelsen var alle værelserne dog beboet. Alderdomshjemmet mindede da heller ikke om nogen fattiggård, men snarere om en plejehjem. Reglementet slog fast, at hjemmet var beregnet på aldersrentemodtagere, der var så gamle, svagelige eller svækkede, at de ikke kunne bo alene. Gennemsnitsalderen lå i 1957 på omkring 80 år.¹⁰

Når de gamle kom på alderdomshjemmet, blev de plejet af personalet, men det følte sikkert alligevel noget som at komme under administration. Reglementet fastsatte, at de skulle tage deres indbo og beklædning med, men socialudvalget bestemte, hvad der måtte komme med på stuerne. Deres rente faldt bort under opholdet på »De gamles Hjem« men der blev udbetalt et lille beløb til småfornödenhederne. Det var ikke tilladt at lave mad, kaffe eller te, eller drikke spiritus på værelset. Og det sociale udvalg bestemte, på hvilke tider beboerne måtte modtage besøg af fremmede. Ved gentagne overtrædelser af reglementet kunne den forsømmelige beboer bortvises fra alderdomshjemmet.¹¹

Blandt opmuntringerne for de gamle var, at det senere byrådsmedlem Erna Flade engang om måneden holdt kaffebord med forskellig underholdning som lotterispil, lysbilleder, sang, oplæsning o.l. I december 1956 nåede de moderne tider også hertil, da Sct. Georgsgildet forærede alderdomshjemmet et fjernsynsapparat.¹²

Det gamle alderdomshjem kunne dog ikke blive ved at slå til. På

Mændene og kvinderne havde hver deres bord i spisestuen på De gamles Hjem (Bruhnsøvej) i 1950'erne. (Foto fra F. Mørck: De gamles Hjem 1932-1957 s. 35).

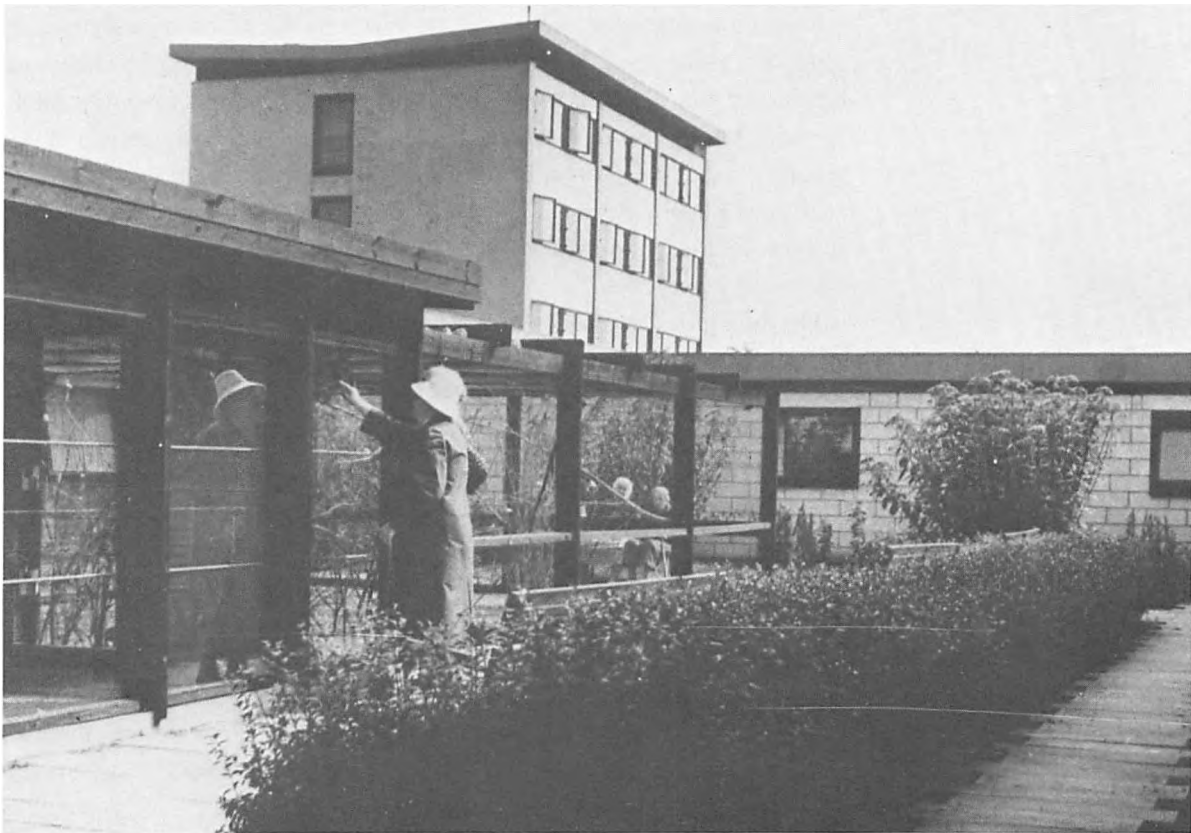
stiftelsesfesten i en folkepensionistforening sagde byrådsmedlem Camma Larsen-Ledet i december 1956, at antallet af gamle i løbet af de næste 30 år sandsynligvis ville være fordoblet. I en langsigtet politik måtte man derfor opstille et program med bygning af et plejehjem i tilknytning til alderdomshjemmet, med aldersrenteboliger forskellige steder i byen og med boliger for de gamle og invaliderne i andelsboligbyggeriet. Desuden var der brug for et hjem til kronisk syge.

Socialudvalget havde allerede i 1954 undersøgt muligheden af at udvide alderdomshjemmet, men det blev i stedet til en regulær nybygning. Socialinspektør Mørck opgjorde i 1957 det øjeblikkelige behov til 88 pladser på et nyt alderdomshjem, men det var et forsigtigt skøn. Byrådet besluttede derpå enstemmigt, at et nyt alderdomshjem skulle opføres, og det eksisterende nedlægges. Der blev udskrevet en lokal arkitektkonkurrence om udformningen af det nye alderdomshjem med en sygeafdeling, som skulle placeres i området mellem Svinget og Grønnevej ved Langrode.¹³

Det nye alderdomshjem fik navnet »Grønnegården« og blev indviet i 1961. Den nye formand for socialudvalget, Georg Johansen, havde gjort en betydelig indsats for, at det skulle blive et godt sted, og 1960ernes nye velstand kom nu også her nogle af byens gamle til gavn. Grønnegården blev indrettet efter et pavillonsystem med ni pavilloner forbundet med en gang. Hvert værelse havde eget WC med håndvask, og et indbygget garderobeskab, og en gruppe værelser var fælles om et tekøkken. Der var endda også tre gæsteværelser. Der var fire opholdsstuer og to steder, hvor beboerne kunne se fjernsyn. Det var ikke overraskende, at beboerne var begejstrede. En af dem, den hjemmetyske Wilhelm Stallbohm sagde: »Vi lever her som i det bedste hotel! Fin, fin mad! Der mangler intet. Vi er som en stor familie. Vi siger allesammen du til hinanden, ja, endda til de små søde piger som holder vore stuer i orden, siger vi du. Sådan noget synes jeg er rart.«¹⁴

Også til det nye alderdomshjem hørte et reglement, og den nye tidsånd var ikke slået helt igennem i dette. Det førte til en mindre brevveksling med amtet og socialministeriet, før byrådet blev pålagt at rette sig efter socialministeriets normalreglement. Socialudvalget havde ment, at beboerne først måtte modtage besøgende efter kl. 14, da det ellers ville volde besvær for personalet ved rengøringen af værelserne. Men amtmand Vagn-Hansen fik socialministeriets tilslutning til den opfattelse, at opholdet på alderdomshjemmet ikke skulle være mere institutionspræget end højest nødvendigt. Det kunne være praktisk for beboernes børn at komme på besøg om formiddagen, og man måtte kunne nøjes med at henstille til dem om at forlade værelset under rengøringen.

Det var allerede under opførelsen af Grønnegården klart, at institutionen var for lille til at tage imod alle dem der havde behov for ophold der, og det gjaldt især sygeafdelingen. Socialudvalgets formand Georg Johansen anmodede derfor i foråret 1962 byrådet om en udvidelse af alderdomshjemmet, for 132 personer ønskede optagelse, og i 32 tilfælde hastede det. Det nye projekt var færdigudarbejdet i 1964 og udvidelsen stod færdig i 1968.

Grønnegården. (Foto P. Clausen)

Med denne udvidelse nåede Grønnegårdens kapacitet op på 116 sengepladser. Det var karakteristisk for 1960'erne, at to forholdsvis dyre projekter som opførelsen og udvidelsen af dette plejehjem kunne gennemføres så hurtigt efter hinanden og i enighed i byrådet. Dyrt var det dog for kommunen at have pensionister boende på plejehjem. Udgiften pr. dag blev i oktober 1962 opgjort således: 2,32 kr. for en enlig folkepensionist i eget hjem, 11,74 kr. for en person på Grønnegårdens almindelige plejeafdeling og 17,72 kr. for en på dens sygeafdeling.¹⁵

Under indtryk af det betydelige behov for plejehjemspladser blev Bruhnhave ikke nedlagt, som det ellers havde været tanken ved opførelsen af Grønnegården. Nogle havde også plads på det private plejehjem »Strandbo«.

Med indretningen af en sygeafdeling på Grønnegården i 1961 fik byen en slags kronikerhjem, et hjem for kronisk syge. Særlig socialdemokraterne havde krævet dette gennemført gennem mange år, uden at det var blevet virkeliggjort. I mellemtiden afsluttede byrådet i 1951 en

overenskomst med Skt. Ansgarhospital om i et vist omfang at modtage sådanne patienter. Det var der stadig behov for også efter sygeafdelingens opførelse.

I den nye afdeling på Grønnegården var der indrettet lokaler til en fysioterapeutafdeling, der også tog pensionister ude fra byen. Motionsgymnastikken her var åbenbart en succes, for noget tilsvarende blev der i 1968–69 også indført for pensionister i »Guldbjergparken«. Af mere vidtrækkende betydning var måske, at socialudvalget fra august 1964 i stadig større omfang anvendte den ny Omsorgslovs bestemmelser til at etablere aktiviteter for pensionister og patienter. På Grønnegården var det i første omgang mellem 50 og 60, der kom i gang med beskæftigelser som stoftryk, syning, malearbejde osv.. Et tilsvarende omsorgsarbejde udførtes på plejehjemmene Bruhns have, Ansgar og Strandbo af en anden omsorgsmedhjælper, mens en tredje besøgte pensionisterne i deres hjem og sysselsatte dem der. På Grønnegårdens omsorgscenter var der også plads til hobbyaktiviteter for pensionister udefra, og ikke mindst Vanføreforeningens 'Nørkleklub' benyttede sig af denne mulighed.¹⁶

Pensionister ude i byen

Fra tidligere århundreder fandtes der stadig Danckwerths, Leistmanns og Hansens boligstiftelser med 23 lejligheder, som blev bestyret af socialudvalget og hvor der kunne bo nogle gamle. Disse boliger var mærket af alderen, og det var tiltrængt, at byrådet i de første år efter Besættelsen gennemførte en del istandsættelsesarbejder. Men der var f.eks. stadig ingen WC i stiftelserne.¹⁷

Ved en ændring i folkeforsikringsloven i 1937 var det blevet muligt at give statstilskud til opførelsen af billige boliger til aldersrentenydere. Det var en beskæftigelsesfremmende foranstaltning, og lige som en række andre købstæder tog Aabenraa et sådant byggeri op. Det blev til tolv 2-værelses lejligheder på Skinderbro, der kunne tages i brug den 1. januar 1940. Huslejen var ret lav i disse gode nye lejligheder, i 1951–52 kun 23 kr. om måneden incl. varme. Men kommunen indlod sig ikke på at bygge flere lejligheder til de gamle. Socialinspektør Mørck konstaterede derfor i 1956, at Aabenraa var den by i landet med over 7000 indbyggere, hvor der var færrest boliger for aldersrentemodtagere.¹⁸

I midten af 1950'erne blev der imidlertid igen bygget nye aldersrenteboliger og endda også til invaliderentemodtagere. Det var Kolstrup Boligforening, der i sit byggeri ved Jernbanegade indrettede seks aldersrenteboliger. Det samme gjorde Aabenraa Andelsboligforening i sit byggeri i Rugkobbekvarteret. For den enlige aldersrentenyder var der en

et-værelses lejlighed med en rummelig stue og en lille korridor, et badeværelse med telefonbruser, håndvask og toilet, og et køkken med mad- og porcelænsskab, stålvask med koldt og varmt vand. Der var en nedstyrtningskakt og i vaskehuset el-maskiner. For disse herligheder måtte der betales 24 kr. om måneden. Det var næppe overraskende, at der fra starten var rift om disse lejligheder. Men det var længe forbeholdt et fåtal af aldersrentemodtagere.¹⁹

Hjemmesygepleje, husmoderafløsning og hjemmehjælp

Den kommunale hjælp ved vanskeligheder inden for familiens eller den enlige aldersrentenyders fire vægge ændrede sig på samme måde som det allerede er nævnt for pensionens vedkommende, fra at gælde trangstiltælde til at være en service for alle.

Den oprindelige menighedssygepleje blev efter Genforeningen overtaget af Aabenraa kommune. Efter Forsogsloven kunne kommunen stille en kommunal sygepleje vederlagsfrit til rådighed for kommunens trængende beboere. Allerede før Besættelsen lod kommunen dog sin kommunale sygepleje omfatte også ikke-trængende. Arbejdet blev i årevis udført af to diakonisser, søster Marie Jørgensen og søster Mary Damgård. Tilsvarende havde den tyske sygeplejeforening, Apenrader Krankenpflege Verein, to tyske diakonisser. Disse diakonisser gik eller cyklede rundt til de syge i hjemmene. Under Besættelsen drejede det sig årligt om 8.–10.000 besøg hos 3–400 patienter for de to danske diakonissers vedkommende.

Når der både var danske og tyske diakonisser ved siden af hinanden, skyldtes det den nationalpolitiske strid i slutningen af 1930erne, hvor det tyske mindretal ønskede lige så mange diakonisser som det danske flertal i byrådet havde ansat. I 1956 blev udgifterne for store for den tyske sygeplejeforening og den søgte tilskud hos byrådet. Modsætningsforholdet var i mellemtiden blevet så afdæmpet, at det i 1958 lykkedes at samordne de danske og den ene tyske diakonisse i en fælles kommunal hjemmesygepleje.²⁰

Diakonissernes indsats gjaldt den syge, ikke hjemmets opretholdelse. Det var derimod målet for den såkaldte husmoderafløsning, som kvindeorganisationerne tog initiativ til under Besættelsen. Aabenraa Husmoderforening og Dansk Kvindesamfund sammenkaldte i 1947 til et møde for at organisere en husmoderafløsningsordning også i Aabenraa. Under den gældende beskæftigelseslov mente man at kunne få tilskud til ansættelse af 6 husmoderafløsere med 6 timers dagligt arbejde. De

skulle tage sig af det almindelige arbejde i hjem, som på grund af sygdom trængte til midlertidig hjælp. De kvindelige husmoderafløserne måtte derimod ikke give sig af med sygeplejeordningen som sådan, kun pusle om patienten, sagde formanden for Dansk Kvindesamfund, Marta Strømning, da den nye ordning var en kendsgerning. Det private Udvalg for Husmoderafløsning styrede dog kun afløserne i et par år. I 1949 kom loven om husmoderafløsning. Aabenraa kommune overtog da hele ordningen, da man i forvejen havde administrationsudgifterne dertil og tilsynet med den private ordning. Det var oprindelig arbejdsløse, ufaglærte kvinder, der blev ansat som husmoderafløserne. I midten af 1950'erne afholdtes der husmoderafløsningskursus som kvalificerede kvinderne og gav dem mulighed for at få en noget højere timeløn. Deres forhold forbedredes dog ikke meget, for – som afløserne selv fremhævede i 1957 – de måtte som afløser hele tiden stå til rådighed, og kunne ikke tage andet arbejde selv når deres beskæftigelse i perioder var lille.²¹

Husmoderafløsningen var fra starten ikke kun beregnet på de dårligst stillede familier, men på alle hjem, hvor husmoderens sygdom, indlæggelse eller barsel, medførte et behov for hjælp udefra. I en tid hvor stadig færre hjem anvendte betalt hjælp som husassistenter, måtte denne ordning have bred interesse. Dog ses det af opgørelserne over betalingen for husmoderafløsningen, at netop de dårligststillede familier i 1950'erne brugte den i 50–70% af tilfældene, og således havde betydelig gavn af den.²²

Svarende til husmoderafløsningen planlagde socialudvalget fra den 1. april 1955 at yde en særlig hjælp til byens gamle og svagelige, som egentlig burde være på alderdomshjemmet, men som ikke kunne komme der fordi alle stuerne var fuldt belagt. Formanden for socialudvalget, Hugo Frank, skønnede dengang, at denne hjælp skulle gives af 2–3 kvinder til ca. 30 gamle, der havde dette behov.

Ordningen gennemførtes ved lov i 1958, hvorefter kommunerne kunne udsende såkaldte »hjemmehjælpere« til invalide- og folkepensionister for at hjælpe dem med det arbejde i husførelsen, de ikke selv kunne klare. Så kunne de blive i deres eget hjem og behøvede ikke optagelse på et dyrt plejehjem. Aabenraa byråd vedtog først ordningen den 19. december 1958, og det blev en stor succes. Fra en noget spæd begyndelse i regnskabsåret 1958–59, hvor der blev ydet hjælp til 25 pensionister, steg den til kun tolv år senere at omfatte 488 i 1970–71. Det var en 20-dobling, men antallet af anvendte hjemmehjælper timer viste en 50-dobling. Hjemmehjælperne, der i begyndelsen var aflønnet som ikke-uddannede husmoderafløserne, blev dog ikke tilsvarende flere. Antallet steg kun fra 13 til 89, hvilket indebar en bedre anvendelse af deres

arbejdskraft i et større antal timer. I kroner steg udgiften til hjemmehjælp på tolv år til det 125-dobbelte, hvad dog delvist skyldtes de stedfundne pris- og lønstigninger. Men selv dette taget i betragtning må man dog sige, at der i løbet af 1960'erne opbyggedes en service til gavn ikke kun for de få særligt trængende, men for en betydelig del, – knap halvdelen af alle hjemmeboende pensionister.²³

Kommunehjælp og fattighjælp

Den sociale sikkerhed efter 1933-socialreformen byggede som nævnt på et forsikringsprincip, hvorved den trængende havde ret til ydelsen. Der var ikke tale om nogen almisse. Loven om offentlig forsorg regulerede de tilfælde, hvor det offentlige måtte træde til. Det kunne være sager vedrørende underholdsbidrag til børn uden for ægteskab, støtten til forebyggende børneværn, dvs. børnehaver, og hjælp til udlændinge. Den sidste rest af fattigunderstøttelse faldt også ind under kommunens administration af offentlig forsorg. Den opdeltes nu i tre slags hjælp: særhjælp, kommunehjælp og fattighjælp. Det var karakteristisk for den sociale udvikling efter krigen, at den offentlige forsorgs andel af kommunens sociale udgifter faldt fra ca. 20% i 1950–51 til 2,5% i 1970–71. Ny social lovgivning flyttede opgaver, der hidtil kun havde kunnet udføres som særhjælp inden for den almisseagtige, offentlige forsorg, ud i lyset som berettigede sociale funktioner.

Særhjælpen dækkede et broget felt af sociale opgaver. Den drejede sig bl.a. om sindssyge, om smitsomme sygdomme, hjælp til kronisk syge, kommunal sygepleje, kommunal hjælp til betaling af sygekasse- og arbejdsløshedskontingent. Modsat særhjælpen medførte kommunehjælpen og fattighjælpen en tilbagebetalingspligt. Kommunehjælpen førte i visse tilfælde til tab af valgret, mens fattighjælpen altid medførte tab af modtagerens valgret og valgbarhed. Det skyldtes, at fattighjælpen i det væsentlige var begrænset til de personer, man anså for asociale, og som man skulle vise en passende strengthed overfor. Det var dog en forholdsvis begrænset, lille gruppe, der ramtes af denne ydmygelse, hvor det i tidligere tider havde omfattet de fleste modtagere af ydelse.²⁴

Mellem 300 og 400 personer fik hvert år i løbet af 1950'erne kommunehjælp *uden* tab af valgret. Hjælpen skulle tilbagebetales, når de havde fået mulighed for det, og den kunne iøvrigt estergives, når den kun var forårsaget af en forbigående trangssituation. Socialudvalget bevilgede i de fleste tilfælde denne hjælp, fordi omstændighederne, særlig en stor forsørgerbyrde, talte for at supplere ansøgerens normale (og utilstrækkelige) arbejds løn, så den kom til at svare til en invaliderentes størrelse. I

*Den private velgørende forening, Kogeforeningen, foretager udde-
ling af julepakker til gamle og
syge. Midlerne hertil var bl.a.
indkommet ved salg af lodsedler.
(Foto Lawaetz)*

1957/58 anvendtes denne kommunehjælp lige så meget som et supplement til arbejdsløshedsunderstøttelse. Anvendelsen af denne form for hjælp var over hele landet blevet stadig mindre siden 1930erne, fordi der efterhånden indførtes en række tillæg til arbejdsløshedsunderstøttelsen, og da antallet gik yderligere ned i slutningen af 1950erne skyldtes det nok den forbedrede beskæftigelsessituation.²⁵

Kommunehjælp med tab af valgret og valgbarhed (den såkaldte fattighjælpvirkning) ramte i løbet af 1950erne stadig ca. 50–70 personer i Aabenraa kommune. Det kunne skyldes uvilje mod at tage arbejde, ødselhed eller behovet for varig hjælp, men skyldtes i næsten alle tilfælde sygehjælp! Det var sikkert smerteligt for langvarigt trængende borgere oveni trangssituationen at få frataget også valgretten, og det er nok tvivlsomt, om det var en større spore til at blive selvhjulpne end trangen i sig selv. I december 1957 vedtog folketinget en ændring af loven om offentlig forsorg, som næsten fuldstændigt og på en gang fjernede denne diskriminerende virkning. Det var iøvrigt begrænset, hvad modtagerne af kommunehjælp var kommet til at betale tilbage i tiden efter krigen,

både fordi de oftest ikke havde mange midler, og fordi der i årene 1945, 1947, 1949 og 1953 i forskellig anledning blev gennemført ekstraordinære eftergivelser af tidligere ydet kommunehjælp.²⁶

Kun få personer blev ramt af den hårde fattighjælp, som udover at indebære tilbagebetalingspligt og fratagelse af valgret og valgbarhed også medførte, at man mistede retten til anden form for hjælp og retten til at gifte sig uden at byrådet gav sin tilladelse. Det gjaldt faktisk udelukkende mænd, omkring 10 om året i 1950'erne, som i næsten alle tilfælde var arbejdsmodvillige personer, alkoholister og vagabonder. De blev i visse tilfælde anbragt på en arbejdsanstalt, som Aabenraa kommune drev sammen med Sønderborg, Nordborg, Augustenborg kommuner samt Aabenraa-Sønderborg amtsråd.

Anstalten var beliggende på den gamle fattiggård i Ulkebøl, og havde i 1956-57 en gennemsnitlig belægning på fire-fem mænd. Aabenraa sendte i det år ialt 7 mænd dertil, som opholdt sig der i 85 dage ialt. De var beskæftiget med landbrugsarbejde på den jord, der hørte til anstalten, men næppe med deres fri vilje. Arbejdsanstalten kunne bevilge de indlagte personer et lommepengebeløb, kaldet »ducør« på 15 øre dagligt, fra 1954 4 kr. ugentligt, hvis de udførte deres arbejde tilfredsstillende og opførte sig godt. De fleste flygtede dog alligevel efter forholdsvis kort tid fra anstalten.²⁷

Ved den ny lov om offentlig forsorg i 1961 blev arbejdsanstalterne omdannede til såkaldte »forsorgshjem«, hvor der skulle lægges særlig vægt på lægelig og social behandling for at resocialisere klienterne. Den hidtidige arbejdsanstalt kunne ikke ombygges til dette formål, og i stedet blev arbejdsanstalten i Hoptrup nu forsorgshjem for hele det sønderjyske område.

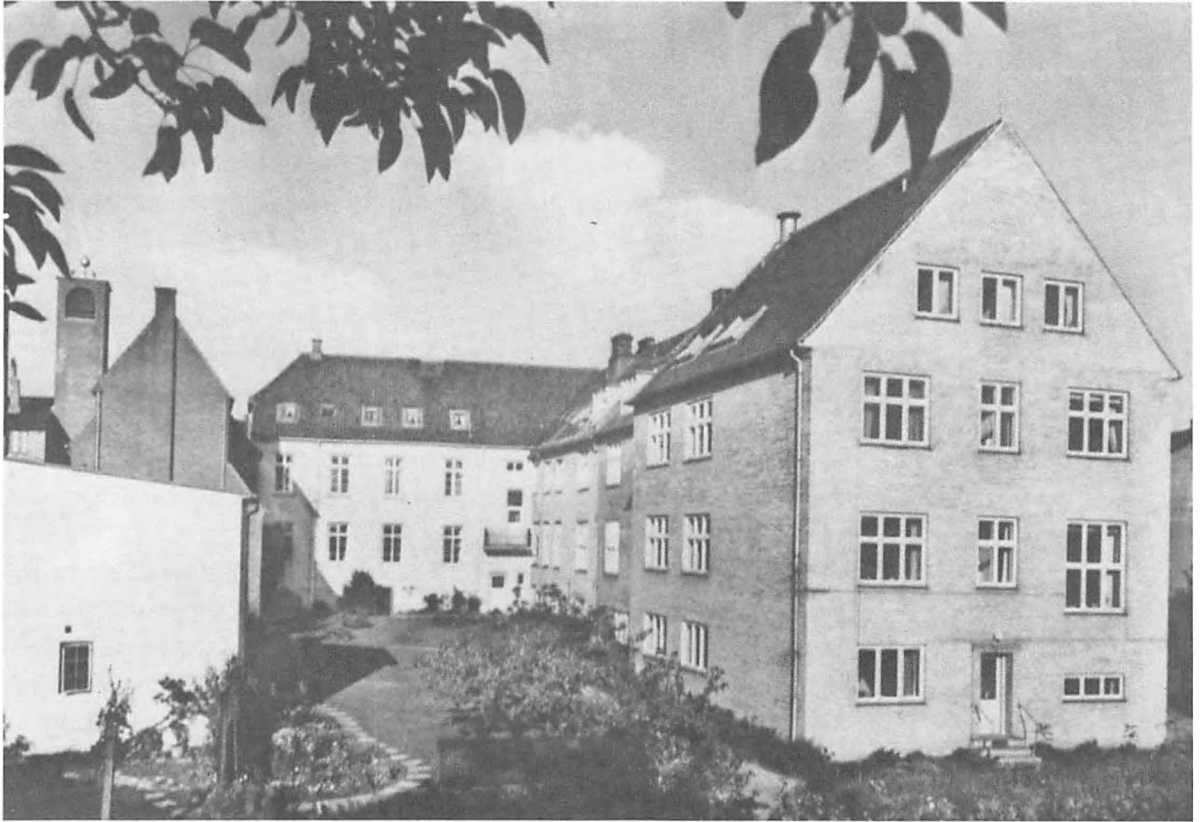
Loven om offentlig forsorg fortsatte linjen fra slutningen af 1950'erne med helt at fjerne de deklasserede virkninger ved modtagelsen af offentlig hjælp. Kun i undtagelsestilfælde krævede man i fremtiden en ydet hjælp betalt tilbage. Begreberne særhjælp, kommunehjælp og fattighjælp blev ophævet og erstattet med en ny form for offentlig hjælp, nemlig hjælp ved trang i almindelighed og udvidet hjælp. Maksimumgrænsen for almindelig hjælp kom til at ligge på højde med folkepensionen, mens den udvidede hjælp kunne gives efter mere liberale kriterier. Formålet med den offentlige hjælp var i 1960'erne at medvirke til at revalidere den person, der søgte hjælp, på samme måde som det i disse år skete med kommunens foranstaltninger for de erhvervshæmmede. Det var meningen, at de svagest stillede samfundsgrupper skulle hjælpes til at klare sig selv både økonomisk og på arbejdsmarkedet.²⁸

Sundhed og sygehusvæsen

Befolkningen i Aabenraa slap forholdsvis heldigt igennem besættelsesårene, når man ser på sundhedsforholdene. Ernæringstilstanden i de dårligere stillede befolkningslag ville kunne medføre større sygelighed. Man havde således frygtet en stigning i tuberkulosetilfældene, men de syntes ikke at være indtruffet, skrev amtslæge Lausten-Thomsen i sin årsberetning for 1945. Sæberationeringen førte sikkert en mere begrænset personlig hygiejne med sig, i hvert fald skete der en enorm stigning i fnattilfældene. Der havde endnu i 1940 kun været 23 tilfælde i Aabenraa amtslægekreds, men i 1943 lå tallet omkring de 650. De tyske besættelsestropper havde bragt en vis smitte i form af difteri og skarlagensfeber med sig, men mest markant var nok påvirkningen i form af kønssygdomme, her især gonorrhé. Der var i 1940 36 registrerede tilfælde af gonorrhé i byen, men i 1944 var tallet 145!

Amtslægens statistikker over dødelighed i Aabenraa-området antyder, hvordan befolkningen i årtierne efter Befrielsen fik en bedre ernæringstilstand og levestandard. Det betød at dødens høst blandt børnene begrænsedes betydeligt. I slutningen af 1930erne og under Besættelsen havde omkring 20% af byens dødsfald ramt børn under 15 år, men i slutningen af 1960erne var det kun ca. 4%. En anden udvikling var mindre gunstig. Den mest almindelige dødsårsag havde i slutningen af 1930erne været lungebetændelse, men i efterkrigsårene var to andre dødsårsager i klar fremmarch, nemlig ondartede svulster (kræft) og især hjertesygdomme. Omkring 1945 havde der kun i ca. 15% af dødsfaldene været tale om hjertesygdomme, men i slutningen af 1960erne tegnede denne sygdom sig for over 30% af dødsfaldene. I 1960erne begyndte ulykker med motorkøretøjer også at føre til en stigende andel af dødsfaldene, fra ca. 1% i 1963 til knap 4% i 1968. På sin egen måde vidner statistikken over dødsårsagerne således også om bagsiden af en velfærdsudvikling med øget tobaksrygning, forkert kost og motorisering.²⁹

De fleste mindre sygdomme kunne klares af de privatpraktiserende læger i byen, hvis antal voksede noget i denne periode fra ti til fjorten. De alvorligere sygdomme kunne i mange tilfælde behandles på sygehuset, der lå højt og frit beliggende i byens udkant. Det var fælles for Aabenraa købstad og amtsråds-kreds og var et såkaldt »blandet«, dvs. ikke-specialiseret medicinsk-kirurgisk sygehus. Udviklingen af sygehus-specialerne foregik i efterkrigstiden ved sygehuset i Sønderborg, Landshospitalet. Aabenraa sygehus' normale sengeantal på 92 var under Besættelsen udvidet til grænsen for det mulige til 113 pladser. Der var i slutningen af 1930erne sket opførelse af funktionærbygninger, men først

Skt. Ansgar-klinikken set fra havsiden efter udvidelsen i 1950'erne. (Foto Hist. Samlinger)

1954–57 blev der gennemført en egentlig udvidelse af hospitalet. Der blev bygget en ny patientfløj i tre etager der indeholdt to sengeafsnit og en opvågningsstue samt en modtagelsesafdeling med læge- og undersøgelsesrum. Dertil kom en behandlingsbygning på tre etager med røntgenafdeling og laboratorium, operationsafdeling m.m.

Der var under Besættelsen fem læger på sygehuset. Den ledende var den kendte overlæge Wollesen der i 1944 blev arresteret af det tyske politi. Det øvrige personale bestod af 16 sygeplejersker, 23 sygeplejeclever og 52 andre funktionærer. Efter udvidelsen af sengekapaleten til 131 senge steg personalets antal også, og samtidig gennemførtes et samarbejde med sygehuset i Tønder, der fra 1957 indebar, at man delte en narkoseoverlæge og en røntgenoverlæge med dette hospital. Ti år senere fik man sin egen narkoseoverlæge og røntgenoverlæge og kunne således klare sig alene på dette felt. Antallet af læger steg fra 5 i 1949 til 6 igennem 1950'erne og fra 1963–64 nåede det op på 8. Sygeplejerskerne antal var ret uforandret, men der blev flere sygeplejeclever. Ved siden af sygehuset lå Tuberkulosehospitalet, der havde sin egen læge og

otte sygeplejersker under Besættelsen, men som ellers blev drevet fælles med sygehuset. Der var plads til 49 patienter fra hele landsdelen, men dertil kom en tuberkulosestation opført 1951–52, som tog sig af den ambulante behandling af patienterne.

Nogle af de mere specielle lidelser, vedrørende hals, næse, øre, øjne og hudsygdomme, kunne også behandles i byen på Skt. Ansgar-klinikken. Denne private klinik i Fiskergade blev drevet af Skt. Hedvigssøstrene som sygeplejersker. Derudover var der ansat tre læger og 15 andre funktionærer. Klinikken udvidedes i 1956 og fik derved 66 sengepladser. Det var tilstrækkeligt til dens formål, og den havde derfor mulighed for at stille 15 pladser til rådighed for sygehuset som en rekonvalescentafdeling. Det varede frem til 1964–65, men derudover havde byrådet igennem en del år fra 1951 benyttet Skt. Ansgar-klinikken som en slags hjem for kronisk syge.³⁰

7. Boligmangel og boligbyggeri

Båndet omkring byen

Endnu ved den 2. verdenskrigs afslutning i 1945 var Aabenraa domineret af sin gamle kerne omkring bybakken med de røde tegltage og Skt. Nicolai kirkes tårn. Økonomisk havde byen stået i stampe i tiden fra 1864 og frem til genforeningen i 1920. Det havde i sig selv været med til at bevare byens gamle enhedspræg, men stærkt medvirkende hertil var også det grønne bånd, som naturen havde lagt omkring byen.

Mod land var Aabenraa helt omgivet af en krans af stærkt kuperede, til dels skovklædte højdedrag, igennem hvilke kommunegrænsen også gik. Der var her især mod nord og øst, at skovene satte en naturlig grænse for bebyggelsen. Tilsvarende satte fjorden bom for en videre ekspansion mod sydøst. Det samme var også tilfældet mod syd og sydvest, hvor de store lavtliggende engdrag med deres bløde jordbund og risiko for oversvømmelse ikke fristede til bebyggelse. Naturforholdene virkede således stærkt begrænsende på Aabenraas udvidelsesmuligheder. Af kommunens samlede areal på 1695 ha. var kun o. 500 ha. egnede til byformål.¹ Heraf blev i 1945 knap halvdelen anvendt til landbrug, mens byen kun optog en mindre del af det resterende areal. Foruden disse naturskabte begrænsninger havde planerne i 1920'erne om en ny stor banegård vest for byen ved den senere Dronning Margrethesvej og de dertil foretagne ekspropriationer en tid lang også virket bremsende på byens vækst i denne retning.

Resultatet var, at den nyere bebyggelse i tiden efter århundredeskiftet var blevet tvunget mod nordvest og vest ud langs Forstallé, Kolstrup og Haderslevvej samt sidevejene Bjerggade, Karpedam og Gl. Kongevej. Disse nye yderkvarterer var præget af en åben, lav bebyggelse. Fra omkring 1930 kom der gang i den egentlige etagehus-boligbebyggelse med de treetages huse ved Reberbanen og Jernbanegade samt Aabenraa Andelsboligforenings begyndende blokbebyggelse ved Tøndervej. Hertil kom så det forhold, at flere nye mindre virksomheder i stedet for havneområdet valgte at placere sig rundt i byens udkant.

Det samlede indtryk af denne udvikling var ifølge kommunens dispo-

tionsplan fra 1949, at der var sket en betydelig sammenblanding af vidt forskellige bebyggelsesarter. Hertil kom at den nyere udvikling havde formet sig meget spredt i form af lange »udløbere« langs udfaldsvejene og »øer« fjernt fra bycentret. I fremtiden ønskedes der derfor af byplanmæssige og økonomiske grunde tilstræbt en klarere inddeling af bygeområderne samt en mere kompakt bebyggelse. I dispositionsplanen blev de nærmere retningslinjer herfor opstillet, og der blev planlagt tre nye store boligområder, hvoraf det ene skulle ligge ved Kystvejen og Tøndervej, det andet mellem Søstvej og Løgumklostervej, og det tredje mod nordøst i området omkring Haderslevvej, Gl. Kongevej, Jørgensgård og Lindsnakkevej. Sammen med den gamle bykærne skulle disse nye boligområder inden for en 25–40 årig periode kunne rumme ca. 28.000 indbyggere. Det var mere end en fordobling af Aabenraas hidtidige indbyggerantal.

Disse perspektiver lød nok endnu i 1949 for de fleste som en fjern fremtidsmusik. Ikke desto mindre havde byen kun 20 år senere fuldstændig sprængt sine gamle rammer. Det store befolkningstal nåede man ganske vist ikke i løbet af denne korte tid, men i løbet af 1950erne og 1960erne bredte byen sig mod nord, vest og syd. I starten gik det langsomt, men efterhånden som efterkrigsårenes smalhans og materiale-mangel blev overvundet og højkonjunkturen satte ind i anden halvdel af 1950erne accelererede boligbyggeriet voldsomt og ændrede helt Aabenraas udseende. I stedet for den kompakte købstadsbebyggelse omkring bybakken med dertil hørende mindre udløbere blev Aabenraa en udstrakt og åben by. Samtidig blev det befolkningsmæssige tyngdepunkt i byen forskudt fra centrum ud til de nye yderområder. Ved kommunesammenlægningen i 1970 havde man udnyttet så godt som alle de lettere tilgængelige arealer inden for den gamle kommunegrænse. Da var »båndet« omkring byen for alvor begyndt at stramme, og man så frem til den kommende kommunesammenlægning, der ville kunne løse op for disse problemer. Inden det kom så vidt, havde borgerne i Aabenraa i efterkrigsårene gennemlevet en lang periode med bolignød og boligmangel. Dette forhold danner udgangspunkt for byens senere store vækst.

Bolignøden

I løbet af de første 30 år efter genforeningen var antallet af huse i Aabenraa blevet fordoblet. Samtidig var antallet af lejligheder blevet forøget med 69% mens indbyggertallet var steget med 58%. Ikke desto mindre var bolignøden en gammel kending i Aabenraa. For at hjælpe på forholdene havde byrådet i mellemkrigstiden været nødsaget til at

Vagtmand bevogter tyske flygtninge ved Nygade skole i sommeren 1945. (Foto udlånt af isenkremmer Chr. Paulsen)

bekoste opførelsen af flere arbejderboliger, så kommunen i 1937 ialt rådede over 200 af byens lejligheder. For at skaffe yderligere plads havde det også været nødvendigt at bygge et antal husvildebaracker, der blev placeret henholdsvis ved Lindsnakkevej, Bag Møllen og ved Farversmøllevvej (nuv. Fuglsang).³

Mens boligsituationen var begyndt at lysne en smule i slutningen af 1930'erne, blev den imidlertid drastisk forværret under besættelsen og udviklede sig nu til en virkelig nødstilstand. En del af forklaringen var, at der i årene 1940–45 skete en fordobling af tilvæksten i indbyggertallet med 1484 personer, mens der i den foregående femårsperiode kun var sket en tilvækst på 809 personer. Samtidig faldt boligbyggeriet i krigsårene til og med 1945 fra et årligt gennemsnit på omkring 75 lejligheder til 50 lejligheder om året. Resultatet blev en katastrofal boligmangel i en by, hvor grænsen mellem boligmangel og boligbalance i årene op til 1940 havde været hårfin. Løsningen af dette for byen og dens indbyggere så alvorlige problem kom til at strække sig over mange år.

Ved krigens afslutning i maj 1945 var alle huse i Aabenraa tæt besat fra kælder til kvist. Tilstrømningen af de henved et par tusinde tyske flygtninge til byen i krigens sidste måneder havde gjort det nødvendigt, at også flere skoler, børnehaver, missionslokaler og sommerrestauranter var blevet inddraget som midlertidige boliger. Således var flygtningene blevet anbragt på Statsskolen, i Borgerskolen og i forskolen bag rådhuset. Dertil kom mindre afdelinger af flygtninge i Villa Lindsnakke, på Skyttegården, på børneasylerne i Nygade, den tyske børnehave på Tøndervej osv.

I første omgang tog modstandsbevægelsen sig af bevogtningen af flygtningene og kontrollen med, at der ikke skjulte sig SS- og Gestapofolk eller sårede soldater iblandt dem. I juli 1945 gik der rygter om, at der på Borgerskolen blev byttet pistoler bort for smør. Modstandsbevægelsens folk og engelske soldater fandt da under en razzia et mindre parti pølser, skinker, smør, flæsk, æg, salt og sukker. Åbenbart var det varer, som en hjemmetysker havde købt og overladt til nogle af flygtningene. Man beslaglagde også et større antal pistoler, radiomodtagere og en masse rationeringskort. Blandt de tyske soldater på lazarettet fandt man også en SS-mand, der havde skjult sig ved at iklæde sig almindelig tysk uniform. At der også herskede et ubeskriveligt svineri på skolen, var ikke så underligt, når de internerede flygtninge ikke kunne bevæge sig frit, men stort set måtte blive dér.⁴

Administrationen af de tyske flygtninge i Aabenraa blev indtil november 1945 varetaget af løjtnant Berg fra Aabenraa Luftværnskontor, der hørte under Statens civile Luftværn. Derefter overtog fuldmægtig Heydenreich fra kommunen den lokale flygtningeadministration. Det var imidlertid i slutningen af juli 1945 blevet klart, at de Allierede i Tyskland ikke ville tage imod de mange flygtninge fra Danmark foreløbigt. Derfor gik statens flygtningeadministration igang med at skabe mere faste, varige kvarterer for flygtningene. Det blev til hele barakbyer, der i en fart måtte rejses nogle enkelte steder i landet. Det var mange tusinde flygtninge, der skulle flyttes, og der kunne forekomme mange omflytninger, før de endte i disse opsamlingslejre, som for Aabenraa-flygtningenes vedkommende især var Oksbøl, landets største med 30.000 beboere, Ålborg-lejren, Silkeborglejren ved Ry eller den lokale Loddenhøj-lejr, som opbyggedes til at rumme ca. 1500 flygtninge.⁵

I midten af juni 1945 var der endnu o. 900 flygtninge tilbage i Aabenraa. I den forbindelse måtte »Hejmdal« med beklagelse meddele sine læsere, at »... der er desværre ikke meget håb om, at komme af med disse »gæster« i de første måneder«. I oktober kom der ordre til, at samtlige 700 privatindkvarterede flygtninge i Aabenraa politikreds

„Hjem“ fra Kirke

Paa Grund af Boligmangel har Byraadet i Aabenraa besluttet at lade bygge 23 Boligvogne til unge nygifte Par.

Praktisk Løsning paa Befordrings- og Boligmangel, foreslaaet af »Nationaltidende«.

Kilde: *Hejmdal* 7/7 1945.

skulle samles og sendes til Silkeborg. Da fristen var for kort, måtte man tage nogle af de andre flygtninge i stedet, og så flytte de privatindkvarterede ind lokalt. Først i november blev skolerne tømt for flygtninge, som derefter blev anbragt i Loddenhøj-lejren. Der lå dog stadig 80 flygtninge på Arensbjerg, der fungerede som hospital, og 25 på Laimun, som var fødeklinik for flygtningene. Tilsvarende var der endnu flygtninge på det tidligere tyske gymnasium og enkelte andre steder. I det hele taget var det tyske mindretals beslaglagte bygninger blevet benyttet til dette formål. Efter nytår 1946 var næsten alle flygtninge dog ude af byen, men selv om man således relativt hurtigt slap af med de uindbudte gæster, havde byen mere end svært nok med at huse sine egne indbyggerne. Tallene over boligsøgende og husvilde i efterkrigsårene taler deres tydelige sprog herom.

Lige som tidligere måtte kommunen i 1945 søge at skaffe nødboliger til de aabenraaere, som ikke selv kunne finde tag over hovedet. Denne gang drejede det sig imidlertid om betydeligt flere. Foruden de eksisterende barakker måtte kommunen således fremskaffe en række beboelseskøretøjer, lægge beslag på en gymnastiksal samt sørge for indkvartering hos private.

Af disse nødboliger udgjorde barakkerne – bortset fra gymnastiksalen, der var en forbigående foranstaltning – så absolut bunden i boligmæssig henseende. Et glimt af de klondykeagtige tilstande i disse usunde træhuse fra mellemkrigstiden findes gengivet i et brev fra 1951, i hvilket en af beboerne på Fuglsang klagede sin nød til Boligministeriet. Brevet havde følgende indhold:

»Jeg er en gammel syg kone på 73 år. Jeg har siddet i 1 værelse med køkken og har en søn boende hjemme, som er invalid. Ialt har jeg boet i disse værelser i en husvild barak i 27 år Jeg lider af kronisk astma og åben sår på begge mine ben, derfor synes jeg, at jeg skulle hen i mere rolige forhold. Mine fødevarer har jeg i et hul i jorden under gulvet, og min invaliderente skal jeg dele med min søn ..., da jeg ikke kan være alene, og så står der en pumpe lige uden for mit vindue, hvor der hentes vand til 8 familier. Om morgenen kommer naboerne og vasker sig lige uden for mit vindue. Dagen igennem leger børnene med pumpen. Når jeg prøver på at jage dem væk, siger de blot, hold snut gamle kvind, og smider vand op på mine vinduer, mens forældrene står og ler af det.«⁷

Det var således ikke uden grund, at Aabenraa Andelsboligforening i disse år som en anden Cato hvergang i et lokalt medlemsblad sluttede med at skrive: »Forøvrigt mener vi, at barakkerne bør nedrives«.

I modsætning til de nedslidte barakker udgjorde de kommunale bolig-

*Boligbarakkerne ved Fuglsang.
(Foto Hist. Samlinger)*

vogne et nyt indslag i bybilledet. »Politiken« kunne således den 30. juni 1945 meddele, at i »... Aabenraa, hvor bolignøden har antaget de alvorligste former, har byrådet i aften truffet beslutning om at lade bygge 23 beboelsesvogne, ... som er tiltænkt unge, nygifte par. Vognene vil blive anbragt sammen i en slags »cirkusby« i udkanten af byen«.

Oprindeligt var boligvognene blevet bestilt af den tyske værnemagt hos en lokal karetmager, men kommunen lod dem nu færdiggøre og anbringe på en mark syd for Fuglsang. Hver vogn indeholdt en stue, et soveværelse og et køkken. Hertil kom nogle fælles udhuse med closetter og vaskehuse samt fire vandhaner placeret mellem husene. Senere blev boligvognene dog flyttet til henholdsvis Lindsnakke, Kilcn, bag museet, Bjerggade og Svinget samt enkelte andre grunde.

Ved anskaffelsen af boligvognene havde byens udvalg for gader og ejendomme fortrøstningsfuldt udtalt, at »... vognene formentlig ikke skal anvendes til helårsbeboelse i en længere årrække«. Bolignøden bevirkede imidlertid, at flere af de »midlertidige« foranstaltninger fik en mere permanent karakter.⁹

Sammenlagt var der således i Aabenraa i december 1945 235 personer under midlertidig boligforsorg. I december det følgende år var tallet uændret, hvilket gav anledning til overvejelser i magistraten om også at inddrage Borger skolens bygning ved rådhuset til brug for husvilde. Imidlertid begyndte deres antal snart at falde. I 1947 og 1948 lå det lige under 200, og man kunne nu give afkald på gymnastiksalen. I første halvdel af 1950erne var der omkring 100 personer, som efter at barakkerne var blevet nedrevet i 1953 næsten alle var bosat i beboelsesvognene. Det var dog først i 1960erne, at disse sidste mindelser om efterkrigsårenes elendighed endelig forsvandt.¹⁰

Barakkerne, boligvognene og gymnastiksalen var rene nødforanstaltninger. Hertil kom så de mange andre boligsøgende, som stod i kø for at få en bedre lejlighed eller bare et par sammenhængende værelser. De blev i 1946 af kommunen opgjort til 350 familier. Heraf havde de 52 familier i forvejen ikke nogen egen lejlighed men var henvist til at bo på værelse eller hos forældre og bekendte. Andre 56 familier med ialt 130 børn boede i overbefolkede eller på anden måde usunde lejligheder.¹¹ Det var på denne baggrund, at kommunen i 1947 kalkulerede med et lejlighedsunderskud i byen på 369 boliger. Med i dette tal var også regnet den såkaldte »skjulte« bolignød i form af unge, ofte nygifte, som måtte blive boende hos deres familier, mens de ventede på en lejlighed. Deres antal blev i 1948 opgjort til 95.¹²

I sommeren 1949 var lejlighedsunderskuddet i Aabenraa faldet til 276 boliger, men tallet forblev stort i de følgende år.¹³ Ganske vist nåede boligministeriet i 1957 frem til det resultat, at der i de foregående 10 år skulle være bygget 500 flere lejligheder i Aabenraa end befolkningstilvæksten krævede, men det var en ringe trøst.¹⁴ Realiteten var, at der i 1950erne fortsat herskede en stor boligmangel i byen. Antallet af lejlighedssøgende på kommunens lister svingede således i disse år mellem 100 og 200 familier. Mange var nødt til at tage til takke med udhuse, kælderrum, forfaldne rønner eller, som der også var et eksempel på, en gammel oplagt båd – alt i alt boliger som kun kan karakteriseres som det rene slum.

Tilsvarende gav boligmanglen i 1950erne sig også udslag i alenlange ventelister hos byens boligforeninger. Både i Aabenraa Andelsboligforening og Kolstrup Boligforening var der flere hundrede tilmeldte medlemmer, som søgte bolig. Uden tvivl var der her adskillige gengangere og alle var nok heller ikke lige trængende, men de ledige lejligheder blev revet væk, og der var eksempler på, at enkelte særlig attraktive boliger kunne have op til 60–70 ansøgere. De hyppige annoncer i aviserne med: »Lejlighed søges i Aabenraa«, var også et vidnesbyrd om,

Umøbl. værelse med egen indgang event. cen- tralv. Helst i byens centrum sø- ges snarest af enlig dame. Bil- let mrkt. 0705 modtager Hejm- dals kontor, Aabenraa.
--

Hejmdal

Boligslum i 1960erne, et køkken i Nygade. (Foto P. Clausen)

at situationen var alvorlig nok for mange af byens borgere. Ord som »bolignød« og »boligmangel« dukkede da også ofte op i den lokale debat og var et tilbagevendende tema på andelsboligforeningernes generalforsamlinger.

Endnu så sent som i 1960 blev der i »Hejmdal« kalkuleret med 350 »lejlighedsløse« i Aabenraa.¹⁵ Få år senere begyndte situationen

imidlertid at lette. I midten af 1960erne lykkedes det endelig takket være det store nybyggeri at blive boligmanglen kvit. Det var således betegnende for de nye tider, da formanden for Kolstrup Boligforening, Chr. Brodersen, i sin beretning for 1963 udtalte om boligmanglen, at man ikke kunne »... undgå at lægge mærke til den tendens på »nødens« område – at der ved de sidste to fraflytninger kun har været to ansøgninger til de dyre lejligheder«. Hans kollega i Aabenraa Andelsboligforening, overassistent Heinrich Bruhn, ramte da også plet, da han på boligforeningens generalforsamling i 1965 konstaterede, at der reelt ikke længere var tale om et egentligt boligproblem, men snarere om et huslejeproblem.¹⁶ Selv om det sidstnævnte nok kunne give lommesmærter, var det dog nu efter 20 år endelig lykkedes at bygge sig ud af efterkrigsårenes bolignød og boligmangel. Der var flere årsager til, at det havde været så længe.

Som tidligere nævnt var der under besættelsen opstået et betydeligt boligmæssigt efterslæb. Hertil kom de mange nye ægteskaber i efterkrigsårene, der svingede mellem 125–140 om året, og som naturligt medførte et krav om egen bolig. Selv om en del nygifte efter al sandsynlighed rejste fra byen, var antallet af tilflyttere dog større. Det blev i 1951 anslået til 15–20 nye familier om året. Endelig blev byens boligmasse i årene mellem 1946–62 reduceret med 213 bortsanerede boliger hvoraf en væsentlig del var de lejligheder, der blev nedrevet i forbindelse med byfornyelsen, gadudvidelser m.v. Alt i alt var der ifølge stadsingeniørens beregninger et behov for 103 nye boliger om året for alene at kunne følge med efterspørgslen. Hertil kom så behovet for yderligere en snes nye boliger årligt til afløsning af de mest udslidte og usunde lejligheder og huse i byen. Tilsammen drejede det sig om et behov for o. 120–125 nye boliger om året.¹⁷

Dette krav kunne boligbyggeriet i Aabenraa imidlertid ikke leve op til. Mens der i årene mellem 1945–50 blev bygget 100 nye boliger i gennemsnit om året fordelt på villaer og etagebyggeri, sank byggeaktiviteten i perioden fra 1951–60 til 87 boliger om året. Først i 1960erne tog byggeriet til igen og kom op på et årligt gennemsnit på 127 boliger. Sammenlignet med det foregående tiår var der tale om mere end en 50% forøgelse af byggeaktiviteten. Det var da også på denne baggrund, at »Hejmdal« i 1966 indledte en artikel om byggeriet i Aabenraa med overskriften: »Boliger, boliger, boliger«. Samtidig kunne bladet konstatere, at »... i de senere år er der bygget som aldrig før i Aabenraas historie, erhvervsvirksomheder, institutioner og ikke mindst boliger. Der er opført store etage-ejendomme med mange lejligheder, og der er bygget en mængde parcelhuse«.¹⁸

At det var kommet så vidt skyldtes først og fremmest den internationale højkonjunktur, som nu for alvor slog igennem i Danmark og skabte baggrunden for de såkaldte »glade 60'ere«. Grundlæggende for løsningen af boligproblemet i Aabenraa var imidlertid de lokale kræfter i byen i form af kommunen, andelsboligforeningerne og det private byggeri. I det følgende skal samspillet mellem disse forskellige faktorer belyses nærmere.

Kommunale initiativer

Ved den tyske besættelses ophør i maj 1945 stod byrådet som nævnt over for en række store uløste boligproblemer. På kort sigt gjaldt det om at skaffe alle byens borgere tag over hovedet uden smålig hensyntagen til boligstandarden. På længere sigt var opgaven derimod at sikre borgerne en forsvarlig bolig, at stimulere nybyggeriet samt at styre byens fysiske udvikling i en fornuftig retning.

De kommunale nødforanstaltninger i form af barakkerne, boligvogne, gymnastiksalen og den private indkvartering er omtalt. Hertil kom imidlertid en række andre foranstaltninger. I september 1945 besluttede byrådet foranlediget af en ny lov at indføre tvungen boliganvisning i Aabenraa. Enhver ledig lejlighed – såvel gammel som ny – skulle i fremtiden anmeldes til kommunen med oplysning om beliggenhed og indretning samt huslejens størrelse. Et særlig nedsat boliganvisningsudvalg skulle så godkende alle nye lejemål.¹⁹

Med dette instrument i hånden søgte kommunen at få hånd i hanke med det aktuelle udbud og sikre en rimelig fordeling af de knappe boligressourcer til byens borgere. Boligberettiget var man dog først efter at have boet eller arbejdet i Aabenraa i ét år. Tilflyttere var derfor henvist til at bo på værelse i den første tid. Imidlertid tvang boligmanglen i 1952 kommunen til i lighed med andre købstæder at sætte denne grænse op til to år.²⁰

Ved siden af at styre lejlighedstildelingen og fremskaffe nødboliger til de husvilde gik kommunen i de første efterkrigsår også aktivt ind i nybyggeriet. For at mildne bolignøden besluttede byrådet i 1946 at opføre et elementhus på Lindsnakke i nærheden af vandværket. Samme år lod kommunen også opføre et finsk træhus på en grund mellem Løgumklostervej og Bjerggade. Fordelen ved disse to hustyper var, at de var forholdsvis billige og hurtigt kunne opsættes. Ideen med dette kommunale byggeri var da også at inspirere byens borgere til selv at anskaffe sig tilsvarende boliger.

I 1947 gik byrådet et stort skridt videre ved at vedtage opførelsen af

35 enfamiliehuse ved Fuglsang. Husene skulle udbydes til salg på meget lempelige vilkår, så folk med små indtægter også fik mulighed for at få eget hus. Da Boligministeriet imidlertid ikke ville bevilge statslån til byggeriet og Arkitektforeningen forbød sine medlemmer at medvirke – fordi kommunen udbad sig forslag til gennemsyn uden dog at ville gå ind i en regulær arkitektkonkurrence – blev projektet noget barberet. I stedet blev der i 1949 opført fem enfamiliehuse og et dobbelthus ved henholdsvis Vognmarken og Borgmesterløkken. Samme år vedtog byrådet dog også opførelsen af 20 småhuse, hvoraf de 19 blev placeret ved Växjövej og Hönefossvej.²¹

I 1950 rådede Aabenraa kommune over ialt 193 lejligheder i almindelige udlejningsejendomme. 12 år senere var dette tal vokset til o. 300.²² Som ejendomsbesidder og bygherre kunne kommunen dog i bedste fald kun mildne bolignøden – ikke løse den. Denne opgave faldt helt uden for dens rammer og påhvilede alene boligforeningerne og det private byggeri. Derimod kom Aabenraa kommune ved sine omfattende jordkøb og udstykninger i væsentlig grad til at stimulere byggeaktiviteten og bidrog herved stærkt til den langsigtede løsning af byens boligproblemer.

På det første byrådsmøde efter sommerferien i 1946 indledte borgmester Buchreitz med at give en oversigt over bolig- og byggesituationen i Aabenraa. Borgmesteren kom ind på det bånd, som naturen havde lagt omkring byen, og som stærkt begrænsede dens udvidelsesmuligheder. Medvirkende til at stramme båndet omkring Aabenraa var også det forhold, at de grundejere, der sad inde med velegnede byggegrunde, kun ville sælge disse til meget høje priser – noget der ifølge borgmesteren var menneskeligt forståeligt men lidet heldigt set ud fra en samfundsmæssig betragtning. Da kommunen i forvejen selv kun rådede over meget få byggegrunde, var det derfor ifølge Buchreitz en vigtig opgave for det nye byråd at bryde det menneskeskabte bånd omkring byen og ved opkøb sikre borgerne et tilstrækkeligt udbud af billige byggegrunde.²³

Denne jordpolitik blev retningsgivende for de følgende fire års socialdemokratiske styre. F.eks. købte kommunen i 1947 Cecilienlysts jorder, hvis 23 tdr. land skulle give plads til 65 byggegrunde.²⁴ Ialt opkøbte byen i årene mellem 1946–50 o. 33 ha. Af disse blev o. 7,5 ha. videresolgt til bolig- og erhvervsformål, mens et tilsvarende areal overgik i privat eje ved mageskifter.²⁵ Tilbage blev en efter datidens målestok betydelig kommunal jordreserve, som ikke umiddelbart kunne finde nogen anvendelse.

Dette forhold affødte megen kritik fra borgerlig side. Da borgmester Gjelstrup overtog styret i 1950 blev der derfor slået bak og de kommunale jordkøb indskrænket til et minimum. Ialt blev der således i hans

Kommunens køb af Kolstrup-gård i 1959 med tilhørende omfattende jordarealer gav samme år anledning til denne tegning i »Rummelpot«. Den piberygende bondemand er borgmester Erik Jessen, mens Georg Buchreitz kører afsted med Thora Hammerich i trillebøren. Camma Larsen-Ledet maler og Jes Schmidt kaster mæg.

Jeg er en simpel bondemand...

Aabenraa Kommune erhvervede i sommer »Kolstrupgaard« og agier at drive den videre som landbrugsejendom. (Til brug for de ikke-landbrugsyndige hyradsmedlemmer har tegneren anbragt skilte ved de forskellige ting i bedriften).

borgmestertid kun indkøbt 2,75 ha.²⁶ Otte år senere befandt Gjelstrups afløser i borgmesterstolen, købmand Erik Jessen, sig imidlertid i nøjagtig den samme situation som Buchreitz havde været i 1946. Kommunens jordreserver var nu opbrugte og mulighederne for den videre byudvikling dermed stærkt indskrænkede. Det var da også en indirekte kritik af egen tidligere passivitet, som i 1962 kom til udtryk i udkastet til den borgerlige fælleslistes valgavis. Om de foregående fire år under borgmester Erik Jessens styre hed det her, at: »Udstykningen har været noget forsinket af mangel på kommunejett jord – et forhold, vi har afhjulpet, således at opgaven skulle være nemmere at løse fremover.«²⁷

Afhjulpet blev jordmanglen – i hvert fald på kort sigt. I årene mellem 1958–62 opkøbte kommunen således ikke mindre end 118 ha. af jorden omkring Aabenraa. Vigtigst var her købene af Store og Lille Kolstrup-gård, hvis marker nu pludselig gav byen albuenum mod vest. Om principperne for denne nye jordpolitik hed det i den borgerlige fælleslistes udkast til valgavis, at »... en afgørende faktor for den udvikling, der er sket, er den jordpolitik, vi har ført. Det er i dag en kommunal opgave at sikre, at tilstrækkelig jord er disponibelt til udstykning til boliger og erhverv. Her igennem forhindres samtidigt en spekulation, der har meget høje grundpriser til resultat.«²⁸ Det var en jordpolitik, som socialdemokraterne også kunne skrive under på, og som tidligere

var forsøgt under Buchreitz' ledelse. Hermed var et af de gamle ideologiske skel i byrådet nu blevet udvisket.

I de følgende år fortsatte kommunen med at købe jord i stor stil. Det var også nødvendigt. Erfaringerne havde vist, at byplanlægningen gang på gang havde fejlvurderet Aabenraas fysiske vækst. I dispositionsplanen fra 1949 blev det anslået, at den eksisterende bebyggelse og de udlagte områder skulle kunne rumme ialt 28.000 indbyggere, hvilket svarede til mere end en fordobling af byens borgere. 20 år senere var alle disse arealer fuldt udnyttet, mens indbyggertallet kun var steget til 15.000. Man havde således undervurderet både arealbehovene i de nye byområder og den gradvise udtynding af befolkningstallet i de ældre bydele. Resultatet var en konstant jordmangel, som accelererede i løbet af 1960erne i takt med det voksende bolig- og erhvervsbyggeri.²⁹

Da borgmester Erik Jessen i 1966 på Håndværkerforeningens generalforsamling gjorde status over udviklingen, kunne han oplyse, at der i tiden frem til 1978 ville blive behov for 640 ha. til nyt boligbyggeri. Hertil kom efter borgmesterens skøn et yderligere behov for 160 ha. til erhvervsformål. Byen rådede imidlertid kun over 150 ha. Resten måtte findes i omegnskommunerne.³⁰

Den kroniske arealmangel tvang da også kommunen til nytænkning. Byrådet erkendte, at en udbygning af Aabenraa først og fremmest måtte finde sted på de højtliggende arealer nord for byen, og at der på langt sigt ville ske en sammensmeltning med bebyggelsen i Rise kommune. Ved købet af Vrødinggård og Damms Teglgård i midten af 1960erne blev de første skridt taget til skabelsen af et nyt bysamfund på Høje Kolstrup. Samtidig blev der i 1967 indgået en foreløbig samarbejdsaftale med de omkringliggende kommuner om den fremtidige byudvikling. Et grundlæggende synspunkt var her, at byvæksten i hele området måtte betragtes som hørende til ét samfund uanset kommunegrænserne.³¹

Ved indlemmelsen af Ensted og Løjt sogne samt en mindre del af Rise sogn i 1970 fandt disse problemer dog deres endelige løsning. Aabenraa kommunes samlede areal voksede med et slag fra 1695 ha. til 12.808 ha. svarende til næsten en otte-dobling. Hermed blev der plads til fortsat vækst. At det var kommet så vidt, at byen havde sprængt sine gamle grænser, havde kommunen imidlertid selv været stærkt medvirkende til. Ved sine store jordopkøb og udstykninger havde den i tiden efter 1945 i bogstaveligste forstand beredt jordbunden for det store boligbyggeri. Det var andelsboligforeningerne og parcelhusejerne, som især kom til at nyde godt heraf.

Boligforeningerne

For at afbøde de værste virkninger af bolignøden havde Aabenraa kommune som tidligere nævnt i mellemkrigstiden været nødsaget til på egen bekostning at opføre flere arbejderboliger i byen. Vedtagelsen af en ny boligstøttelov i 1938 åbnede imidlertid mulighed for andre former for socialt boligbyggeri ved at inspirere til stiftelse af andelsboligforeninger og sociale boligselskaber. Foranlediget heraf blev der samme år stiftet en andelsboligforening i Sønderborg. To år senere fængede tanken også i Aabenraa, da redaktør Oluf Pedersen fra »Aabenraa Socialdemokrat« tog de første skridt til dannelsen af en tilsvarende boligforening.

Efter en række forberedende møder blev kommunen i 1941 præsenteret for de nærmere planer. I en skrivelse til byrådet meddeltes det således, at en kreds af borgere påtænkte at oprette en andelsboligforening i Aabenraa med det formål, »... at opføre sunde og tidssvarende boliger for den mindrebemidlede del af befolkningen«. Herpå fulgte en redegørelse for de første års byggeplaner. Den 4. september svarede Udvalget for Gader og Veje tilbage, at det »... rent principielt ville ... hilse det med glæde, hvis det måtte blive andelsboligforeningen muligt i den nærmeste fremtid at bringe en del af det påtænkte byggeri til udførelse, navnlig fordi det ville bidrage til at skaffe arbejde, og også fordi det ville medvirke til at afhjælpe den for tiden herskende bolignød i byen«. ³² Otte dage senere kunne der så afholdes stiftende generalforsamling på hotel »Danmark«, hvor Oluf Pedersen blev valgt til formand for »Aabenraa Andelsboligforening«.

Viceborgmester Weiss nedlægger grundstenen til Aabenraa andelsboligforenings »Hjelmgården« (Foto Th. Lawaetz)

Knap var denne forening blevet færdig med sit første byggeri ved Rugkobbøl, før der i 1943 blev stiftet en anden andelsboligforening i Aabenraa. Den startede som et appendiks til Aabenraa Byggeforening, der tidligere havde opført en del en- og tofamiliehuse i Svinget. Efter pålæg fra Statens Bygningsdirektorat blev den imidlertid i 1944 omdannet til en selvstændig boligforening med navnet Kolstrup Boligforening. Samtidig blev foreningens første formand arkitekt Svend Friis afløst af adjunkt Holger Moos. ³³

Fra starten kom Aabenraa Andelsboligforening og Kolstrup Boligforening i praksis til at dele byen imellem sig. Bortset fra række- og parcelhusene ved Lindsnakkevej koncentrerede Kolstrup Boligforening sig om Aabenraas nordlige bydel, og lagde sig her i kvarteret omkring Løgumklostervej, Blegen, Jernbanegade og Borgmester Finksgade tæt op af den gamle bykærne. Derimod holdt Aabenraa Andelsboligforening sig i mange år til byens sydlige udkant. Foruden Strandgården ved Kystvej blev der her opført det ene hus efter det andet i Rugkobbøl kvar-

Den første indflytning i Aabenraa Andelsboligforenings byggeri »Strandgården« den 1. november 1949.

Kilde: Aabenraa Andelsboligforening gennem 25 år, s. 9 (1966).

teret samt længere mod vest langs Tøndervej. Tilsammen rummede denne nye bydel i 1962 omkring en fjerdedel af Aabenraas samlede befolkning.

Dette byggeri fjernt fra centrum bevirkede, at specielt Rugkobbekvarteret i løbet af 1940'erne og 1950'erne blev en enklave for sig selv omgivet af mark, eng og skov. Det gav anledning til flere vittigheder om, at bydelen med Aabenraa Andelsboligforenings mangeårige formand, viceskoleinspektør Jørgen Stave i spidsen, ville løsrive sig fra Aabenraa kommune. Det var foranlediget heraf, at overbibliotekar Gustav Auring i 1957 ved indvielsen af Rugkobbek bibliotek foreslog, at man skulle døbe den nye bydel »Stavkøbing«. »Æ Rummelpot« fulgte spøgen op ved at konstatere, at der ved et fremtidigt kirkebyggeri i kvarteret følgelig måtte blive tale om en »stavkirke«.³⁴

Vittighederne om at Rugkobbekvarteret ville løsrive sig fra Aabenraa kommune havde imidlertid også en mere alvorlig baggrund. I mange år følte bydelens beboere sig således meget dårligt behandlet i trafikal henseende. I 1949 klagede de over den dårlige busforbindelse til centrum, og i de følgende år var det den manglende direkte vejforbindelse til bykærnen, som stod for skud. Det var her specielt det langsommelige byggeri af Dronning Margrethesvej, der var en torn i øjet på beboerne, og som i lang tid gav dem en følelse af isolation fra den øvrige del af byen.³⁵

Efter at de to andelsboligforeninger i mere end 20 år havde bygget i hver sin ende af byen, indledte de i begyndelsen af 1960'erne en ny æra, da de gik sammen om det store montagebyggeri på markerne nord for Vestvejens udmundning i Løgumklostervej. Som et led i den såkaldte

*Aabenraa Andelsboligforenings
mangeårige formand (1946–63),
viceskoleinspektør Jørgen Stave.*

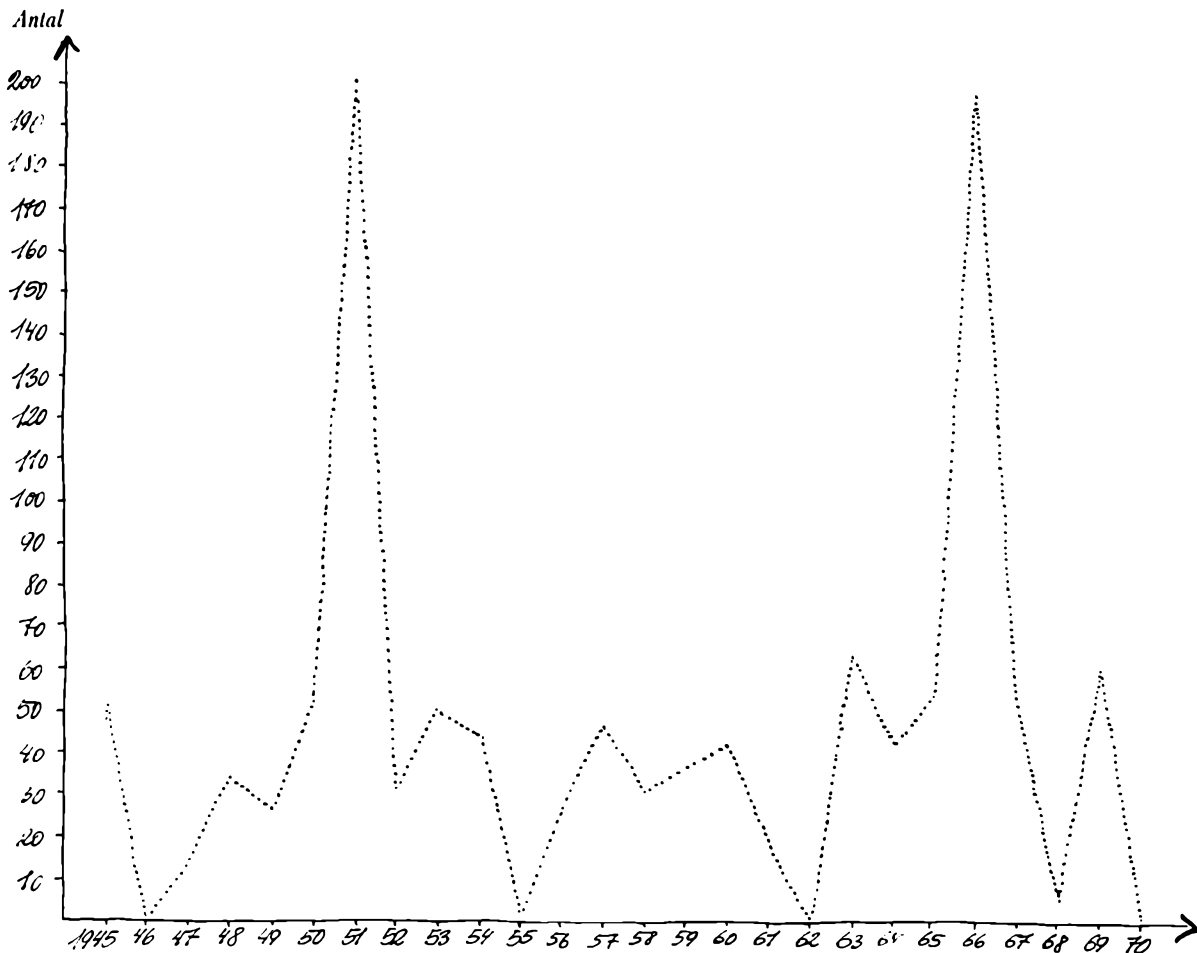
Syddjyllandsplan havde Aabenraa af Boligministeriet fået lov til ekstraordinært at bygge 252 lejligheder ud over den normale årlige byggekvote. Byggeriet blev udsat i flere år, men da Guldbjergparken ved Petersborg stod færdig i 1967, begyndte boligsituationen for alvor at lysne i byen. I de følgende år blev der også sammesteds bygget talrige rækkehuse ved Præsteskovene. Da havde kommunen imidlertid fået blod på tanden og planlagt et endnu større byggeri på Høje Kolstrup, hvor der skulle opføres en helt ny bydel med plads til 7–8.000 mennesker. Også her var de to andelsboligforeninger tilsammen tiltænkt rollen som primus motor ved opførelsen af en første etape på 276 lejligheder og 24 enkeltværelser fordelt på 12 blokke. Dette byggeri blev påbegyndt i begyndelsen af 1970'erne og blev andelsboligforeningernes nye virkeområde i de følgende mange år.

Siden starten i henholdsvis 1941 og 1943 havde Aabenraa Andelsboligforening og Kolstrup Boligforening i tiden frem til 1970 tilsammen opført ialt 1229 boliger. Det svarede til halvdelen af samtlige nyopførte boliger i Aabenraa mellem 1940–70. Herved kom de to boligforeninger til at råde over en femtedel af den samlede boligmasse i byen. Boligforeningerne var således den afgørende enkeltfaktor, som på langt sigt gjorde det muligt for Aabenraa at få løst efterkrigsårenes store bolig-mangel.

I de to andelsboligforeningers første vedtægter, der var udformet af indenrigsministeriet, hed det, at de havde til formål »... at opføre gode og billige boliger, væsentligst med lejligheder svarende til den mindrebemidlede befolknings behov«.36 For at mindske byggeomkostningerne og dermed huslejen blev boligforeningernes første byggeri derfor noget skrabet. Medvirkende hertil var også den herskende materiale-mangel. F.eks. måtte Aabenraa Andelsboligforenings afdeling III på Fuglsang, der blev påbegyndt i 1944, således nøjes med kakkellovne. Tilsvarende var der oprindeligt ikke projekteret badeværelser men i stedet et baderum i kælderen for hver opgang med 6 boliger. I sidste øjeblik kom der dog håndvask ved toiletterne.³⁷ Selv ved behandlingen af Strandgårds-projektet i byrådet mente et mindretal, at det var alt for flot med et badeværelse til hver lejlighed.

Boligstandarden blev dog hurtigt forbedret. Da byrådet i 1948 blev indbudt til at bese Aabenraa Andelsboligforenings nye afdeling VII, kunne »Hejmdal« under overskriften »Rugkobbekompleks, et moderne boligkompleks« give sine læsere følgende beskrivelse af herlighederne:

»Rugkobbekompleks er indrettet med 4 lejligheder med to værelser og to kamre og 6 lejligheder med to værelser og et kammer. Der er tale om store lejligheder. Lejlighederne med to værelser og to kamre har således

Figur 17. Antal fuldførte boliger i etagehuse 1945-70.

Kilde: Tal oplyst af Aabenraa kommune.

i tagetagen et gulvareal på 89 kvm., i 1. etage 95 kvm. De øvrige lejligheder varierer i størrelsen fra 80-86 kvm. ... Når man ser på lejens størrelse, må man ikke glemme de betydelige fordele, beboerne af den nye ejendom har, til dels fremfor beboerne i andelsboligforeningens øvrige lejligheder. Der er således i Rugkobbekøkken indrettet et centralkøleanlæg med fælles elektrisk kølepumpe med tilslutning til køleskabe i hvert eneste af ejendommens køkkener. Iøvrigt har man ved køkkenernes indretning bestræbt sig på at gøre dem så moderne og praktisk indrettede som overhovedet muligt, og dette har man søgt opnået bl.a. ved indretning af et forholdsvis stort antal skabe, således at husmoderen kan have god orden i sine ting.

Endvidere er der nedstyrtningskakt, og i kælderen er indrettet to rum til hver lejlighed, dels et viktualierum, dels et rum til frit brug. I kælderen er indrettet et aflåst barnevognsrum. ... Til hver lejlighed

Luftfoto af Aabenraa Andelsboligforenings afdelinger I-VIII i begyndelsen af 1950'erne. I forgrunden Tøndervej med Vestvejen-Rugkøbel krydset.

Kilde: Aabenraa Andelsboligforening gennem 25 år, s. 7 (1966).

hører en altan og naturligvis også W.C. Der skal også installeres badekar, men på grund af leveringsvanskeligheder er dette endnu ikke sket.

Ydermere vil der i kælderen blive indrettet et elektrisk vaskeri til beboerne. Anlægget har endnu ikke kunnet leveres, men man har fået løfte om at få det allerede i december måned. Der bliver en elektrisk gruekedel og en elektrisk centrifuge samt endelig en elektrisk rullemaskine, således at man hurtigt skulle kunne blive færdig med sin vask.«³⁸

Disse for datiden meget moderne rammer, der her var afstukket for boligstandarden, blev retningsgivende for de to andelsboligforeningers byggeri i de følgende år. De nye lejligheder forblev på omtrent samme størrelse, men deres indretning og installationer blev moderniseret i takt med de tekniske fremskridt. Samtidig blev altanerne gjort større for til sidst på Høje Kolstrup at blive forsynet med skydevinduer, så de kunne benyttes som udestuer en stor del af året.

I takt hermed voksede også huslejen. Mens beboerne i Kolstrup Boligforening i 1945 betalte 75 kr. om måneden for en lejlighed på 93 kvm., måtte de i 1966 betale 755 kr. om måneden for en lejlighed på 99 kvm. Det svarede til en tidobling af huslejen. Selv om lønningerne også steg kraftigt i den samme periode gjaldt den gamle regel om, at en uges arbejdsfortjeneste skulle kunne dække en måneds husleje ikke længere.³⁹ Til gengæld nød beboerne godt af en boligstandard, der var

hævet milevidt over det niveau, som havde gjort sig gældende i de fleste af mellemkrigstidens lejeboliger. Det var derfor med god ret, at de to andelsboligforeninger i 1966 havde valgt sloganet »Det er godt at bo godt« som motto for en boligudstilling i Guldbjergparken.⁴⁰

Sammenlignet med Aabenraa Andelsboligforening og Kolstrup Boligforening kom byens andre boligforeninger kun til at spille en beskeden rolle. Den i 1925 oprettede Aabenraa Byggeforening, som Kolstrup Boligforening var udsprunget af, foretog intet nybyggeri i 1940'erne og blev opløst i 1950.⁴¹

To år tidligere var et trekløver bestående af lærerinde Else Hansen, fysioterapeut Anne Helene Michelsen og bibliotekar Karen Skipper Nielsen imidlertid gået sammen om stiftelsen af »Aabenraa Nye Boligforening«. Deres initiativ var foranlediget af de store problemer, som bolignøden havde givet enlige med at blive berettiget til egen bolig. Den nye boligforening skulle derfor hovedsagelig forbeholdes denne gruppe.

I København stødte planerne på modstand, men takket være arkitekt Svend Friis' energiske mellemkomst gav boligministeren endelig sit tilsagn med en bemærkning om, at »de jomfruer« da skulle få deres vilje. De bemeldte damer tog bemærkningen til sig og døbte selv det planlagte byggeri »jomfruburet« – et navn som blev hængende. I 1953 stod den nye ejendom på Kystvej færdig med 24 mindre lejligheder, men herved blev det. Selv om medlemstallet i de følgende år voksede til 100, blev der ikke foretaget yderligere nybyggeri bortset fra nogle garager.⁴²

Derimod tog byens advokater i 1958 initiativ til stiftelsen af »Aabenraa social-filantropiske Boligselskab«. Grundlaget herfor var en tre år gammel lov om offentlig støtte til boligbyggeri for den mindst bemidlede del af befolkningen. Forudsætningen for at opnå denne støtte var, at borgerne eller institutioner forærede penge til igangsættelse af et sådant byggeri svarende til 5% af byggesummen. Foruden at løse en social opgave var det fra starten også tanken, at det nye selskab skulle tjene som et instrument til at formidle byggeri af erstatningslejligheder for dem, der blev eksproprieret eller nedrevet som følge af sanering.

Selv om en bred kreds af Aabenraas borgere samt kommunen hurtigt sikrede de fornødne indskud til det første byggeri, og byrådet fremmede sagen mest muligt, gik planerne ikke desto mindre i stå, da de blev forelagt Boligministeriet. En stramning af boligpolitikken bevirkede her, at selskabet – hvis navn i mellemtiden var blevet forkortet til Aabenraa Boligselskab – i 1961 langt om længe fik meddelelse om, at dets byggeri ikke kunne »nyde fremme«.

Efter dette afslag søgte man i stedet at gå andre veje ved at omdanne

selskabet til et aktieselskab med navnet »Aabenraa Boligselskab af 1962 A/S«. I et brev til borgmesteren gjorde det nye selskabs formand, landsretssagfører Lorenz Tofft, nærmere rede for planerne. Formålet med virksomheden skulle være den at opføre boliger i Aabenraa »... for den jævne befolkning til salg eller udleje og med henblik på at fremskaffe erstatningsboliger for nedrevne eller nedlagte boliger«. Samtidig blev kommunen anmodet om at indskyde halvdelen af den påtænkte aktiekapital på 15.000. Resten skulle fremskaffes af privat vej. Selskabet skulle ikke give udbytte. Et eventuelt overskud skulle derfor henlægges eller anvendes til boligmæssige formål.

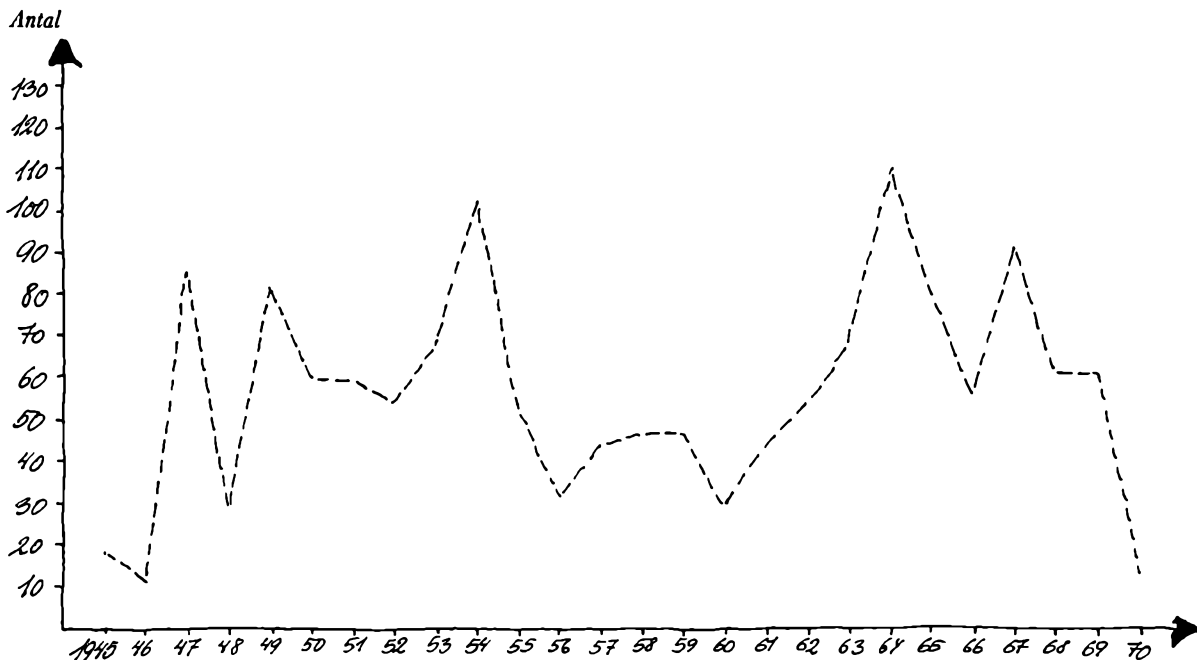
Efter at kommunen havde givet sit samtykke, kom »Aabenraa Boligselskab af 1962« i de følgende år til at stå for opførelsen af en lang række parcelhuse i Aabenraa, som blev solgt videre til de boligsøgende. Det kommunale engagement blev dog kun af kort varighed, og boligforeningen kom i praksis hovedsagelig til at fungere som et privat byggeselskab.⁴³

Samme år som »Aabenraa Boligselskab af 1962« blev stiftet, blev der endelig også oprettet et datterselskab af »De vanføres Boligselskab« i København. Ved opførelsen 1969–70 af ejendomskomplekset »Kirsebærhaven« kom dette boligselskab til at råde over ca. 100 lejligheder i Aabenraa, der var særligt indrettede til brug for handicappede. Ikke-handicappede fik dog også mulighed for at flytte ind i det nye byggeri.⁴⁴

Det store parcelhusbyggeri

For de af byens borgere, som ikke ønskede at bo til leje men gerne ville have et eget hus, var der ofte ikke anden mulighed end selv at blive bygherre. Det var da også det store parcelhusbyggeri, der i tiden efter 1945 mere end noget andet bidrog til at sprænge Aabenraas gamle rammer og uden for centrum give byen præg af en udstrakt, åben villabebyggelse.

Efter en beskeden start i de første efterkrigsår, hvor byggeriet af enfamiliehuse gik næsten helt i stå, blev der i årene mellem 1948–55 opført ca. 70 enfamiliehuse i gennemsnit om året. I dette tal indgik også boligforeningernes nye parcel- og rækkehuse. En ændring af boligstøtte-loven med favorisering af etagebyggeriet bevirkede imidlertid et stærkt fald i parcelhusbyggeriet. Selv om kommunen søgte at kompensere ved en række særlige låne- og garantibestemmelser, blev der i tiden mellem 1956–60 i gennemsnit kun bygget 40 boliger om året af denne type. Herpå voksede byggeaktiviteten dog igen i 1960erne til et årligt gennemsnit på 70 parcel- og rækkehuse. Dette byggeri nåede, som det fremgår

Figur 18. Antal fuldførte boliger i parcel-, række- og dobbelthuse. 1945-70.

Kilde: Tal oplyst af Aabenraa kommune.

af figur 18, et absolut højdepunkt i 1964 med færdiggørelsen af ikke mindre end 111 enfamilieboliger.

Udsvingene i byggerytmen var påvirket af flere forskellige ting. I de første efterkrigsår var det specielt mangel på materiale, som var med til at lægge en dæmper på aktiviteten. Grundlæggende var dog den enkeltes økonomiske formåen. Mens det omfattende byggeri i årene omkring 1950 var begunstiget af favorable støtteordninger, var det den generelle velstandsstigning, som i 1960'erne afspejlede sig i de mange nye parcelhuse. Afgørende var imidlertid også tilgangen af nye byggegrunde. Det var her kommunen, som ved anlæggelse af boligveje og byggemodning af egne jorde i praksis stod for langt den største del af udstykningerne i Aabenraa.

Det kneb imidlertid med at følge med efterspørgslen. Særlig i de hektiske 1960'ere lød der flere gange klager fra håndværkere og boligsejere over, at der var for få byggegrunde i Aabenraa. Selv om de store udstykninger skete i »klumper«, lykkedes det således ikke at opbygge nogen større reserve af byggegrunde, som kunne sikre en glidende byggerytme. Den store efterspørgsel bevirkede nemlig, at grundene hurtigt blev udsolgt, og at der herpå varde nogen tid inden nye arealer var blevet byggemodnet. Byens latente jordmangel og en vis forsigtighed fra byrådets side i forbindelse med udstykningen spillede her også en væsentlig rolle.

Ved hjælp af de nye særdigelementer kunne også parcelhuse rejses på ganske kort tid. (Foto Hist. Samlinger)

Resultatet var, at nabokommunerne med deres udbud af billige byggegrunde fristede adskillige af byens borgere til at slå sig ned i omegnen. Klager over at Aabenraa var »byen uden boligbyggeri« var dog uden hold i virkeligheden. Herom taler de i figurene 17 og 18 viste tal over byggeaktiviteten deres tydelige sprog.¹⁵

I anden halvdel af 1940'erne og i 1950'erne var byggeriet af parcel- og rækkehuse i Aabenraa særlig koncentreret omkring Tøndervej med dertilhørende sideveje. Hertil kom i 1960'erne fortsatte udstykninger ved Fladholm og Farversmøllevej. Endelig opstod der også her i årene omkring 1970 et helt nyt villakvarter ved Farverhus. I nord blev der tilsvarende i 1950'erne og 1960'erne bygget en lang række parcelhuse ved Gl. Kongevej og dens nye sideveje. Samtidig begyndte der også at kravle en ny bebyggelse op ad Hjarupvej, hvor arkitekt Arne Paulsen bl.a. opførte et større antal såkaldte atriumhuse.

Mest omfattende var imidlertid den store udstykning, som kommunen lod foretage i 1960'erne vest for byen på markerne omkring Skovrider-

*Parcelhus i Skovridergårdskvar-
teret i 1967. (Privat foto)*

gården. Ved udstykningen af disse 230 parceller søgte man at gå nye veje. I en brochure fra 1963 udtaltes det herom, at kommunen ville søge at skabe »... et boligkvarter, som både med hensyn til de boligværdier og de udnyttelsesmuligheder, der gives de enkelte grundejere og med hensyn til det samlede kvarters udseende, er bedre end de villakvarterer, der ellers vokser op omkring vore byer«.

Forbedringerne lå først og fremmest i udformningen af adgangsvejene og udformningen af de enkelte grunde med tilhørende byggeservitutter. For at beskytte børnefamilierne mest muligt havde ingen af grundene adgang til hovedfordelingsvejen Vestermarksvej. Det samme var for de flestes vedkommende også tilfældet med de blinde sideveje. Al adgang og tilkørsel til de enkelte grunde kunne således kun finde sted ad korte adgangsveje, som stod i forbindelse med sidevejene. På disse »lommer« kunne leg finde sted uden risiko for børnene og samtidig kunne »lommerne« tjene som gæsteparkering.

De enkelte grunde var med deres 7–800 kvm. forholdsvis små, men det var tilstræbt at give dem en kvadratisk form, som kunne give mulighed for en mere åben bebyggelse og en friere placering af husene.

Samtidig var det i servitutterne for området blevet bestemt, at der kun måtte bygges i ét plan. Herved ville beboerne få fuld sikkerhed mod indblik fra nabogrundene. Endelig skulle alle grunde, som stødte op til hovedfordelings- eller sideveje omgives af en ensartet hegnsbeplantning.⁴⁶ Få år senere blev de her nævnte principper for udformningen af det nye Skovriderkvarter videreudviklet ved planlægningen af det store byggeri på Høje Kolstrup i 1970'erne.

Bestemmelserne i de ovenfor nævnte byggeservitutter fra 1963 var et udslag af det skifte, som i de foregående år havde fundet sted inden for byggeriet i Aabenraa. Her som andre steder var man ved at gå væk fra det traditionelle 1½ etagers byggeri med kælder og kvist til fordel for etplanshuset. Tilsvarende var der også inden for parcelhusbyggeriet fremstået en ny type bygherre – selvbyggeren.

Det første tilløb i sidstnævnte retning skete i 1952, da fire slagteriarbejdere tog ønsket om eget hus i egen hånd ved selv at udføre en væsentlig del af byggeriet. »Hejmdal« var fuld af lovord over deres initiativ og skrev, at det var med rette, de fire slagteriarbejders byggeindsats »... betegnes som en slags pionergerning. Med de fire huse på Växjövej har de vist, at for den energiske findes altid en vej frem – også ud af bolignøden!«⁴⁷ Eksemplet smittede da også. Kort tid efter var de næste seks personer klar til at gå igang med at bygge eget hus ved Vognmarken.⁴⁸

Ved boligeksplosionen i 1960'erne blev denne byggeform meget udbredt. Dog var de mindre fingersnilde nu som før fortsat afhængig af professionel assistance – enten ved som bygherre selv at overlade arbejdet til de lokale håndværkere, eller ved at købe huset færdigt af et byggeselskab, f.eks. det tidligere omtalte Aabenraa Boligselskab af 1962.

Med hensyn til størrelsen på parcelhusene var den i mange år omkring 100 kvm., i reglen fordelt på fire værelser foruden køkken og bad. Årsagen hertil var nok, at man for at opnå statslån til billige renter, måtte holde sig under 110 kvm. bruttoetageareal. I løbet af 1960'erne voksede husene imidlertid i takt med velstanden. Nye huse blev bygget væsentligt større og ældre fik en tilbygning – den såkaldte »velfærds-knast«. Samtidig gik også priserne i vejret. Mens det i 1950 kostede o. 27.000 kr. at opføre et enfamiliehus ved Vognmarken, kostede et mindre, nyt hus på Møllepold i 1965 105.000 kr. Tilsvarende måtte der fem år senere betales 361.000 kr. for en ejerlejlighed på 220 kvm. i det nyopførte »Fjordgården«.⁴⁹

Byens gamle huse

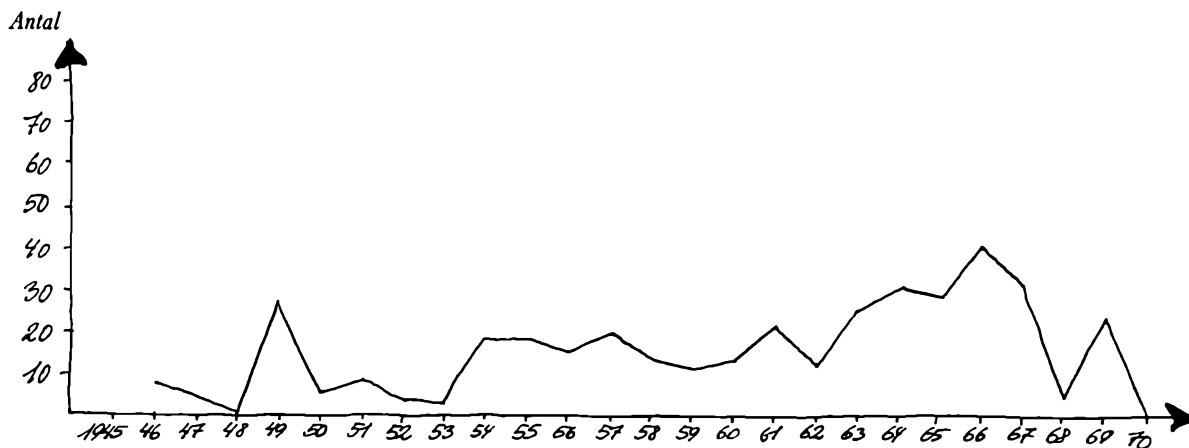
I november 1946 gjorde Udvalget for Gader og Ejendomme byrådet opmærksom på, at der fandtes mange gamle huse i Aabenraa »... med lejligheder, der ikke er tjenlige til beboelse, hvorfor disse ejendomme burde nedrives eller ombygges snarest gørligt«. Udvalget var dog udmærket klar over, at manglen på boliger og byggematerialer medførte, at saneringen af de gamle bydele først kunne finde sted »ad åre«.⁵⁰ Saneringen indskrænkede sig i de følgende år da også kun til det absolut nødvendigeste i form af barakkerne ved Fuglsang, Farversmøllevej og Lindsnakkevej samt et par andre ejendomme.⁵¹

I 1952 fik den genoplivede boligkommission til opgave at foretage en samlet undersøgelse af boligstandarden i Aabenraas ældre boligmasse. Det var mod disse gamle lejligheder, at boligkommissionen særlig ville have sin opmærksomhed rettet med henblik på den kommende sanering. Der fandtes på det tidspunkt efter boligkommissionens beregninger o. 500 ejendomme med ialt ca. 1500 lejligheder, som var opført før år 1900. Tallet var dog sat for lavt. Da boligkommissionen i 1969 langt om længe var ved at blive færdig med sit slidsomme arbejde, havde man opmålt og gennemgået 1.765 lejligheder i ejendomme fra før 1900.

Da boligkommissionen startede sin virksomhed i 1952 var der ifølge et samtidigt skøn mindst 200 saneringsmodne boliger, hvoraf de 100 blev betegnet som direkte usunde.⁵² Det tog imidlertid tid at rydde op i dette slum. I årene mellem 1950–59 blev der kun nedlagt 121 boliger i Aabenraa. Til gengæld blev dette tal fordoblet i perioden 1960–69, hvor der i takt med det voksende nybyggeri blev nedlagt ikke færre end 232 boliger. Det var dog langt fra saneringen, som tog dem alle. Ekspropriationer til vejudvidelser og andre offentlige formål medførte også nedrivning af adskillige ældre såvel som nyere bygninger.

Da boligkommissionen gjorde resultatet op i 1969 kunne man få indtryk af, at byen ikke var kommet ud af stedet med saneringen. Af de tidligere nævnte 1.765 lejligheder i ejendomme opført før år 1900 blev de 28 klassificeret som tilhørende gruppen »dårligste«, mens 274 fik prædikatet »dårlige«. Sidstnævnte kunne dog fortsat anvendes til beboelse i et vist åremål.⁵³ Sammenlignet med udgangspunktet i 1945 var der dog en himmelvid forskel. Mange af de lejligheder, som i 1969 blev betegnet som »dårlige« havde i de første efterkrigsår fået myndighedernes blå stempel som fuldt tjenlige til menneskeboliger. Det var således kravene til boligstandard, som i mellemtiden var gået stærkt i vejret og nødvendiggjorde en fortsat modernisering og sanering.

Ved saneringens og ekspropriationernes indhug i den ældre boligmasse

Figur 19. Antal nedlagte boliger 1946–69.

Kilde: Tal oplyst af Aabenraa kommune.

forsvandt adskillige af byens gamle huse. Selv om nedrivningen af dem i reglen var velbegrundet ud fra almene hensyn, og de fleste huse i arkitektonisk henseende ikke repræsenterede nogen større værdi, kunne det set ud fra en helhedsbetragtning dog ikke undgås, at byen blev lidt fattigere ved deres forsvinden fra gadebilledet. Det gjaldt bl.a. Klinkbjerg 14 og det gamle gavlhus Nybro 2 fra 1700-tallet, som måtte vige pladsen for henholdsvis Borgmester Finksgade og Vestergades forlængelse.

Hertil kom imidlertid, at der i 1950erne og 1960erne blev revet flere huse ned, som set ud fra en senere tids målestok burde være blevet bevaret. Et vægtigt eksempel herpå var den 350 år gamle ejendom Storegade 26 – en af byens ældste, som i 1967 måtte vige pladsen for nybyggeri.⁵⁴ Det var her en ringe trøst, at en tavle fra 1613, nogle barokdøre samt ølandsfliser blev gemt for eftertiden. Tilsvarende begræd værket »Trap: Danmark« i de samme år under omtalen af Brundlund Slot, at det var et »... beklageligt indgreb i den smukke og stemningsfulde helhed, ... at de gamle hvidkalkede småhuse, der sammen med vandmøllen dannede en så malerisk baggrund til slottet, i nyeste tid er blevet nedrevet.«⁵⁵ Den samme skæbne overgik også i 1963 det gamle engang så smukke, særegne hus Barkmøllegade 10, hvis bygningshistorie sammen med flere andre gamle huse blev indgående skildret i »Sønderjysk Månedsskrift« af den unge arkivar Hans Worsøe. Også husene Klinkbjerg 6–8–10 blev i 1971 nedrevet for at give plads til bilparkering. En fredet port med kurvchanksbue ved indkørslen til den tidligere eddikefabrik på Nybro blev også nedrevet for at give bedre indkørselsforhold. Den blev dog genopført senere ved en gennemgribende restaurering af ejendommen.⁵⁶ Det var kun ejendommen på Storegade 2 – det

Nybro 2, der måtte vige for Vestergades forlængelse. (Foto Hist. Samlinger)

såkaldte »Mutter Stallbohms hus«, der var så heldig efter sin nedrivning i 1948 fem år senere at kunne genopstå i købstadsmuseet »Den gamle by« i Århus.⁵⁷

Efterhånden som flere af de ældre huse forsvandt og bykernen begyndte at ændre udseende vågende imidlertid den lokale interesse for at bevare de gamle kvarterer. I december 1964 besluttede Aabenraa byhistoriske Forening således på sin generalforsamling at nedsætte et udvalg, som skulle undersøge mulighederne for bevarelse af gamle værdifulde bygninger i Aabenraa og opland. Samtidig vedtoges en tilsvarende ændring af foreningens love.

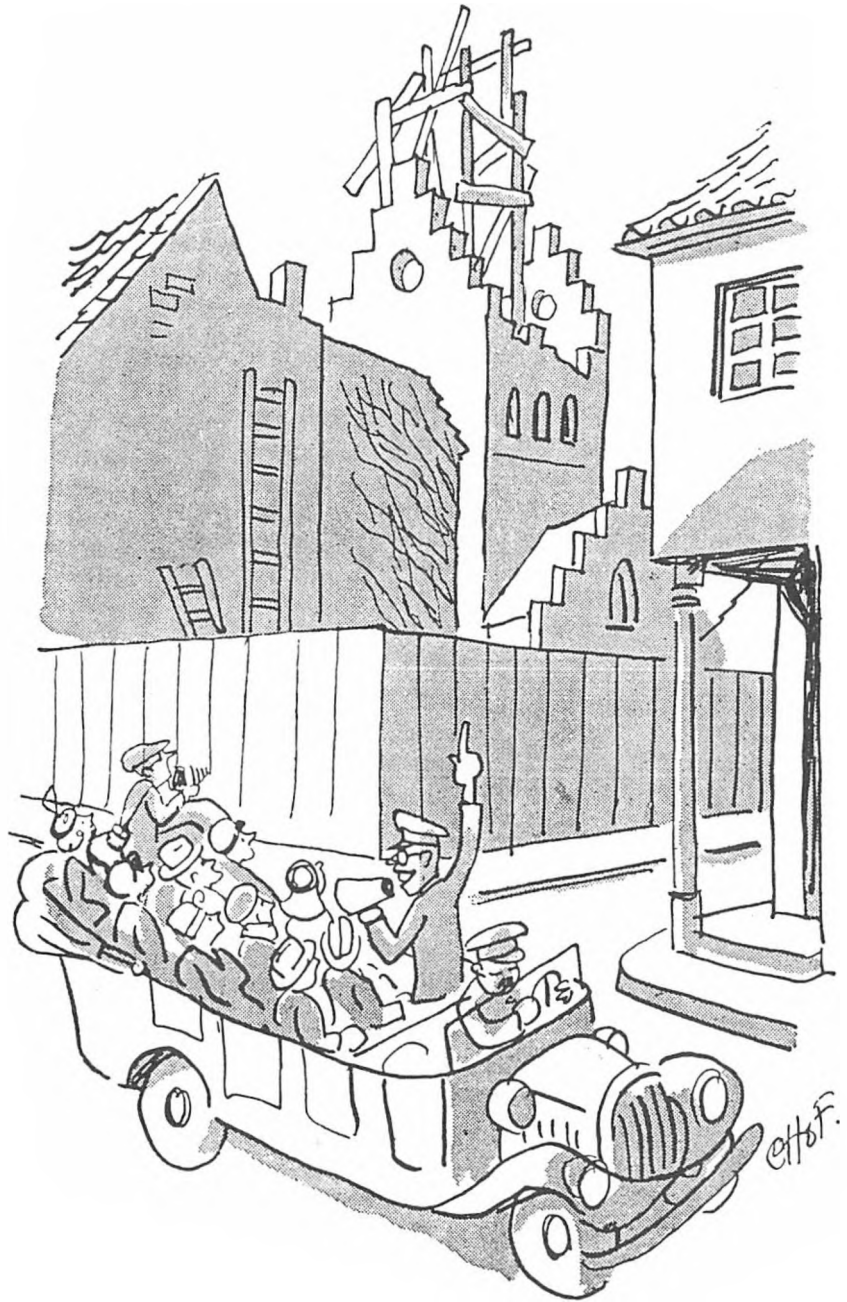
I de følgende år blev spørgsmålet om de gamle bygningers bevarelse en meget væsentlig opgave for Byhistorisk Forening. Fra starten var det imidlertid klart, at de store restaureringsarbejder langt oversteg foreningens egne kræfter. Uden støtte udefra ville der ikke kunne opnås større resultater. Da borgmester Erik Jessen havde været blandt dem,

der havde opfordret Byhistorisk Forening til at påtage sig opgaven, kunne man dog regne med kommunens bevågenhed. Det blev da også starten på et frugtbart samarbejde mellem det offentlige og private kredse om sikringen af byens mest bevaringsværdige huse.⁵⁰ En af de drivende kræfter i dette arbejde var stadsarkitekt Karl A. Flade, der både gennem sit virke i Byhistorisk Forening og bag kulisserne på rådhuset søgte at redde, hvad reddes kunne.

Aabenraa kommunes interesse for bybevaring havde dog rødder længere tilbage. Kort tid efter genforeningen i 1920 havde Nationalmuseet ladet byen gennemfotografere, og i de følgende år blev nogle af de arkitektonisk mest værdifulde bygninger herpå fredet. Deres antal udgjorde i 1966 ialt 24. Imidlertid blev man efterhånden klar over, at fredningen af enkelte værdifulde huse ikke indebar nogen sikring af Aabenraas særprægede og harmoniske gadebilleder. I dispositionsplanen fra 1949 havde man derfor udpeget Kirkepladsen, Store- og Lille Pottergade med Vægterpladsen, Persillegade, Skibbrogade, Fiskergade, Gildegade, Nybro, Nygade og Slotsgade som særlig »karakteristiske og værdifulde gadestrækninger«. En væsentlig forøgelse af bygningshøjden eller udvidelse af gadebredden ville her ifølge dispositionsplanen helt ændre bybilledets karakter. Denne konstatering forhindrede ikke, at man i den selv samme plan påtænkte flere nye gadegennembrud mellem Nygade og hovedgaden – projekter som dog blev skrinlagt efter Nationalmuseets indsigelse.

Tretten år senere blev spørgsmålet om bevarelse af de »karakterfulde gadestrækninger« i byen taget op igen i dispositionsplanen fra 1962. Det var dog først i 1966, at de mange gode tanker og bestræbelser fik nogen reel betydning, da kommunen efter forslag af Byhistorisk Forening besluttede at tinglyse bygningsvedtægtens § 22 på alle de ejendomme, der indgik i dispositionsplanens »karakterfulde gadestrækninger«. Herved fik kommunen ret til at forlange, »... at en bebyggelses ydre fremtræden bevares i samme skikkelse, i hvilken den forefindes, således at ændringer af disse forhold kun må udføres med kommunalbestyrelsens forudgående godkendelse«. Tilsvarende kunne kommunen gøre en byggetilladelse i de pågældende gader afhængig af, at »... bebyggelsen i sine væsentlige træk får en sådan ydre udformning og fremtræden, at der i forbindelse med den øvrige bebyggelse på stedet kan opnås en god helhedsvirkning«.

Ved denne foranstaltning fik Aabenraa kommune som en af de første i landet et godt instrument i hænde til at sikre bevarelsen af bygningerne i de gamle kvarterer. Herved fik byen også en chance for fortsat at

Aabenraas ubestridt ældste »bevaringsværdige« bygning var Sct. Nicolaj Kirke, som 1949–56 gennemgik en meget omfattende restaurering. Som et led heri blev det ved århundredets begyndelse opførte tårn revet ned og kirkens oprindelige spir genskabt. Det var nedbrydningen af førstnævnte som i 1951 gav »æ Rummelpot« associationer til Koreakrigen. Henvisningen til det gamle bindingsværkspalæ gælder det nedrevne Mutter Stallbohms hus.

Hvorfor tage til Korea?

— Her standsede den anden Verdenskrig. Et Fuldtreffer ramte Kirken og det gamle Bindingsværk-Palæ her foran. Vi kører nu videre til Kiosken og Folkehjem, der slap uskadt....

kunne leve op til den karakteristik, som i 1967 blev givet i værket: »Trap: Danmark« af Aabenraas gamle huse. Her stod der:

»Trods byens stærke udvikling i de senere år præges gadebilledet i en væsentlig del af den gamle bykerne endnu i en sjælden grad af de velbevarede minder om svundne tiders fint kultiverede og karakterfulde byggeri ... og om end byen kun besidder et fåtal mere fremragende, profane bygninger, så har helheden en værdi og kvalitet, der giver Aabenraa rang blandt vorre bedste arkitekturbyer«.⁵⁹

8. Afhængigheden af vand, gas, elektricitet og andre »væsener«

Byens beboere var, hvad enten de boede i de gamle eller i de nye huse, der kom til i tiden efter 1945, fortsat helt afhængige af et velfungerende forsyningsvæsen i form af vand, gas, elektricitet og varme samt et udbygget renovationsvæsen og kloakvæsen. Disse »væsener« blev i dagligdagen taget med den største selvfølgelighed, men var dengang som nu af vital betydning for at et moderne bysamfund kunne fungere i praksis. Det berettiger i sig selv til en selvstændig omtale af denne side af byens historie, men hertil kommer, at de nævnte funktioner i tiden mellem 1945–70 undergik en række radikale ændringer, som i flere henseender betød et afgørende brud med fortiden. Herved tog Aabenraa endnu et vigtigt skridt bort fra det gamle købstadssamfund i retning mod en moderne velfærdsby.

Vand og gas

Helt tilbage til 1790erne var Aabenraa blevet forsynet med vand fra kilderne på Arnsbjerg ved Galgebakken. Endnu i 1945 stod det her anlagte vandværk for hovedparten af byens vandforsyning. Hertil kom imidlertid også et ved århundredets begyndelse nyanlagt vandværk ved Lindsnakke. Tilsammen oppumpede de to værker i 1945 omkring 800.000 kubikmeter vand svarende til et dagligt forbrug pr. indbygger på 183 liter. Endnu var der dog dele af byens udkant, som ikke var tilsluttet de to vandværker.¹

Ved udarbejdelsen af Aabenraa dispositionsplan i 1949 var planlæggerne af den opfattelse, at vandtilstrømningen »... ved de nuværende vandværker er så rigelig, at vandmængden vil være tilstrækkelig, selv om udviklingen skulle medføre en by med det dobbelte indbyggerantal«.² Det kom imidlertid ikke til at holde stik. Da vandforbruget steg langt stærkere end væksten i indbyggertallet, måtte det ved revisionen af dispositionsplanen i 1957 erkendes, at der var behov for at opføre et nyt vandværk ved Farversmølle.

Ved indvielsen af dette byens tredje vandværk i 1962 blev byrådet og

Tegning af Aabenraa Gasværk i jubilæumsbogen fra 1963.

andre indbudte trakteret med en smagsprøve fra de nye 45 til 100 meter dybe borer. Det kunne de roligt tage imod. I de årlige medicinalberetninger fra amtslægen fik drikkevandet i Aabenraa altid det bedste skudsmål. Det hed således her, at de regelmæssigt foretagne analyser af kommunens drikkevand altid viste, at det var »... fuldt tilfredsstillende såvel i kemisk som i bakteriologisk henseende«. ³

Farversmølleværket blev hurtigt en hovedleverandør i Aabenraas vandforsyning. I regnskabsåret 1969–70 stod det for omkring halvdelen af hele vandforsyningen. Herpå fulgte Lindsnakkeværket på andenpladsen, mens Galgebakkeværket nu kun leverede 7,5% af det samlede forbrug. Tilsammen producerede de tre vandværker knap 1,9 millioner kubikmeter vand svarende til 342 liter pr. indbygger pr. dag. Ved udpumpningen i det 70 km lange ledningsnet forsvandt imidlertid en femtedel af vandet, inden det nåede ud til forbrugerne. Af disse aftog husholdningerne 53% mens 47% blev brugt til erhvervsformål. Sammenlignet med 1945 var Aabenraas vandforbrug blevet mere end fordoblet. ⁴

Med gassen gik det den modsatte vej. Den blev produceret på det i 1863 anlagte kulgasværk ved havnen, der foruden bygas også var leveringsdygtig inden for koks og tjære. I 1941–42 havde produktionen herfra toppet med 1,16 millioner kubikmeter gas. Herpå faldt den i løbet af de næste 20 år til omkring det halve og udgjorde i regnskabsåret 1962–63 0,66 millioner kubikmeter. Medvirkende hertil var den omstændighed, at det 23 km lange ledningsnet i byen ikke var blevet udbygget siden begyndelsen af 1950'erne. Det skete i erkendelsen af, at de fleste af beboerne i de nye boligområder foretrak el frem for gas ved madlavningen. Det sidstnævnte gav sig også udslag i, at antallet af gasmålere mellem 1946–1959 faldt fra 2589 til 2024. Det var da også på denne baggrund, at borgmester Erik Jessen samme år efter at have fået en redegørelse for gasværkets drift personlig ikke var i tvivl om, at det nok burde nedlægges inden for en årrække.

I 1963 kunne Aabenraa Gasværk imidlertid fejre sit 100-års jubilæum. Ved denne lejlighed udsendte gasværket et lille festskrift, der også indeholdt et afsnit om »gasværket og fremtiden«. Her erkendtes det, at kulgasværkernes dage var talte. I stedet blev der peget på nye driftsmetoder i form af spaltningsanslæg for letbenzin og olie eller brug af raffineret gas. »I de næste år«, udtaltes det, »vil byrådene i mange byer komme til at beskæftige sig med dette og må vælge den fremtidige driftsform«.

Det skete også i Aabenraa, da byrådet tre år senere traf beslutning om at nedlægge gasværket. Derfor talte et svigtende salg og et voksende underskud. Overvejelser om i stedet at benytte naturgas eller at omdan-

ne værket til et skraldgasværk var blevet skrinlagt, da disse to energiformer ikke havde udsigt til teknisk at kunne realiseres inden for en overskuelig fremtid. En forøgelse af den hidtidige produktion ved leverancer til fjernvarmecentralen var heller ikke mulig, da gassen prismæssigt ikke kunne konkurrere med brændselsolien. I stedet fik de resterende 1442 gasbrugere i byen et løfte om en kommunal garantiordning ved udgifter til nye el-installationer og komfurer. Tilsvarende ville de ansatte ved gasværket ikke blive afskediget, men overført til andet arbejde.

Den 1. april 1968 indstillede Aabenraa Gasværk så sin produktion. Kort tid efter blev det revet ned. Samtidig forsvandt også den karakteristiske store gasbeholder fra havnebilledet. En epoke i byens energiforsyning var afsluttet – kun navnet Gasværksvej mindede fortsat om dette kapitel i Aabenraas nyere historie.⁵

Elektricitet i røg og damp

Det var elektriciteten, som havde udkonkurreret gassen i Aabenraa. Her var Sønderjyllands Højspændingsværk i perioder en af de største aftagere af importen over Aabenraa havn, hvor værket selv var blevet opført efter genforeningen og havde påbegyndt sin virksomhed i 1925. I mellemkrigsårene var udviklingen gået så stærkt, at hele den sønderjyske landsdel var blevet en af landets mest udbyggede med hensyn til elektrificering. Da næsten hele elproduktionen kom fra Sønderjyllands Højspændingsværk, fik værket ikke kun betydning for den almene forbedring af samfundslivet men også for hele det nordslesvigske erhvervsliv. Samtidig var højspændingsværket en betydelig arbejdsplads i Aabenraa kommune, ja en af de største med 117 arbejdere ansat i 1949. Dette tal voksede kraftigt til der i marts 1972 var 96 funktionærer, 5 elever, 196 arbejdere og 17 lærlinge. Over 25% heraf var bosatte i Aabenraa.

Modsat andre elektricitetsværker i Danmark havde det dampdrevne Sønderjyllands Højspændingsværk klaret sig godt gennem 2. verdenskrig, men ved besættelsens ophør var dets turbiner og kedler stærkt nedslidte, og efter 1950 var værkets produktion faldende. Siden starten var elektricitetsforbruget i Nordslesvig blevet fordoblet hvert syvende år. I 1945 forbrugte andelshaverne ca. 50 gWh om året, i 1950 var forbruget på knap 100 gWh, og i 1970 på ca. 750 gWh om året. Sønderjyllands Højspændingsværk måtte derfor trække på sine samarbejdspartnere for at klare dette stærkt øgede forbrug. Da der ikke var plads til yderligere udvidelser på Aabenraa havn, besluttede bestyrelsen i 1950 at bygge et helt nyt værk lige uden for bygrænsen ved Styrtom i Ensted kommune. Ved en placering her kunne man fortsat trække på

de faciliteter, der var opbygget i Aabenraa samt have tilgang til kølevand og gode besejlingsmuligheder.

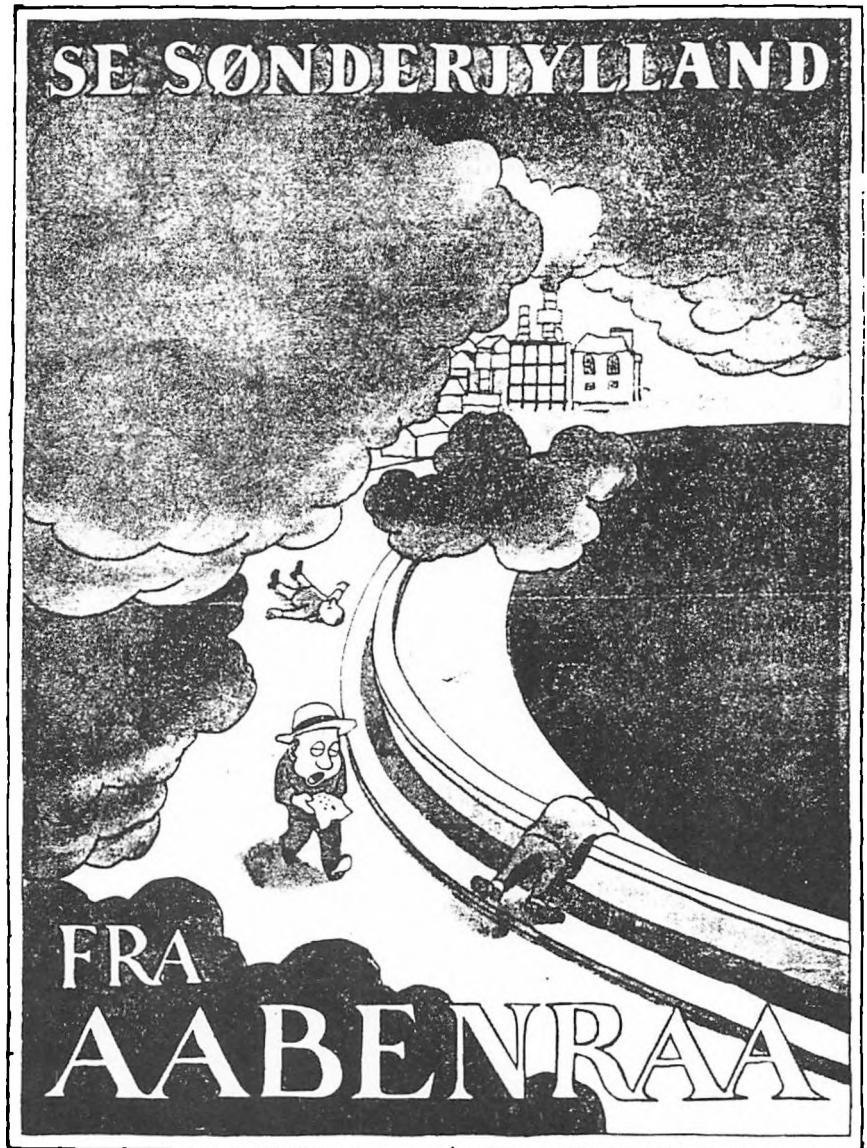
I 1958 blev det nye Enstedværk med en kapacitet på 60 MW så taget i brug. Sammen med det gamle anlæg på Aabenraa havn gav det en fordobling af kapaciteten fra Sønderjyllands Højspændingsværk. Produktionen kunne nu i nogle år følge med det stigende forbrug, men måtte herpå øges med endnu en kraftværksblok, den såkaldte EV 2, der kunne klare hele 150 MW. Den blev taget i brug i 1965. Heller ikke denne udvidelse slog dog til. I 1970erne påbegyndtes derfor en ny stor udvidelse. Samtidig blev det gamle Aabenraa værk renoveret og kom derefter kun til at fungere i spidsbelastningssituationer og ved havari.

Medvirkende til det stærkt øgede forbrug fra Sønderjyllands Højspændingsværk var en bevidst prispolitik, der gik ud på at producere en så billig strøm som overhovedet muligt. Det var en væsentlig årsag til, at Aabenraa sammenlignet med andre købstæder fik et meget højt strømforbrug.

Før besættelsen brugte man udelukkende kul og koks, men derefter og frem til 1949 var over halvdelen af alt brændslet af dansk oprindelse så som tørv og brunkul. Herefter var det igen kul, der kom til at spille en rolle, først fra England, men fra 1960erne indgik man langtidskontrakter med Sovjet og Polen om køb af kul derfra, fordi de var billigere. Først fra 1968 udgjorde olien en betydelig og stigende del af brændslet. I 1971 var det næsten halvdelen af værkets brændselsforbrug, men efter oliekrisen i 1974 begyndte værket en omlægning bort fra olien ligesom i resten af landet.

For Aabenraa var den billige elektricitet, de mange ansatte på værket og den store import af kul hertil over havnen en stor økonomisk gevinst. Til gengæld kom byens borgere også i rigt mål til at stifte bekendtskab med bagsiden af medaljen ved naboskabet til den store virksomhed i form af den massive forurening, som Sønderjyllands Højspændingsværk udsatte byen for i 1940erne og 1950erne.

Allerede i 1930erne var der nu og da blevet klaget i aviserne over røgplagen fra værket. Den forøgede produktion og det dårligere brændsel i 1940erne bevirkede imidlertid, at generne herfra blev mangedoblet. Af de 500–700 tons kul eller 2.000 tons brunkul, som forbruges hver dag, udviklede der sig således, når værket var i fuld drift, 10 millioner kubikmeter fed, sort røg, som blev spyet ud af værkets skorsten, hvorfra sodpartiklerne særlig i østenvind regnede ned over byen. Hertil kom så også støvet fra kulbunkerne, der i blæsevejr blev sendt viden om. Resultatet var, at gader, fortove, huse og haver i Aabenraa på »dårlige« dage skiftede kulør og forbipasserende fik sodsplinter i øjnene.

»Æ Rummelpot«s kommentar 1946 til forureningen fra Højspændingsværket. Tegningen gør grin med et tilsvarende motiv i en samtidig turistbrochure, der viser Aabenraa fra den samme vinkel men uden røg. Sammenlign i øvrigt med bogens omslag.

Kasseret Udkast til Turistplakat for Aabenraa

Denne massive forurening var i efterkrigsårene et tilbagevendende emne i den lokale debat. Her blev skytset især rettet mod højspændingsværkets mangeårige direktør Jes Christiansen, som blandt aabenraaerne i daglig tale uhøvisk blev kaldt for »skiren-Jes« eller »Jes skiddenrøg«, som »Æ Rummelpot« døbte ham. Bladet havde da også i 1947 følgende kommentar til situationen:

Som Vinden blæser —

Af Hensyn til Støvplagen fyrer Sønderjyllands Højspændingsværk med Koks, naar Vinden er i Øst, eller Selskabet har Generalforsamling.

Direktør Jes Christiansen tager sit Morgen-Bestik: — Klar til Koksfyring!

Forureningen fra Sønderjyllands Højspændingsværk var et tilbagevendende emne i »æ Rummelpot«, hvor især værkets direktør Jes Christiansen, måtte stå for skud.

Kilde: »æ Rummelpot« 1948.

»Te Jes Christiansens lys æ billig o godt
vil vi ros' ham for i »æ rummelpot«
men te han fylder vo' by så tit,
mæ gratis koll, gæ doghens to vidt.

Fo nok æ koll di »sorte diamante«
men hans æ smull o lidt righle kante,
O te han pølse sit pulferbrændsel
ue auc vo by, e lidt a en skændsel.

Mere alvorlig blev tonen det følgende år, da forureningen fra højspændingsværket tog til. Den 19. april 1948 kunne »Hejmdal« berette, at man netop havde oplevet en af de værste dage med tilsmudsning af byen med kulpartikler fra højspændingsværket. »Det var faktisk så

slemte«, skrev avisen, »at det voldte den største ubehag at færdes i byens gader. Vinden var sydøst, og ved hvert blot nogenlunde kraftigt vindstød fløj, syntes man, omtrent halvdelen af de store brændselsbunker op i byens gader. Til andre tider sendte værket skorsten en ganske utrolig bunke kulsort røg samme vej, så man hele dagen gik rundt med sviende øjne og en underlig smag af løbesod i munden. Også i går blev man generet af kulstøvet.

Vi synes, at nu må der sættes en stopper for dette svineri. Det kan ikke blive ved at gå således. Højspændingsværket er så velsitueret, at det må kunne ofre de penge, der skal til, for at bygge et effektivt rensningsanlæg. Det er en opgave, der ikke tåler at udsættes længere. I næsten alle vindueskarme i byen har der i de sidste dage ligget tykt med kulstøv, og husmødrene er blevet bebyrdet med et stort ekstra arbejde midt i forårsrengøringen. Nu må der handles fra højspændingsværkets side«. ⁶

Den samme opfattelse havde også sundhedskommissionen. Efter at have modtaget adskillige klager pålagde den i december 1948 værket, at det inden den 1. januar 1950 skulle træffe foranstaltninger til, at ulemperne for de omkringboende med hensyn til svovldioxyd, røg-, kul-, aske- og støvplager blev bragt til ophør. Værkets bestyrelse svarede imidlertid tilbage, at det umuligt kunne løse denne opgave på så kort tid. Sundhedskommissionen holdt dog fast på sine krav. Da de ikke var blevet indfriet inden for den nævnte tidsfrist, blev direktør Jes Christiansen derfor i januar 1950 tre gange kaldt til politiet. Her blev han foreholdt, at en påtænkt ny skorsten ikke var blevet fuldført, og at værket ikke kunne sige noget om, hvornår den kunne tages i brug. De tidligere klager over forureningen blev gentaget, og det blev endvidere konstateret, at værket havde anvendt 20% mere indenlandsk – og dermed dårligere og mere forurenende brændsel – end det havde været nødvendigt. ⁷

Efter denne tilspidsning af forholdet mellem myndighederne og værket indtrådte der hurtigt en bedring. Samme år blev der opført en ny 80 meter høj skorsten, der sammen med benyttelsen af bedre brændsel bevirkede en mindskelse af forureningen. Samtidig gav beslutningen om, at der skulle opføres et nyt højspændingsværk ved Styrtom håb om en senere yderligere bedring af forholdene i Aabenraa.

Inden det kom så vidt, blev det imidlertid galt igen. Da værket i anden halvdel af 1950erne atter begyndte at bruge brunkul og tørv i store mængder, fremkom der på ny talrige klager over generne fra sod og røg. Tilsvarende blev forureningen fra værket igen et tilbagevendende punkt på sundhedskommissionens dagsorden.

Den sidste Hilsen

For en Gangs Skyld var Højspændingsværkets Skorsten i Aabenraa i Sommer tiltrækkende. Det var Morgenen efter det store engelske Flaadebesøg, da en Mariner i Nottens Løb var klatret op paa Skorstenen og havde malet sit Skibs saa talende Navn paa denne — og som en sidste Hilsen havde afleveret og ophængt et Par Trusser og Brystholdere til almindelig Beskuelse.

At Højspændingsværkets skorsten kunne andet end spy røg ud vidner denne notits om i »Æ Rummelpot« 1955.

Det var først efter at Enstedværket var blevet taget i brug i 1958, at der året efter skete en radikal forbedring af forholdene i Aabenraa ved installeringen af et nyt elektrofilter på det gamle værk ved havnen. Herpå ophørte klagerne. Efter at Enstedværket var blevet yderligere udbygget i midten af 1960erne blev Aabenraaværket i årene mellem 1966–69 taget helt ud af drift og ombygget til oliefyring. Herved blev der sat et endeligt punktum for den tidligere så omfattende forurening fra det gamle højspændingsværk. Samtidig mistede »Æ Rummelpot« og lokale vittighedstegnere et af deres yndlingsmotiver – nemlig sammenligningen mellem Aabenraaværkets skorsten og Vesuv!⁸

Fjernvarme – en ny opvarmningsform

Foruden vand, gas og elektricitet havde Aabenraas borgere også brug for varme i deres stuer. Endnu i 1940erne og 1950erne var kakkelovne meget udbredte i den gamle boligmasse. I mangel af bedre blev de også benyttet ved nybyggeri, som det f.eks. var tilfældet i 1946 ved Aabenraa Andelsboligforenings afdeling III på Fuglsang.⁹ I boligforeningernes øvrige afdelinger samt i mange villaer og huse fandtes der derimod centralvarme i form af et kulfyr i kælderens. I løbet af 1950erne blev kulfyret dog mange steder udskiftet med det mere moderne og forbrugervenlige oliefyr. I de samme år begyndte imidlertid også en helt ny varmekilde at få fodfæste i byen – nemlig fjernvarmen.

Tanken om at indføre fjernvarme i Aabenraa blev allerede luftet i 1950. I forbindelse med beslutningen om bygningen af det nye Enstedværk blev det således under en drøftelse mellem borgmester Gjelstrup og Sønderjyllands Højspændingsværk foreslået, at man kunne benytte det gamle værk på havnen til at producere fjernvarme. Videre forhandlinger herom førte imidlertid ikke til noget resultat.

Selv om Gjelstrup ikke mente det forsvarligt, at byen opførte et eget varmeværk, søgte kommunen dog i 1952 at lodde stemningen ved at udsende ca. 1000 spørgeskemaer til husejerne i den centrale bydel. Af svarene fremgik det, at der var en vis interesse for overgang til fjernvarme navnlig langs hovedgaden og Gl. Kongevej, men heller ikke denne gang skete der videre i sagen.¹⁰

Det var først i 1956, at der for alvor begyndte at komme skred i tingene. Mens initiativet hidtil havde ligget hos kommunen, var det denne gang en kreds af byens borgere bestående af bl.a. direktør Tage Fink, direktør K. Skifter Andersen, købmand Lorenz J. Hansen, farvermester Jacob Jacobsen, apoteker Poul Faber, isenkræmmer Andreas Petersen og købmand Johan Jessen, der tog fjernvarmesagen op på ny.

De allierede sig med firmaet Bruun og Sørensen i Århus, der udarbejdede et skitseprojekt til Aabenraas forsyning med fjernvarme. Samtidig viste en rundspørge i den indre by, at 55% af de adspurgte ønskede at benytte den nye opvarmningsform.

Den 25. juni 1956 stiftedes herpå andelsselskabet »Aabenraa Fjernvarmecentral« med det formål at anlægge og drive en varmecentral, som kunne forsyne medlemmerne med varme og varmt vand. Varmecentralen skulle placeres ved Skibbrogade, hvorfra en hovedledning i første omgang skulle føres gennem Storegade, Ramsherred, Karpedam, Jørgensgård og Reberbanen. Hertil kom flere stikledninger i de tilstødende sidegader. Tilslutningsomkostningerne var beregnet til ca. 3.000 kr. for et én-familieshus, og hele projektet blev anslået til at ville koste 1,8 millioner kroner.

En forudsætning for at påbegynde driften var dog, at der fra starten blev tilsluttet mindst 150 ejendomme med et samlet forbrug på 4 millioner kilogramkalorier. Denne betingelse blev imidlertid hurtigt opfyldt. Medvirkende hertil var, at byrådet fra starten bakkede projektet op med en beslutning om, at lade de kommunale ejendomme blive tilsluttet fjernvarmecentralen.¹¹

I marts 1957 begyndte så »skyttegravstiden« i Aabenraa, som »Hejmdal« kaldte den. »Byens borgere«, skrev avisen, »vil mange år frem i tiden huske 1957 som det år, da der blev gravet kanaler i et stort antal af byens gader, og da det måneder igennem var meget vanskeligt at færdes i biler eller på cykler i en stor del af staden«.¹² I september samme år var man nået så vidt, at det varme vand fra fjernvarmecentralens to kedler kunne begynde at strømme ud gennem det 14 km lange ledningsnet til de omkring 130 andelshavere. Herved blev mange kedel- og brændselsrum gjort overflødige og løbesoden i skorstenene bragt til ophør. Samtidig blev det for adskillige af byens borgere nu også muligt at få varme og varmt vand hele året igennem.

Aabenraa var den første af de sønderjyske købstæder, som fik indført fjernvarme. I en af de mange taler ved indvielsen af det nye anlæg blev det i den forbindelse spået, at fjernvarme ville blive lige så selvfølgelig som el og gas. Det kom også til at slå til. Mens gassen var på retur i Aabenraa, tog brugen af den nye varmekilde et vældigt opsving og kom hurtigt til at fortrænge både kul- og oliefyrr. Ved udgangen af 1960 omfattede fjernvarmenettet således i det store og hele al sammenhængende bebyggelse inden for byens område med undtagelse af Rugkobbekvarteret. Få år efter var sidstnævnte også blevet tilsluttet. I 1970 var ledningsnettet vokset til 68 km og de tilsluttede anlæg til 1731. For at holde trit med efterspørgslen var der i mellemtiden blevet opført to

spidsbelastningscentraler ved Lindbjerg og Langrode, som i 1970 sammen med den gamle hovedcentral producerede knap 3 millioner kubikmeter varmt vand.¹³

Da var fjernvarmen også blevet den mest almindelige opvarmningsform i byen. Ifølge folke- og boligtællingen fra november 1970 blev således 3124 af byens boliger opvarmet med fjernvarme. 1639 boliger havde endnu oliefyr, 190 brugte fast brændsel, 33 elektrisk varme og 1 bolig gasvarme.¹⁴ I de følgende år fortsatte fjernvarmen sin sejrsgang og blev altdominerende.

Dagrenovationen

I et tillæg til byens sundhedsvedtægter var det i 1934 blevet bestemt, at bortkørsel af skrald og andet affald skulle ske i en lukket vogn. Samtidig blev det også understreget, at omhædling fra skarnkasse til vogn i blæsevejr skulle foretages med den størst mulige omhu.

Det kneb imidlertid med at efterleve disse forskrifter. I 1937 måtte overbetjent B. Tarning indberette til politimesteren, at bortkørslen af affaldet stadig var meget mangelfuld såvel i vedtægtsmæssig som i hygiejnisk henseende. De af kommunen autoriserede to vognmænd benyttede sig således endnu af åbne vogne, hvilket allerede havde medført bødestraf. Det sundhedsmæssigt uheldige i denne transportform gjorde sig ifølge Tarning særligt gældende ved omladning fra skarnkasse til vogn. Særlig i blæsevejr fløj papir og asker for alle vinde, »... og den gene det er for forbi passerende at passere en sådan skraldevogn, både med hensyn til støv og ilde lugt, behøver ikke nærmere beskrivelse«. Den eneste løsning på dette problem var ifølge Tarning, at kommunen anskaffede sig et tidssvarende vognmateriel. Til det formål havde den foretagsomme overbetjent selv henvendt sig til den lokale påhængsvognsfabrik »Dapa«, og bedt den fremkomme med tegning og overslag på en sådan skraldevogn med læsekasse. Dette tilbud med tegninger blev nu videregivet til politimesteren.

Tre år senere bar Tarnings anstrengelser frugt. Hans forslag blev taget til følge af kommunen, der den 1. oktober 1940 selv overtog dagrenovationen. Til dette formål blev der fra »Dapa« indkøbt to nye hestetrukne overdækkede skraldevogne med sidelemme. Således rustet klarede man byens affaldsproblemer i de følgende år under besættelsen.

I 1947 gik kommunen imidlertid skridtet videre ved at indføre det såkaldte vekseltøndesystem. For at undgå gener fra tømningen af skarnkasserne over i skraldevognene skulle grundejerne nu med det samme modtage en tom kasse i stedet for den fyldte. Sidstnævnte blev forsynet

Den hestetrukne overdækkede skraldevogn med dagrenovationen. (Foto Hist. Samlinger)

med et tætsluttende låg og kørt direkte ud på lossepladsen ved Tøndervej. Efter tømning blev kassen så skyllet og senere returneret til byen. Grundejerne skulle selv anskaffe den første skarnkasse, hvorimod vedligeholdelsen og fornyelsen heraf påhvilede kommunen. Afgiften for den ugentlige bortkørsel af dagrenovation blev samtidig sat til 44 kr. pr. skarnkasse om året. Arbejdet med at tømme de 1907 skarnkasser i byen blev dog efter udlicitering overdraget til vognmand Richard Blenner, der samtidig også skulle tage sig af natrenovationen.¹⁵

I 1957 var skarnkassernes antal vokset til ca. 3000. Det var måske derfor, at man igen opgav det mere omstændelige men også hygiejniske veksel-tøndesystem og vendte tilbage til den gammelkendte tømning af skarnkasserne over på en skraldevogn. Til det formål indkøbte vognmand Blenner i 1962 som en af de første i landsdelen en ny type lukket renovationsvogn, som gav mulighed for en hurtigere og mere renlig afhentning af affaldet. I denne renovationsvogn, der kunne rumme indholdet af 300 skarnkasser, blev affaldet med det samme formålet af nogle roterende jernstænger; endvidere blev kasserne også skyllet rene inden de blev sat på plads igen.¹⁶ Endelig gik man i 1970 på kommunens

foranledning et væsentligt skridt frem i hygiejnisk henseende ved overgang til papirsække.¹⁷

Fra »das« til »træk og slip«

Aabenraa var en foregangsby inden for såvel fjernvarmen som dagrenovationen; til gengæld kneb det mere med at finde en tilfredsstillende løsning på byens store spildevandsproblemer. Kommunen stod her over for to opgaver, der var nøje forbundet med hinanden – dels at få afskaffet »das'erne« og den dermed forbundne natrenovation, dels at få udbygget byens helt utilstrækkelige kloaksystem samt opført et dertil hørende rensningsanlæg.

Endnu ved Genforeningen var vandklosetter noget helt nyt i Aabenraa. I 1921 fandtes der kun 76 af dem i byen. I løbet af 1920erne og 1930erne blev vandklosetter dog hurtigt mere udbredte – især i nybyggeri, så deres antal i 1940 var vokset til 1583. Samtidig blev der gjort indhug i byens mange veltjente »das'er«. I den tilsvarende periode blev natrenovationsspandene herfra således reduceret fra 1221 til 797. Herved var forholdet mellem vandklosetter og spande i 1940 blevet 2:1. Det var som en kommentar hertil, at amtslæge M. Michelsen samme år skrev i sin medicinalberetning, at en netop vedtaget lov om støtte til boligsanering formentlig ville »... virke ansporende til en sundhedsmæssigt set ønskelig, yderligere nedbringelse af tøndesystemet, selv om det derved forbundne spild af gødningsstoffer nationaløkonomisk set nok må beklages«.¹⁸

Sundheden gik dog frem for nationaløkonomien i denne sag! Da der endnu i 1946 blev benyttet 698 natrenovationsspande fordelt på 391 ejendomme, søgte byrådet at fremme overgangen til vandklosetter ved at yde et tilskud hertil. I bestående ejendomme ville der således blive ydet 100 kr. i tilskud til installation af det første W.C. og 50 kr. pr. stk. for følgende W.C. i samme ejendom. Ved denne foranstaltning håbede byrådet, at antallet af renovationsspande ville aftage så meget, at kommunen tre år senere kunne skride til en fuldstændig afskaffelse af natrenovationskørslen inden for et kortere tidsrum.¹⁹ Det kom imidlertid til at gå anderledes.

Det var som nævnt hensynet til de hygiejniske forhold, der havde fået byrådet til at vedtage den nye tilskudsordning til W.C.'er. At det var nødvendigt, fremgik tydeligt af en malende beskrivelse af natrenovationsordningen, som politimester Agersted i 1936 havde sendt til sundhedsstyrelsen. Da proceduren forblev den samme i tiden efter 1945 skal skildringen heraf citeres i sin helhed:

Natrenovationsspandene tømmes i Vestergade under Besættelsen. Et tysk nazistisk orkester er på vej ind ved »Stadttheater«, mens en arbejder bærer to spande over til vognen. (Foto Hist. Samlinger)

»... I Aabenraa købstad er W.C.-systemet ikke gennemført overalt. Latrinen transporteres fra ejendommene om dagen i lukkede spande og føres til en særlig anstalt, der er beliggende ved offentlig vej på en mark i sydvestkanten af byen, hvor der tidligere ikke har været bebyggelse. Spandene køres på vogne ind i et stort træskur, hvor spandene tømmes ud i en aflang cementbeholder, hvor udtømmelserne blandes med tørvestrøelse, der opsuger den fugtighed, der ikke forinden gennem dræn er løbet til en aljebeholder. Efter ca. 14 dages forløb udkøres massen til en plads under åben himmel i umiddelbar nærhed af bygningen, hvor den

henligger til den afhentes af eventuelle købere. Udtømningen, bearbejdelsen m.v. medfører naturligt en stærk lugt, især om sommeren, og da skuret er forsynet med køreporte, der står åbne under arbejdet, er der rig adgang for fluer til gruben inde i bygningen som til beholdningen (»møddingen«) udenfor.²⁰

I vinteren 1947 nedbrændte den gamle renovationsanstalt ved Fuglsang. For at kunne tømme de frosne spande, var der blevet fyret kraftigt under dem, hvorved der var gået ild i hele anstalten. I stedet var kommunen nødt til samme år at opføre en ny renovationsanstalt ved Sønderskovvej, hvor der blev truffet aftale med en lokal landmand om at aflage gødningen.

I forbindelse med branden havde borgmester Buchreitz udtrykt håbet om, at begivenheden ville blive en spore for folk til at anskaffe sig et W.C. Trangen hertil var dog ikke særlig stor.²¹ Indgroede vaner og uden tvivl også økonomiske hensyn bevirkede, at det gik umådeligt trægt med at få afskaffet byens resterende »das'er«, der var koncentreret i den indre by. Kommunens tilskudsordning blev således ikke den store succes. Selv om W.C.'ernes antal i 1950 var vokset til 2643 var natrenovations-spandene kun blevet reduceret til 539. Ti år senere var dette tal sunket til 231. Samtidig måtte kommunens tilskudsordning til installation af W.C.-anlæg gang på gang forlænges. I løbet af 1960'erne svandt natrenovations-spandenes antal langsomt ind og var i 1969 faldet til 51. Det var dog først så sent som den 1. oktober 1974, at indehaverne af de sidste 20 »das'er« måtte kapitulere og gå over til »træk og slip«, da kommunen gjorde en ende på sagen ved at ophæve natrenovationsordningen.²²

Den gradvise overgang til vandklosetter løste dog ikke i sig selv Aabenraas spildevandsproblemer. I første omgang bevirkede det kun, at sorteper blev givet videre. Den stigende interesse for vandklosetter i mellemkrigsårene var således ikke blevet fulgt op med en tilsvarende udbygning af kloakledninger og rensningsanlæg. Nu som før blev spildevandet fra byens kloakker og septictanke ledet direkte ud i de åbne vandløb eller området omkring havnebassinet. Det tjente ikke, som amtslæge M. Michelsen diplomatisk udtrykte det i sin medicinalberetning for 1938, »... til forbedring af vandets renlighedstilstand og benyttelse til søbade i nærheden af udmundingerne«.²³

Den samme opfattelse havde også sundhedskommissionen. I 1939 henledte den magistratens opmærksomhed på det uheldige i, at vandløbene omkring byen i realiteten fungerede som åbne kloakrender. For at bøde på de sundhedsmæssige farer herfra foreslog kommissionen, at vandløbene i det mindste blev rørlagt. Kommunen svarede imidlertid tilbage, at økonomiske og tekniske hensyn bevirkede, at arbejdet hermed

måtte udskydes indtil videre. I mellemtiden brød krigen ud, byens befolkning øgedes og de sanitære forhold forblev lige dårlige. Resultatet var, at hele Aabenraas kloaksystem i 1945 var håbløst underdimensioneret, samt at spildevandet forblev så godt som urensset.

Det blev den under besættelsen tiltagende rotteplage, som kom til at give stødet til en bedring af forholdene. Den 24. september 1946 fremsendte sundhedskommissionen en redegørelse om rotteplagen til magistraten og skrev i den anledning, at »... forholdene må betegnes som sundhedsmæssigt ganske uforvarselige«. For at komme ondt til livs foreslog kommissionen, at de åbne vandløb omkring byen blev rørlagt hurtigst muligt. Imidlertid gik sundhedskommissionen et stort skridt videre ved samtidig også at henstille, at magistraten overvejede udarbejdelsen af en samlet kloakeringsplan for hele byen samt opførelsen af et moderne rensningsanlæg for alt spildevand i kommunen.²⁴

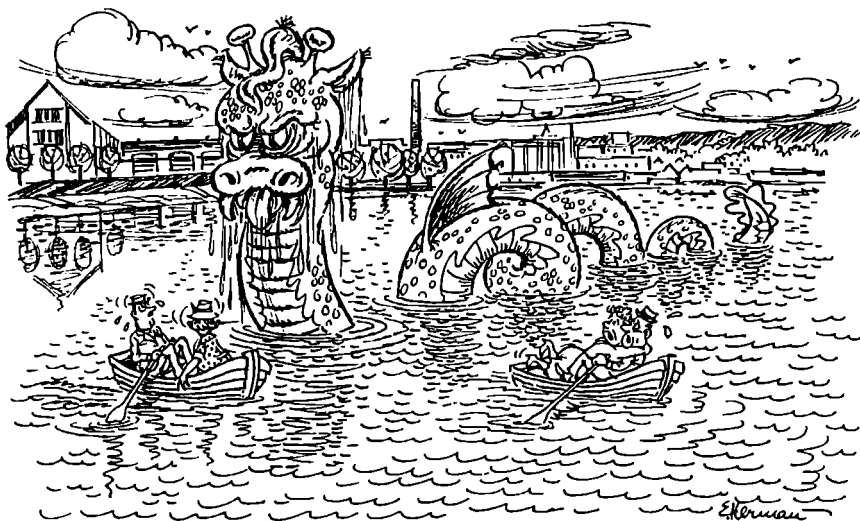
Da borgmester Buchreitz tre dage senere under et byrådsmøde fremkom med en redegørelse om de hygiejniske forhold i byen, havde han taget sundhedskommissionens skrivelse ad notam. Selv om borgmesteren ikke mente, at kloaksystemet var så miserabelt, som det ofte fik skyld for, var han fuldt ud klar over, at forbedringer var hårdt tiltrængte. Han foreslog derfor anskaffelsen af et nyt pumpeanlæg, udarbejdelsen af en samlet kloakplan samt projektering af et rensningsanlæg.²⁵

Kommunen red dog ikke samme dag som den sadlede. Forbedringen af byens kloaksystem blev yderst langsommelig og kom til at strække sig over næsten 25 år. Et symptom herpå var det, at sundhedskommissionens skrivelse om kloakforholdene fra september 1946 først officielt blev besvaret af magistraten i april 1948. Byens vise fædre meddelte her, at projekteringen af den ønskede kloakplan ville blive påbegyndt »snarest muligt og antagelig allerede i indeværende forår«. Da det ikke var muligt på forhånd at fastsætte rørenes dimensioner og økonomiske hensyn også talte for en udsættelse, måtte spørgsmålet om en rørlægning af vandløbene dog udskydes indtil den samlede kloakplan var blevet udarbejdet.²⁶

Det kom imidlertid til at trække ud. Kortlægningen af det gamle kloaknet, forhandlinger med de centrale myndigheder, utallige målinger og beregninger samt det forhold, at arbejdet blev udført af skiftende ingeniører på stadsingeniørkontoret bevirkede, at stadsingeniør S. E. Gundestrup først i 1960 kunne forelægge byrådet et skitseprojekt til byens samlede kloakering. Som baggrund for projektet skrev han, at »... de nuværende kloakeringsforhold er meget primitive. I de ældre bebyggede områder ledes spildevandet gennem septictanke – der oftest er uden betydning, fordi de er fyldt med slam – til kloakledninger, der

Hvad man kan komme ud for i AABENRAA

Aabenraa byråd har drøftet en alarmerende melding fra badende skolebørn, som ud fra badestranden ved Flensborgvej hævder at have fundet både igler og blødsugere. Buchreitz mente at vide, at endnu frygteligere væsener var konstateret i badevandet, og borgmesteren lovede omgående at iværksætte en undersøgelse.

— Gud, hvor blev jeg forskrækket! Jeg troede først, det var din mor, Aulalis . . .

Badevandets kvalitet var som følge af kloakudløbene i mange år et ømtåleligt emne i Aabenraa. Kilde: »æ Rummelpot« 1962.

udmunder i vandløb eller fjorden. I områder, der er bebygget i de senere år, ledes spildevandet til trix-rensningsanlæg, der oprenses ved kommunens foranstaltning; i disse områder er forureningen derfor af mindre omfang. Spildevandet for en del af området mellem Nyhavn og H. P. Hanssensgade føres til en pumpestation ved Kilen, hvorfra det ledes ud i havnebassinet«.

For at undgå en fortsat forurening af vandløbene og fjorden skulle alle kloakudløb afbrydes. I stedet skulle der udføres nye afskærende kloakledninger, der opsamlede spildevandet og førte det videre til et centralt rensningsanlæg. Samtidig skulle en del af kommunens vandløb også omlægges eller rørlægges.

Skitseprojektet blev vedtaget af byrådet. Det følgende år måtte det imidlertid revideres, da planerne om at placere rensningsanlægget ved siden af Brundlund Slot stødte på modstand hos Det særlige Bygningssyn. Hertil kom, at det udsete areal var for lille. I stedet blev det besluttet at placere rensningsanlægget syd for Tøndervej ved Stegholt.

I 1963 godkendte byrådet detailprojektet til den endelige kloakering og visse afvandingsarbejder. Herpå kunne det egentlige arbejde med at forny byens kloaksystem langt om længe tage sin begyndelse. Det kom til at strække sig over de følgende 12 år.²⁷ Inden man var nået så vidt, kunne formanden for Teknisk Udvalg, Dycke Hoff, dog i 1967 ved et

Aftøbsledningen fra rensningsanlægget nedsænkes i fjorden. (Foto Hist. Samlinger)

tryk på en knap tage det nye rensningsanlæg i brug. Det var udført som et mekanisk bundfældningsanlæg, hvorfra spildevandet igennem en rørledning blev ført 800 meter ud fra kysten til ca. 10 meters vanddybde. De oprindelige planer om også at lade spildevandet gennemgå en biologisk rensning var derimod blevet skrinlagt.

Til at begynde med var det kun en del af Tøndervejskvarteret, som var blevet tilsluttet rensningsanlægget. Det var på denne baggrund, at »Hejmdal« skrev, at man foreløbig ikke mærkede meget til de nye forhold, »... men forhåbentlig vil det efterhånden være med til at skabe renere vand i fjorden, ligesom de mange stinkende åbne kloakløb i byen vil forsvinde«. ²⁸ Det skete også. Herved var et i hygiejnisk henseende sort kapitel i byens historie endelig blevet afsluttet.

9. Trafikken til lands, til vands og i luften

Biler og andre køretøjer

Ved udbruddet af den 2. verdenskrig i 1939 var der i Aabenraa ialt 555 motorkøretøjer, som fordelte sig på 379 personbiler, droscher og rutebiler, 139 vare- og lastbiler samt 37 motorcykler.¹ Besættelsen af Danmark i 1940 bevirkede imidlertid, at privatbilismen hurtigt gik i stå. I de følgende fem år kom de fleste af byens biler og motorcykler derfor til at stå uvirksomme hen i garager, udhuse og skure. I stedet måtte borgerne, i den udstrækning det nu var muligt, betjene sig af cykel, rutebil, hestevogn og tog – eller apostlenes heste.

Efter befrielsen i maj 1945 begyndte hjulene så småt at komme igang igen. I september samme år var 200 af byens biler blevet indregistreret, men statslige restriktioner, benzinmangel og endog mangel på nummerplader lagde endnu i nogle år en dæmper på udfoldelsesmulighederne.² Lysten til at køre bil eller motorcykel var imidlertid stor. Mens der før krigen blev udstedt ca. 30 kørekort om måneden i Aabenraa politikreds var tallet i marts 1947 vokset til 40 og steg i april til ikke mindre end 101. Fire år senere var tallet inklusiv fornyelser steget til 365 kørekort på kun to måneder. Det var derfor med god grund, at »Hejmdal« i den forbindelse kunne konstatere, at »... alle mennesker vil lære at køre et eller andet motorkøretøj«.³

Denne lyst til selv at køre satte sig også efterhånden spor i byens bilpark. Som det fremgår af tabel 7 var man ved udgangen af 1955 nået op på 560 personbiler og 200 motorcykler. Så begyndte det at gå stærkt. Mens antallet af motorcykler stagnerede og gik tilbage, steg antallet af biler hurtigt. Ved udgangen af 1958 var der over 800 personbiler i byen – i 1965 var dette tal tredoblet. Hvis man sammenligner disse tal med byens befolkningstal, bliver væksten i motoriseringen endnu mere tydelig. Mens der i Aabenraa i 1950 kun var én bil for hver 41 indbyggere, var der i 1965 én bil for hver 6–7 indbyggere.

Som følge af en ændring af optællingsmetoderne i Danmarks Statistik kender man for de følgende år kun antallet af motorkøretøjer i hele Aabenraa politikreds. Hvis man imidlertid sammenholder den hidtidige

Efterhånden begyndte lastbilerne også at fortrænge hestevognene inden for tømrerhandelen. Her er »Cimbria«s vognpark opmarcheret til fotografering i 1958. (Foto udlånt af K. Skifter Andersen).

fordeling af motorkøretøjer mellem byen og landkommunerne, kan det med sikkerhed siges, at antallet af personbiler i Aabenraa ved udgangen af 1970 i hvert fald var vokset til over 3000. Hermed var bilen for alvor blevet en del af aabenraaernes hverdag. Et udslag heraf var også de mange benzinstationer, som efterhånden skød op og især flankerede hovedvejen gennem byen langs H. P. Hanssensgade og Kystvejen.

Det var først og fremmest velstandsstigningen fra midten af 1950erne, der var årsag til den voksende motorisering. Sidstnævnte var uden tvivl også baggrunden for, at mange sadlede om fra motorcykel til bil. Til gengæld vandt to nye former for køretøjer indpas i Aabenraa: knallerter og scooteren.

Ved udgangen af 1950 var der 34 knallerter i byen.⁴ Året efter blev der stiftet en knallertklub for Aabenraa by og amt, der havde til formål at varetage medlemmernes interesser over for myndighederne, give undervisning i motorpasning samt arrangere udflugter.⁵ Da det få år senere

Tabel 7. Motorkøretøjer i Aabenraa 1939–70.

år ¹⁾	person- biler	hyrevog- ne m.m.	rute- biler	brand- og sygebiler	last- og varebiler	motor- cykler
1939	379 ²⁾				139	37
1945 ³⁾	ca. 200					
1950	320	14	27	5	231	82
1955	560	35	39		383	200
1960	1112	60	27	7	547	223
1965	2230	36	23	7	871	157
1970	over 3000 ⁴⁾					

Kilde: Danmarks Statistik: Statistiske Meddelelser. Diverse årgange.

1) Opgørelsen er hvor intet andet er bemærket foretaget på årets sidste dag. 2) Tallet er incl. hyrevogne og busser. 3) september 1945 efter »Hejmdal« 6/9 1945. 4) Vedr. dette tal se teksten.

NIMBUS UDEN FØRER

Aabenraa Motorcentral
Storegade 34. Aabenraa. Telf. 3853.

Hejmdal 1950

ikke længere var påkrævet at tage kørekort til knallert, steg antallet af disse køretøjer kraftigt. Hyppige klager fra beboerne i den indre by over larmen fra de to-hjulede viste, at knallerten da var begyndt at leve op til sit navn. Mere stilfærdig i bybilledet var det andet nymodens køretøj, scooteren. Lige som det var tilfældet med knallertkørerne, sluttede scooterkørerne i Aabenraa sig sammen i en klub, der i 1965 endda var vært for et internationalt Vespa-rally på ringriderpladsen med deltagelse fra hele Europa.⁶

Som det fremgår af tabel 7 steg også antallet af last- og varebiler stærkt i tiden efter 1945. Denne motorisering af byens varetransport fortrængte efterhånden helt en anden kendt transportform i gadebilledet nemlig hestekøretøjet. Det var intet mindre end en trafikal revolution. Lige siden Aabenraas opståen havde hest og vogn gennem århundreder klaret byens interne transportbehov. Fremkomsten af jernbanerne havde ikke rokket ved dette forhold. Bilernes vækst i 1920'erne og 1930'erne var nok begyndt at true den gamle orden, men under krigen havde hestekøretøjerne oplevet en renæssance. Endnu i 1946 blev f.eks. fragtruterne fra Aabenraa til Varnæs, Felsted og Løjtland betjent med hestekøretøjer, men det kom snart til at gå anderledes.⁷

I 1954 noterede den lokale avis sig, at det efterhånden var blevet »... lidt af et særsyn at møde et hestekøretøj på gaderne, i hvert fald i den indre by; på havnen derimod anvendes hestekøretøjer meget, især ved losning fra skib til pakhus, og når flere af byens vognmænd stadig holder heste, er det formentlig ikke alene fordi de har en god klat tilovers for deres dyr, men også fordi det kan svare sig«.⁸

Det kunne det imidlertid ikke i det lange løb. Byens mælkehandlere

gik efterhånden over til mælkebiler og sådan gik det også med vognmændene. Et kendt indslag i byens gader var i den forbindelse den populære vognmand Julle, der også var kendt under navnet »Julle med æ heest«, men en dag holdt han også op. I 1963 var der således kun fire mand tilbage, der endnu holdt fast ved den enlige hestekraft – to vognmænd, en mælkemand og en gartner.⁹ Da var de firebenede forlængst blevet et særsyn i trafikken.

Det sure med det søde – bilismens problemer

Den voksende motorisering var ikke uden problemer. I takt med det øgede antal biler og motorcykler steg også antallet af færdselsuheld, men det var dog ikke et specielt Aabenraa fænomen.¹⁰ Mere problematisk for byen var det, at de smalle gader ofte virkede som en flaskehals for de mange bilister med ærinde på hovedgaden eller de tilstødende sidegader. Man forsøgte sig med ensretning af trafikken og parkeringsforbud, men det var ikke nok til at løse problemerne. Hertil kom den stærkt stigende trafik på hovedvejen gennem byen. Den gjorde ikke kun livet surt for cyklisterne på H. P. Hanssensgade og Skibbroen, men adskilte i perioder bogstaveligt talt også byen fra havnen ved et bredt bånd af biler på gennemfart.

En trafikanalyse i 1959 viste, at i størstedelen af året var hovedparten af trafikken på indfaldsvejene Aabenraa-trafik med ærinde i byen. I sommermånederne ændrede billedet sig imidlertid. Her blev den gennemgående trafik dominerende og voksede til det tredobbelte. Det var på denne baggrund, at det i Aabenraas dispositionsplan for 1962 blev konstateret, at den gennemkørende trafik gav anledning til en alvorlig konflikt mellem byens og de trafikerendes interesser. For byens vedkommende medførte det en ekstra trafikbelastning, som var særlig generende, fordi det enten drejede sig om hurtiggående eller tunge vogne. »I dag mærkes disse ulemper navnlig om sommeren, men den stigende biltrafik vil hurtigt gøre generne til en permanent foreteelse.«¹¹

Det skulle hurtigt vise sig, at denne forudsigtelse kom til at holde stik. Nye færdselstællinger på indfaldsvejene til Aabenraa i 1968 viste, at trafikken i årene mellem 1959–1968 var steget fra 2,5 til 5 gange afhængig af hvilken indfaldsvej det drejede sig om – en ganske betragtelig stigning.¹²

Det var på denne baggrund, at en af byens lokalpolitikere, formanden for teknisk udvalg Dycke Hoff, i 1968 i forbindelse med indførelsen af den nye gågade fremkom med en advarsel. I et læserbrev i »Hejmdal« skrev han bl.a.:

En »invasion« af biler på parkeringspladserne ved Madevej omkring 1970. (Foto Hist. Samlinger)

»Bilen har maset sig ind i vore byer. Da bilen kom frem, var det først og fremmest et fremmedelement i bymiljøet, men når den alligevel fik indpas, må forklaringen være, at man ikke vidste, hvad man skulle gøre af dette køretøj, og ingen kunne ane, hvorledes bilismen i løbet af årtier ville svulme op. Bilen gled ind i bybilledet, ind i en struktur der var beregnet til fodgængere og hestevogne. Bilen blev accepteret ligesom fuglemoderen accepterer gøgcungens tilværelse i reden. Men ungen blev kæmpemæssig, dominerende og tyrannisk og tilranede sig efterhånden al plads. Sådan er det gået med bilen og byen. Bilerne har simpelthen overtaget gaderne og levner kun smalle strimler til fodgængerne, der må færdes inde langs med husene.

Og således er det også gået i vor lille by. Bilerne havde overtaget magten i hovedgaden og tilstødende gader, der blev kørt alt for hurtigt efter forholdene, og det gør der stadigvæk i hovedgaden. ... Vi må ikke glemme, at vi skal være herre over bilerne – og ikke omvendt. Det eneste praktiske svar på fremtidens udfordring vil være at rekonstruere vore byer. Det 20. århundredes transport med moderne køretøjer kræver nye

vejnet i selve byerne. Og hvor gamle gadenet ikke længere kan hamle op med den tætte motortrafik, må de igen gøres til rolige servicegader for boliger, butikker og småvirksomheder«. ¹³

Et led i en sådan »rekonstruktion« var indførelsen af gågaden, der vil blive nærmere omtalt i det følgende kapitel. Behovet for beskyttelse mod biltrafikken fik imidlertid også kommunen til at gå nye veje ved planlægningen af fremtidens boligområder. I den reviderede dispositionsplan fra 1968 om vej- og trafikforholdene udtaltes det således, at fremtidens mange biler ville blive en plage for beboerne langs vejene. Derfor var det ikke længere nok at afgrænse kørebanen med en kantsten. Der måtte i stedet ske en differentiering af selve trafikårenerne, så at henholdsvis biler og fodgængere og cyklister kunne holdes adskilt fra hinanden. ¹⁴ Disse principper blev i 1970'erne sat i højsædet ved skabelsen af det nye store boligområde på Høje Kolstrup.

Bybus og rutebiler

For de mange, som ikke rådede over eget motorkøretøj, var bybussen og rutebilen uundværlige transportmidler, der bandt byen sammen og sikrede forbindelsen til oplandet. Mens rutebilen var et kendt indslag i Aabenraas trafik, var bybussen imidlertid af nyere dato.

Efterhånden som Aabenraa voksede, og de nye bebyggelser langs bl.a. Tøndervej og Haderslevvej kom til at ligge langt fra centrum, blev savnet af en bybus føleligt. I 1947 henvendte borgmesteren sig til det i 1925 stiftede Aabenraa Automobilselskab, der varetog en væsentlig del af byens rutebilforbindelser, og opfordrede det til at påtage sig opgaven. ¹⁵ Selskabet besvarede henvendelsen positivt, og efter at byrådet havde godkendt den nye ordning, påbegyndtes kørslen den 7. november samme år. Der kørtes 13 dobbeltture om dagen med en 21-personers bus på strækningen fra Cecilieyst og Farversmøllevej over rutebilstationen til banegården. Der var ialt 12 stoppesteder – 7 faste og 5 »løse«. ¹⁶

Det nye initiativ blev hilst velkommen af borgerne og blev da også publikumsmæssigt en succes. Et mindre underskud i prøveåret fik imidlertid Automobilselskabet til at barbere køreplanen kraftigt, så den i 1949 kom ned på 8 dobbeltture daglig og ingen kørsel i hele juni måned. ¹⁷ Det afstedkom et ramaskrig hos byens borgere. I to breve til byrådet og amtsfuldmægtig J. P. Caspersen gav formanden for Aabenraa Andelsboligforening Jørgen Stave udtryk for kritikken. »Bussen kan ikke anvendes af skolebørnene om morgenen«, skrev Stave, »er uanvendelig for folk, der ønsker at benytte den som befordringsmiddel til og fra arbejdsplads inde i byen, er kun anvendelig den ene vej om eftermiddag«.

»Heine Bybus« foran sin bus.
(Foto Hist. Samlinger)

gen. Bybussen går ikke ofte nok, siges der. En bybus skal gå hele tiden osv. ... Man ønsker den første køreplan igen i forbedret form. Fra enkelte sider er udtalt et ønske om, at bussen kom til at gå op ad Nr. Chaussé [Haderslevvej] helt op til arkivet. Mange siger nu, at de ikke kan bruge bussen, således som turene ligger nu ...«. ¹⁸

At det ikke var tomme ord afspejlede sig tydeligt i passagertallene. Mens der i 1948 havde været ca. 82.000 passagerer med bybussen, var dette tal i 1949 faldet til 36.000. Det gjorde ikke rentabiliteten bedre. Selv om Automobilselskabet på byrådets foranledning omlagde ruten og indsatte en ekstra dobbeltur, ønskede det derfor ikke at forestå driften af bybussen længere end frem til udgangen af første kvartal 1950. ¹⁹

På Aabenraa Automobilselskabs generalforsamling i februar samme år havde borgmester Georg Buchreitz omend for døve øren givet udtryk for den mening, at en hyppigere kørsel var vejen frem for bybussen. ²⁰ Det skulle hurtigt komme til at holde stik. Da vognmand Heinrich Schmidt den 1. april 1950 overtog koncessionen på egen regning og risiko, blev bybussen en succes. Hans recept var en længere rute, 13–14 dobbeltture om dagen samt 23 faste stoppesteder. Allerede året efter måtte han indsætte en større bus med bagperron og flere ståpladser, og i de følgende år blev antallet af ture udvidet flere gange. ²¹

Passagertallet steg da også tilsvarende. Mens det gennemsnitlige passagertal i 1948 havde ligget på ca. 245 pr. dag havde det i 1954 følgende fordeling på ugens dage: søndage 557 og hverdage 341 personer daglig. I 1963 svingede det sidstnævnte tal på mellem 400–700 passagerer. Derimod var billetpriserne stabile – i hvert fald i begyndelsen. Ved indførelsen af bybussen i 1947 kostede en enkelt voksenbillet 35 øre. I 1955 steg den til 40 øre. ²²

Bag det voksende passagertal lå også en påskønnelse af den gode service, »Heine bybus« – som Heinrich Schmidt hurtigt blev kaldt – ydede sine kunder. Den blev flere gange prist i »Æ Rummelpot« både på vers og i prosa. I en af disse artikler om »æ bussemand i Aftenraa« skrev »Æ Rummelpot« bl.a.: »Skulle der igen holdes afstemning om, hvem der er Aabenraas populæreste borger, ville det denne gang hverken blive Fink, Buchreitz, Gjelstrup eller Hammerich, men ganske afgjort »Heine bybus«. Ingen kender byen og dens borgere bedre end han, og ingen er som han til hjælp for dem på deres daglige vej gennem livet«. Herpå fulgte så en opregning af Heinrich Schmidts fortjenester. ²³

I 1964 opgav han sin vognmandsforretning og solgte den til Peter Beck. Med nyt materiel, 20 dobbeltture på ruten fra Tøndervej til Haderslevvej og to busser i stadig drift fortsatte han i det gode spor, som Heinrich Schmidt havde lagt. ²⁴

Ny
bybus-køreplan
træder i kraft 15. oktober.
Se tavlerne eller forlæng køreplanen
H. Schmidt, telf. 3721.

Hejmdal 1950

Mens bybussen gjorde det lettere at komme fra den ene ende af byen til den anden, sikrede rutebilerne i efterkrigstiden som før forbindelsen til oplandet og de nærmeste købstæder. I 1939 eksisterede der 13 ruter, som enten udgik fra eller kørte til Aabenraa. De blev drevet af henholdsvis Aabenraa Automobilselskab, DSB og nogle private koncessionsindehavere.²⁵

Under krigen blev rutebildriften nok reduceret men ikke indstillet. Man klarede sig igennem på bedste beskub med gasgeneratorer. Den manglende udskiftning af materiellet, tvungen kørsel for værnemagten og til sidst en mere hæderkronet indsats i Røde Kors tjeneste ved evakueringen af de mange fanger fra tyske koncentrationslejre bevirkede imidlertid, at vognparken kom i en sørgelig forfatning. Ved udgangen af 1945 var kun 10 af Aabenraa Automobilselskabs 19 rutebiler køreklare. Derfor havde selskabet i dette år kun været i stand til at gennemføre 30% af den normale kørsel i 1939. I februar 1946 var man nået op på 50% af den normale kørsel, men benzinrationering og ikke mindst dækmangel bevirkede, at der endnu kom til at gå nogen tid, inden man nåede op på fuld kapacitet.²⁶

Af de 13 ruter fra før krigen eksisterede der i 1946 ialt 12 rutebillinjer med forbindelse til eller fra Aabenraa.²⁷ Tre år senere var tallet vokset til 17, hvoraf Aabenraa Automobilselskab drev de 9, DSB 3 og private vognmænd 5 ruter.²⁸ Det kneb imidlertid med at få lov til at oprette flere. På Automobilselskabets generalforsamling klagede direktør Hans Johansen således samme år over, at »... her i Aabenraa amt er stillingen jo nærmest at sammenligne med en indeklemt husmand, idet vi på den ene side har statsbanerne med eneret på alle kørsler i Sønderborg amt. På den anden side Haderslev Rutebilselskab med eneret på alle kørsler i det store Haderslev amt«.

Behovet var dog stort set dækket, og i resten af den her behandlede periode forblev antallet af rutebillinjer næsten uforandret. I 1967 eksisterede der 16 ruter med forbindelse til Padborg, Gråsten, Kollund, Løgumkloster-Bredbro, Sønderborg, Toftlund og Tønder – alle drevet af Aabenraa Automobilselskab. Hertil kom DSB med forbindelser til Esbjerg, Flensborg-Padborg, Haderslev, Sønderborg og Rødekro, samt private ruter til Løjt, Ravsted, Skærbæk og Tinglev.²⁹

I 1939 havde Aabenraa Automobilselskab befordret 255.000 personer – i 1945 var dette tal sunket til 167.500 rejsende.³⁰ Til trods for de store vanskeligheder i de første efterkrigsår steg passagertallet imidlertid stærkt. I 1950 havde selskabet rundet en halv million rejsende og toppede to år senere med 604.000 passagerer. Fra da af gik det langsomt den anden vej. I 1969 var man nede på 406.000 rejsende, og i midten af

Til erstatning af det nedslidte vognmateriel erhvervede Aabenraa Automobilselskab A/S i 1947 to stk. A.E.C. Omnibusser – Regal Mark II, som blev indsat på Aabenraa–Sønderborg ruten. (Foto udlånt af K. Skifter Andersen)

1970erne nærmede tallet sig de 300.000.³¹ I samme takt blev også antallet af rutebiler indskrænket. Mens man i 1951 rådede over 25 rutebiler, havde selskabet i 1969 kun 14 tilbage.³² Det var konkurrencen fra den voksende privatbilisme, der her havde gjort et klart indhug i den kollektive trafik.

Efter at benzin- og dæksituationen var begyndt at lysne i slutningen af 1940erne, så også søndagskørslen kunne genoptages, foregik rutebiltrafikken til og fra Aabenraa uden de store problemer. Det hørte således til undtagelsen, da 126 beboere i Løjt kommune i 1953 klagede over, at de på grund af vognmandens vægring mod at køre den sædvanlige vej, der var under reparation, ikke kunne komme til Aabenraa. Efter indgriben fra amtets trafikudvalg løstes problemet dog hurtigt.³³

Upraktisk var det imidlertid, da DSB i 1955 ved indsættelsen af de første rutebiler mellem Rødekro og Aabenraa lod disse få endestation ved byens jernbanestation. Rejsende der kom fra eller skulle videre til rutebilstationen måtte så hanke op i kufferterne og gå det mellemliggen-

de stykke vej. Først i 1963 erkendte Ministeriet for Offentlige Arbejder det uholdbare i denne ordning, og DSB-busserne fik lov til at køre videre til rutebilstationen.³⁴

Kampen om rutebilstationen

Mens rutebildriften i sig selv ikke påkaldte den store opmærksomhed, blev rutebilstationens placering derimod i årene mellem 1959–61 et stridens æble, der fik bølgerne til at gå højt og gav den lokale presse kronede dage.

I 1950 havde Aabenraa Automobilselskab, der ejede rutebilstationen, udvidet faciliteterne med et nyt garagekompleks.³⁵ På generalforsamlingen tre år senere luftede direktør Mathias Mortensen på selskabets vegne tanken om også at udvide den gamle rutebilstation, der oprindeligt var bygget som amtsbanegård, med en ny ventesal. Det fik borgmester Gjelstrup til at foreslå, at selskabet i stedet nedrev den gamle bygning og byggede en ny et andet sted. Planerne om en udvidelse af hovedvejen gennem byen talte for en sådan løsning. Denne mulighed blev dog afvist af selskabet, og der skete fortløbende ikke videre i sagen.³⁶

Få år senere blev spørgsmålet imidlertid aktuelt. I et forslag fra byplanudvalget om ændringer og tilføjelser til dispositionsplanen udtaltes det således i 1957, at »... H. P. Hanssensgades ændrede vejføring medfører, at rutebilstationen skal flyttes; der er dog plads på det resterende areal til opførelse af en ny bygning for rutebilstationen«. ³⁷ Med hensyn til den sidstnævnte passus ændrede byrådet dog hurtigt opfattelse.

Da den påtænkte udvidelse af hovedvejen kort tid efter blev en realitet, tog debatten om rutebilstationens fremtidige placering fart. På et byplanmøde i januar 1959 i Handesstandsforeningen blev de forskellige standpunkter trukket op. På et forslag fra købmand Lorenz Hansen om at flytte rutebilstationen hen på arealet foran jernbanestationen svarede direktør Mathias Mortensen, at rutebilstationen »... ligger i centrum, og man skal ikke føre den hen i en afkrog!«. Borgmester Erik Jessen oplyste i den forbindelse, at byplanudvalget kunne tænke sig en placering af den nye rutebilstation på den vestlige side af H. P. Hanssensgade enten ved Madevejen eller ved teateret. Det syntes direktør Mortensen dog ikke var en god ide, da en flytning af rutebilstationen ville koste mange penge. I stedet burde den blive, hvor den var.³⁸

Interessen kom hurtigt til at samle sig omkring to løsningsforslag. Enten skulle rutebilstationen forblive på det oprindelige stationsareal, eller også skulle den flyttes over på den vestlige side af H. P. Hanssensga-

*Den gamle rutebilstation. (Foto
Hist. Samlinger)*

de ved Madevejen på det areal, der senere blev parkeringsplads. Byrådet var en ivrig talsmand for det sidstnævnte standpunkt. Hovedargumentet for denne placering var, at så behøvede de henvend 1500 passagerer, der daglig ankom med rutebil til rutebilstationen, ikke passere den stærkt trafikerede hovedvej A10.³⁹

Aabenraa Automobilselskab bestred på sin side, at trafikken på hovedvejen skulle være noget problem, og fastslog på generalforsamlingen i februar 1959, at selskabet ville holde fast ved den hidtidige placering. Selv om rutebilstationen mistede noget af sit areal ved udvidelsen af hovedvejen, mente man, at der var plads nok. Hertil kom, at den trafikale beliggenhed talte for den hidtidige placering, samt ikke mindst det faktum, at en flytning ville blive meget kostbar.⁴⁰

Hermed var de forskellige synspunkter låst fast. Hver af parterne holdt stejlt på sit, hvilket gav anledning til talrige læserbreve og indlæg i den lokale presse.⁴¹ I dette tovtrækkeri mellem kommunen og Automobilselskabet havde sidstnævnte dog fat i den lange ende. Det erkendte G. Buchreitz, da han i oktober 1959 på et møde i byens socialdemokratiske forening udtalte, at Aabenraa Automobilselskab stod på sin grundlovs-mæssige ret til at nægte en flytning af rutebilstationen, hvis den kunne

blive liggende uden at være i vejen for færdselen.⁴² Det var da også dette forhold, der fik byrådets udvalg for gader og veje til den 11. december samme år i en skrivelse til Automobilselskabet at vedgå, »... at der herefter næppe består nogen mulighed for at fremme byrådets ønske om en flytning af stationen, med mindre der fremkommer ændrede synspunkter fra selskabets side«. ⁴³

Det gjorde der ikke. Tværtimod havde Aabenraa Automobilselskab netop til byrådets ærgrelse nægtet at indtræde i et påtænkt udvalg til undersøgelse af rutebilstationens fremtidige placering.⁴⁴ Det bremsede de videre bestræbelser i denne retning.

Den et år lange strid nåede et højdepunkt på Automobilselskabets generalforsamling den 23. februar 1960, da et krav fra direktør Mathias Mortensen om, at selskabet skulle censurere pressereferaterne, medførte, at samtlige journalister straks udvandrede fra mødet. Begivenheden blev dagen efter slået stort op i de lokale aviser. På forsiden af »Hejmdal« kunne man således læse følgende overskrift: »En generalforsamling i Aabenraa uden borgmesteren og pressen! Det koncessionerede rutebilselskab forbeholdt sig censur på referaterne, hvorfor den samlede presse forlod mødet«. ⁴⁵

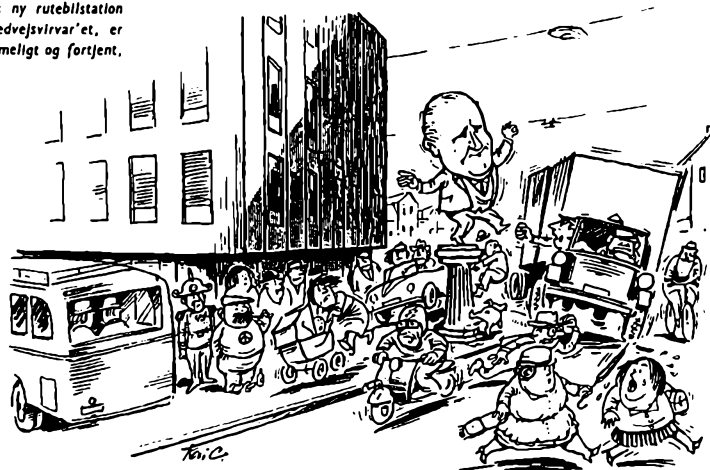
Selv forsvarede direktør Mathias Mortensen sig i et interview med »Jyllands-Posten« med, at selskabet var et privat foretagende, »... og man kan da ikke komme ind i en privat forsamling og så bagefter skrive, hvad man finder for godt«. Da selskabet kun gav 5% i udbytte og bestyrelsen arbejdede vederlagsfrit ville man ifølge direktøren ikke finde sig i kritik fra journalisters side.⁴⁶ Det slap selskabet da også for i den forstand, at der kom til at gå 8 år inden pressen igen deltog i en generalforsamling i Aabenraa Automobilselskab.⁴⁷

Årsagen til at borgmesteren, som nævnt i »Hejmdal«s overskrift, imod sædvane ikke deltog i den bevægede generalforsamling var den, at han ikke havde fået mulighed for at optræde på mødet som repræsentant for kommunens aktiepost i selskabet.⁴⁸ Et år senere måtte byrådet imidlertid resignere i kampen mod Automobilselskabet, da amtets trafikudvalg gav det medhold i, at rutebilstationen ikke behøvede at blive flyttet.⁴⁹ Dette udfald af sagen blev taget til efterretning af byrådet omend med beklagelse. Man måtte således »affinde sig«, som det hed i dispositionsplanen for 1962, med den hidtidige placering.⁵⁰

Efter at den gamle rutebilstation var revet ned, – en bygning om hvis udseende man ifølge Sigvard Skov måtte erkende ordets afmagt, rejste der sig en ny på det samme sted, blot lidt længere mod øst. Den var tegnet af den lokale arkitekt Arne Poulsen og fik, da den stod færdig i 1965, følgende ord med på vejen i »Æ Rummelpot«:

IKKE til at komme udenom!

Når engang Aabenraas ny rutebilstation står færdig midt i hovedvejsvirvar'et, er det ikke mere end rimeligt og fortjent, at direktør Mathias Mortensen rejses et varigt minde. Det kan ske som på tegningen med en statue af passende format, og så kan Europavejen slå en bue uden om mindesmærket. Det skal den jo alligevel, fordi Mortensen kun ville gå med til, at rutebilstationen flyttedes fem meter tilbage fra hovedvejen. Og der- ved blev det!

Kampen om rutebilstationens placering fik i 1964 denne kommentar med på vejen i »Æ Rum-melpot«.

»Så fik byen omsider sin nye rutebilstation – så moderne i linjerne, at man skulle tro, det var Max Louw og ikke vor egen Mathias Mortensen, der havde stået fadder til den! Naturligvis skulle også den nye rutebilcentral have en restaurant, både med cafeteria og selskabslokaler, men indvielsen var nær gået i vasken, fordi myndighederne fandt ud af, at der var for lavt til loftet i restauranten. Vor udsendte medarbejder kunne dog vende hjem med den beroligende bulletin, at selvom der er for lavt, kan den blive høj nok ...«.

Med disse ord sænkede freden sig atter over byens stormomsuste rutebilstation.

Tog og passagersejlad

Siden anlæggelsen af den sønderjyske længdebane på højderyggen i 1860erne havde det i Aabenraa været et varmt ønske engang lige som østkystbyerne i Nørrejylland at få en direkte nord-syd gående jernbaneforbindelse. Ved genforeningen i 1920 øjnede byens borgere en chance for tankens realisering, men forslag herom blev to år senere afvist af en sønderjysk jernbanekommission.

I 1942 gjorde Aabenraa sammen med Haderslev og Sønderborg en sidste kraftanstrengelse for at få staten til at bygge en østkystbane, som kunne forbinde dem direkte med den nørrejske hovedbane. Initiativet strandede imidlertid. Som et plaster på såret blev der i stedet samme år vedtaget en lov om at gøre jernbanelinjen Lunderskov-Tinglev tosporet. Udbygningen nåede dog aldrig længere end til Vamdrup. Aabenraa

forblev således lige som de andre sønderjyske købstæder i jernbanemæssig henseende et stedbarn.⁵¹ Den var derfor fortsat henvist til at bruge den 7 km lange, ensporede banestrækning til Rødekro, der som en navlestreng forbandt byen med landets overordnede jernbanenet. I modsætning til motorkøretøjerne gav denne lokale banelinje dog kun meget begrænsede rejsemuligheder. I de mange år, inden pendlingen mellem Aabenraa og Rødekro i takt med sidstnævntes vækst blev en daglig foreteelse, betjente jernbanen stort set kun fjerntrafikken.

Mens det i de første efterkrigsår kneb for rutebilerne med at genoptage driften i fuldt omfang, var toggangen mellem Aabenraa og Rødekro allerede i efteråret 1945 normaliseret så meget, at der kunne gennemføres 10 forbindelser daglig hver vej.⁵² Det var imidlertid kun en stakket frist. Ti år senere gik det den anden vej, da DSB i 1955 af besparelshensyn erstattede hovedparten af afgangene med rutebiler.⁵³ I 1962 gik man skridtet videre ved om hverdagen at lade hele persontrafikken mellem Aabenraa og Rødekro foregå med rutebil; det var kun på søn- og helligdagene, at nogle af turene fortsat blev betjent med en motorjernbanevogn. Samtidig blev de tre hidtidige gamle damplokomotiver erstattet af en dieselmaskine, hvilket også betød en reduktion af personalet. I pinsen samme år blev aabenraaerne så vidne til et vemodigt syn, da de to sidste damplokomotiver blev slæbt væk fra byen af deres mere moderne efterfølger og kørt til Padborg, der var sidste station inden op-hugningen.⁵⁴

Året efter blev banen til Rødekro også gjort 12 meter kortere, da fire rangerspor i den østlige ende af stationen i Aabenraa måtte afgive plads til udvidelsen af hovedvejen. »Det er vel i det hele taget et tidens tegn«, skrev »Hejmdal« i en kommentar hertil, »at baner må vige for veje«. ⁵⁵ Symptomatisk herfor var det også, at der blev puslet med tanker om at omdanne byens jernbane til en veteranbane, men det blev ikke til noget. Da Aabenraa-Rødekro banen kunne fejre sit 100-års jubilæum i 1968 fik den imidlertid sit veterantog – omend kun for en dag. 4000 personer benyttede lejligheden til at lade sig transportere frem og tilbage ad det gamle spor. Hermed blev det også i passagermæssig henseende en rekorddag for jernbanen. Det blev da heller ikke sidste gang, at et damplokomotiv kom til at gæste byen.⁵⁶

Skriften på væggen var dog tydelig nok. I 1971 blev persontogskørslen helt opgivet og erstattet af rutebiler.⁵⁷ Mens den voksende privatbilisme efterhånden havde trængt rutebilerne i defensiven, havde disse således nu til gengæld helt fortrængt persontogstrafikken mellem Aabenraa og Rødekro.

Derimod var der fortsat en livlig godstrafik til byen. Planer i 1949

Damplokomotiv 432 på skinnerne ved havnen i 1953. (Foto Hist. Samlinger)

om at forsyne de nye industriarealer langs Løgumklostervej med jernbanespor blev godt nok ikke realiseret. Til gengæld spillede jernbanen i hele den her behandlede periode en vigtig rolle for godstransporterne til havnen og bidrog hermed til at holde byens gamle søfartstraditioner i hævd.⁵⁸

I modsætning til den livlige fragtfart på havnen, der er behandlet i anden sammenhæng, indskrænkede persontrafikken ad søvejen sig imidlertid til et absolut minimum. Den eneste faste rute, der regelmæssigt medtog passagerer, var D.F.D.S.' skibsforbindelse til København, der i

DFDS
København/Aabenraa
 M/S »TRILLINGEN«
 Laster i København:
 Torsdag.
 Losser/laster i Aabenraa:
 Lørdag.
 Losser i København:
 Mandag.
 Alle oplysninger hos:
P. F. Cleemann
 Aabenraa - Tlf. 2 21 82
 — som også modtager
 anmeldelse af gods samt
 sælger billetter til DFDS'
 øvrige ruter.

Hejmdal 1968

en stor del af den her behandlede periode blev varetaget af m/s »Møen«. Det var dog først og fremmest en fragtrute og udgjorde med sine ialt 12 dækspladser ikke nogen trussel mod hverken tog eller biler. Det kan man heller ikke sige, at fjordbådene gjorde – og denne mulighed for at komme til søs eksisterede endda kun i en kort årrække.

I 1958 havde det nyoprettede rederi »I-S Kystlinjen«, bestående af bl.a. ingeniør Gunnar Petersen og den unge erhvervsrådssekretær P. Groth Bruun, genoptaget tidligere tiders fjordsejlad. Man lagde ud med to både, der besejlede ruten Aabenraa–Skarrev–Dyvig, og som på »store dage« kunne befordre mellem 150 og 200 passagerer. Et uheld med fjordbåden »Karen« det følgende år bevirkede imidlertid, at det blev søsterskibet »Kirsten« med plads til 70 passagerer, der fremover kom til at forestå sommerens ture til Dyvig. Det vedblev den med at gøre nogle år endnu, indtil fjordbådssejladsen igen ophørte.⁵⁹

Til gengæld mærkede Aabenraa i 1964 et pust af de populære og om sig gribende såkaldte »spritruiter«. I september åbnede Fjordredcriet således en ny sejlroute mellem Aabenraa og Egernførde, som med en ugentlig afgang blev betjent af passagerskibet »Gorch Foch«. I november skærpedes konkurrencen, da et andet rederi også begyndte at besejle de to byer endda med daglige afgange. Det bevirkede at Aabenraa havn kom til at opleve en trafik af passagerer som aldrig før.⁶⁰

Rejseeventyret var imidlertid af kort varighed. Ved årets udgang ophørte de to ruter til Egernførde. Da havde i løbet af få måneder henvend 11.000 mennesker fra Jylland og Fyn benyttet sig af tilbuddet om at kunne købe vin, spiritus og cigaretter til en billig pris. »Hejmdal« havde i den anledning opstillet et regnestykke, der viste, at passagerene havde ilandbragt ca. 2,2 millioner cigaretter, 8.250 liter spiritus og 11.000 liter vin. »Med de konkrete tal in mente«, skrev bladet, »forstår man godt de mange suk, tobaks- og vinhandlere i Aabenraa og Sønderjylland i det hele taget, har draget i den forløbne tid. Salget har været betydeligt under det normale«. ⁶¹

I Aabenraa blev det dog ikke kun ved succene hos tobaks- og vinhandlerne. De nye »spritruiter« gav også anledning til en del forargelse i byen over de mennesker, der benyttede ruterne. Den blev imidlertid imødegået af Handelsstandsforeningens formand Tage Fink, da han på foreningens generalforsamling det følgende år udtalte, at han ikke kunne tilslutte sig forargelsen, »... for når de danske myndigheder godkender en fjollet ordning, kan man dog ikke bebrejde befolkningen, at den benytter sig af denne ordning«. ⁶² Det var så sandt, som det var sagt.

Efter denne korte men hektiske opblussen af passagertrafikken på

havnen blev det igen fragtfarten, som helt kom til at dominere søfarten til og fra Aabenraa.

Flyvske drømme

Mens både motorkøretøjer, tog og skibe var gamle kendinge, der også i tiden før 1945 sikrede Aabenraas forbindelse med omverdenen, blev byens borgere – og her ikke mindst byrådet – ved krigens afslutning stærkt optaget af et andet befordringsmiddel, nemlig flyvemaskinen. Nok havde byen i årene før Genforeningen været hjemsted for en afdeling vandflyvere, men de havde kun været til militært brug. Efterhånden som flyvemaskinen i mellemkrigstiden også begyndte at finde anvendelse til passagertransport spirede tanken imidlertid om, at Aabenraa skulle få sin egen flyveplads og dermed blive centrum for den sønderjyske luftfart. I september 1942 begyndte byrådet at overveje mulighederne herfor, men sagen blev stillet i bero, da den tyske værnemagt påbegyndte anlæg af en flyveplads ved Skrydstrup. Foranlediget heraf forespurgte byrådet i oktober 1944 Statens Luftfartstilsyn om fremtidsplanerne for Skrydstrup efter krigen. Kort tid efter fik man det beroligende svar tilbage, at denne flyveplads næppe ville få nogen betydning som lufthavn for de sønderjyske købstæder, da den dels efter al sandsynlighed skulle anvendes til militært brug, og den dels lå for langt fra byerne.⁶³

Samme efterår tog en kreds af borgere i Aabenraa initiativ til at forberede landsdelens luftdåb efter krigen. Den 1. november 1944 blev der nedsat et udvalg til oprettelse af en flyveklub, som sammen med landets øvrige ca. 50 flyveklubber skulle virke under »Dansk Motorflyver Union«. Den 1. december blev der så afholdt stiftende generalforsamling på Folkehjem med stor deltagelse fra såvel byen som oplandet. Klubben startede med ca. 100 medlemmer og dette tal voksede kort tid efter til 160. Da krigen fortsat hindrede medlemmerne i selv at gå i luften, måtte klubben dog indtil videre nøjes med at arrangere teorikurser i flyvning samt afholde foredrag herom, men sammen med kommunen forberedte man sig på fremtiden.⁶⁴

På den efterfølgende generalforsamling i februar 1945 kunne klubbens formand ingeniør H. Weichel således oplyse, at der var udsigt til, at der efter krigen ville blive anlagt en stor lufthavn ved Aabenraa. Borgmester Holger Fink og stadsingeniøren var meget interesserede i planerne, og sidstnævnte havde allerede tegningerne færdige til en lufthavn med et areal på 56 hektar. Den skulle have fire landingsbaner i forskellige retninger, så den også kunne benyttes til natflyvning. Hvor lufthavnen

Dr. med. Laurids Abild. (Foto Hist. Samlinger)

skulle ligge, ville formanden ikke røbe, men pressen gættede rigtigt i, at man havde udset sig et område i nærheden af Rødekro.⁶⁵

Fire måneder senere vedtog byrådet da også at fremsende et udarbejdet projekt til en flyveplads vest for Rødekro til godkendelse hos Statens Luftfartstilsyn. Samtidig blev der indsendt et andragende til Arbejdsministeriet om godkendelse af planerne som beredskabsarbejde. Hele projektet blev anslået til at koste 1,7 millioner kr.⁶⁶ Herpå skete der ikke videre i sagen. Staten havde mere end nok at bruge penge på i de første efterkrigsår.

Det stoppede imidlertid ikke de foretagsomme aabenraaere. I januar 1947 købte Aabenraa Flyveklubs bestyrelse en ny 2-sædet KZ III maskine. Det gav blod på tanden. Den 18. juni samme år stiftedes »Sønderjyllands Flyveselskab A/S« Aabenraa. Det havde til formål at udvikle motorflyvningen i Sønderjylland ved en erhvervmæssig drift af flyvemaskiner til taxaflyvning, skoleflyvning, fragtflyvning m.m. 95 aktionærer havde tegnet sig for en samlet aktiekapital på 53.600 kr. Blandt disse havde Aabenraa kommune tegnet sig for et beløb på 5.000 kr. Denne kommunale interesse i foretagendet afspejlede sig da også i sammensætningen af selskabets bestyrelse. Som formand valgtes den flyveinteressede overlæge L. Abild, mens borgmester Georg Buchreitz blev næstformand. De øvrige medlemmer af bestyrelsen var direktørerne Jes Christensen og K. Skifter Andersen samt prokurist Povl C. Jensen. Fra Aabenraa Flyveklub overtog man den tidligere indkøbte flyvemaskine og afgav straks bestilling på en ny 4-sædet KZ VII maskine. Senere samme år købte selskabet også et areal ved Rødekro på 50 tdr. land med tilhørende hangar, som overlæge Abild hidtil havde benyttet som landingsbane.⁶⁷

Den 31. august 1947 kunne byens borgere samt magistraten med borgmesteren i spidsen så overvære indvielsen af flyvepladsen og herunder også dåben af selskabets første maskine. Begivenheden blev imidlertid noget af en fiasko. Til den lokale presses samt publikums store harme var det nemlig ikke som annonceret den nykårede »frøken Aabenraa«, der foretog dåben af flyvemaskinen, men formandens kone. Det afstedkom en større polemik i aviserne og kastede fra starten en skygge over det nye foretagende, som skulle vise sig at blive symptomatisk for den videre udvikling.⁶⁸

Trods en fortsat aktietegning viste flyveselskabets første årsregnskab i 1948 tydeligt, at investeringerne langt havde oversteg selskabets økonomiske formåen med gæld til følge. Værre var det, at indtjeningsmulighederne ved taxaflyvning og anden virksomhed var alt for små. Hertil kom en række uheldige dispositioner fra formandens side ved ledelsen

af selskabet, som ikke gjorde rentabiliteten endsiges omdømmet bedre. Det sidstnævnte forhold fik i marts 1948 borgmester Buchreitz til at smække med døren og bede om fritagelse for sit hverv som næstformand og bestyrelsesmedlem i selskabet. Det betød imidlertid ikke afslutningen på kommunens engagement i Sønderjyllands Flyveselskab – tværtimod.

Efter anmodning fra flyveselskabet besluttede byrådet ved årets udgang at støtte dets vaklende økonomi ved at købe landingsbanen i Rødekro og herpå stille den vederlagsfrit til rådighed for selskabet i foreløbig 10 år. Hermed var Aabenraa kommune ikke kun blevet ejer af en flyveplads men også nu for alvor blevet afhængig af flyveselskabets fremtidsmuligheder. I en skrivelse til indenrigsministeriet begrundede byrådet købet med »... den betydning, det vil have for kommunen at kunne få rådighed over en offentlig landingsplads for luftfartøjer i nærheden af byen«. ⁶⁹ I dispositionsplanen for 1949 skrev man da også håbe-fuldt, at den nyerhvervede flyveplads størrelse »... tilfredsstillere kravene til en offentlig landingsplads for dagflyvning«. Endvidere oplystes det, at kommunen havde erhvervet forkøbsret til de tilgrænsende arealer, så pladsen kunne udvides til en offentlig landingsplads for natflyvning. Endelig luftedes også tanken om at lave en ny landingsplads for sportsmaskiner og helikoptere i byens umiddelbare nærhed. ⁷⁰

Det var store visioner, men virkeligheden var imidlertid en anden. Trods salget af flyvepladsen til Aabenraa kommune skrantede Sønderjyllands Flyveselskab fortsat. På en ekstraordinær generalforsamling i november 1949 blev det klart, at der måtte skaffes yderligere kapital for at undgå en likvidation. Den eneste redningsplanke var her igen kommunen. ⁷¹

På generalforsamlingen havde borgmester Buchreitz udtalt, at han nødigt så selskabet gå nedentom og hjem. Han havde dog stillet sig skeptisk til tanken om, at byrådet ville bevilge 50.000 kr. til den påtænkte rekonstruktion. To dage senere ansøgte flyveselskabet ikke desto mindre byrådet om et rentefrit lån på 40.000 kr. samt et årligt tilskud på 2.000 kr. i fem år. Ønsket om at bevare den kommunale flyveplads i brugbar stand og hermed muligheden for at der en gang ad åre kunne blive skabt en rigtig lufthavn blev igen udslagsgivende for byrådets stillingtagen. Pengene blev bevilget, og kommunens interesse i foretagendet gav sig i 1950 atter udslag i, at den nyvalgte borgmester Gjelstrup blev udpeget til at repræsentere byrådet ved flyveselskabets generalforsamlinger. ⁷²

I 1951 blev byens landingsbane ved Rødekro godkendt som »grænse-lufthavn«. Det var imidlertid småt med trafikken på flyvepladsen, og det kneb med vedligeholdelsen. Gang på gang henvendte Statens Luftfartsvæsen sig til byrådet og klagede over, at højt græs, muldvarpeskud,

manglende faciliteter og endog græssende får gjorde landingsbanen uegnet til beflyvning med trussel om lukning til følge. Det var da også med et lettelsens suk, at kommunen i 1959 afhændede sin aktiepost i Sønderjyllands Flyveselskab, da selskabet indstillede sin virksomhed. To år senere blev flyvepladsen midlertidigt lukket, men kommunen ejede fortsat arealet ved Rødekro.⁷³

Erfaringerne fra de sidste 15 år kom da også i 1962 til at sætte sig spor i Aabenraas nye dispositionsplan. Her gentog man nok 1949-dispositionsplanens ord om flyvepladsen ved Rødekro men tilføjede klog af skade, at »... der er ingen grund til at tro, at luftfarten vil få nævneværdig trafikal betydning for Aabenraa«. ⁷⁴

Der kom dog ikke til at gå mange år, inden ønsket om en lufthavn ved Aabenraa igen trængte sig på. I 1964 blev der taget en flyveplads i brug ved Tønder, og samtidig var der planer fremme om at etablere ruteflyvning fra såvel Skrydstrup som Sønderborg. Det fik samme år Tage Fink til på Handelsstandsforeningens generalforsamling at beklage myndighedernes manglende interesse for provinsluftfarten. »For mig at se«, udtalte Fink, »tror jeg, at det ville være gavnligt, om man fra sønderjysk side kunne komme med en fællesindstilling om placering af en central, sønderjysk civilflyveplads, men det ligger vel desværre lidt tungt med at blive enige om denne placering. Er der så andet at gøre, end at Aabenraa finder en plads, der ikke ligger for nær den militære Skrydstrup flyveplads, og laver sin egen flyvestation«. Det ville ifølge Tage Fink ikke kun give mulighed for gode indenrigsflyveforbindelser men også ruter til udlandet. Denne tanke blev også støttet af borgmester Erik Jessen, der nævnte muligheden af, at Haderslev og Aabenraa kunne gå sammen om i fællesskab at bygge en lufthavn.⁷⁵ I 1964 blev spørgsmålet drøftet i byrådet, og i de følgende år var ønsket om en lufthavn et tilbagevendende emne på Handelsstandsforeningens generalforsamling.

I mellemtiden blev der i 1965 åbnet en flyverute mellem Sønderborg og København og året efter fulgte Skrydstrup trop med to daglige dobbeltture. Det kneb derfor for Erik Jessen med at få opbakning fra sine borgmesterkolleger i de tre andre købstæder, da han i 1967 foreslog en fælles henvendelse til det to år tidligere nedsatte Provinslufthavnsudvalg om placering af en statslufthavn ved Rødekro. På et sønderjysk amtmands- og borgmestermøde den 20. december 1967 i Tønder viste det sig, at synspunkterne var så forskellige, at der ikke kunne opnås enighed om en fælles tilkendegivelse. Det var især Sønderborgs borgmester Anders Andersen, der stillede sig afvisende over for Aabenraas ønsker. Et forslag om at de to byer gik sammen om en fælles lufthavn

kunne heller ikke vinde gehør i Sønderborg. Man enedes derfor om ikke at fremkomme med nogen udtalelse.⁷⁶

Det var således en ringe trøst, da Provinslufthavnsudvalget i 1968 barslede med sin betænkning og heri udtalte, at »... den i økonomisk henseende rigtigste løsning af problemerne omkring den sønderjyske ruteflyvning ville nok være at koncentrere denne på en lufthavn i Rødekro-området, idet en placering her vil give det største passagergrundlag. En forudsætning herfor ville det dog være, at rutetrafikken på flyvestation Skrydstrup og Sønderborg flyveplads samtidig indstilledes. Da det af de foretagne undersøgelser fremgår, at en Rødekro lufthavn først efter midten af 1970erne kan forventes at få et for en statslig investering i anlægget rimeligt passagerunderlag, finder udvalget, at der ikke på nuværende tidspunkt bør træffes beslutning om anlæg af denne lufthavn, men at spørgsmålet først bør tages op til overvejelse om ca. 5 år«.⁷⁷

Og hermed blev det – løbet var allerede kørt. Som følge af de lokale initiativer omkring flyvepladsen i Skrydstrup og lufthavnen i Sønderborg i midten af 1960erne var Aabenraa blevet sorteper i spillet om provinslufthavnene. Byens udspil i de første efterkrigsår var kommet for hurtigt på et tidspunkt, da de økonomiske muligheder for provinsluftfarten endnu ikke var til stede. De dårlige erfaringer hermed virkede lammende i en årrække. Til gengæld kom man så i 1960erne for sent igang ved at afvente Provinslufthavnsudvalgets indstilling. Sønderborg og Skrydstrup havde da selv taget sagen i egen hånd. Herved kom Aabenraa til at sidde mellem to stole. Denne situation var klart erkendt, da byrådet i 1969 solgte flyvepladsen ved Rødekro til Rise kommune. Dermed var der sat et endeligt punktum for Aabenraas drøm om en trafikal fremtid inden for luftfarten. Det var kun blevet til de lånte fjer.

10. Veje og gader

Omkørselsvej contra hovedvej

Den voksende biltrafik i tiden efter 2. Verdenskrig stillede stigende krav til vejene. Her var Aabenraa på forhånd velforsynet med et net af gode hoved-, lande- og biveje, der forbandt købstaden med oplandet og sikrede forbindelsen til de omkringliggende byer.

Mod nordvest var den såkaldte diagonalvej til Ribe og Esbjerg blevet færdig i 1937. Mod vest var der anlagt to landeveje til Løgumkloster og til Tønder. Mod syd havde man i tilknytning til hovedvejen anlagt landevejen til Sønderborg og udbygget oplandsveje til Varnæs-Bovrup og til Tinglev. Tilsvarende var der mod nord blevet udbygget oplandsveje til Skovby-Barsmark og til Løjt Kirkeby. Vigtigst var dog den nord-syd gående færdselsåre gennem byen, som i slutningen af 1930erne var blevet klassificeret som hovedvej nr. 10.¹

Som bærer af langt den overvejende del af trafikken til og fra Aabenraa var hovedvejen byens livsnerve men også dens smertensbarn. Anlægget af Havnegade (den senere H. P. Hanssensgade) kort tid efter Genforeningen betød nok en hårdt tiltrængt aflastning af hovedgaden, men gav dog kun byen et pusterum. Den voksende motorisering i mellemkrigstiden gjorde det således klart, at den dag ikke var fjern, hvor der ville være behov for at lede trafikstrømmen helt uden om byen. Tidens nye løsen var en omkørselsvej.

Allerede i begyndelsen af 1930erne begyndte man i kommunen at syle med planer om bygningen af en omkørselsvej vest om byen fra viadukten ved Løgumklostervej til Sønder Chaussé (Flensborgvej). Formålet skulle være at lede fjerntrafikken til og fra Ribe-Esbjergområdet uden om bykærnen. Det var i denne sammenhæng, at gade- og vejudvalget i 1933 anbefalede byrådet at erhverve et areal ved Hjelmallé, fordi anlægget af den påtænkte vej »... før eller senere vil blive nødvendig eller dog højst ønskelig«. Magistraten tilrådede indstillingen, men ellers skete der ikke videre i sagen.

Det blev vedtagelsen af den nye beskæftigelseslov i 1937, der åbnede mulighed for store statstilskud, som for alvor kom til at puste liv i

planerne om bygningen af den nye omkørselsvej. Efter at Socialministeriet havde godkendt projektet vedtog byrådet samme år enstemmigt at bringe vejanlægget til udførelse. Det følgende år påbegyndtes så ekspropriationerne til den 4 km lange »nye omkørselsvej vest om Aabenraa by« eller »Vestvejen«, som den nu også blev kaldt. Hele projektet var oprindeligt beregnet til at strække sig over tre år, men i 1943 var man endnu kun nået at blive færdig med jordarbejdet på strækningen mellem Sønder Chaussé (Flensborgvej) og Forstallé. Herpå gik arbejdet i stå.

Samme år ændrede projektet imidlertid karakter. Efter henstilling fra amtskommunen blev det besluttet, at den påbegyndte omkørselsvej skulle forlænges op gennem Nørreskoven til Haderslev Landevej ved Fladsten. Fra oprindeligt at skulle have ledet trafikken fra Ribe uden om Aabenraa blev hovedsigtet således nu at aflaste den nord-sydgående trafik gennem byen ved en forlægning af hovedvej 10 mod vest. Fra byens side havde man dog betinget sig, at Haderslev Landevej på strækningen mellem Nørreport og Fladsten også skulle udbygges, »... så turister etc. ikke bliver afskrækkede fra at køre gennem Aabenraa by«. Det blev ikke sidste gang, at kommunen og især de handlende udtrykte frygt for, at en forlægning af den gennemgående trafik uden om Aabenraa ville betyde en nedgang i byens omsætning.

Efter at der var udarbejdet et nyt projektforslag, der ikke kun indebar en forlængelse af omkørselsvejen men også, at den hidtil projekterede vej skulle gøres bredere, blev hele planen optaget på Arbejdsministeriets liste over »beredskabsarbejder«. Det var så tanken at sætte projektet i gang ved krigens afslutning, når den forventede store arbejdsløshed satte ind. Det kom imidlertid til at trække ud. Mens amtskommunen i årene mellem 1947–51 udførte sin del af jordarbejdet i form af en op til 18 meter høj vejdæmning på strækningen mellem Fladsten og bygrænsen, gik det trægt på byens område. Først i 1956 var man nået så vidt, at den del af omkørselsvejen som lå på strækningen mellem Løgumklostervej og Tøndervej – Vestvejen – kunne tages i brug af trafikanterne. Da manglede man endnu strækningen mellem Tøndervej og Flensborgvej samt fortsættelsen af omkørselsvejen op gennem Nørreskoven til bygrænsen. Denne sidstnævnte vanskelige del af omkørselsvejen var endda så godt som urørt.

I 1955 blev man imidlertid betænkelig ved, at den planlagte 14 meter høje og 120 meter brede vejdæmning mellem Langrode og Nørreskoven ved Hjarupvej ville komme til at skæmme byen og beslaglægge et for stort areal i dens umiddelbare nærhed. Derfor ansøgte byrådet det følgende år Arbejdsministeriet om tilladelse til, at dæmningen i stedet

Kortene viser tre stadier af omkørselsvejens saga. Kort a. viser de oprindelige planer fra 1930'erne om en omkørselsvej, der kunne aflaste trafikken til og fra Ribe-Esbjerg-området. Kort b. viser de i 1943 ændrede planer om en omkørselsvej, der kunne aflaste den nord-syd gående trafik gennem byen på hovedvej A10. I 1957 blev planerne igen ændret, da den planlagte omkørselsvej, som det fremgår af kort c. blev rykket længere mod vest. Få år senere blev det store projekt imidlertid opgivet.

Kilde: Dispositionsplan for Aabenraa Kommune 1962, s. 60.

blev erstattet af et stort broanlæg over jernbanen og Løgumklostervej. Det var denne fornyede interesse for det efterhånden aldrende vejprojekt, der ved årsskiftet fik borgmester Gjelstrup til i sin nytårsudtalelse med optimisme at kundgøre, at man i det nye år nu endelig ville påbegynde bygningen af den resterende del af omkørselsvejen.

Sådan kom det dog ikke til at gå. I 1957 blev hele projektet igen ændret. Frygten for at omkørselsvejen efterhånden var kommet til at ligge for tæt på byen og de nye boligområder bevirkede, at kommunen og Vejdirektoratet traf beslutning om at standse det påbegyndte arbejde. I stedet skulle der udarbejdes et nyt skitseprojekt til en omfartsvej med et noget mere vestligt forløb (se kort c. ovenfor). Da projektets start samtidig blev udskudt »indtil videre«, enedes man om, at den resterende del af de bevilgede vejfondstilskud fra staten imellemtiden skulle anvendes til en udvidelse af hovedvej A10 gennem byen.²

I forhold til de hidtidige vejplaner var der tale om noget af en kovending. Det skulle da også hurtigt vise sig, at denne ændring af projektet blev afgørende for den fremtidige ordning af fjerntrafikken. Med beslutningen om at man så at sige ville begynde helt forfra med omkørselsvejen eller omfartsvejen, som den nu blev kaldt, var anlæggelsen igen blevet skudt ud i en uvis fremtid, og som årcne gik fortonede vejen sig mere og mere i det fjerne. Endnu i 1959 regnede borgmester Erik Jessen med, at den før eller senere ville blive en realitet, og i

Krydset Kystvej-Tøndervej i 1960 før omlægningen. (Foto Hist. Samlinger)

november samme år godkendte byrådet et foreløbigt skitseprojekt. To år senere måtte det imidlertid erkendes, at de nye motorvejsplaner havde overhalet omfartsvejen og ville gøre den overflødig. Den påtænkte vej blev da heller aldrig til noget.³

Tilbage af det store projekt blev to vejstrækninger – nemlig Vestvejen og dens forlængelse i form af Rugkobbøl. Trods forsinkelser kom førstnævnte faktisk til at opfylde den oprindelige plan fra 1930erne ved at fungere som en omkørselsvej for trafikken til og fra Ribe-Esbjerg området. Efterhånden som byen voksede kom vejen imidlertid også til at fungere som en uundværlig forbindelsesvej mellem den sydlige og den nord-vestlige del af Aabenraa.

Hertil kom som et minde om det mere ambitiøse vejprojekt fra 1943 den mægtige nord-syd-gående vejdæmning fra Fladsten til den gamle bygrænse ved udkanten af Nørreskoven. Arbejdet hermed var spildt, men havde dog givet god beskæftigelse til mange arbejdsløse i de vanskelige efterkrigsår. Senere blev arealet udlejet til fåreavl.⁴ Bagefter må man nok konstatere, at det var et held for byen, at projektet aldrig blev

Ved udretningen af hovedvej A10 blev den østlige husrække i Nørreport, der ses til venstre i billedet, revet ned. (Foto Hist. Samlinger)

realiseret i sin fulde udstrækning. Det var uden tvivl blevet en belastning for de store naturværdier omkring byen. Hertil kom, at behovet for nye store bolig- og industriområder i efterkrigstidens Aabenraa i det lange løb ville have gjort omkørselsvejen til en ubehagelig spændetrøje for den fremtidige byudvikling.

I stedet for en forlægning af hovedvejstrafikken vest om Aabenraa begyndte byens borgere i 1957 at indstille sig på en udbygning af hovedvejen gennem selve byen. Det indledende arbejde hermed var allerede begyndt i de foregående år. I henhold til et tidligere løfte fra Arbejdsministeriet var strækningen mellem Nørreport og Lindbjerg således blevet udvidet i årene mellem 1948–51.⁵ I anden halvdel af 1950erne fulgte bygningen af en ny stor vejdamning på Vennelystbakken. Ved at forlægge hovedvejen hertil undgik man det farlige sving ved det gamle bomhus, som i årenes løb havde været til alvorlig gene for såvel de vejfarende som bomhusets beboere.

Som følge af de nye vejplaner i 1957 var man i mellemtiden gået igang med udbygningen af hovedvejen gennem selve byen. Hidtil havde

*Udvidelse af Norre Chausse
(Haderslevvej) med henvisninger
til omkørsel nordpå ad Karpe-
dam. (Foto Hist. Samlinger)*

den slynget sig fra »Cimbria« mod syd i en dobbelt »S« form ned til Flensborgvej. Her var det særlig de skarpe sving ved Nørreport og Skibbroen samt krydset ved Tøndervej, som gav den gennemgående færdsel alvorlige problemer. I stedet søgte man nu at rette hovedvejen ud og samtidig udvide den til fire spor. Det skete i tre etaper ved at nedbryde husrækken på østsiden af Nørreport, nedrive den gamle rutebilstation og »Der Nordschleswiger«s bygning på Skibbroen samt forlægge hovedvejen ud i fjorden ved Kystvej og Flensborgvej. Da hele hovedvejsudvidelsen var færdig i 1964 kunne såvel den gennemgående som den lokale færdsel afvikles væsentligt lettere end tidligere, godt hjulpet på vej af de mange nye trafiklys' kulørte lamper.

Året efter vedtog Folketinget bygningen af den jyske motorvej. Det var et minde om, at hovedvejsudvidelsen i 1957 oprindeligt kun var tænkt som en rent »midlertidig løsning«. Der kom dog til at hengå næsten 20 år inden den nye motorvej endelig kunne aflaste den gamle hovedfærdselsåre gennem byen.

Fra hovedgade til gågade

Mens det var presset fra fjerntrafikken, der foranledigede de mange projekter i form af omkørselsvej, omfartsvej og hovedvejsudvidelse, var det den voksende lokaltrafik, som tvang kommunen til en sanering af det indre gadenet. Det var her først og fremmest den 900 meter lange men meget snævre hovedgade bestående af Ramsherred, Storegade, Storetorv og Søndergade, som gav anledning til problemer.

Allerede i 1930'erne havde det været nødvendigt at forbyde lastbilkørsel gennem byens gamle hovedgade, men det var ikke tilstrækkeligt til at sikre afviklingen af den øvrige trafik. I 1946 klagede »Hejmdal« således over, at »... den livsfarlige trafik i hovedgaden udvikler sig dag for dag til et mere og mere alvorligt problem. Især er det galt i eftermiddagstimerne«. Bladet opfordrede i den forbindelse politiet og kommunen til at se på sagen.⁶

Fra politiets side søgte man at svare igen ved at skride mere håndfast ind mod de mange ulovligt parkerede biler i hovedgaden.⁷ Derimod foretog kommunen et mere forsigtigt udspil ved samme år at kræve kommende nybygninger i hovedgaden rykket længere ind på grundene. Herved ville gadens bredde kunne forøges fra 6 til 12 meter. Borgmester Buchreitz lagde dog ikke skjul på, at denne bestemmelse ikke var særlig effektiv, da det ville tage 200 til 300 år på denne måde at få gjort hovedgaden bredere i hele sin længde.⁸ Unægtelig en noget langsigtet løsning.

Der kom da også kun til at gå to år inden byrådet besluttede sig til som et forsøg i et halvt år at ensrette kørselen i hovedgaden fra nord til syd mellem Nørreport og Raadhusgade. Til grund for beslutningen lå bl.a. en række færdselstællinger som viste, at der om lørdagen mellem kl. 11-12 ialt passerede 585 cykler og 125 andre køretøjer. Den eneste vej ud af dette »trafikkaos« var ifølge politiets mening en ensretning af hovedgaden. Da det ikke var muligt at fremskaffe de fornødne skilte hurtigt nok, trådte ordningen dog først i kraft den 1. januar 1949.⁹

Hverken fra politiets eller kommunens side havde man forventet nævneværdig modstand mod den nye ordning, men man havde gjort regning uden de forretningsdrivende i hovedgaden. Næppe var trafikken blevet ensrettet før protesterne begyndte at strømme ind. I slutningen af januar 1949 modtog byrådet en med 78 underskrifter forsynet klage fra de næringsdrivende i eller med tilknytning til hovedgaden. Det blev her udtalt, at den ensrettede færdsel havde medført et økonomisk tab især for de berørte detailforretninger og barberstuer. Mange af de hidtidige kunder udeblev – særlig fra den sydlige del af byen, fordi de nu måtte

En postkorthilsen, vistnok fra 1950'erne, som viser den snævre Storegade set fra Storetorv. (Foto Hist. Samlinger)

trække cyklen gennem hovedgaden eller køre en omvej. Byrådet blev derfor bedt om igen helt at ophæve ensretningen eller, hvis det ikke kunne imødekommes, i hvert fald at tillade færdsel af cykler, trækvogne og hestekøretøjer i begge retninger.

Tre måneder senere blev denne skrivelse fulgt op af en ny klage fra Aabenraa Handelsstandsforening, Håndværker- og Industriforeningen, Aabenraa Tekstilhandlerforening samt Aabenraa og Omegns Købmandsforening. I mellemtiden havde byrådet sendt den første klage videre til politiet, der straks indledte en større undersøgelse af sagen. Resultatet blev en alenlang rapport om de enkelte næringsdrivendes holdning til den ensrettede færdsel. Som det kunne ventes, blev de fremkomne klager her gentaget og forstærket. Mens det knob for de fleste med at dokumentere en sammenhæng mellem ensretning og faldende omsætning, var alle enige om, at den nye ordning i hvert fald betød megen unødvendig ekstra kørsel til og fra forretningerne. Vognmand A. Beck gav således udtryk for den fælles holdning med sin udtalelse om, at »... da der endnu aldrig er kørt nogen ihjel i hovedgaden, vil det

... være det bedste, at den ensrettede færdsel ophæves snarest«. De næringsdrivendes recept var her mere politi i hovedgaden og fast parkering i den ene side.

Dog fremkom der også røster til forsvar for den nye tingenes tilstand. Politimester Brix modtog således i februar 1949 et anonymt brev fra »en medborger«, i hvilket han blev bedt om ikke at lade sig »... omvende, fordi en lille flok forretningsdrivende i Ramsherred og Storegade ikke er tilfredse, der er lige så mange medborgere, der synes, at ordningen er udmærket. Hvorfor skal der først ske en ulykke, før der tages en så fornuftig anordning«.

Politimesteren lod sig da heller ikke omvende. Selv om byrådet under indtryk af de fremkomne protester var tilbøjelig til at trække i land igen, fastholdt han den nye ordning, der nu blev permanent. Den eneste lempelse, som Brix gik med til, bestod i, at det røde »Al indkørsel forbudt« skilt ved Raadhusgade blev udskiftet med et hvidt med tre blå prikker, under hvilket der stod: »Kørsel af enhver art forbudt, undtagen cykelkørsel«. Herved fik kun cyklister mulighed for at køre i begge retninger på strækningen mellem Raadhusgade og Nørreport.¹⁰

Virkningen af den nye ordning kunne hurtigt spores i ulykkesstatistikken. Mens der i 1947 var sket 13 betydelige færdselsulykker på hovedgaden og et lignende antal i 1948, var tallet i 1949 dalet til nul.¹¹ Ensretningen af færdselen fik dog også en positiv virkning på anden måde. I 1952 kunne »Hejmdal« således give følgende situationsrapport om stemningen blandt byens borgere:

»Det indignationshøjvande, der rejste sig ved den ensrettede kørsels indførelse i hovedgaden for et par år siden, og som en overgang truede med at antage karakter af en mindre lokal stormflod, har efterhånden trukket sig tilbage i god orden aflejrende et lag af tilfredshed i hvert fald blandt byens gågængere, der – noget ureglementeret, bevares – vanskeligt kan komme uden om i en snæver vending at bruge kørebanen som vigespor. Og, hånden på pumpeværket, kære købmænd fra Ramsherred til Raadhusgade, har De måske konstateret noget fald i omsætningen som følge af den ensrettede kørsel? Hvis man ikke hæsblesende styrer lige lukt mod et bestemt mål, så foretrækker man da rigtignok at tage turen gennem strøget pr. gåben, om ikke af anden grund, så for at studere butiksvinduerne«. ¹² Fra indehaverne af disse fremkom der da heller ikke flere protester mod den nye ordning.

Ensretningen af hovedgaden havde stået sin prøve. I længden var den dog ikke i stand til at bøde på det forhold, at fortovene var meget smalle i denne byens vigtigste indkøbsgade, og at de mange parkerede biler efterhånden begyndte at genere trafikken. Det var på denne bag-

*Gågadens utrættelige forkæmper,
direktør Tage Fink.*

grund, at der i 1961 blev luftet tanken om en mere radikal løsning af problemerne i hovedgaden og denne gang inden for de næringsdrivendes egen kreds. Inspireret af arkitekt Bresddorff foreslog formanden for Aabenraa Handelsstandsforening, direktør Tage Fink, på den årlige generalforsamling, at man lige så godt kunne tage skridtet fuldt ud og omdanne hovedgaden til en indkøbsgade uden kørende trafik.¹³ Der var her tale om noget af en prøveballon. Gågader var i Danmark endnu et helt nyt fænomen. Som en af de første byer fik København i november 1962 sin strøggade omdannet til gågade, men i provinsen gik det mere trægt. For Aabenraas vedkommende havde tanken om en fodgængergade i det stille vundet genklang hos nogle få af kommunens teknikere og borgmester Erik Jessen. Det blev imidlertid Tage Fink, som med sin energiske indsats kom til at bryde isen inden for sine egne rækker. Derved bidrog han til at overvinde de næringsdrivendes traditionelle frygt for, at kunderne ville blive væk, hvis de ikke kunne køre lige til døren.

På Handelstandsforeningens generalforsamling i 1961 havde Tage Fink udtalt, at han nok regnede med betydelig modstand mod gågade-tanken, men at han så det som sin opgave, at give bolden op til debatten herom. Det kom han til at gøre mange gange i de følgende år, uden at der skete videre i sagen. Tilsyneladende var der ikke megen interesse blandt de lokale handlende for en billøs strøggade. Den gentagne henvisning til parkeringsvanskelighederne i hovedgaden bevirkede, at Tage Fink i 1964 fik det råd, at han bare kunne købe sig en mindre bil. På det følgende års generalforsamling i Handelstandsforeningen svarede han hertil, at det havde han fået gjort. »Man kunne også have opfordret mig til at få en cykel«, udtalte Tage Fink, »men se, det løser kun mit eget parkeringsproblem, og det var egentlig ikke det, jeg havde i tankerne, da jeg sidste år rejste spørgsmålet, nej, lad os få parkeringen helt væk fra hovedgaden og lav den til en – ja, jeg tør næsten ikke sige det mere – men alligevel – gågade!«.¹⁴

I 1966 begyndte det imidlertid så småt at lysne for de fremsynede ideer. Som det første spæde skridt i denne retning blev der efter forslag fra de handlendes initiativudvalg i dagene op til jul indført gågade på en del af hovedgaden.¹⁵ Dette vellykkede forsøg var udtryk for en holdningsændring blandt de forretningsdrivende. En vejledende afstemning foranlediget af initiativudvalget det følgende år viste således et stort flertal for indførelsen af en permanent gågade på strækningen mellem Nørreport og Raadhusgade.¹⁶ At der var behov herfor tydede også en fodgængertælling på, som blev foretaget i oktober 1967. Den viste, at der en fredag aften mellem kl. 19–20 passerede næsten 2000

*Gågaden i slutningen af
1960'erne.*

*Kilde: Velkommen til Aabenraa
Kommune, s. 15 (1970).*

fodgængere gennem Storegade på strækningen nord for Raadhusgade. En tilsvarende fodgængertælling på Strøget i København havde vist en spidsbelastning på henholdsvis 5.200 og 7.000 en torsdag og en lørdag i september 1965. Sammenlignet med hovedstadens gågade havde Aabenraa med sine smalle fortove og beskedne indbyggertal således et meget stort antal fodgængere.

Det var da også dette forhold som sammen med de trafikale problemer i 1967 fik kommunen til at gå aktivt ind i planlægningen af den nye gågade.¹⁷ De vellykkede forsøg i bl.a. Holstebro, Ålborg og Randers

virkede tillokkende. I november 1967 besluttede byrådet derfor, at Aabenraa som den første af de sønderjyske købstæder skulle have sin egen fodgængergade.¹⁸

Den 1. marts 1968 åbnede den nye gågade i Ramsherred og Storegade. Et optog bestående af Aabenraa Kørelærerforenings vogne med en 1930-model i spidsen afsluttede denne del af hovedgadens lange tilværelse som almindelig køregade. I stedet blev den nu indtaget af et stort menneskeopbud, som til musik af Slesvigske Fodregiments og Det frivillige Brandværns orkestre bredte sig på asfalten.¹⁹

Tre måneder senere besluttede byrådet at gøre gågaden permanent. Samtidig blev det også vedtaget at opføre et nyt stort parkeringsanlæg ved Madevejen med dertil knyttet »bagtilkørsel« for de handlende langs den berørte del af hovedgaden. Efter at gågaden var blevet belagt med hvide og sorte fliser fandt så den officielle indvielse sted den 3. september 1969 med taler, musik og billige tilbud i forretningerne. Samtidig blev byens borgere også præsenteret for et nyt indslag i gadebilledet i form af arkitekt Junggreen Haves spændende vandsøjle på »Mutter Stallbohms plads«. Til glæde for børnene »sprang« en af kobbertudene denne dag med sodavand fra mineralvandsfabrikken »Stolly«, mens et gågadebal satte punktum for festlighederne.²⁰

Da var gågaden imidlertid forlængst blevet en succes. De mange fodgængere var således fra starten glade for den ekstra plads til dem i den hidtil så snævre strøggade. Tilsvarende blev også langt de fleste næringsdrivende trods en vis portion skepsis hurtigt tilfredse med gågaden, der blev en attraktion for byen, som kunne lokke kunder til fra nær og fjern. Tage Finks efterfølger som formand for Aabenraa Handelsstandsforening, eksportør Chr. P. Barsøe, talte således for døve øren, da han i februar 1970 sammenlignede indvielsen af gågaden med en cirkusforestilling og samtidig gav luft for sin indædte modstand mod den nye fodgængergade.²¹ Den var da kommet for at blive.

Andre gader og veje

Ensretningen af hovedgaden og ikke mindst etableringen af den senere gågade stillede øgede krav til andre af byens gader og veje. Til aflastning af centrum blev det i dispositionsplanen for 1949 foreslået at omgive Aabenraa med en indre ring af færdselsgader, hvori skulle indgå Callesensgade, Jernbanegade og H. P. Hanssensgade–Skibbroen–Kystvej. Der kom dog til at gå henved 20 år inden ringen blev sluttet ved forlængelsen af Callesensgade i form af Dr. Margrethesvej hen til Brundlund Slot og bygningen af den nye tværvej Møllemærsk.

Inden for denne ringgade blev flere af de gamle snævre gader ensrettet – bl.a. Skibbrogade, Fiskergade og Slotsgade. Hertil kom etableringen af to nye forbindelsesveje i form af Borgmester Finksgade og forlængelsen af Vestergade ud til Dronning Margrethesvej. Mens førstnævnte kunne tages i brug i 1955 havde arbejdet med sidstnævnte trukket længe ud. I 1925 havde byrådet således besluttet at lade en planlagt forlængelse af Vestergade vente indtil den tidligere omtalte nye banegård vest for Aabenraa var blevet anlagt. Da banegården imidlertid ikke blev til noget, besluttede byrådet sig for Vestergades videreførelse. I begyndelsen af 1950'erne indledtes jordarbejdet til vejdamningen, men det var først 10 år senere, at trafikanterne kunne tage denne nye vej i brug.

Et større indgreb i bybilledet var udvidelsen af Rådhusgade. Ved at nedrive husene på den sydlige side af gaden, kunne man i 1962 gøre den 5–6 meter bredere og herved afhjælpe de mange daglige trafikstop. Tilsvarende planer i 1949 om at udvide Persillegade og St. Pottergade samt etablere en ny tværgade mellem Nygade og Storegade syd for Kirkepladsen blev derimod heldigvis opgivet, efter at Nationalmuseet indtrængende havde frarådet deres virkeliggørelse.

Ved fuldførelsen af Vestvejen i 1956 kom den sammen med Løgumklostervej, H. P. Hanssensgade, Skibbroen, Kystvejen og Tøndervej til at fungere som en ydre ringgade. For at forbedre forbindelsen mellem den indre by og denne ringgade blev der bygget to nye veje – Langrode og Dr. Margrethesvej – ud til henholdsvis Vestvejen og Tøndervej. Dette arbejde fuldførtes i 1960'erne, men havde specielt for sidstnævntes vedkommende trukket længe ud. Her som andre steder bevirkede den bløde engbund omkring Aabenraa, at der gik mange år fra projekteringen af vejen til dens udførelse. Den etablerede jorddæmning skulle først »sætte sig«, før kørebanen kunne blive asfalteret.

Uden for den ydre ringgade opstod der også i 1950'erne og 1960'erne i takt med det stigende boligbehov et helt net af nye boligveje, som mod nord, vest og syd trak deres spind ud mod bygrænsen. Derimod blev planerne om at bygge en nordre strandvej ikke til noget. Tilsvarende fik flere gamle veje helt ændret deres forløb – f.eks. Langebro, eller de mistede deres hidtidige status som forbindelsesveje. Det sidstnævnte gjaldt bl.a. den gamle vej Kolstrup, som tidligere havde udgjort en del af landevejen til Rødekro. Ved færdiggørelsen af Vestvejen i 1956 og Langrodes tilslutning til Jernbanegade i 1965, blev Kolstrup hugget over i begge ender og fik herved kun betydning som en boligvej.

I tiden efter 1945 fortsatte kommunen med at asfaltere de af byens gader og veje, som endnu var belagt med grus eller brosten. Ved udarbejdelsen af den nye dispositionsplan i 1949 advarede arkitekt Rolf

Graae imidlertid byrådet imod en for overdreven brug af asfalt. I en kommentar til dispositionsplanen skrev han således, at »... et forhold, som desværre oftest lades ude af betragtning, men er af væsentlig betydning for virkningen af den gamle bebyggelse, er gadebelægningen. Erstattes brolægningen, med sit af tusinde enheder opbyggede mønster og med materialet i samklang med de omliggende huses stof, af asfaltens ensartede matte flade, forringes gadebilledet i høj grad. Det er derfor betydningsfuldt, at man i videst omfang bibeholder brostenene i de gamle gader, eller hvis stenene er for ujævne til omlægning anvender moderne brolægning«.

Byrådet tog skrivelsen ad notam. Persillegade, Vægterpladsen, Store- og Lille Pottergade, Kirkepladsen, Nygade og Slotsgade fik da også lov til at beholde deres gamle brolægning. Det samme gjaldt Løgumklostervej, hvor tilsvarende historiske hensyn dog ikke gjorde sig gældende. Her måtte trafikanterne og ikke mindst patienterne til sygehuset fortsat skrumples hen over de mange små chaussésten, der med deres tungemønster afsendte et brummende signal op til de omkringboende. Til gengæld blev byens øvrige hovedfærdselsårsers chaussébrolægning erstattet af den kedligere men også mere trafiksikre asfalt.²²

De mange parkeringspladser

Mens de nye veje efterhånden bredte sig på kryds og tværs uden for den gamle bykærne, voksede behovet i Aabenraas centrum for en anden slags trafikantlæg – nemlig parkeringspladser.

Under Besættelsen havde behovet herfor været såre beskedent. Omlægningen af trafikken fra bil til cykel havde bevirket, at kommunen kunne nøjes med i 1941–42 at opstille nogle cykelstativer på Søndertorv, Storetorv, ved rådhuset, på Kirkepladsen og på Nørretorv.²³ Da hjulene igen begyndt at rulle i årene efter 1945 indtog bilerne dog hurtigt deres vante holdepladser på markedspladsen ved H. P. Hanssensgade, ved Kirken og frem for alt i de snævre gader omkring centrum. Det skulle dog snart vise sig, at de hidtidige rammer var ved at blive for små for de mange biler.

Selv om der i slutningen af 1940erne og i løbet af 1950erne blev etableret en række mindre parkeringspladser ved Turistgården, Sønderjyllandshallen, Jernbanegade, Wollesgyde og Nygadeskolen, foreslog det ikke til at løse parkeringsspørgsmålet. Dels fordi bilernes antal voksede væsentligt hurtigere end antallet af nye parkeringspladser, og dels fordi de fleste bilister foretrak at parkere så nær hovedgaden som overhovedet muligt.

Især det sidstnævnte forhold gav anledning til problemer. Det var da også foranlediget heraf, at »Hejmdal« i 1958 indledte en artikel om de trafikale problemer med at skrive, at »... parkeringsspørgsmålet er et stort problem og smertensbarn for de handlende på »strøget« i Aabenraa. Der har været fremsat ønsker og forslag gennem årene, og det ene forslag efter det andet er så på tale, men endnu er den ideelle løsning ikke fundet ...«. ²⁴

Samme år barslede kommunens byplankonsulent, professor P. Bredsdorff, imidlertid med en ny parkeringsplan for den centrale del af Aabenraa. Han havde gjort den iagttagelse, at nok var Aabenraa lige som de andre sønderjyske købstæder tæt pakket af huse langs hovedgaderne, men at der inde i gadeblokkene fandtes store ubebyggede arealer ofte i form af haver. Bredsdorff foreslog derfor, at man skulle udnytte tilstedeværelsen af disse haver og gårdspladser bag forretningsejendommene til etablering af nye parkeringspladser. Hans skitse for Aabenraas bykærne omfattede således etableringen af seks til syv sådanne parkeringspladser langs hele hovedstrøget. Herved kunne man få de parkerede biler væk fra gaden og anbragt bag husrækkerne. ²⁵

Bredsdorffs plan blev afgørende for den fremtidige trafikale udvikling i Aabenraa og lagt til grund for løsningen af byens store parkeringsproblemer. Det første led i forbedringen heraf var i begyndelsen af 1960'erne indretningen af et nyt parkeringsanlæg Humlehaven i karréen Storegade–Raadhusgade–Gildegade–Skibbrogade. Samtidig blev Storetorv også omlagt til parkeringsplads. Herpå fulgte etableringen af to nye parkeringsanlæg på strækningen mellem Kirkepladsen og Vestergade samt skabelsen af en ny parkeringsplads nord herfor mellem Wollesgyde og Barkmøllegade. På samme måde blev også parkeringspladserne ved Sønderjyllandshallen og banegården stærkt udvidede, og der blev anlagt en ny parkeringsplads ved Mølleværk. Kronen på værket var dog gennemførelsen af det store Madevejsprojekt, som med et slag gjorde Aabenraa mere end selvforsynet med parkeringspladser.

Ved udarbejdelsen af Aabenraas første dispositionsplan i 1949 havde arkitekt Rolf Graae fremhævet, at bybakken mellem hovedgaden og H. P. Hanssensgade frembød »... et smukt og karakteristisk parti med baghaverne på den stejle skrænt, som langs bakkekammen krones af hovedgadens huse«. Han foreslog derfor, at skrænten skulle forblive et grønt område og holdes fri for bebyggelse. Samtidig blev der også luftet tanker om at frede haverne vest for Madevejen. ²⁶

I 1958 blev denne idyl imidlertid inddraget i professor Bredsdorffs store parkeringsplaner. Som tidligere nævnt blev markedspladsen mellem Madevejen og H. P. Hanssensgade i forvejen benyttet til parkering.

*»Grædemuren« og parkeringspladserne ved Madevej med opmarch til ringridning i 1974.
(Foto P. Clausen)*

Bredsdorff foreslog nu at udvide dette område ved at indrette to nye store parkeringspladser vest for Madevejen. Heraf skulle den ene placeres umiddelbart ved markedspladsen og den anden på området bag Grand Hotel. Ved hjælp af dette system af forbundne parkeringspladser kunne man så, uden at køre ud på hovedvejen, først parkere ved den ene ende af strøget og siden ved den anden.²⁷

I 1962 godkendte byrådet et foreløbigt skitseprojekt til de nye parkeringspladser. Der kom dog til at gå nogle år, inden projektet blev realiseret. I mellemtiden blev der anlagt en ny parkeringsplads syd for teatret, mens markedspladsen ved Amtshuset blev endeligt anlagt som holdeplads for bilerne. I 1969 tog man så fat på området vest for Madevejen. Enkelte fritstående bygninger blev nedrevet – bl.a. det gamle amtsfængsel og et stort pakhús. Herpå forsvandt de gamle baghaver på skrænten, da grundene blev nivelleret. I stedet rejste der sig bag det nye store parkeringsareal en høj betonmur med tilkørselsrampe og baggade til gågaden. Planer om også at opføre et toetagers parkeringshus på stedet blev derimod ikke realiseret.

Da Madevejsprojektet var blevet fuldført i begyndelsen af 1970erne, havde byen fået et helt nyt ansigt ud mod H. P. Hanssensgade. Selv om der var lagt vægt på så vidt muligt at bevare det hidtidige bybillede,

var kontrasten mellem de gamle haver og den nye betonmur alligevel stor. Det var derfor med tanken henledt på tabet af førstnævnte, at aabenraaerne døbte sidstnævnte »grædemuren«. Efterhånden som de mange nye træer på parkeringspladsen voksede til, og vedbenden på muren bredte sig, mildnedes indtrykket dog.

Samtidig måtte det erkendes, at Aabenraa i trafikal henseende havde fået et vældigt aktiv i de nye store parkeringspladser, der var placeret lige ved hovedvejen og med nem adgang til gågaden. For såvel byens borgere, som de mange oplandskunder var der herved skabt god mulighed for at komme til at handle i de mange strøgbutikker; samtidig blev presset også mindsket på de øvrige gader og parkeringsfaciliteter i centrum. Målt i tal var antallet af offentlige p-pladser til biler i den indre bydel blevet forøget fra omkring 300 i 1959 til 820 i 1971. Hertil kom så de private parkeringspladser – som f.eks. ved Kvickly, og muligheden for fortovsparkering uden for centrum. Det var derfor ikke uden grund, at Aabenraa blev kendt som byen med de mange parkeringspladser.

Navneskik

Et kapitel for sig var navngivningen af de mange nye veje i Aabenraa, der i tiden efter 1945 begyndte at brede sig som ringe i vandet omkring byen. Hidtil havde man ved navngivningen af vejene fulgt den praksis så vidt muligt at benytte gamle marknavne eller andre stednavne, så disse blev bevaret for eftertiden. I 1948 foreslog stadsingeniør S. E. Gundestrup imidlertid byrådets udvalg for gader og ejendomme, at man i sammenhængende bebyggelser skulle supplere denne praksis med en række ensartede navne. Stadsingeniøren indstillede således, at gaderne i byens nye kvarterer i fremtiden skulle benævnes ved henholdsvis blomsternavne, håndværkernavne, geografiske navne og fuglenavne.

Heldigvis fik Aabenraa dog ikke i modsætning til så mange andre byer noget »pip-kvarter«. Byrådet holdt fast ved den hidtidige linje. Fra kommunens side var det især stadsarkitekt K. A. Flade, der gjorde sig stor umage for at give de nye boligveje et navn, som havde forbindelse til stedets fortid eller mindede herom. Det gav sig bl.a. ved udstykningen af Skovriderkvarteret i begyndelsen af 1960'erne udslag i navne som Rodekær, Surkær, Ærholm, Brændbjerg og Stalholt. Tilsvarende var det igen ved udstykningen af Høje Kolstrup i begyndelsen af 1970'erne gamle marknavne som Uglekær, Nyløkke og Frueløkke, som blev taget i anvendelse. Ved denne navneskik var kommunen med til at fastholde

det lokale særpræg og forhindre en fuldstændig anonymisering af de nye store boligområder.

På de steder, hvor de lokale navne ikke slog til, gik man andre veje. Således blev Aabenraas nordiske venskabsbyer i 1949 og 1952 betænkt med navnene Växjövej, Hönefossvej og Lojovej. Til minde om grundlæggeren af Brundlund Slot blev tilsvarende Callesensgades forlængelse fra Forstallé ud til Tøndervej i 1961 døbt Dronning Margrethesvej. Byens egne sønner blev også hædret ved Havnegades navneskifte i 1947 til H. P. Hanssensgade og Ny Klinkbjergs forvandling i 1961 til Borgmester Finks Gade.

I reglen foregik denne navngivning af byens gader og veje i al fredsommelighed. Dog er der også eksempler på det modsatte. I 1940 havde et underudvalg præsenteret byrådet for et forslag om, at den nordlige og den sydlige del af hovedvejen gennem byen skulle skifte navn fra henholdsvis Nørre Chaussé og Sønder Chaussé til Haderslevvej og Flensborgvej. Begrundelsen herfor var bl.a. den, at ordet »chaussé« ikke var noget dansk ord, og at det ville være en høflighed mod nabobyerne med et sådant navneskifte. Imidlertid blev forslaget ikke taget til følge, og de gamle chaussé-navne blev bibeholdt.

På foranledning af borgmester Buchreitz blev spørgsmålet ni år senere taget op igen i udvalget for gader og ejendomme. Denne gang var der flertal i byrådet for en ændring af vejnavnene. Nørre Chaussé blev omdøbt til Haderslevvej og Sønder Chaussé til Flensborgvej. Samtidig blev det bestemt, at forlængelsen af Forstallé ud til Vestvejen og strækningen vest herfor skulle benævnes Søstvej. Imidlertid fremkaldte de trufne beslutninger et ramaskrig. Under overskriften »Den tyske navngivning i Aabenraa« skrev »Hejmdal« således i september 1949:

»I købstæder på dansk område orienterer man sig historisk set ved gadenavne efter verdenshjørnerne, mens man syd for Ejderen giver gaderne navne efter den by, de fører hen til ... »Haderslevvej«, »Flensborgvej« og »Søstvej« er således navngivning efter tysk navneskik. Det nytter ikke at forsikre, at man »overhovedet ikke vil have noget med tyskerne at gøre«. Det lyder måske flot, men er dog mindre godt gennemtænkt i et grænseland, især da, når man er gået hen og blevet så dansk, at orienteringsevnen er gået fløjten«.

Trods protesterne beholdt Haderslevvej og Flensborgvej dog deres nye navne. Derimod fik de mange indsigelser mod navnet Søstvej et knebent flertal i byrådet til at gå tilbage til det gamle navn Forstallé. Det skete til Rise sogneråds store beklagelse, men i Aabenraa var freden blevet genoprettet.²⁸

»Vejpligt«

Til snerydningen af kommunens 54 km gader og veje rådede Aabenraa i 1945 over fire motortrukne og fire hestetrukne snepløve. Disse blev dog hovedsagelig kun taget i anvendelse i selve landdistriktet og uden for den egentlige bebyggelse. I byen påhvilede det derimod grundejerne ved såvel offentlige som private veje året igennem at renholde kørebanen samt om vinteren sørge for bortkørslen af sneen. Hovedvej A10 gennem byen samt alle brolagte eller »tjærede« gader og fortove i bykernen skulle fejes hver tirsdag og torsdag inden kl. 14 og hver lørdag i tiden mellem kl. 12 og 19. Alle øvrige gader, veje og fortove slap med at blive fejede hver onsdag og lørdag.²⁹

Det kneb dog med at overholde de strenge bestemmelser. Da Georg Buchreitz i 1946 overtog byens styre, klagede han i et byrådsmøde over, at gadernes renholdelse lod meget tilbage at ønske. De flød med papiraffald fra is- og pølseboder samt visitkort fra byens mange hunde. Da ikke alle grundejere var lige pertentlige med gadernes renholdelse luftede borgmesteren derfor tanken om, at det offentlige eventuelt kunne overtage gadefejningen – ihvertfald på hovedstrøget. Det skulle dog vise sig at have lange udsigter. Samtidig udtrykte han håbet om, at borgerne ville medvirke til at gøre Aabenraa lige så ren som dens smukke omegn.³⁰

Det ville borgerne imidlertid kun ufrivilligt. I 1947 klagede Aabenraa Grundejerforening til byrådet over, at kommunen ikke selv, som det f.eks. var tilfældet i Sønderborg, overtog renholdelsen og snerydningen af byens gader. Samtidig blev det anført, at lejerbefolkningen i Aabenraa var betydelig større end grundejerne, og det derfor var en »meningsløs« bekostning at pålægge sidstnævnte hele besværet med renholdelsen. Byrådet afviste imidlertid klagen, og den gamle ordning fortsatte som hidtil.³¹

I de følgende år var spørgsmålet om rengøringen af byens gader et tilbagevendende emne i den lokale debat og gav anledning til mange knubbede ord mod kommunen. F.eks. modtog byrådet i december 1952 et brev fra en grundejer i Kolstrup med følgende indhold:

»Som jeg ser i »Jydske Tidende« lørdag den 20. december, er der »Stort overskud på kommunens regnskab«, og derfor vil jeg gerne foreslå Aabenraa kommune at holde kommunens gader rene og at befri borgerne for denne *byrde*. I 1953 har jeg nu holdt denne kolossale facade ren i 40 år og er nu af den mening, at det tilkommer kommunen at holde sine egne gader rene. Når fejmaskinen vender lige for næsen af en, er det nærmest ironi, at man skal stå med kost og skovl i hånden og se på det, det er bestemt ikke tidssvarende.«³²

Tidssvarende eller ej – grundejerne måtte fortsat bide i det sure æble og tage fat med skovl og kost. Efterhånden som trafikken voksede, var dette pligtarbejde imidlertid ikke helt ufarligt, i hvert fald på byens mere befærdede gader som f.eks. hovedvejen, hvad borgerne da heller ikke undlod at gøre kommunen opmærksom på.

I begyndelsen af 1960erne begyndte det dog så småt at lysne. Efter indkøb af fire nye fejmaskiner, hvorved byens samlede antal kom op på syv, påtog kommunen sig fejningen af kørebanen på hovedvej A10. Samtidig blev byens øvrige vejnet inddelt i fire grupper efter trafikintensitet. I snerige vintre kunne byens grundejere således nu regne med assistance fra de kommunale fejmaskiner. Denne nye ordning fritog dog ikke, som det blev stærkt fremhævet, grundejerne for pligten til at renholde kørebanen og fortovene for sne, »... men kommunen har – uden at have nogen pligt hertil – gerne villet hjælpe grundejerne med snerydningen på kørebanen«.³³

Den nye ordning blev hilst med tilfredshed af byens borgere. Det var dog først i 1970, at den gamle anstødssten mellem grundejerne og kommunen blev helt fjernet – og det ved Folketingets medvirken. Ifølge en ny lov påhvilede det således i fremtiden kommunerne at udføre alt vedligeholdelsesarbejde og renholdelse af de offentlige veje. For Aabenraas vedkommende betød det, at grundejernes »vejpligt« nu blev indskrænket til en mere overkommelig »fortovspligt«.³⁴

11. De politiske partier

Aabenraa Kommunalforening

I den lokale politiske udvikling i Aabenraa før Anden Verdenskrig var der tre væsentlige faktorer, – de danske borgerlige, det tyske mindretal og socialdemokraterne. Der var ganske vist efter Genforeningen blevet oprettet danske borgerlige partier i byen som optrådte selvstændigt ved rigsdagsvalg, men ved de lokale valg havde disse lige siden samarbejdet i Aabenraa Kommunalforening, stiftet i 1919. Det gjaldt ikke kun byrådsvalg, selv om det nok var det vigtigste, men også valgene til skolekommission, menighedsråd og sygekassen.

Ved det sidste valg før Besættelsen, i 1937, var Aabenraa Kommunalforening igen optrådt som den samlende ramme omkring de borgerlige danske partier. Fra generalforsamlingerne i den konservative forening, den radikale forening og venstre-foreningen var der fremkommet navne på de kandidater, der skulle placeres på den fælles liste. Der var faste pladser med en venstremand på førstepladsen, dernæst to konservative, en radikal, og så forfra igen. Selve valget kunne ikke rokke ved denne rækkefølge, fordi den personlige stemmeafgivning var meget lidt udviklet. Kandidaternes navne stod nemlig indtil 1950 ikke på stemmesedlen, så vælgeren skulle selv skrive navnet, hvis man ønskede at stemme personligt.¹

Selv om Aabenraa Kommunalforening koordinerede de borgerlige danske partiers lokale valgkampe, havde den kun begrænset politisk indflydelse.² Den afholdt kun bestyrelsesmøder i årene lige før Besættelsen og under denne, og på dens generalforsamlinger var det småtingene, der optog sindene. Man ønskede således, at toiletforholdene ved havnen skulle forbedres, at der skulle sættes en særlig telefon op ved badeanstalten, at der skulle indføres en forbedret rengøring ved eksportstaldene og at rutebilselskabet skulle indrette opvarmede ventestuer i de større landsbyer på ruterne. Foreningen rejste imidlertid disse spørgsmål over for byens magistrat og andre myndigheder uden at vinde gehør. Foreningens mangeårige formand, Jacob Michelsen, var også klar over at dens indflydelse var svindende. På generalforsamlingen i 1940 oplyste

Kaptajn P. F. Cleemann. (Foto P. Clausen)

han, at byrådet i de senere år ikke havde villet tage hensyn til foreningens henstillinger, selv ikke de mest berettigede. Der var end ikke kommet svar på dens skrivelser.

Kommunalforeningen kunne ikke gennemføre almindelige kommunalpolitiske møder, og selv til generalforsamlingerne var der svigtende tilslutning. Både i 1938 og 1940 måtte der indkaldes til ekstraordinære generalforsamlinger, fordi den ordinært indkaldte generalforsamling ikke havde været beslutningsdygtig. Det spørgsmål blev naturligvis rejst, om foreningen så overhovedet havde nogen berettigelse når der af et samlet medlemstal på over 150 kun mødte tre-fire medlemmer til en generalforsamling, og der skulle være 30 for at den kunne være beslutningsdygtig.

Resultatet blev, at man på den ekstraordinære generalforsamling 1941 valgte en mellemløsning, nemlig at gøre foreningen hvilende indtil videre. Indtil der forelå nye opgaver for foreningen, skulle den heller ikke opkræve kontingent. Aabenraa Kommunalforening gik dermed i hi resten af besættelsesårene.

Da forholdene ændrede sig ved Befrielsen indkaldte formanden Jacob Michelsen, kassereren Castenskjold Rasmussen og sekretæren, overlærer Th. Lund i april 1946 til en ny generalforsamling for at få truffet endelig beslutning om foreningens skæbne. Generalforsamlingens beretning om tidligere tiders borgerligt samarbejde om lokale valg skete på baggrund af det første byrådsvalg efter Besættelsen, som var blevet afholdt måneden før. Her havde socialdemokraterne ført en hård valgkamp og sat sig på det absolutte flertal i byrådet, fordi de borgerlige var splittede og hjemmetyskerne magtesløse.

De fleste af de få fremmødte på kommunalforeningens generalforsamling var enige om, at foreningen igen måtte have en opgave i det lokalpolitiske liv. Under Besættelsen var der i befolkningen opstået en skepsis over for de politiske partier, og derfor var der også i foreningen en del diskussion om, hvilken betydning man skulle tillægge partierne. Skibsreder Cleemann gik ind for, at de borgerlige politiske partier skulle være medbestemmende ved beslutningen om hvorvidt kommunalforeningen skulle fortsætte. Omvendt mente amtsvejinspektør Strømning, at der ikke var grundlag for en fortsættelse, ihvert fald ikke med de politiske partier.

Enden på diskussionen i 1946 blev, at et udvalg skulle drøfte foreningens fremtid, og da spørgsmålet i 1948 atter kom frem, havde meningerne nærmet sig hinanden. Kommunalforeningen var dog i mellemtiden døet hen, og en ny fåtallig besøgt generalforsamling lod foreningen fortsætte i hvilende funktion.

Ganske vist arrangerede kommunalforeningen rammerne omkring

den borgerlige byrådsgruppes drøftelse af det kommunale budget i marts 1949, men foreningens rolle var udspillet. Deltagerne i drøftelsen var de konservative, venstre, de radikale og så Dansk liste uden for partierne. Fra den sidstnævnte kom ordføreren for den borgerlige byrådsgruppe, amtsfuldmægtig Jes P. Caspersen. Det er næppe urimeligt at antage, at begivenhederne under Besættelsen og Caspersens personlighed var medvirkende til, at kraftcentret i den borgerlige lejr flyttede sig over i den ny upolitiske liste, som bliver omtalt i det følgende.

Danske Samfund

Interessen for almindelig dansk partipolitik var mindre i Aabenraa under Besættelsen. I stedet for det traditionelle modsætningsforhold mellem de danske borgerlige partier og socialdemokraterne var der opstået et samarbejde i Aabenraa Bys Danske Samfund.

Denne forening var startet i 1933 under indtryk af det tyske nazistiske pres på grænsen, og også i Aabenraa fik foreningen sin første store opgave ved rigsdagsvalget i april 1939.³ Det blev en national styrkeprøve, fordi hjemmetyskerne håbede på en omstyrning af 1920-ordningen og en indlemmelse i Stortyskland, sådan som det var sket med andre grænseområder i de foregående år. Når valget blev en meget klar dansk sejr, skyldtes det utvivlsomt den mobilisering som Danske Samfund var i stand til at foretage af vælgerne. Ved generalforsamlingen i december 1938 havde foreningen 1200 medlemmer i Aabenraa, og byen var inddelt i afgrænsede distrikter med 100 tillidsmænd. Medlemstallet steg endda yderligere i de følgende år, så det i 1942 var nået op på ca. 4.000 medlemmer og derfra videre til godt 4.700 medlemmer i 1946. Det var en stærk opbakning, for den voksne dansksindede befolkning kan anslåes til at have talt ca. 7.000 ud af byens samlede befolkning på ca. 12.000.⁴

Kontingentet på 50 øre var sat så lavt for ikke at afholde nogen dansksindet fra at blive medlem. For samfundets »trængte«⁵ iværksatte foreningen forskellige sociale hjælpeforanstaltninger under Besættelsen med uddeling af fodtøj til mindrebemidlede medlemmers børn, med børnebespisning, hjælp til barselkvinder og spædbørn, retshjælp til mindrebemidlede og hjælp til beskæftigelse af danske arbejdere. Disse opgaver var sikkert også med til at styrke det nationale sammenhold.

Dansk Samfunds egentlig nationale opgaver bestod deri, at foreningen, der havde en oversigt over alle byens borgeres sindelag, organiserede folketingsvalget 1943. Et udvalg tog sig af, at de dansksindedes børn blev sat i den danske Borgerskole. De medlemmer der havde indmeldt børnene i tysk skole, blev fra september 1940 ekskluderet af

*Direktør Jes Christiansen.
(Foto P. Clausen)*

foreningen. Man søgte at afholde nationale fester, afholdt alsangstævner og uddelte sangbøger. Og i 1944 købte foreningen en grund ved Knapstien, hvor der kunne opføres friluftsteaterforestillinger. Her fejrede foreningen sammen med modstandsbevægelsen den 13. maj 1945 befrielsen og måneden efter grundlovsfesten med bl.a. justitsminister Busch-Jensen som taler. De politiske opgaver var stillet i bero under Besættelsen, men i 1945 ledede foreningen organiseringen af menighedsrådsvalget, som førte til en fremgang på to danske mandater. Derefter var Danske Samfunds politiske rolle imidlertid også ved at være udspillet. Formanden, direktør Jes Christiansen sagde på generalforsamling i januar 1946, at der ikke var udsigt til at foreningen ville komme til at gøre nogen større indsats ved byrådsvalget.

Det var rigtigt, for i 1946 var de almindelige politiske forskelle i synspunkterne allerede trådt frem igen. Lærer Hugo Frank havde i marts 1946 fra socialdemokratisk side stillet forslag om, at Danske Samfund skulle prøve at få skabt et listeforbund mellem alle danske partier ved byrådsvalget. Rektor Buchreitz kunne anbefale forslaget for socialdemokraternes vedkommende. Det samme gjorde amtsfuldmægtig Jes Caspersen for den nye »Dansk Liste uden for Partierne«, Edvard Pedersen (Ørum) for kommunisterne og overassistent Heydenreich for de radikale. Redaktør Morten Kamphøener fra de konservative indvendte derimod, at valget ikke ville have nogen særlig national betydning og konsulent Johannes Pedersen fra Venstre ønskede kun et listeforbund mellem de borgerlige partier. Forslaget strandede derfor, og Danske Samfunds opgave blev kun at medvirke til, at alle danske vælgere kom til afstemningsstedet ved at give dem kørelejlighed. Der blev kun listeforbund mellem de borgerlige partier.

Sagen fik også en udløber i form af en avispolemik mellem to socialdemokratiske medlemmer af Danske Samfunds bestyrelse, nemlig Niels Ebsen og Hans Esbensen, og et konservativt og et venstre medlem af bestyrelsen, nemlig forstander Rode og direktør Gjelstrup. Rode skulle således have sagt til Gjelstrup: »Sig det bare lige ud, for sådan er det jo ved dette valg, her drejer det sig kun om rødt eller borgerligt flertal.« Socialdemokraterne forstod det sådan, at de to borgerlige medlemmer af Danske Samfunds bestyrelse hellere så en tysker mere i byrådet end en socialdemokrat, og de nedlagde derfor deres bestyrelsesposter. Det samme gjorde Rode.⁵

Allerede på generalforsamlingen i januar 1947, hvor tilslutningen af medlemmer var svigtende, blev spørgsmålet om foreningens opløsning drøftet. Jes Caspersen mente at der stadig forelå et nationalpolitisk problem og frarådede ligesom de andre deltagere i debatten at for-

eningen blev opløst. Der var stadig som hidtil to-tre socialdemokrater i foreningens bestyrelse, og foreningen var i de følgende år fortsat repræsenteret ved forskellige festlige arrangementer. Retshjælpen fungerede i Danske Samfunds regi, men den politiske funktion var forbi. Ved byrådsvalget i 1950 forsøgte foreningen igen at danne et dansk valgkontor for at skaffe alle danske vælgere til valgstedet, men det mislykkedes på grund af partiernes holdning til sagen. Først i 1974 ophævedes foreningen dog efter mange års begrænset virksomhed.

Den upolitiske liste – »Dansk kommunal Vælgerforening uden for Partierne«

Ved byrådsvalget i marts 1946 var to af kandidaterne, amtsfuldmægtig Jes Caspersen og amtsvevinspektør Knud Strømning, opstillet på »Den danske Liste uden for Partierne«, der opnåede 509 stemmer og dermed blev indvalgt i byrådet. De havde ikke nogen vælgerorganisation bag sig, men var tilstrækkelig kendte i Aabenraa til at blive valgt som enkeltpersoner. Caspersen var kendt for sin betydelige indsats for de danske børnehaver, som medlem af Danske Samfunds bestyrelse, samt som en skarp kritiker af hjemmetyskerne i Modstandsbevægelsens blad, Grænse Posten, for blot at nævne enkelte punkter af hans virksomhed.⁶ Strømning var blandt andet knyttet til Landsforeningen til Arbejdsløshedens Bekæmpelse (LAB), turistforeningen o.l.

Da det følgende byrådsvalg i 1950 nærmede sig var der en lille gruppe borgere i Aabenraa, der bl.a. bestod af kaptajn P.F. Cleemann, købmand Johan Jessen, kommuneassistent Werner Nørgaard og husmoder Elisabeth Rasmussen, som indkaldte til et møde på Grand Hotel den 22. februar 1950 for at stifte en vælgerforening i tilknytning til Caspersen og brandinspektør Peter Petersen, der havde efterfulgt Strømning i byrådet ved dennes død i december 1948.⁷ Foreningens formål var »... ved siden af de politiske partier at udvikle interessen og forståelsen hos danske vælgere for kommunale forhold i Aabenraa by til fremme af en sund økonomi og til løsning af foreliggende sociale opgaver.«⁸

Den »Danske kommunale Vælgerforening uden for Partierne« blev af stifterne opfattet som afløseren af den netop hendøde kommunalforening af 1920. Både Cleemann og Strømning havde været deltagere i denne sidstnævnte, men forskellene var dog nok så væsentlige. Den ny forening skulle ikke blot danne rammen om de borgerlige partiers valgsamarbejde, men selv gribe aktivt ind i politik. Formålsparagraffens ord om »dansk« og »sociale opgaver« pegede hen på Caspersen og samarbejdet

under Besættelsen på tværs af partiskel. Blandt den ny forenings medlemmer var der også en del, som havde deltaget i modstandskampen. Stifterne havde den opfattelse, at der var mange danske vælgere som ikke var partipolitisk interesserede, når det drejede sig om lokale forhold, og dem ville man søge at repræsentere.

Den ny vælgerforenings bestyrelse kom til at bestå af Cleemann som formand, Nørgaard som kasserer og købmand Johs. M. Petersen, kaldet »Muggi«, som sekretær. Lige efter den stiftende generalforsamling blev der afholdt kandidatopstilling med Caspersen, Peter Petersen og ingeniør Ejnar Hansen på de tre første pladser. De tre borgerlige partier i Aabenraa søgte i 1950 kontakt med den nye liste, for der havde i byrådsperioden 1946–50 været et vist samarbejde med Caspersen og Strømning, men forsøget på at danne en borgerlig fællesliste, mislykkedes. Den »upolitiske« liste havde den opfattelse, at dens mission var at repræsentere de vælgere, som ikke havde partipolitiske interesser og som måske ikke ville stemme, hvis man gik ind i en fællesliste med Venstre, konservative og radikale. Byrådsvalget i marts 1950 gav den upolitiske liste en fremgang til 703 stemmer, og den vandt herved igen to mandater, selv om listen stort set blev tiet ihjel af den partipolitiske presse i byen.

Den ny vælgerforening havde kritiseret de politiske partiers monopol på den politiske magt, fordi der syntes at være et misforhold mellem deres små medlemstal og deres mange vælgere. Foreningen fik selv samme skæbne, for dens medlemstal steg fra kun ca. 50 til knap 80 i begyndelsen af 1960'erne. Der kom oftest kun en snes personer eller lidt mere til generalforsamlingerne, hvad der var uheldigt fordi vedtægterne, indtil de ændredes i 1964, krævede at der var mindst 20 til stede for at forsamlingen kunne være beslutningsdygtig. Foreningen ønskede flere medlemmer, men det var ikke mange der kom. Caspersen sagde på generalforsamlingen i februar 1961, at de 24 fremmødte var 1/3 af medlemstallet, hvilket var fint. Det var nok med en vis resignation at han tilføjede, at han ikke mente at foreningen skulle eller behøvede at være det helt store parti medlemsmæssigt, men nogle flere kunne dog være ønskelige. Foreningens medlemmer bestod socialt og erhvervsmæssigt af funktionærer og enkelte selvstændige. Det drejede sig om lærere, overassistenter, jurister, kriminalbetjente o.l. samt købmænd, og de pågældendes fruer.

I 1954 kom foreningen ud i en krise. Caspersen ønskede ikke at lade sig genopstille til byrådsvalget og Peter Petersen var nødt til at trække sig på grund af sin forretning. Spørgsmålet blev rejst, om foreningen stadig havde en mission i aabenraask lokalpolitik, hvad der dog var almindelig enighed om. Til valget blev Caspersen og den unge købmand

Amtskontorchef J. P. Caspersen.
(Foto i Hans H. Worsøe: *De danske Børneinstitutioner i Aabenraa 1938–1963*, (1963) s. 52)

Erik Jessen opstillet på de to første pladser på foreningens liste. Man var stadig ikke villig til at samarbejde med de andre borgerlige partier på en fællesliste, fordi man opfattede sig som den tværpolitiske liste der var »broen mellem den socialdemokratiske gruppe og den venstre-konservative gruppe«, som det hed i listens valgavis. Venstre, radikale og konservative dannede deres egen fællesliste med borgmester Gjelstrup som spidskandidat, men de upolitiske havde dog et samarbejde med fælleslisten i form af et listeforbund, så man undgik stemmespild. På grund af listeforbundet følte Caspersen, der var den eneste kandidat, den upolitiske liste fik valgt i marts 1954, at han også måtte støtte Gjelstrup ved borgmestervalget. I øvrigt sad Caspersen kun kort tid endnu i byrådet. Den 1. januar 1956 måtte han udtræde, fordi han af boligministeriet var blevet udnævnt til dets tilsynsførende med byens boligforeninger, og dette hverv var ikke foreneligt med hvervet som byrådsmedlem.⁹ Købmand Erik Jessen, der var leder af en af byens største forretninger, Peter Jessen A/S, der handlede med tekstiler, måtte som suppleant springe ind for Caspersen og nåede i løbet af en halv byrådsperiode at gøre sig udmærket gældende i det politiske arbejde på rådhuset. Caspersen blev derimod nu fra 1958 formand for foreningen til den ophørte i 1969, og det var ham der var den store taktiker bag foreningens fremgang i de følgende år. Vendepunktet kom med valget i marts 1958, hvor borgmester Gjelstrup fra Venstre havde opgivet at genopstille.

Caspersen var klar over, at Venstre som en mulighed regnede med en fællesliste, som også omfattede den upolitiske danske liste uden for partierne og med Erik Jessen som spidskandidat. På foreningens generalforsamling i januar 1958 fraveg foreningen for første gang sin modvilje mod at deltage i en borgerlig fællesliste, men dog kun hvis de konservative ikke også var med, for ellers ville det være alle imod socialdemokraterne. Især Erik Jessens bror, Johan Jessen, talte meget imod at have de konservative med på en fællesliste.

I forhandlingerne mellem Venstre, radikale, konservative og den upolitiske liste, blev de konservative udmanøvreret. I stedet blev der opstillet en fællesliste, hvor kandidaterne fra de tre parters egne lister blev placeret mellem hinanden. Fælleslisten var dog også i et valgforbund med den konservative liste, så ingen stemmer skulle gå tabt, og under valgkampen blev der ikke polemiseret mellem disse to lister, der således alligevel dannede en front imod socialdemokraterne og til dels mod hjemmetyskerne.

Valget den 4. marts 1958 blev præget af en stor valgdeltagelse med en stemmeprocent på 83, og der kunne hjemmetyskerne ikke følge med,

så de mistede et af deres tre mandater. Mandatet tilfaldt den borgerlige fællesliste, som fik fire mandater. Flest stemmer fik Erik Jessen, nemlig 783, og næstflest, lærer A. Philippsen med 91 stemmer, der også kom fra den upolitiske liste. De konservatives spidskandidat var farvermester Jacob F. Jacobsen, der i 1954 havde været opstillet på samme liste som Caspersen, altså den »Danske liste uden for partierne«, og som nu var blevet valgt med 387 stemmer. Jacobsen havde et godt forhold til det tyske mindretal fra sit medlemskab af Aabenraa Skyttelaug, og Jessen troede at det ville være afgørende for spørgsmålet om hvem der skulle være borgmester i byen.

De fortrolige forhandlinger mellem grupperne før det ny byråd konstituerede sig den 1. april 1958 var en nervekrig, der først sluttede den 30. marts. Slesvigsk Partis medlemmer, arkitekt Thiellesen og Jes Schmidt, søgte at få tilsagn om repræsentation i en række udvalg og en viceborgmesterpost samt hjælp i mere specielle politiske spørgsmål, som f.eks. til den tyske sygeplejeforening. Derfor forhandlede de både til den socialdemokratiske og den borgerlige danske side. De konservatives foreningsformand, landsretssagfører Mandrup Andersen, ønskede enten fællesmøder med hjemmetyskerne og fælleslisten eller at vente med afgørelsen til selve afstemningen i byrådsalen. Erik Jessen svarede på Fælleslistens vegne, at det kun alt for stærkt ville understrege, at Slesvigsk Parti havde haft den endelige afgørelse. Fælleslisten ville ikke deltage i en sådan afstemning. Han holdt fast ved, at valgets resultat var 4 mandater til Fælleslisten og 3 til de konservative, og at Jessen havde betydelig flere stemmer end Jacobsen. Jessen måtte derfor være de borgerliges borgmesterkandidat.

Bag Fælleslistens stejlehed lå, at Caspersen pludselig havde set, at hans forenings to byrådsmandater var afgørende i spørgsmålet om Aabenraa skulle have en ny socialdemokratisk borgmester Buchreitz eller om det skulle være en borgerlig borgmester.¹⁰ Blot de to undlod at stemme, ville det nemlig blive Buchreitz. De konservative måtte derfor give sig, om end det var med en bitterhed som først forsvandt efter et par år. Kløften mellem hjemmetyskerne og Buchreitz var af den art, at den kun kunne lukkes med meget store tilbud, og de kom ikke. Derfor holdt de sig til den borgerlige side, og Jessen blev valgt som borgmester.

For foreningen »Dansk kommunal Vælgerforening uden for Partierne« havde det utvivlsomt stor betydning, at man nu havde en borgmester som politisk repræsentant, der på møderne kunne redegøre for den kommunale politik på alle felter, og som samtidig på disse områder havde indflydelse, der blev præget af medlemmernes synspunkter. Erik Jessen havde betydelige evner i denne retning. Efter foreningens opfattel-

se havde man ikke meget tilfælles med de konservative eller med Venstre, og Jessen søgte da at gennemføre et bredt politisk samarbejde i byrådet også med socialdemokraterne. Det sidstnævnte samarbejde var så nært, at der også startedes en konservativ hviskekampagne om at de arbejdede for godt sammen, men det skulle dog ikke tages for bogstaveligt, sagde Erik Jessen på generalforsamlingen i februar 1960.

Ved byrådsvalget i 1962 var det nærmest en selvfølge, at Erik Jessen skulle stå i spidsen for en ny borgerlig fællesliste, der igen omfattede venstre, radikale og upolitiske. Den stod stærkt og hentede to mandater, et fra socialdemokraterne og et fra de konservative. Fra »Dansk kommunal vælgerforening uden for partierne« var der derefter tre byrådsmedlemmer, nemlig Jessen, Philippsen og som nyt medlem forstander Axel Larsen fra Ungdomsborgen. Venstre fik det andet af de to vundne mandater.¹¹

På generalforsamlingerne i »Dansk kommunal vælgerforening uden for partierne« blev medlemmerne overmodige over denne fremgang. Enkelte talte om, at foreningen skulle stille op alene ved de kommende valg og andre, at man skulle stille stærkere krav til Venstre i det fremtidige valgsamarbejde. Lærer Philippsen nævnte også det spørgsmål som han ofte fik stillet, nemlig hvorfor foreningen stillede op sammen med Venstre med tre kandidater til hver på de første seks pladser. Formanden, Jes Caspersen kunne dog fortælle medlemmerne, at ved at stille op på egen liste (selv med listeforbund) ville de konservative komme til at stå stærkere. Af betydning var også at Venstres avis »Hejmdal« stod til rådighed for foreningens kandidater, når de deltog i en fællesliste med Venstre. Man enedes derfor om ved byrådsvalget i 1966 igen at deltage i en fællesliste med Venstre og radikale, men at stille stærkere krav til Venstre, både med hensyn til kandidaternes placering og den udsendte valgavis' udseende. Det blev til nogle vanskelige forhandlinger, fordi Venstres byrådsmedlemmer på deres side var blevet bebrejdet på generalforsamlingerne, at partiet manglede en klar profil. Ved forhandlingen den 4. februar 1966 på Grand Hotel, hvor de tre bestyrelses forhandlere mødtes, var Venstres formand, advokat Lorenz Tofft, i det hele taget meget negativt indstillet over for dette samarbejde.

Man enedes dog tre partier imellem om at gentage valgsamarbejdet på omtrent samme måde som ved de to foregående valg. Den enlige radikale kandidat blandt de første »sikre« kandidater blev dog meget modvilligt rykket en plads tilbage. Valgavisen 1966 fik et stærkere præg af den upolitiske holdning end fire år tidligere, hvor Venstres opfattelse af erhvervslivets interesser som det grundlæggende havde fået en fremtrædende placering. Nu var disse Venstre-synspunkter blevet mere af-

dæmpede og rykket noget tilbage til fordel for den kommunale indsats på skoleområdet, ungdomsaktiviteterne, kulturpolitikken osv.¹²

Ved valget i marts 1966 til byrådet nåede den upolitiske liste sit mandatmæssige højdepunkt med hele 4 mandater, nemlig ud over de hidtidige byrådsmedlemmer også fabrikant Hans Poulsen. Da Fælleslistens mandattal i øvrigt var uforandret og de radikale fik lærer Jakob Gormsen valgt, så var det en ordentlig øretæve til samarbejdspartnern Venstre, der kun fik ét mandat.

Foreningen fik dog kun i én byrådsperiode glæde af sin politiske styrke. Fra begyndelsen af 1960'erne havde man diskuteret kommunesammenlægning i Aabenraa-området, men i 1968 var det klart, at købstaden Aabenraa ville blive sammenlagt med tre udprægede landområder, Løjt og Ensted sogne samt en mindre del af Rise sogn. Kommunesammenlægningen i 1970 ville også efter Caspersens opfattelse påvirke foreningens fremtidige muligheder, for vælgertallet i den ny kommune ville blive forøget med 1/3 og byrådsmedlemmernes antal også med 1/3. Han frygtede, at omegnen blev overrepræsenteret, og at man med Erik Jessen i spidsen næppe kunne opnå mere end et eller to mandater. Derfor var han indstillet på, at foreningen skulle »holde op nu med honnør«, som han sagde på et bestyrelsesmøde den 4. december 1968. Erik Jessen var stort set enig med Caspersen og regnede med at der ville ske et skred over til rent politiske lister, altså til Venstre, konservative og Socialdemokratiet.

På den ordinære generalforsamling den 30. april 1969 var der på dagsordenen sammen med formandens beretning også »drøftelse af foreningens fremtidige virke efter gennemførelsen af kommunens sammenlægning med Løjt og Ensted og efter sammenlægning af amtskommuner og købstæder til én sønderjysk amtskommune«. Erik Jessen redegjorde for sammenlægningen og mente ikke at valgtallene ville ændre sig meget ved det kommende valg. Spørgsmålet var om foreningen så ville kunne klare sig i valget til et byråd med 21 eller måske endda 23 medlemmer og ved de amtsrådsvalg der skulle afholdes samtidig dermed. Caspersen omtalte stemmetallene fra valget i 1966, og mente at man ikke havde en rimelig chance for at kunne inddrage personer fra de områder, der skulle sammenlægges, i foreningens arbejde og give dem en plads i byrådet. Han var personlig af den opfattelse, at foreningen skulle slutte sin virksomhed med æren i behold ved den strukturændring, som nu forestod.

Dette synspunkt tilsluttede det tidligere byrådsmedlem Peter Petersen, og byrådsmedlemmerne Philippsen og Axel Larsen sig også. Generalforsamlingen sluttede med afstemning om foreningens opløsning, hvor 24

gik ind for det, og kun én var imod, mens to undlod at tage stilling. Ved den ekstraordinære og afsluttende generalforsamling den 2. juni 1969 var der ligeledes klart flertal for foreningens opløsning, om end medlemmerne var kede af beslutningen.

Venstre i Aabenraa by

Venstre-foreningens virksomhed var under Besættelsen uhyre begrænset.¹³ Allerede ved udbruddet af Anden Verdenskrig fandt formanden konsulent Johannes Pedersen, at interessen for partipolitik ikke var stor på grund af krigen. Under Besættelsen kom dertil de almindelige vanskeligheder ved partipolitisk virksomhed, som bevirkede at politiske oplysninger og udtalelser skulle behandles med stor forsigtighed for ikke at støde Besættelsesmagten. Under disse forhold indskrænkede man sig næsten udelukkende til de årlige generalforsamlinger, hvor man nåede et lavpunkt i 1943, hvor der kun var mødt 4 deltagere.

Da Venstre holdt generalforsamling den 18. april 1945, kunne man forudse, at verdenskrigen snart ville være forbi og Danmark befriet. Spørgsmålet var i denne situation, om der stadig var brug for de gamle partier. Johs. Pedersen var ikke i tvivl: »... så snart derefter ro og orden er skabt, kan vi igen blive stillet over for et valg. Og selv om der kan ske forskellige nydannelser af partier og nye konstellationer, bliver det nok i hovedsagen de gamle partier, der skal samle vælgerne ...« sagde han. Og sådan kom det også til at gå.

Det var dog svært at finde de gamle samarbejdsformer de borgerlige partier imellem ved det første byrådsvalg efter Besættelsen. Venstre ønskede en borgerlig fællesliste, men den 28. februar 1946 kunne borgmester Fink og Johs. Pedersen oplyse en ekstraordinær generalforsamling om, at det var umuligt. Det var givetvis de radikale, som ikke ville deltage i dette fællesskab, som bl.a. var blevet drøftet inden for Danske Samfunds rammer. I stedet opstillede Venstre så sin egen 17-mands kandidatliste til valget, om end i listeforbund med de to andre borgerlige politiske partier. Forrest på listen stod igen borgmester Holger Fink, der efter mange overvejelser havde besluttet sig til at genopstille, samt hans nære politiske fælle, viceinspektør Frederik Bruun. Hele den borgerlige fløj led et nederlag ved valget i 1946, og kort tid efter besluttede Holger Fink at træde ud af byrådet, mens Bruun fortsatte byrådsperioden ud. Det manglende samarbejde imellem de borgerlige partier 1946 gav en lærestreg, som blev husket.

I sig selv var Venstre-foreningen ikke særlig stærk. Dens medlemstal lå hele tiden og svingede mellem ca. 50 og 75, i hvert fald frem til

Lektor Kay Krogh. (Tegning i Aabenraa Statsskoles Samfunds Årsskrift 1946 s. 54)

1960ernes begyndelse. Bestyrelsen forsøgte forskellige metoder til at få flere medlemmer og helst også andre befolkningslag i tale, f.eks. ved kontakter til en afdeling af »Liberale Arbejdere«, men uden større held. Måske var baggrunden den, at vælgerforeningens bestyrelse så tydeligt selv gjorde opmærksom på, at den bestod af erhvervslivets ledere i byen. Det fremgik bl.a. af den folder, som foreningen udsendte ved sit 40-års jubilæum i 1964. Foreningens ledende kredse i 1950' og 1960erne kom da også herfra, – det var direktørerne Tage Fink og Erling Hansen fra Cimbria, Terp-Nielsen fra SÆKKO, købmand Hans Schmidt fra J.A.Schmidt A/S, bankdirektørerne Carstensen og Lildholdt fra Den nordslesvigske Folkebank og Arne Olesen fra Andelsbanken og direktørerne Mathias Mortensen og senere Jens Thomsen fra Ceres. Gennem de to sidstnævnte gik der også forbindelser til Handelsstandsforeningens og den lokale arbejdsgiverforenings bestyrelse. Andre samfundsgrupper var naturligvis også repræsenteret, og det skal således nævnes, at lektor Krogh fra Statsskolen var formand 1955–60 og advokat Lorenz Tofft 1960–63.

Venstres faste samarbejdspartner var de radikale, men man så gerne et endnu bredere samarbejde med de konservative og den upolitiske »Dansk kommunal Vælgerforening uden for Partierne« – gerne om muligt inden for en borgerlig *fællesliste*. Da der skulle være valg igen i 1950 lykkedes det næsten. De upolitiske kunne ikke være med til en fællesliste med de konservative, men nok deltage i det løsere samarbejde i form af et *listeforbund*. Det førte til at den borgerlige fælleslistes spidskandidat, venstremanden direktør Gjelstrup, blev valgt som borgmester. Ved valget i 1954 øgedes antallet af lister, fordi der var opstillet en særlig Ungdommens Fællesliste med den konservative møbelhandler Kaj Riis-Antonsen i spidsen. Den blev uden vanskelighed inddraget i det samme borgerlige samarbejde i et listeforbund igen, men med et dårligt resultat. Efter at borgmester Gjelstrup i sin første periode havde kunnet mønstre 8 borgerlige mandater, gik antallet nu ned på 6 pladser i byrådet, sådan som det havde været i Buchreitz' tid.

Da Gjelstrup i 1957 besluttede, at han ikke ville genopstille ved valget det følgende år, opridsede han selv de tre samarbejdsmuligheder der efter hans mening fandtes i den borgerlige lejr. Mulighederne var: a) Venstre og konservative og radikale, b) Venstre og konservative eller c) Venstre og radikale og de upolitiske med Erik Jessen fra de sidstnævnte som spidskandidat. I forhandlingerne herom foretrak Venstre at holde fast på de radikale. Derved skubbedes de konservative ud af et snævert samarbejde i en borgerlig fællesliste. Så kunne mulighed c) med de upolitiske gennemføres. Venstre havde næppe selv nogen udpræget borg-

*Amtvandsinspektør N. Jespersen
(Foto P. Clausen)*

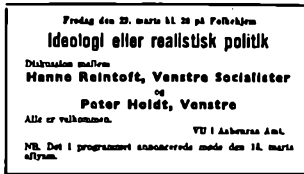
*Direktør Mathias Mortensen
(Foto P. Clausen)*

mesterkandidat i 1958, men partiets frivillige afkald på spidskandidatposten skal nok også ses som et ønske om i hvert fald at bevare en borgerlig borgmester i byen. Det lykkedes godt med borgmester Erik Jessen frem til 1970.

Deltagelsen i en borgerlig Fællesliste under Erik Jessens ledelse kom til at koste Venstre mere end man havde forestillet sig i 1958. Der blev nemlig nu ført en anden politik end Venstre hidtil havde kunnet gå ind for, og ved de følgende byrådsvalg mistede partiet mandater til Jessens folk. Venstres byrådsmedlemmer, amtsvandsinspektør N. Jespersen og husmoder Ellen Bjørn Hanssen gjorde på Venstres generalforsamling i marts 1959 loyalt rede for de nye og omkostningskrævende opgaver, som det projekterede alderdomshjem, udviklingen af skolevæsenet og omlægningen af hovedvej 10 m.m. Det begyndte at give kritik på foreningens generalforsamling i 1961, hvor Mathias Mortensen spurgte byrådsmedlemmerne, hvorfor skatteprocenten ikke var nedsat, når der var overskud på kommunens regnskab, og hvad Aabenraas byplanekspert, professor Bredsdorff, kostede byen.

En endnu stærkere konfrontation mellem den gamle Venstre-linje og en ny mere moderne kom frem året efter i april 1962, hvor Math. Mortensen i debatten om kommunalpolitikken atter kom ind på byens høje skatteprocent og fremhævede, at selv byer med socialdemokratisk flertal nedsatte den. Jespersen svarede, at Aabenraa i modsætning til Sønderborg (som var den socialdemokratisk ledede by, man tænkte på) i de senere år havde måttet foretage store jordkøb, selv om han selv principielt også gerne så, at skatteprocenten blev sat ned. Så tilsløret sagde foreningens formand, Lorenz Tofft, det ikke. Med ret direkte adresse til den tilstedeværende tidligere Venstre-borgmester Gjelstrup udtalte han, at den nuværende generation måtte betale for, hvad der tidligere var forsømt, og at man endelig ikke måtte stoppe udviklingen, for så ville byen stagnere.

Ved byrådsvalget i 1962 gentog Venstre den samme sammensætning af Fælleslisten som i 1958 med de radikale og den upolitiske liste, og igen med et løsere samarbejde mellem denne og de konservatives liste. Byrådsvalget i 1962 gav Venstre en glædelig forøgelse af mandaterne til tre, idet erhvervsrådssekretær P. Groth Bruun også blev valgt. Men samarbejdet med den øvrige del af Fælleslisten mødte kritik på partiets generalforsamling. Der var sikkert en del, som følte at Venstre manglede profil i samarbejdet, og det blev spurgt om Venstres byrådsmedlemmer ikke kunne afholde selvstændige møder og i enkelte spørgsmål tage særstandpunkt, på trods af gruppesamarbejdet med de upolitiske. Jes-

Hejmdal 1968

persen svarede, at han frygtede, at det ville skade samarbejdet med disse.

Ved byrådsvalget i 1966 blev kun ét af Venstres medlemmer på Fælleslisten valgt, nemlig Groth Bruun. Selv om det uden tvivl både skyldtes tilfældigheder i forbindelse med den personlige stemmeafgivning og måske også dårlig taktik fra partiets side, kan den anden grund ikke forbigås. De upolitiske indflydelse forekom større, og i lyset af borgmester Erik Jessens popularitet kunne det være svært at få øje på Venstres profil. Dannelsen af en borgerlig Fællesliste bestående af Venstre, radikale og de upolitiske havde åbenbart også været forbundet med større vanskelighed end ellers fra de to førstnævntes side.

Derfor vakte det glæde i Venstres lejr, da det i 1969 blev klart, at Erik Jessen ville slutte sig til partiet, efter at Dansk Kommunal Vælgerforening uden for partierne ville ophøre med at eksistere. Det var et plus for Venstre således at få tilført en populær borgmester, men samtidig løb man ind i de partimæssige følger af kommunesammenlægningen i 1970. Både i Ensted og i Løjt fandtes der Venstre-sognerådsformænd, som gik ind i politik i den nye Aabenraa storkommune. Da Venstre havde opfordret Erik Jessen til at følge sin lyst og eventuelt blive amtsborgmester, og dette blev virkelighed, var det vanskeligt at finde en overbevisende »kronprins« blandt Venstre fra by og på land. Det problem havde Venstre ikke forlods taget stilling til. Man endte i forhandlingerne med at enes om den tidligere sognerådsformand Jørgen Jessen fra Ensted som borgerlig borgmesterkandidat. Da var det imidlertid for sent. I mellemtiden havde socialdemokraterne for første gang sikret sig hjemmetysk støtte til deres borgmesterkandidat.

Det radikale Venstre

Det Radikale Venstre var Venstres nærmeste samarbejdspartner i hele denne periode. Kun ved to valg førte man de radikales kandidater frem til valg på en selvstændig liste, nemlig i 1946 hvor det skete i et borgerligt listeforbund og så i 1970 ved det partipolitisk prægede valg ved kommunesammenlægningen.¹⁴ De radikale var den lille partner i samarbejdet med Venstre og de andre inden for de borgerlige fælleslister. Det gav sig udslag i, at de radikale kun plejede at få én plads og som oftest den sidste af de første seks rimeligt sikre mandater på Fælleslisten. Ved valget i 1950 blev den radikale læge, Ernst Gabe, valgt og i to år kom han til at beskæftige sig med børneværnsarbejdet, der havde hans særlige interesse. Men han døde i juli 1952 og så stod de radikale igen uden en repræsen-

tant. Først ved valget i 1966 fik partiet igen et medlem i byrådet, lærer Jakob Gormsen, som dog atter gled ud i 1970.

Formand for de radikale var fra Befrielsen og frem til 1956–57 arkitekt Rudolf Hansen, som efterfulgtes af kriminalbetjent E. P. Kjeldsen. Foreningens spor i 1960'erne er imidlertid svære at følge.¹⁵

Den konservative vælgerforening

Blandt de borgerlige vælgerforeninger i Aabenraa var den konservative sikkert den største. Da dens ældre protokoller synes at være gået tabt, er det ikke muligt i detaljer at skildre foreningens udvikling, men visse linjer kan dog skitseres.¹⁶

Foreningens formand i slutningen af 1940'erne var landsretssagfører Rosenstand. Han afløstes af byrådsmedlem, fru Thora Hammerich, som igen efterfulgtes i 1960 af byrådsmedlem, ingeniør Aage Vilhelmsen. Foreningen var organiseret som en kredsforening, dvs. at medlemmerne boede ikke kun i Aabenraa by, men i hele folketingskredsen. Dette ændredes først ved generalforsamlingen i februar 1966, hvor man delte foreningen op i en vælgerforening for byen og i en selvstændig kredsforening. Sv. Åge Lyck blev den nye formand for kredsforeningen, mens den hidtidige næstformand, lærer Chr. Stenz, blev formand for byens konservative vælgerforening.

Medlemstallet i slutningen af 1960'erne var ganske betydeligt. Ved oprettelsen af den lokale vælgerforening i 1966 var der 360 medlemmer, men allerede året efter var det steget til 485, og så nåedes højdepunktet i 1968 med 500 medlemmer. Ved kommunesammenlægningen i 1970 blev de konservative foreninger i Løjt og Ensted inddraget under Aabenraa-foreningen, og denne tilvækst sammen med en hvervekampagne i Aabenraa betød, at medlemstallet nåede ca. 600, – det største nogensinde.

Ved siden af den politiske forening fandtes der også en kvindekreds med egen formand, som bl.a. afholdt gåsespil. I 1966 var der på foreningens generalforsamling også diskussion om at oprette en ungdomsafdeling, K.U., Konservativ Ungdom. Foreningen afholdt politiske møder, men der var i slutningen af 1960'erne ikke større tilslutning til dem. Trods velvillig foromtale i den konservative avis »Jydske Tidende« af et politisk trekantmøde på Folkehjem i januar 1969 mellem Venstre, de radikale og de konservative, mødte kun 39 tilhørere op.

Med den konservative vælgerforenings medlemsmæssige styrke i tankerne er det ikke overraskende, at man fra denne side flere gange i løbet af efterkrigstidens valg søgte at markere sig som det ledende borgerlige

*Farvermester Jacob F. Jacobsen.
(Foto P. Clausen)*

*Marguerite Hahnemann i »æ
Rummelpot«s streg 1955.*

parti. Bortset fra valgene til byrådet 1950 og 1954 hvor det borgerlige nederlag til socialdemokraterne i 1946 formentlig stadig sad i erindrungen, foretrak de konservative derfor at opstille deres egen liste, selv om den naturligvis af valgtaktiske grunde hver gang var i listeforbund med de andre borgerlige. På den Dansk-borgerlige Fællesliste, som de konservative deltog i ved valget 1950 og 1954, blev den konservative automobilforhandler I.M.Jensen viceborgmester i den første periode, men på grund af uheld i lodtrækning ikke i den anden periode. Han var nok et oplagt borgmesterevne fra konservativ side, men han døde allerede i november 1955. Da venstre-manden Jens Gjelstrup gik af som borgmester i 1958, kom kampen til at stå mellem farver Jacob Jacobsen og Erik Jessen i den borgerlige lejr. Jacob Jacobsen tabte, og ved det følgende byrådsvalg forlod han aabenraask lokalpolitik. I 1960erne fik de konservative valgt ingeniør Aage Vilhelmsen, automobilhandler Poul Chr.Jensen og fru Marguerite Hahnemann som byrådsmedlemmer, men ingen af disse kunne opfattes som borgmesterevne.

Erik Jessens samarbejdspolitik i en økonomisk fremgangstid sled også på de konservatives opbakning blandt vælgerne. I perioden 1958-62 havde de konservative tre byrådsmedlemmer, men tabte så et mandat. Ved valget i 1966 var det lige ved at lykkes at genvinde det tredje mandat, men der manglede én stemme! De konservative markerede sig ofte med sager i byrådet som betød en protest imod kommunens deltagelse i sociale aktiviteter, som f.eks. boligforeningsbyggeri og støtte til børnehaver. De konservative var med denne holdning mere på linje med venstremanden Gjelstrup end med Erik Jessen fra den upolitiske liste.

På de konservatives generalforsamling den 22. januar 1970 – umiddelbart før byrådsvalget til den nye Aabenraa storkommune – lagde formanden Chr. Stenz heller ikke skjul på sin tilfredshed med, at Jessens parti – den upolitiske liste – nu var ophørt. Han sagde: »Det er jo indlysende, at det er de kommende kommunalpolitiske valg, der først og fremmest optager sindene. Som bekendt er den ejendommelige institution, som kaldes den fælleskommunale vælgerforening, nu afgået ved en blid og rolig død. Det er måske lidt dristigt at tale om selvmord i denne forbindelse, men nogen synderlig deltagelse ved begravelsen har det været vanskelig at spore. Foreningen kaldte sig upolitisk, men erhvervede – det må vi indrømme – meget stor politisk magt. At den havde borgmester Erik Jessen som spidskandidat, er en væsentlig grund til, at de konservative langt fra har en repræsentation i byrådet, som vort stemmetal ved andre politiske valg ellers kunne berettige til. Nu har partiet Venstre indtaget de upolitiskes plads, og der bør vel ikke herske

tvivl om et valgsamarbejde mellem de to partier. Hvordan de radikale stiller sig til et valgforbund er forløbig uklart.«

Efter valget i marts 1970, hvor de konservative opnåede tre mandater, var der dog ingen indbyrdes enighed blandt de borgerlige om, hvem der skulle være borgmester efter Erik Jessen, og før dette spørgsmål var afklaret var der atter sket et systemskifte over til en socialdemokratisk borgmester.

Socialdemokratisk Forening

Når socialdemokraterne i 1946 fik det absolutte flertal i Aabenraa byråd, skulle dette sikkert ses i sammenhæng med den ganske betydelige organisatoriske styrke, som partiet havde opnået. Det var ikke kun blevet byens største, egentlige politiske forening, men var ved medlemsfremgangen ligefrem den største socialdemokratiske forening i hele Nordslesvig. Ganske vist havde det socialdemokratiske parti i de første år efter Befrielsen en stærk tilstrømning af medlemmer, men i Aabenraa synes denne udvikling dog at have været ganske særlig stærk.

Udgangspunktet under Besættelsen havde ellers været lavt. Foreningen havde ved udgangen af året 1943 kun 199 medlemmer, og da foreningsarbejdet ikke virkede under formanden Hans Esbensen, var han blevet væltet i noget så usædvanligt som et kampvalg om formandsposten. Den ny formand blev lokalredaktøren ved »Sønderjyden« i Aabenraa, den kun 32-årige Carl Kittelmann, og han havde tag på det organisatoriske arbejde, så udviklingen blev vendt til fremgang. Medlemstallet var allerede den 1. april 1944 steget til 322 og igennem resten af året til ca. 500. Så måtte Kittelmann imidlertid rejse fra byen for at overtage arbejdet som redaktionssekretær ved »Lolland-Falsters Social-Demokrat«. Foreningen reddede situationen ved at vælge den unge rektor for statsskolen, Georg Buchreitz, som ny formand og han formåede at følge fremgangslinjen op. På generalforsamlingen den 28. september 1945 blev det oplyst, at der nu var 823 medlemmer i foreningen. I løbet af 1946 nåede medlemstallet 1239 og højdepunktet nåedes i januar 1947 med over 1300 medlemmer.¹⁷

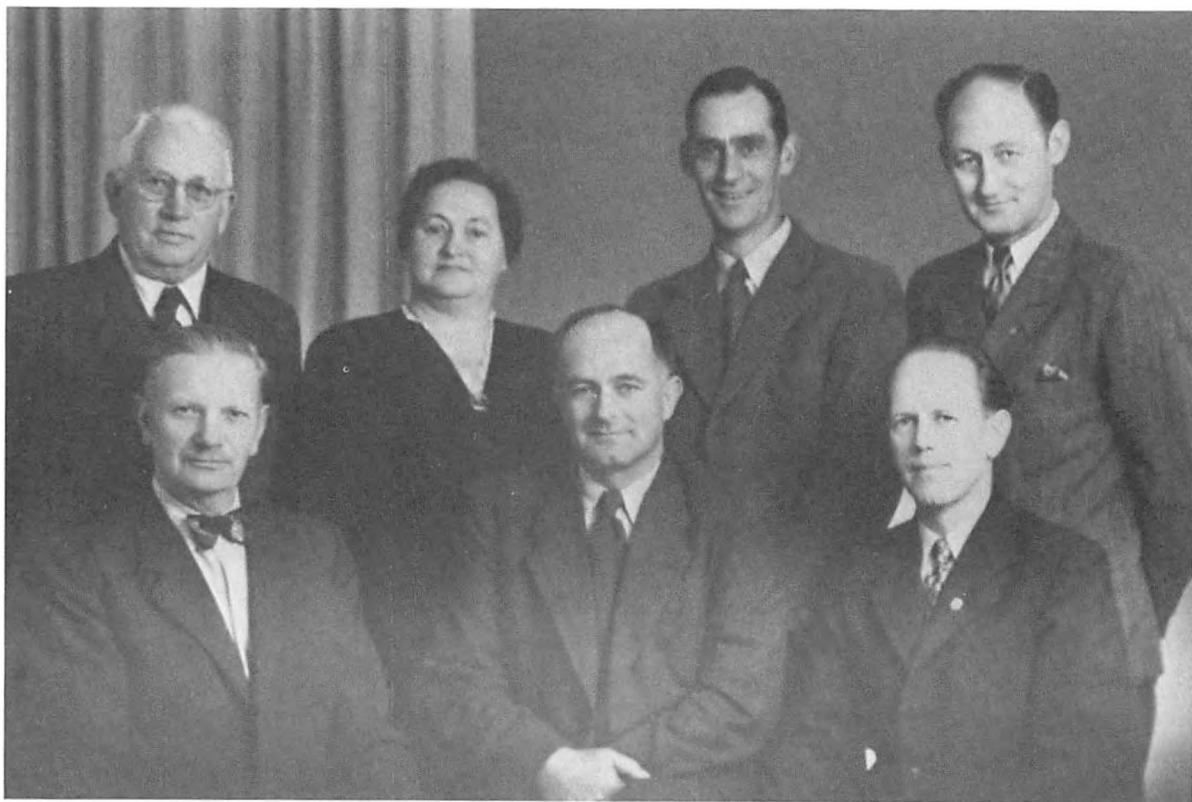
Det var faktisk en ganske betydelig del af byens befolkning der i disse år var medlem af Socialdemokratiet, for den voksne befolkning i byen var på omkring 8.250, og dertil kom at Aabenraa ikke kunne siges at være nogen udpræget arbejderby. Medlemstallet blev holdt omkring de 1200 frem til engang i sommeren 1949, og faldt derefter betydeligt. I oktober 1952 lå det dog stadig på over 700. Socialdemokratisk Forenings

medlemsmæssige storhedstid svarede således nogenlunde til den byrådsperiode, hvor socialdemokraterne havde flertallet.

Socialdemokraternes stærke tilslutning var ikke kommet af sig selv, men byggede på et omfattende organisatorisk arbejde. Det var foregået ved, at der ved siden af foreningens bestyrelse fandtes et aktivt tillidsmandskorps, der i 1946 talte 30 personer under filialbestyrer Jørgen Petersens ledelse. Disse opsøgte nye medlemsemner, som i forvejen havde fået tilsendt agitationsmaterialet, og hvervede de pågældende som nye medlemmer. Arbejder Valdemar Greve, der var kasserer i partiforeningsbestyrelsen fra 1944, oplyste i et interview i »Sønderjyden« i oktober 1946, at han personligt havde tegnet 424 medlemmer. Foreningens agitationskampagner synes at være gået i stå omkring 1950, og dermed svandt tilgangen af nye medlemmer også ind og medlemstallet faldt til ca. 500 i 1968.

Der findes ingen medlemsoversigt fra disse år, som kan belyse sammensætningen af medlemsskaren. Spredte oplysninger om de aktive medlemmer tyder dog på, at den ikke ensidigt bestod af arbejdere og funktionærer, men også omfattede nogle mindre erhvervsdrivende, som f.eks. en skræddermester, en cykelhandler, en vulkanisør, en købmand o.l. Det svarede også til det ønske, som partiet havde udtrykt i arbejdsprogrammet »Danmark for folket« i 1930'erne, at partiet skulle være et folkeparti, og ikke et klasseparti. Kvinderne var i øvrigt ret godt repræsenteret i medlemsskaren, for det blev i april 1949 opgjort, at der var 511 kvinder af de omkring 1200 medlemmer. Det var alligevel overvejende et parti af ufaglærte og faglærte arbejdere, men disse valgte ofte funktionærer, særlig lærere til at udtrykke deres synspunkter. Blandt de mest kendte var rektor Buchreitz, lærerne Hugo Frank, Poul Petersen og Kold Olesen.

Det var slidsomt at lede den store forening, ikke kun for kassereren, der måtte have op til tre hjælpe-kasserere ved siden af sig til opkrævning af kontingentet, men også for formanden. Da rektor Buchreitz ved byrådsvalget i marts 1946 var blevet den kommende socialdemokratiske borgmester, havde han svært ved at overkomme formandshvervet i foreningen, og han bad derfor indtrængende om at blive fritaget. Generalforsamlingen i maj 1946 valgte da i stedet bibliotekar Kallmoes som formand, men efter knap et år blev han udnævnt til overbibliotekar i Rønne. Der fandtes ikke noget emne som formand, og byrådsgruppen foreslog da igen Buchreitz, der valgtes med akklamation på en ekstraordinær generalforsamling i januar 1947. Han ledede da foreningen det næste trekvarte år, som ikke blev mindre tungt for ham derved, at hans hustru døde i denne periode. I efteråret 1947 blev den hidtidige kasserer,

Socialdemokratiske Forenings bestyrelse fotograferet 1951 i anledning af foreningens 50 års jubilæum. Formanden Valdemar Greve sidder i midten i forreste række. (Foto Hist. Samlinger)

nu entreprenør Valdemar Greve, valgt som formand og trods sygdom virkede han til maj 1952. De efterfølgende formænd for foreningen, stationsbetjent Holger Madsen (1952–59) og telegrafarbejder Dycke Hoff (1959–67) holdt væsentlig længere.

I modsætning til de borgerlige vælgerforeninger var den socialdemokratiske partiforening mere end et valgapparat. Den var et socialt fællesskab med en række særegne træk. Generalforsamlingerne blev oftest indledt med en sang af Arbejdersangbogen, f.eks. »Danmark for folket« og formanden mindedes sammen med forsamlingen de medlemmer, der var døde siden sidste generalforsamling. Indtil 1963 havde foreningen også en fanebærer, der deltog i begravelserne af de afdøde medlemmer med den røde fane. Derefter nøjedes man med at sende en krans, da ingen ville påtage sig dette hverv. Der var desuden en væsentlig del af det årlige program, der bestod af mere forlystelsesprægede aktiviteter. Måske var dette mest fremtrædende i årene efter 1945, men det fortsatte alligevel igennem hele perioden. Det mest faste af disse punkter var juletræsfesten for børnene, der foregik nogle dage efter jul.

Ligeledes underholdende men mere indbringende for foreningens kas-

se var de årlige gåsespil, selv om overskuddet efterhånden i 1950erne dalede temmelig meget. I august 1946 havde man også forsøgt sig med et tre-dages arrangement på Folkehjem med skydning, ærtegætning – hvor mange ærter der var i en flaske – med rafting, ring- og pilekast. Der blev afholdt udflugter for de gamle og for medlemmerne i almindelighed. 1. Maj-festen som blev fejret forskellige steder i byen var her som andre steder foreningens vigtigste festdag. Det mest imponerende af foreningens arrangementer var måske de amatørskuespil, som blev opført under lagerforvalter Alfred Thranholms ledelse. I foråret 1946 opførte foreningens 11 amatørskuespillere folkeskuespillet »De tog min dreng« om de fem forbandede år og Befrielsen. Første gang opførtes det gratis for alders- og invaliderentemodtagere, og aftenen efter mod entré for 400 partimedlemmer. Midlerne gik til Frihedsfonden til understøttelse af de mange mennesker, der havde lidt under Besættelsen. I januar 1948 opførte foreningens amatørskuespillere Jeppe Åkjær's »Livet på Hegnsgård«, der ikke kun blev set af foreningens medlemmer, men også mange andre, – tallet nåede i april måned helt op på 5.000 tilskuere.

Økonomien var i mange år Achilles-hælen for foreningen. Under Besættelsen havde bestyrelsen måttet optage et lån på 150 kr. for at kunne sende formanden til Staunings begravelse! Selv med den store medlemsfremgang i slutningen af 1940erne blev økonomien ikke meget bedre. En enkelt gang (i 1947) kunne den dyre juletræsfest kun afholdes, fordi en anonym giver kom med en større pengegave. I 1953 sluttede kassereren Harald Nielsen endnu med et underskud på 40 kr., men i de følgende år blev kasse- og bankbeholdningen gradvist forøget. Den dårlige økonomi kunne ikke undgå at lægge visse begrænsninger på foreningens muligheder for at yde støtte til det ene og andet formål, men det lagde ikke nogen væsentlig bremse på aktiviteterne.

Socialdemokratisk Forening var det politiske centrum for byens arbejderbevægelse. Ud over tillidsmandskorpset fandtes der også inden for foreningen et særligt kvindeudvalg, der arrangerede sine egne månedlige møder og somme tider særlige studiekredse for socialdemokratiske kvinder. Deres »græsrodsarbejde« gav foreningen en ekstra styrke helt frem til 1968 da udvalget blev afskaffet i ligeberettigelsesens navn.

Inden for foreningen var der organisatorisk forbindelse til AOF (Arbejdernes Oplysnings Forbund) og til Sønderjyllands bladudvalg. Af særlig betydning var det nære samarbejde med Arbejdernes Fællesorganisation og dens forskellige medlemsorganisationer, fagforeningerne, men også til byens to boligforeninger var der en nær forbindelse. Både formanden for Kolstrup Boligforening »Politi«-Brodersen og formanden for Aabenraa Andelsboligforening Jørgen Stave deltog således aktivt i

Georg Buchreitz i »Rummelpotas streg.

foreningens møder. Dertil kom den socialdemokratiske arbejderbevægelses sprælske ungdomsorganisation DSU (Danmarks Socialdemokratiske Ungdom) og den formelt upolitiske børneorganisation DUI (De Unges Idræt), i hvis hus på Løgumklostervej, en del af socialdemokraternes møder fandt sted. Oven i alt dette kom så foreningens kontakter lokalt til den socialdemokratiske byrådsgruppe, der somme tider kunne være noget anstrengte, og til den øvrige partiorganisation i landet med Aabenraa kredsens som nærmeste organisatoriske led. For at magte arbejdet inden for dette netværk begyndte man allerede i 1947 at overveje oprettelsen af et særligt forretningsudvalg inden for foreningen og et kontor til at koordinere festerne, så de ikke faldt sammen rent tidsmæssigt(!), men forretningsudvalget blev dog først oprettet i 1953.

I modsætning til de borgerlige samarbejdede socialdemokraterne principielt ikke med andre politiske partier ved valgene. Fra denne regel skete der kun én gang en undtagelse, nemlig under de unormale forhold lige efter Besættelsen. Socialdemokraten H. Frank foreslog på partiets vegne i Danske Samfund, at der skulle sammensættes en fællesliste af samtlige danske partier og rettet imod hjemmetyskerne. Det blev dog ikke til noget med denne nationale samling på grund af modstand fra Venstre og Konservative.

Over for hjemmetyskerne havde socialdemokraternes spidskandidat den holdning, at han ikke ønskede at blive borgmester på deres mandater. Et vist samarbejde, men ganske uforpligtende, indledte den socialdemokratiske gruppe dog allerede i 1950 over for Slesvigsk Parti, og ved senere fordelinger af udvalgsposter, som f.eks. i 1962 blev der alligevel et valgteknisk samarbejde som var af en vis betydning. At det var den tyske nazistiske fortid, som spøgede, fremgik egentlig ret tydeligt deraf, at socialdemokraterne i 1956-58 inviterede flere hold tyske partifæller fra Preetz og Kiel til Aabenraa, og viste dem rundt her bl.a. under ledelse af Buchreitz selv!

Ved byrådsvalget i 1946 havde Buchreitz frygtet, at kommunisterne skulle gøre indhug i socialdemokraternes stemmer, så sejren måske kunne gå tabt. Som aktive modstandsfolk under Besættelsen havde kommunisterne en betydelig opbakning det første år efter Befrielsen, og blandt ledende socialdemokrater i Aabenraa var der også en del, bl.a. Valdemar Greve, Fællesorganisationens formand, som mente, at man skulle holde samarbejds muligheden åben.¹⁸ Buchreitz lagde derimod afstand til dem som et splittelsesparti inden for arbejdernes kreds. Heller ikke til kommunisternes afløser på den politiske venstrefløj i Aabenraa, SF, var der nogen kontakt. Det blev sagt på et par socialdemokratiske generalforsamlinger i 1967 og 1969 med et vist eftertryk.

Montør Dycke Hoff. (Foto P. Clausen)

Om den lokale politiske linje var socialdemokraterne i Aabenraa ikke uenige. Ud over de detailspørgsmål der altid stilles på politiske generalforsamlinger drejede interessen i 1950'erne sig i hovedsagen om boligspørgsmålet og om iværksættelsen af arbejder. Under borgmester Gjelstrup havde den socialdemokratiske byrådsgruppe en mere begrænset indflydelse på disse forhold, og det var derfor et oplagt emne, da man i januar 1958 ville have borgmester Anders Andersen fra Sønderborg til at tale om: »Betydningen af at have en socialdemokratisk borgmester«.

Der var ikke tvivl om, at Georg Buchreitz igen skulle være socialdemokratisk borgmester, hvis der kunne vindes et flertal, men foreningens bestyrelse var samtidig kritisk over for hans skarpe diskussionsform både på nogle medlemsmøder og i artikler. Det var ventet at man igen kunne få en socialdemokratisk borgmester i 1958, men trods hans mange personlig stemmer, 1446 i alt, lykkedes det ikke, og ved de to følgende byrådsvalg gik hans stemmetal stærkt tilbage.

Valget i 1958 var skelsættende på to måder. Fordelingen af udvalgsposter efter valget medførte utilfredshed blandt nogle af de valgte socialdemokratiske byrådsmedlemmer. Foreningens formand Holger Madsen, som også var valgt, foretrak derfor i 1959 at flytte fra byen og nedlægge formandshvervet. Men også i de følgende år var der gnidninger mellem foreningens bestyrelse og byrådsgruppen, som man ikke mente mødte tilstrækkeligt meget frem til møderne med medlemmerne. Samtidig var der i borgmester Erik Jessens to første perioder blevet gennemført væsentlige sager, som stod på den socialdemokratiske ønskeliste: alderdomshjem, filantropiske huse og andet byggeri, ROVA, skolebyggeri, – men uden at den særlige socialdemokratiske indsats kunne markeres. Det var nok en del af grunden til, at partiet ved valget til byrådet i marts 1962 mistede et mandat og at det også i 1966 var svært at holde stillingen.

På partiforeningens generalforsamling den 25. oktober 1965 krævede formanden Dycke Hoff derfor mere blæst om byrådsgruppens arbejde. Han fik det svar af Buchreitz, at der blev opnået betydelige resultater ved »at gå stille med dørene«. Det var vanskeligt at fremstille tingene mere agitatorisk, da modparten i meget høj grad opfyldte de socialdemokratiske ønsker. Det vigtigste var efter Buchreitz' mening at få sagerne igennem og ikke skabe blæst for blæstens egen skyld. På kort sigt var dette sikkert en rigtig opfattelse, men den så bort fra, at socialdemokraterne også skulle have styrke til de fremtidige opgaver.

Buchreitz ønskede i disse år at forlade byrådsarbejdet, bl.a. fordi indførelsen af HF i gymnasiet krævede, at han brugte mere tid på statsskolen. Han lod sig dog overtale til at deltage i 1966-valget og

forlod først byrådsarbejdet i 1967. Socialdemokraternes forhold til borgmester Erik Jessen var mere modsætningsfyldt i denne sidste byrådsperiode før kommunesammenlægningen. Det viste sig i principielle politiske afgørelser som afskaffelsen af huslejestoppet i oktober 1966, der også gav interne brydninger fordi to socialdemokratiske byrådsmedlemmer ikke fulgte gruppens opfattelse, og i april 1967 i spørgsmålet om hvor stor erhvervsjendommens dækningsafgift (grundskat) skulle være. Dertil kom en sag om socialdemokraten Ingvard Callesens habilitet som nyt magistratsmedlem.

Ved udvidelsen af Aabenraa kommune med Løjt og Ensted sognekommuner og den samtidige udvidelse af Aabenraa byråd til 21 medlemmer fra de hidtidige 17, var der ligesom lagt op til en ny begyndelse i købstadens politiske arbejde. Socialdemokraterne i Aabenraa, Løjt og Ensted dannede i 1969 et samarbejdsudvalg, som blev enige om at de få byråds kandidater fra de to små foreninger skulle have faste pladser på den fælles liste. Men det stod åbent, hvem der skulle være den nye spidskandidat, der kunne løfte arven efter Buchreitz og som havde en chance for at blive ny borgmester. På et bestyrelsesmøde i Aabenraa partiforening den 13. november 1969 enedes man om at anmode Camma Larsen-Ledet om at lade sig opstille. Hun havde været byrådsmedlem 1954–62 og endda viceborgmester i byen, men derefter gået over i landspolitik og blevet familieminister. Hun havde alligevel formået at bevare kontakten til partiforeningen og kvindeudvalget i Aabenraa, så hun måtte formodes at være det store navn, der kunne skabe fornyet tilslutning til Socialdemokratiet. Det pegede også på nybrud, at det for første gang var en kvindelig borgmestercandidat.

Socialdemokraterne havde set rigtigt med denne opstilling. Det gav fremgang ved valget i marts 1970, så man vandt 10 af de 21 pladser i det nye byråd, og Camma Larsen-Ledet var den kandidat som fik flest personlige stemmer. Flertallet gav det dog ikke. Hun blev borgmester ved forhandling med det tyske mindretal som hendes borgerlige forgængere i borgmesterstolen Gjelstrup og Jessen var blevet det.

Kommunisterne og SF

Kommunisterne i Aabenraa opnåede ikke på noget tidspunkt i efterkrigsårene at vinde en plads i Aabenraa byråd. Under Besættelsen havde partiet været forbudt fra 1941 og vandt sikkert nogen sympati i befolkningen på grund af sin aktive deltagelse i modstandskampen. Efter Befrielsen prøvede kommunisterne at skabe enhed i arbejderbevægelsen. Lokalt skete det ved at man i juli 1945 søgte om optagelse i den helt

overvejende socialdemokratiske Arbejdernes Fællesorganisation. Efter henstilling fra DSF (De Samvirkende Fagforbund) og den socialdemokratiske ledelse i København blev sådanne ønsker dog henlagt indtil videre. På centralt plan blev kommunisternes forhandlinger med Socialdemokratiet om en partisammenslutning dog ikke til noget, og sagen blev skrinlagt.¹⁹

Kommunisterne i Aabenraa var ret fåtallige, men formåede alligevel ved byrådsvalget i marts 1946 at vinde 101 stemmer, selv om deres spidskandidat, købmand Edvard Pedersen, kaldet Ørum, ifølge bladet »Sønderjyden« til sidst i valgkampen havde svigtet partiet og anbefalet ikke at stemme kommunistisk. Det var ellers en udpræget arbejderliste som var opstillet idet resten af kandidaterne bestod af en tømrersvend, to arbejdere, en husmoder og en tapetserer. Også ved valget i 1954 stillede kommunisterne op, men fik kun 42 stemmer. Det var nok for dårligt et resultat, til at man igen ønskede at deltage i de kommunale valg.

I 1958 var Socialistisk Folkeparti blevet dannet ved en spaltning af kommunisterne, og i Aabenraa synes i hvert fald nogle af de tidligere kommunister at være gået over til SF. Ved byrådsvalget i 1962 opstillede SF for første gang i byen og fik 114 stemmer. Efter en pause stillede partiet op igen i 1970, hvor det fik 103 stemmer. Spidskandidaten ved det sidstnævnte valg var eksternatlærer Flemming Bechgaard, der også var SF' daværende formand. Men blandt de øvrige kandidater fandt man specialarbejder Leif W. Paulsen, der også havde været med på liste K i 1954. Man havde følere ude til socialdemokraterne i slutningen af 1960erne, men fik kun en afvisning af forslagene om samarbejde.²⁰

12. Arbejdet i byrådet

Holger Finks sidste år

Ved byrådsvalget i 1937 var socialdemokraterne gået frem fra 5 til 7 mandater i byrådet. Det var ikke noget særligt aabenraask fænomen, men kunne følges landet over. Aabenraa Kommunalforening vendte imidlertid kritikken indad, idet man bebrejdede sig selv og medlemmerne, at foreningens pressearbejde var begyndt for sent. Striden skyldtes nok uenigheden mellem ærkefjenderne i den borgerlige lejr, de konservative og de radikale, om hvem der skulle stå på fælleslisten. Der var således optræk til splittelse i foreningen.

Selv om de kun fik 6 mandater ved valget, lykkedes det dog de danske borgerlige at beholde nøgleposten i hele byrådsarbejdet i form af borgmesterstolen. De stemte igen på spidskandidaten Holger Fink, der havde været borgmester siden 1920. Resten af stemmesedlerne, de 7 socialdemokratiske og de 4 tyske var blanke. På grund af den nationalt spændte situation og de tyske medlemmers tilknytning til nazismen, kunne der ikke stilles noget alternativ op fra socialdemokraterne imod Fink. Han fortsatte derfor helt frem til byrådsvalget i 1946. Ganske vist skulle der have været valg i marts 1941. Det blev udsat til 1943, men besættelsesmagten tillod ikke gennemførelsen af kommunale valg i Nordslesvig, da det tyske mindretal ikke ønskede det. Mange af dets medlemmer var fraværende fra landsdelen på grund af deltagelse i verdenskrigen på fronterne, og et valg ville have givet mindretallet et tydeligt nederlag. Mandatfordelingen var derfor den samme indtil 1946.

Ved Besættelsens ophør i maj 1945 vendte det kommunale liv tilbage til mere vante former. Aabenraas byråd tog den 18. maj hul på de nye, mere fredelige tider ved at markere Holger Finks 25-års borgmesterjubilæum med et ekstraordinært byrådsmøde. Der var kun to punkter på dagsordenen: (1) beslutning om at lade male et portræt af borgmesteren til ophængning på rådhuset og (2) forslag om en større pengegave fra byen, som borgmesteren kunne disponere over til fordeling til kulturelle, nationale og sociale formål. Efter at de to forslag var blevet vedtaget, samledes man til frokost på Folkehjem, hvor der blev holdt en lang

Borgmester Holger Fink. (Foto P. Clausen)

række taler, i hvilke Holger Fink blev takket for sin lange indsats i byens tjeneste. Blandt de mange lovord var der her også en tak for den lave skatteprocent i byen!¹

Borgmesteren fik imidlertid ikke lov til at hvile på laurbærrene. En uge senere fremkom Arbejdernes Fællesorganisation med en kraftig kritik af byrådets passivitet med hensyn til beskæftigelsesarbejderne, og i en resolution blev der stillet krav om, at der blev sat flere arbejder i gang straks. Trods denne bandbulle blev det sidste år af den lange byrådsperiode dog ikke præget af større handlekraftighed. Projekterne vedrørende udvidelsen af Nørre Chaussé (Haderslevvej), omkørselsvejens gennemførelse og bygningen af en strandvej langs fjordens nordside blev nok debatteret, men uden at der skete afgørende nyt.

For at afhjælpe bolignøden blev det besluttet at færdigbygge 23 beboelsesvogne. Samtidig blev det også besluttet at modernisere kommunens bogholderi, mens elektricitetsprisen blev sat ned fra 12 til 10 øre pr. kilowatt. Til gengæld kunne byrådet i slutningen af januar 1946 glæde sig over et stort overskud på kommunens regnskab for 1944–45, der sammen med andre opsparede midler ville give det nye byråd en »smuk startkapital«, som det blev udtrykt.²

Ved borgmesterjubilæet i maj 1945 havde Holger Fink ifølge »Hejmdal«s referat takket for den sympati og tillid, han havde mødt her i byen, for samarbejdet i byrådet og med befolkningen samt pressen. Gennem de mange taler var som en rød tråd gået ønsket om, at man endnu i nogle år måtte have ham som borgmester her i byen. »... Så længe jeg kan gøre nytte, vil jeg blive ved dermed«, sagde han, »men jeg tror, at der i den tid, vi nu går i møde, skal friske kræfter til. Nu er det de unge, der har ordet«.³ Trods denne afsluttende bemærkning besluttede Holger Fink sig ved byrådsvalget i 1946 til at genopstille for endnu en valgperiode. Denne gang kom det imidlertid til at gå anderledes end ved de foregående valg. Ved kommunevalget den 12. marts 1946 fik Socialdemokraterne 9 mandater og hermed det absolutte flertal i byrådet. De danske borgerlige måtte igen nøjes med 6 mandater, mens Slesvigsk Parti kun fik 2 mandater. Holger Fink måtte således overlade styret til den 27 år yngre Georg Buchreitz.

»Gang i galocherne« under Buchreitz 1946–50

Den 40-årige borgmester Georg Buchreitz havde ikke været medlem af byrådet før, men mødte frem med en klar forestilling om, at der nu skulle føres socialdemokratisk politik. Ved sin side havde han som viceborgmester sadelmager Joh. Weiss, der også havde været medlem af

*Borgmester Georg Buchreitz.
(Foto P. Clausen)*

byrådet i Finks tid, ligesom lærer Poul Petersen og overportør H. P. Hansen. Men ellers var det et flertal af uerfarne medlemmer i den socialdemokratiske gruppe, der skulle tage fat, idet heller ikke lærer Hugo Frank, husmoder Erna Flade, mælkehandler Valdemar Greve, blikkenslager J. Bendstrup eller arkitekt Niels A. Nielsen havde været medlemmer før. Bendstrup flyttede dog efter et års forløb fra byen og blev afløst af socialassistent Anton Knudsen, der havde været byrådsmedlem i 15 år.

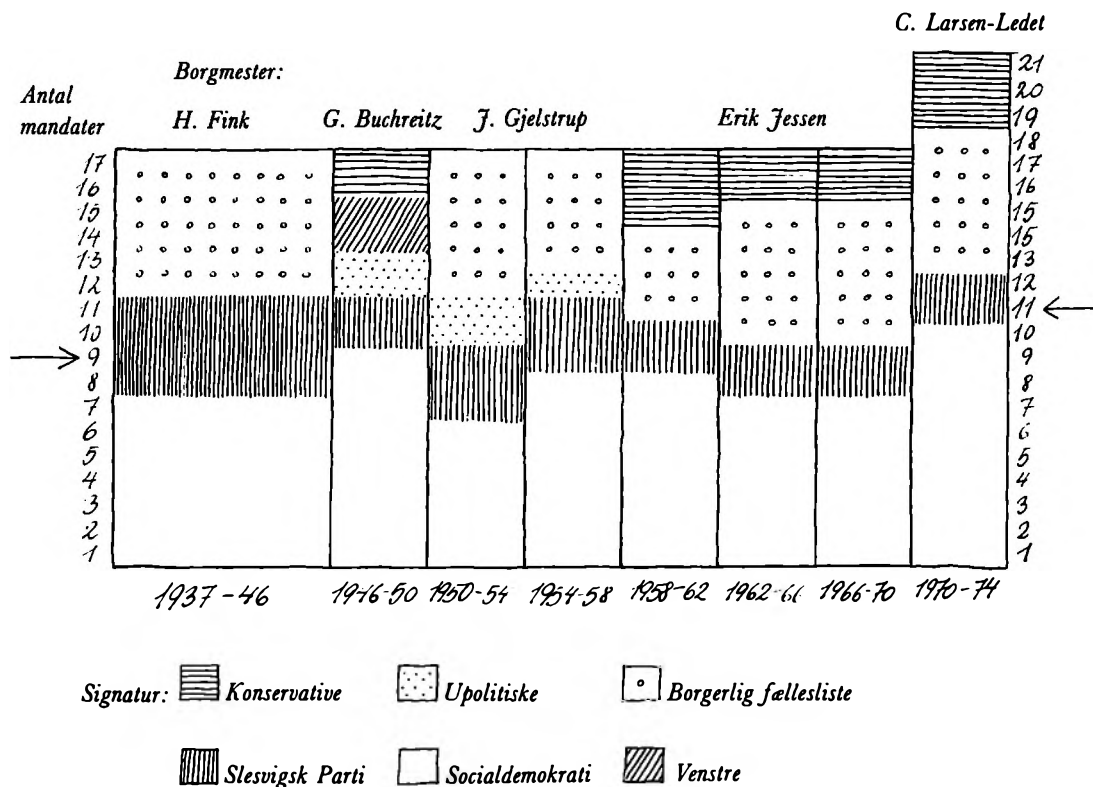
Buchreitz gjorde hurtigt den erfaring, at der påhvilede et byråd og ikke mindst borgmesteren mangfoldige opgaver, som offentligheden kun kendte lidet til. Det var opgaver, der udførtes for staten, lige fra opkrævning af statsskatter og flygtningeforsorgen til priskontrollen. Buchreitz havde nok at gøre, også fordi han somme tider gik i detaljer, som kunne have været overladt de ansatte. Det var uden tvivl den nye borgmesters plan at nå mest muligt af sit program allerede i den første byrådsperiode, og der blev iværksat en betydelig indsats for at nå det. Det var karakteristisk at der i løbet af 1946 blev holdt 13 byrådsmøder med 324 dagsordenspunkter mod de foregående års gennemsnit på 11 møder og 146 dagsordenspunkter.⁵

Socialdemokraterne hævdede senere, at de ikke brugte deres absolutte flertal til at gennemtvinge deres vilje, men de borgerlige vidste jo, hvordan mandatfordelingen var, og de fremsatte derfor i løbet af perioden kun få selvstændige forslag i byrådet. Omvendt havde kun få af de socialdemokratiske forslag egentlig partipolitisk præg, det gjaldt f.eks. forslaget i 1946 om at byens tekniske værker skulle meldes ud af Dansk Arbejdsgiverforening, hvor de var indmeldt 1937 under borgmester Fink. Hovedsynspunkterne bag den socialdemokratiske ledelse af byen var at Aabenraa var en forsømt by, til dels på grund af krigen, hvor materialer ikke havde kunnet fremskaffes, men også fordi det foregående borgerlige styre havde været for tilbageholdende. Bortset fra havnen var byens gader, veje og anlæg forsømte. Et andet hovedsynspunkt var, at der skulle sættes arbejde i gang for at stimulere beskæftigelsen, ikke sådan at man fra kommunal side kunne beskæftige alle de arbejdsløse, men omsætningen skulle sættes i gang. »Al rigdom havde sin kilde i arbejde, al fattigdom i, at der ikke bestilles noget ...«, sagde Buchreitz senere om denne periode.⁶

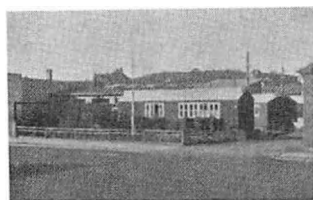
Mange lo, da borgmester Buchreitz lod en stor julebuk stille op foran rådhuset (Foto K. A. Flade)

Boligpolitiikken var et vigtigt led i det socialdemokratiske program. Der fandtes både en åbenbar bolignød og en meget dårlig boligstandard, som skulle afhjælpes. Der blev 1946–50 bygget 368 nye lejligheder svarende til en forøgelse af antallet af lejlighederne på 10,4%, mens befolkningstallet kun steg 5%. Halvdelen af disse lejligheder blev skabt

Figur 20. Mandatfordelingen i Aabenraa byråd 1937-74.

Anm.: Pilen peger på det afgørende mandat i magtfordelingen i byrådet. Det var det 9. mandat indtil 1970 og derefter det 11.

De kommunale boligvogne (Foto Frands Gregersen)

ved, at boligforeningerne byggede nyt. Deres byggeri, f.eks. af Strandgårdens blokke i det hidtidige villaområde ved Kystvejen og Hjelmgården i det nye Rugkobbekvarter, fandt dog ikke de borgerliges støtte. Særlig den konservative Thora Hammerich mente, at der blev gjort alt for meget for det sociale boligbyggeri, og at det var forkert, at boligforeningernes byggeri skete i et samarbejde med et udenbys, socialdemokratisk præget foretagende som Arbejderbo, så hun stemte konsekvent ikke eller imod. Den borgerlige gruppe mente også, at det var alt for dyrt med kommunegarantier for statslån til større privat byggeri, som socialdemokraterne gik ind for for at afhjælpe bolignøden. Et af deres specielle boligpolitiske initiativer var kommunens egen opførelse af et finsk træhus og et elementhus, som byrådet i øvrigt var enig om. Det var huse som kunne tjene som forbillede for andet byggeri, og de blev kendt landet over gennem omtale i radioen, men deres betydning for afhjælpning af bolignøden i Aabenraa var yderst begrænsede.⁷

Det lykkedes også byrådet i denne periode at få forbedret boligstandarden. De fleste af husvildebarakkerne blev revet ned og beboerne genhuset. Boligvognene blev derimod kun begrænset og spredt over

»æ Rummelpot«s kommentar i 1946 til borgmester Buchreiz' styre henviser til den nye borgmesters udtalelse om, at »Byen skal ledes som en velordnet familie med hensyntagen til de enkelte familiemedlemmers bæreevne«. Buchreiz styrer vognen, der må skubbes af nogle borgere, mens andre drikker det kooperative Stjernen øl og svinger med det socialdemokratiske slogan »Danmark for folket«. Kommunekassen på siden af vognen er åben og det går ud i skoven på denne tur med socialdemokraterne.

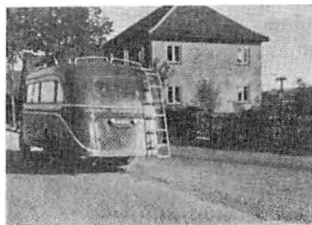

Familien paa Skovtur

flere steder i byen, ikke afskaffet. Det nye byråd gennemførte også moderniseringer af en række kommunale ejendomme, hvor der boede aldersrentenydere, som ikke selv havde økonomiske midler. Det var nogle af de felter, hvor den socialdemokratiske gruppe gjorde en særlig social indsats.

For de små indkomster i byen havde det sikkert væsentlig betydning, at byrådet i denne periode nedsatte prisen på el og gas fra de kommunale værker. Der blev indført husmoderafløsere og børnemælk blev fordelt efter sundhedsplejerskens indstilling. På skoleområdet blev der indført både en skolelæge- og en skolctandlægeordning, som kunne styrke folkesundheden. Der var også blandt de mindrebedmlede en betydelig interesse for kolonihaver, som kommunen fortrinsvis udlejede til børnefamilier, og dette behov søgte man så at tilgodese ved at anlægge en ny havekoloni i »Skomagermosen« og ved at erhverve nye haver i Møllegade.⁸

Beskæftigelsen var et hovedpunkt i Buchreiz' program, og de kommunale beskæftigelsesarbejder der gennemførtes i hans borgmesterperiode, var utvivlsomt med til at holde en forholdsvis lav ledighed endnu længere nede. Stadion, som havde været under planlægning og opførelse i næsten tyve år, blev færdiganlagt i denne periode. Men det vigtigste led i de kommunale anlægsarbejder var bygningen af nye veje som Fuglsang, Vognmarken, Växjövej og Hönefossvej, mens den vigtigste gadecomlægning var forbindelsen Kystvej-Flensborgvej-H. P. Hanssensgadc. Dertil

Bybussen i 1949 (Foto Frands Gregersen)

kom, at elektricitetsforsyningen og vandledningerne også blev ført ud til de nye kvarterer.

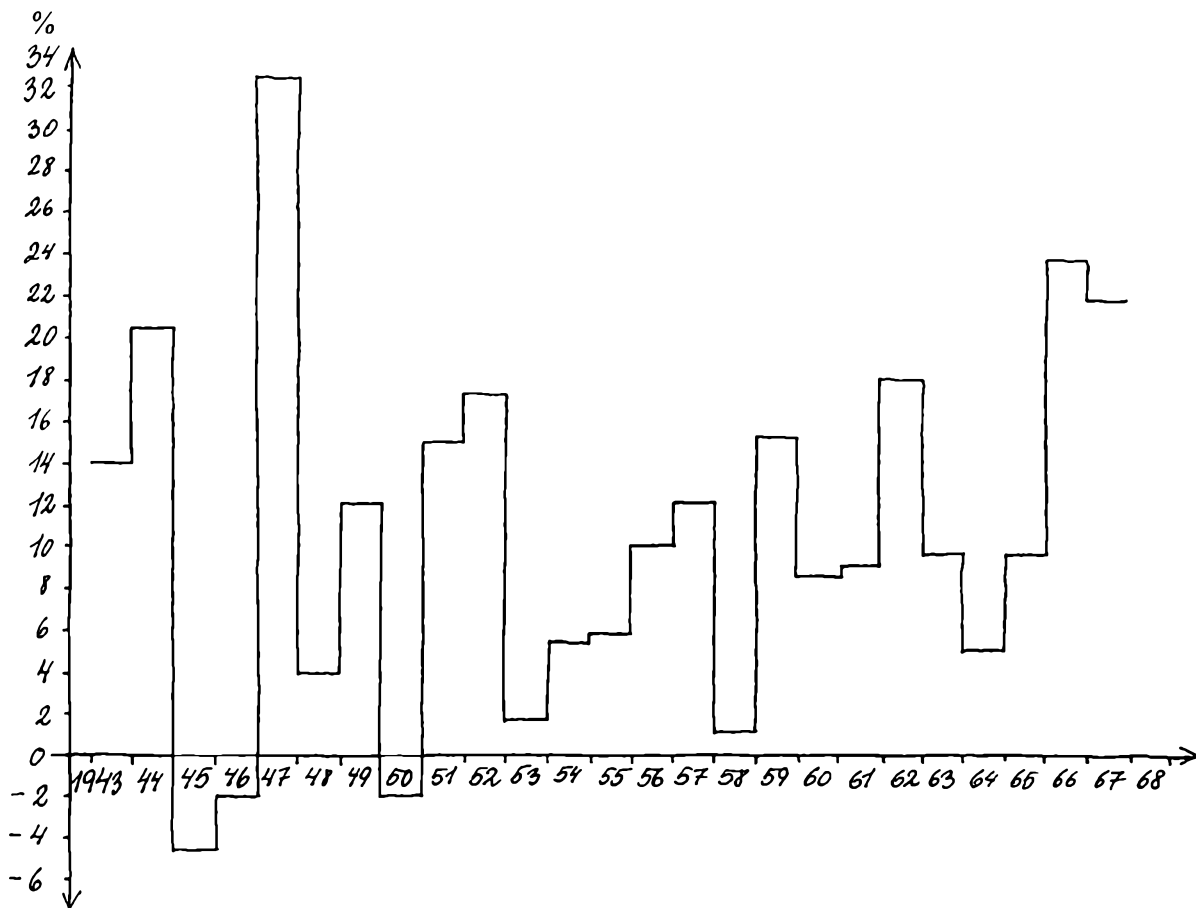
Det vigtigste område i den socialdemokratiske indsats var nok Tøndervej-Rugkobbekvarteret, hvor man gjorde en indsats ikke kun for boligbyggeriet, men også for planlægningen af en ny skole og for indretningen af en afdeling af biblioteket. Borgmester Buchreitz henvendte sig også i 1947 til Aabenraa Automobilselskab for at få det til at etablere en bybus til dette område fjernt fra centrum. Da den nye rute blev lagt, så befolkningen ikke kunne få det fulde udbytte af dens kørsel, faldt passagertallet snart. Det var typisk for Buchreitz, at hans forslag til at forbedre buskørselens rentabilitet bestod i en hyppigere kørsel, ikke i en nedskæring af aktiviteterne. Da en vognmand overtog kørslen og gennemførte den samme tankegang, blev ruten en succes.⁹

For første gang fik Aabenraa byråd mulighed for at se sammenhængen i byens fysiske muligheder, idet der nu blev udarbejdet en dispositionsplan. Den kunne medvirke til at vise, at byen havde for snævre udvidelsesmuligheder, ikke mindst for byggeriet. I den socialdemokratiske periode blev der lagt vægt på at købe jord, og man bestræbte sig i øvrigt på, at det skulle ske i enighed med de borgerlige partier. I alt blev der 1946–50 købt 33 hektar, hvad socialdemokraterne dog kun betragtede som en begyndelse.

Under borgmester Buchreitz' ledelse blev der iværksat kommunale aktiviteter, som på få år skulle bringe byen op på en moderne standard. Hvad de omkostningskrævende nyanlæg angik krævede han i oktober 1947, at samtlige byrådsudvalg fremsatte en arbejdsplan for deres område. Første gruppe arbejder gjaldt dem, der måtte forventes at blive bragt til udførelse snarest, de næste i løbet af forholdsvis få år, osv. Den var en værdifuld nyskabelse inden for byrådsarbejdet, men hans efterfølger Gjelstrup fulgte den ikke op, først under Jessen fortsatte planlægningsarbejdet.¹⁰

Moderniseringen af byen betød også, at antallet af kommunalt ansatte steg. Der blev f.eks. ansat 17 nye lærere, tilmed til forbedrede lønninger, og ved stadsingeniørkontoret blev der yderligere ansat en stadsingeniør, en konstruktør og en ingeniør. Fra 1945 til 1950 forøgedes kommunens administration til det dobbelte, fra 198.000 til 407.000 kr., og den procentvise andel af driftsbudgettet steg fra 8,5 til knap 12%.

De nye aktiviteter kostede mange penge, og fra borgerlig side advarede bankdirektør Nis Erichsen allerede i maj 1946 mod »rutton med pengene«. De kommunale driftsudgifter var i de sidste år af borgmester Finks periode blevet skåret ned. Nu skete der under Buchreitz i det første år en næsten chokagtig forøgelse af driftsudgifterne med 33%. Så

Figur 21. Stigningen i Aabenraa kommunes driftsudgifter i procent i forhold til foregående år 1943-67.

Kilde: Kommunal Arbog div. år-gange.

stor en forøgelse i løbet af ét år skete end ikke senere i højkonjunktorens såkaldte »glade tressere«. Men det hører samtidig med til billedet, at stigningen i driftsudgifterne i de næste to år var moderate, og det sidste år af denne socialdemokratisk ledede periode skete der endda et fald i disse udgifter.¹¹ Pengene måtte bl.a. hentes gennem en betydelig forøgelse af skatten, så skatteprocenten steg fra 6,5 til 8,7%. Disse procenter kan dog ikke sammenlignes med en senere tids procenter, da systemet blev ændret. Denne skattestigning kom dog ikke til at ramme lige hårdt, idet socialdemokraterne gennem langvarige forhandlinger med de danske borgerlige blev enige om, at det såkaldte »nul-punkt« på ligningsskalaen for forsørgere skulle sættes op fra 5000 til 6500 kr. Det var fra dette dengang meget omtalte »nul-punkt« at det blev væsentligt dyrere at betale kommuneskat. Dertil kom at byrådet forhøjede både børnefradragene og et hustrufradrag for at sikre, at de små indtægter ikke blev så hårdt ramt.

Paa Plads — omsider

I Buchreitz' borgmesterperiode rejstes Vægterstatuen og vakte en del forargelse i befolkningen. »æ Rummelpot« mente dog ikke, at den skulle fjernes igen, da socialdemokraterne havde tabt valget i 1950. Man kom i stedet med det ironiske forslag, at vægteren skulle ophøjes på en granitsokkel, i hvilken Buchreitz' navn og regeringstid skulle indmejsles til »minde om Aabenraas folkekære hersker og hans store forståelse for kunst, der havde givet sig så stærkt udslag i vægteren«.

Udgifterne skulle dog betales, og den borgerlige presse opfattede ikke de mange aktiviteter som tegn på nye tider, men som eksempler på utidig flothed på skatteborgernes bekostning, overadministration og unødvendigt bureaukrati. Da valget skulle finde sted i 1950 lagde man derfor op til et nyt systemskifte, så man kunne få et »sundt borgerligt styre, der tager tilbørligt hensyn til borgernes økonomiske bæreevne«.¹²

*Borgmester Jens Gjelstrup.
(Foto P. Clausen)*

Gjelstrups »sinne« år 1950–58

Ved byrådsvalget den 14. marts 1950 led socialdemokraterne da et betydeligt nederlag med en tilbagegang fra ni til seks mandater. Venstre, de radikale og de konservative gik til valg samlet på »Dansk Borgerlig Fællesliste« som havde en fremgang fra 1847 til 2416 stemmer. De vandt 8 mandater i alt, mod 6 ved det foregående valg. Det drejede sig om direktør Jens Gjelstrup og lærer M. G. Rasmussen fra Venstre, læge Ernst Gabe fra de Radikale, og fra de Konservative husmoder Thora Hammerich, automobilforhandler I. M. Jensen og bogtrykker N. P. Mogensen. »Dansk Liste uden for Partiernes« havde også stemmemæssig fremgang og amtskantorchef Jes Caspersen og repræsentant, brandinspektør Peter Petersen genvandt deres mandater.

De borgerlige jublede over sejren. Bladet »Hejmdal« skrev, at med valget var tingene nu sat på plads. Socialdemokratiets fremgang fire år tidligere havde blot været en konjunkturbølge, og det fortjente tilbageslag var nu kommet. Valgresultatet var dog mere kompliceret end som så, for det bestod både af en borgerlig dansk fremgang, en socialdemokratisk tilbagegang og en fremgang for hjemmetyskerne, der fik tre mandater. Slesvigsk Parti fik således valgt fabrikant Peter Mailund, pensioneret gasværksdirektør Peter Larsen og bygningsingeniør Hans J. Thiellsen. Fremgangen for hjemmetyskerne var naturlig, efter at de havde overvundet choket fra begivenhederne ved Besættelsens slutning, var vendt hjem fra Fårhus-lejren og igen begyndt opbygningen af deres organisationer. Valget i 1950 viste nok hjemmetyskernes reelle styrke efter Besættelsen.¹³

Både socialdemokraterne og de danske borgerlige var enige om at beklage hjemmetyskernes fremgang, men trods de borgerliges modvilje var de dog ikke i tvivl om, at de selv ville få hjemmetyskernes støtte ved borgmestervalget. Det skete også ved valget af venstremanden Jens Gjelstrup som ny borgmester. Han var direktør for Sønderjydsk Frøforsyning A/S, hvis formand var tidligere borgmester Fink. Viceborgmester blev den konservative I. M. Jensen, direktør for General Motors bilfirmaet i byen. Der kunne således have været lagt op til, at Aabenraa skulle drives som en forretning. Det hævdede socialdemokraterne også at I. M. Jensen havde sagt før valget, men sådan kom det dog ikke til at gå.

Det nye borgerlige styre startede med en upopulær arv, for socialdemokraterne gennemtrufede umiddelbart før skiftet den 1. april 1950, at det følgende års budget blev skåret ned på en række punkter, så ligningsprocenten kunne nedsættes, fra 8,7 til 8,3%. Det gik ud over

byggeriet og bygningsmæssige forbedringer som f.eks. installation af WC-anlæg i kommunens ejendomme, ansættelse af en kommunal ingeniør, bevilling til mælkehjælp, tilskud til huslejenedsættelser o.l. De borgerlige partier kritiserede nedskæringerne skarpt, fordi de var klar over, at de nu fik ansvaret for disse upopulære foranstaltninger.¹⁴

Det ny borgerlige styre havde også sine egne ideologiske sager. Således foreslog I. M. Jensen som formand for det kommunale udvalg for gader og ejendomme, at byen igen skulle meldes ind i Dansk Arbejdsgiverforening, og den kommunale skattebog, der var indført i Buchreitz' borgmesterperiode, blev igen afskaffet. Der skete dog ikke noget skarpt brud med den foregående periodes politik. Faktisk steg købstadens driftsudgifter under borgmester Gjelstrups ledelse procentvis mere end under hans forgænger. Det gælder dog kun, hvis man ser bort fra det voldsomme spring i Buchreitz' første år. Også skattetrykket og -procenten steg under Gjelstrups styre på trods af de borgerlige valgløfter. I Gjelstrups anden valgperiode, 1954-58, var stigningen i kommunens driftsudgifter lavere, men det kom ikke til regulære nedskæringer.¹⁵ Der var derfor ikke mange regulære sammenstød mellem det borgerlige flertal og socialdemokraterne. Konstitueringen af den nye viceborgmester syntes ellers at lægge op til konflikt, idet de borgerlige valgte en konservativ til posten uden at give til kende, at der ikke fandtes et enigt borgerligt flertal bag denne indstilling. Det gjorde socialdemokraterne en kraftig indsigelse imod.¹⁶

En betydelig del af byrådets tid gik med at bevilge kommunale garantier for statslån til boligbyggeri, både til private og til boligforeningerne. Flertallet i det nye byråd, bestående af hovedparten af de borgerlige og socialdemokraterne, gik ind for disse mange bevillinger. Det drejede sig eksempelvis den 1. juni 1951 om en ansøgning fra Aabenraa Andelsboligforening om et tillægsstatslån til Kolstruphus, som blev vedtaget med 13 stemmer mens 2 undlod at stemme, og den 27. november 1953 om afhændelse af en byggegrund ved Lindsnakkevej til Kolstrup Boligforening, hvor 13 stemte for og én undlod at stemme. Men det nye byråd var dog alligevel mere kritisk over for byggerierne end sin forgænger. Det satte således i maj 1951 som betingelse for sin garanti til byggeriet af Solgården ved Løgumklostervej, at der på forhånd var udlejet mindst 20 af de 28 lejligheder og at 10% af andelshaverens indskud var betalt. Ved denne lejlighed stemte den konservative Thora Hammerich sin tradition tro heller ikke, ligesom hjemmetyskerne af forskellige grunde ikke stemte.¹⁷

Et eksempel på de mindre sammenstød mellem byrådets borgerlige flertal og den socialdemokratiske gruppe drejede sig i oktober 1953 om et forslag fra de sidstnævnte om, at der skulle indrettes billige boliger

I 1952 bragte »æ Rummelpot« denne tegning af Otto Frederiksen, der skildrede de lokale politiske forhold som et sæbekasseløb. Forrest ned ad Rådhusgade ligger borgmester Jens (Gjelstrup), mens Georg (Buchreitz) til venstre taber sin hue med påskriften DSU (den socialdemokratiske ungdom). Bag Jens ligger to konservative byrådsmedlemmer, automobilforhandler I. M. (Jensen) og Thora (Hammerich). Holger (Fink) var dog ude af løbet på dette tidspunkt. Kommentaren i det satiriske blad lød: »I Aabenraa sker der ikke noget mere, efter at Buchreitz har brugt alle penge og kræfter, og Gjelstrup er kommet til for at gå stille og økonomisk med dørene lige som Fink i sin tid. Man er blevet så nøjsom med forlystelserne, at man nu klarer sig med sæbekasseløb i Svend Holms kasserede emballage ...«

Sæbekasse-
Aabenraa

for aldersrentemodtagere i Hjelmgården. Det afviste Gjelstrup og flertallet med at henvise til de boliger der fandtes i Lavgade.¹⁸ Der var politiske modsætninger under overfladen ved behandlingen af disse byggesager fra boligforeningerne og deres kooperative konsulent Arbejderbo i København. Tilsvarende problemer var der ikke med Aabenraa ny Boligforening, der ikke var noget socialt byggeri, da det fik kommunal garanti for sit byggeri ved Kystvejen, som kaldes »Jomfruburet«. Der var

tilsvarende næsten en rørende enighed mellem de politiske partier i 1951, da tanken om et såkaldt »social-filantropisk« byggeri blev foreslået af Udvalget for gader og ejendomme. Formanden, den konservative I.M.Jensen udtalte om dette byggeri, der var beregnet til børnerige familier, at »... her er en lejlighed til at hjælpe dem der er ramt af dyrtid, til enlige med barn, til familier med børn og til folk med nedsat arbejdsevne. Det skal være en folkesag og der skal ikke skelnes politisk eller nationalpolitisk.«¹⁹ Det samlede boligbyggeri i borgmester Gjelstrups perioder viste dog en tilbagegang i forhold til indsatsen under hans forgænger Buchreitz.

Det er umuligt at afgøre, om det mindskede byggeri i Gjelstrups borgmestertid mest skyldes en mindre bevidst politisk indsats på området eller om dårligere konjunkturer spillede hovedrollen, men resultatet var i hvert fald tydeligt nok.

De offentlige anlægsarbejder fortsatte i forlængelse af det der var sket i den foregående periode med bl.a. gennemførelsen af Vestvejen og udbygningen af Haderslevvej, men også ved Tækkerløkken, Blegen, skolesportspladsen, ved havnen og kommunen i al almindelighed. Disse arbejder havde et beskæftigelsesmæssigt indhold, som kommunen ligesom i den socialdemokratiske periode anvendte til at opnå økonomisk støtte fra statens side.²⁰

Efterhånden blev »tiderne« dårligere og arbejdsløsheden steg, men der skete ikke en væsentlig forøgelse af kommunens beskæftigelsesarbejder, tværtimod. På det uheldigste tidspunkt i 1952 blev den kommunale beskæftigelse af ufaglærte arbejdere nedsat. Det skyldtes sikkert mest et fejlskøn men var forbundet med en tilbageholdende politik. Da det nyvalgte socialdemokratiske byrådsmedlem Camma Larsen-Ledet i 1951 havde efterlyst et større kommunalt initiativ for at mindske malerfagets store vinterarbejdsløshed, havde hun dog fået et forholdsvis positivt svar fra borgmester Gjelstrup.²¹

I Gjelstrups perioder iværksattes også kommunale byggearbejder af noget større omfang. Sammen med Aabenraa amtskommune foretog man i 1954–57 en væsentlig udvidelse af Amts- og Bysygehuset, der kom til at bestå af en patientfløj i tre etager samt en behandlingsafdeling ligeledes i tre etager. Derimod var man mere tilbageholdende over for socialdemokraternes forslag om at bygge et plejehjem for kronisk syge, et såkaldt »kronikerhjem«.

Karakteristisk for Gjelstrups to perioder var en forsigtig politik, der videreførte eller gennemførte planer eller arbejder fra forgængerens tid. Havnearbejderne fortsatte 1952–54 i Gammelhavn med udbygningen af den lange sydkaj. Det var en opgave, som allerede var begyndt i

Direktør I. M. Jensen (Foto i 50 år med biler. I. M. Jensen A/S 1929 1979 s. 20)

slutningen af 1940erne. Rugkobbelskolen havde byrådet vedtaget at bygge allerede i 1947, men på grund af langsommelige arkitekter og de vanskelige materialeforhold begyndte byggeriet først i 1952. Det var næppe Gjelstrups skyld, at arbejdet blev strakt så længe, så den hårdt tiltrængte skole først stod færdig i 1958, men det langsommelige, »sinne« tempo blev opfattet som typisk for ham af hans politiske modstandere. Teknisk Skoles nye placering var planlagt under hans forgænger, men blev først virkeliggjort i 1957 under Gjelstrup. I løbet af hans anden borgmesterperiode 1954–58 blev planen om at bygge et helt nyt alderdomshjem, »Grønnegården« til afløsning af »De gamles hjem« i Persillegade udformet, men det blev til gengæld først en realitet i borgmester Erik Jessens tid.²²

Viceborgmester I. M. Jensen sagde i et byrådsmøde til Buchreitz, at denne havde været begunstiget af held, og at ingen fornuftig forretningsmand ville have gjort som ham. Ud fra en borgerlig holdning kunne Gjelstrups forsigtige politik nok forsvares, men den faldt i en økonomisk mindre heldig periode. På visse punkter blev der imidlertid intet gjort. Det gjaldt i 1955 en sag som eksportslagterierne, som intet fik ud af en henvendelse til bystyret og derfor flyttede en væsentlig del af eksporten til Sønderborg havn. Og måske mest afgørende for byens fremtid var det måske, at der ikke købtes jord i tiden 1950–58, hvorimod de eksisterende arealer blev solgt. Det var en beklagelig udvikling på lidt længere sigt, måtte selv venstremænd fortælle direktør Gjelstrup, da han var gået af.²³

Socialdemokraterne knyttede også et par andre virksomheders flytning sammen med Gjelstrups politik. Sønderjyllands Højspændingsværk meddelte således i 1952 byrådet, at man var færdig med detailprojekteringen af et nyt elektricitetsværk i Ensted. Denne nye placering trak mælkekondenseringsfabrikken SAMDEN, der var meget afhængig af fjerndamp, med sig. Der er dog ikke noget som tyder på, at en anden politik ville have kunnet formå disse virksomheder til at se bort fra flytningen, der var nødvendiggjort af den tekniske udvikling.²⁴

Ved byrådsvalget i 1954 fremførte socialdemokraterne i valgkampen den kritik, at »... borgerligt slæb i tøflerne koster det samme som socialdemokratisk gang i galocherne. Det borgerlige byråd havde et valglofte i 1950, som man har holdt. Der skulle gås langsommere frem end 1946–50. Dette skulle medføre, at skatten kunne reduceres, hvad man også lovede, men ikke holdt. Alt i alt, vi har fået mindre initiativ, men det har kostet det samme. Man har i øvrigt næsten slavisk om end langsomt fulgt det socialdemokratiske byråds planer.«

Nogle borgerlig vælgere var sikkert også skuffede over resultatet. For selv om Gjelstrup ved 2. behandlingen af budgetforslaget manede til

Borgmestervalget i Aabenraa

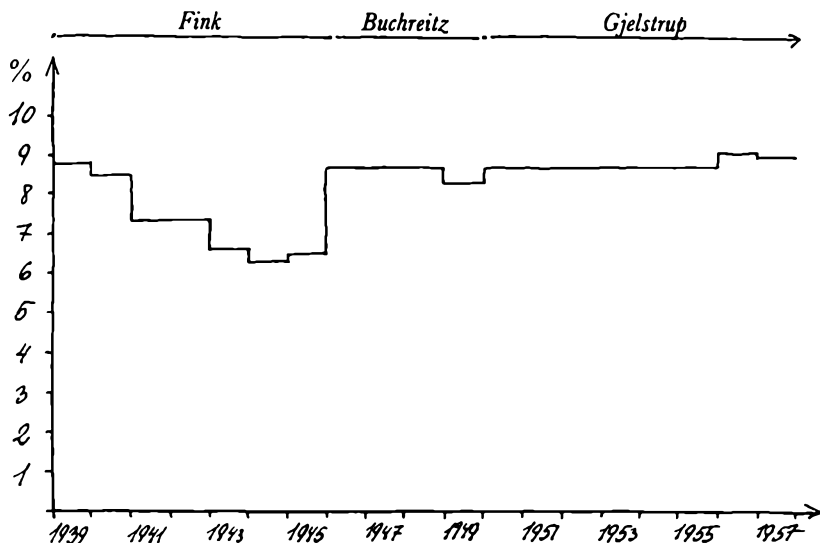

Ved valget i 1954 var Buchreitz skønt borgmestercandidat for socialdemokraterne alligevel placeret på en femteplads på kandidatlisterne. Det er formentlig denne usædvanlige situation, »æ Rum-melpot«s tegning udført af Otto F. sigter til.

Fru Camma til Lerer Frank: - Blot vi havde en politisk Pille, vi kunde give ham derinde

tilbageholdenhed med udgifterne, krævede blot de almindelige pris- og lønstigninger, at der skulle bruges flere penge, og ligningsprocenten kunne i hvert fald ikke sættes ned. Den lå på 8,7% som i Buchreitz' tid, og de sidste to år endda lidt højere. Den forholdsvis uændrede ligningsprocent var både udtryk for, at den kommunale aktivitet ikke var sat i stå under borgmester Gjelstrup, og at et overskud på driften samledes op.²⁵

Den socialdemokratiske kritik blev nok forstået af en del vælgere, og borgmester Gjelstrup havde selv regnet med at måtte afgive et mandat til socialdemokraterne, men det skuffede ham i 1954, at det blev til to. Ved valget den 2. marts 1954 var der mange vælgere, der blev hjemme, hvad enten det så skyldtes utilfredshed, det dårlige føre eller den huserende influenza. Stemmeprocenten faldt fra 88,8% i 1950 til 76% i 1954, og det sved især til de borgerlige. Socialdemokraterne havde en stemmefremgang på 800, og de to mandater tog de fra den danske borgerlige fællesliste og fra den upolitiske liste. Hjemmetyskerne havde

Figur 22. Den kommunale ligningsprocent 1939–57.

Kilde: AbBArk 8-1.

derimod en fremgang på godt 100 stemmer og beholdt deres tre mandater.

Socialdemokratiet var dermed igen større end den borgerlige fløj, men kunne kun få borgmesterposten, hvis hjemmetyskerne undlod at stemme som de havde gjort fire år før. Ved konstitueringen i byrådssalen den 31. marts 1954 stemte de imidlertid ved den tredje og afgørende afstemning på Gjelstrup, så han fik 9 mandater bag sig mod Buchreitz' 8. Dermed kunne Gjelstrup fortsætte en periode til. Men modgangen ved dette valg var sikkert medvirkende til, at han i november 1957 meddelte Venstres bestyrelse, at han ikke ville lade sig genopstille ved det følgende valg. Den socialdemokratiske opposition havde i hans anden periode haft den samme kritiske holdning til hans ledelse. Det kom også til udtryk ved afskeden med Gjelstrup i byrådet den 29. marts 1958, hvor Buchreitz sagde farvel til ham på byrådets vegne: »... Når det har drejet sig om anskuelser og synspunkter har vi sjældent været enige, men menneskeligt og sagligt har vi ofte været det.«²⁶

Erik Jessen og »de gode tider« 1958–70

Op til byrådsvalget den 4. marts 1958 foregik de politiske sammenstød i den heftige valgkamp især i debatten mellem de borgerlige blade »Hejmdal« og »Jydske Tidende« på den ene side og »Sønderjyden« på den anden side. Nu som ved tidligere valg var aviserne meget partipolitisk bundne og fremførte næsten udelukkende deres meningsfællers syns-

I 1957 havde Sovjet opsendt sin første satellit, en sputnik. Tegneren Otto F. kædede dette forhold sammen med de forestående kommunalvalg, hvor Buchreitz måske kunne betragtes som en sputnik-trussel for de borgerlige kredse i Aabenraa. På Klinkbjerg 1 havde den tidligere borgmester Holger Fink og den afgående borgmester Gjelstrup hjemme i firmaet Sønderjydske Frøforsyning. («æ Rummelpot» 1957)

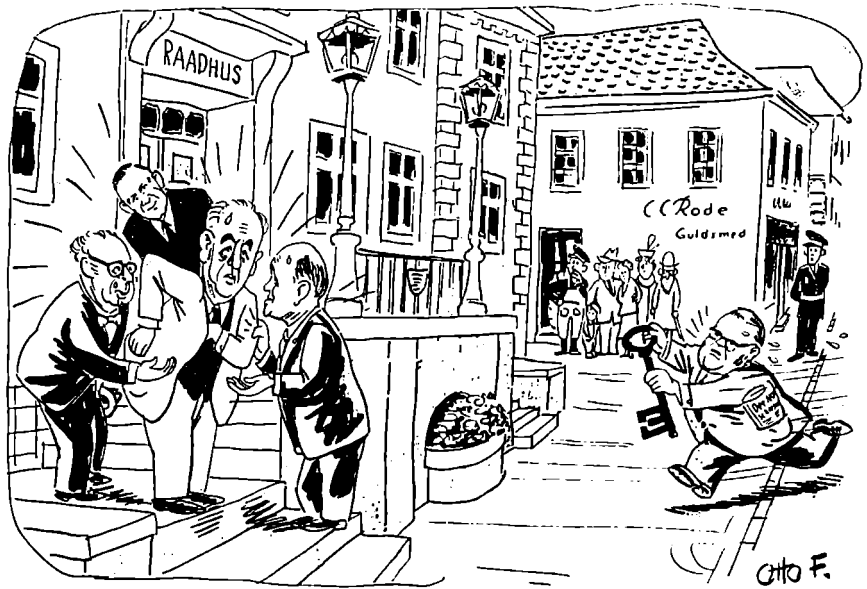
En Aabenraa-SPUTNIK (— eller ONDE DRØMME PÅ KLINKBJERG II)

punkt. Socialdemokraterne havde igen udsendt en valgavis, Aabenraa Posten, hvis udtalelser blev stærkt angrebet af de borgerlige.

Socialdemokraterne lagde op til at vinde det niende og afgørende mandat i byrådet, og i deres agitation pegede de på, hvad de havde nået i tiden 1946–50. De fastslog, at Gjelstrups borgerlige styre havde været alt for dyrt i form af for høj arbejdsløshed, mangel på jord og boliger, samtidig med at skatten var højere end før hans styre. Virksomheder var flygtet, og der var kun blevet vist lidt privat initiativ i forbindelse med fjernvarmeværket og Sønderjyllandshallen. Bladene »Hejmdal« og »Jydske Tidende« afviste påstandene og henførte nogle af de foreliggende problemer til den siddende socialdemokratiske regering H. C. Hansens politik.²⁷

Det var et spændende valg, som blev præget af stor stemmedeltagelse den 4. marts 1958, nemlig 83,5% mod kun ca. 76% fire år tidligere. Her kunne Slesvigsk Parti ikke følge med. Selv om det opnåede nogle flere stemmer end sidste gang var det ikke nok, og det tabte ét mandat. Valgt blev igen Hans J. Thiellesen og for første gang redaktør Jes Schmidt. Det afgørende spørgsmål var dog fordelingen mellem den borgerlige blok, bestående af Fælleslisten og de konservative, på den ene side og socialdemokraterne på den anden. Mest fremgang havde de borgerlige, der vandt det ene mandat, idet de fik 39% af stemmerne og 7 mandater.

Tyskerne blev igen tungen på vægtskålen ved byrådsvalget i Aabenraa, den eneste af de nordslaviske købstæder, der fik ny borgmester. Arkitekt Hans Thiellesen og redaktør Jes Schmidt går til valg under devisen, at tyskerne lå inde med »Der Schlüssel zum Rathaus«, og her har tegneren Otto F. forevigt det højtidelige øjeblik, da den afgående borgmester, direktør Jens Gjelstrup fra »Sønderjysk Frø- og Borgmestersforsyning« ikke kan finde nøglen til rådhuset, som både Georg Buchreitz og Erik Jessen gør fordring på, mens den konservative farvermester Jacobsen mere beskedent holder sig i baggrunden ... Jes Schmidt kommer styrtende til nede fra Skibbroen med den famøse nøgle ... (« Rummelpot« 1958)

Den borgerlige bloks medlemmer bestod af Fælleslisten, der fik valgt Erik Jessen og lærer A. Philippsen fra den upolitiske liste, N. Jespersen og Ellen Bjørn Hansen fra Venstre, samt tre konservative: farver Jacob Jacobsen, Thora Hammerich og Aage Vilhelmsen. De konservative ønskede, at farver Jacobsen skulle være borgmester, men i forhandlingerne med Fælleslisten og Slesvigsk Parti kunne de ikke komme igennem med dette krav.

Socialdemokraterne havde fortsat 8 mandater i byrådet, svarende til 45% af vælgertilslutningen, og deres spidskandidat Buchreitz havde denne gang fået 1446 personlige stemmer. Det var langt det største antal personlige stemmer af alle kandidater, og de var sikkert givet i forventningen om, at han ville blive den næste borgmester. Sådan kom det dog ikke til at gå. Hans kolleger i byrådsgruppen var igen Camma Larsen-Ledet, Georg Johansen, Anton Knudsen, arbejder Hans Callesen, uddeler Hans Jessen og snedker Walter Hansen, kun arkitekt Ingward Callesen var nyvalgt.²⁰ Ved Knudsens død få måneder efter kom istedet Erna Flade ind.

Ved borgmestervalget den 1. april 1958 var der trængsel i og uden for byrådsalen. Socialassistent Anton Knudsen var den, der længst havde været byrådsmedlem, og han kom derfor til at lede valghandlingen. Efter de tre forslag til borgmester var blev fremsat, spurgte Anton Knudsen: »Er der flere forslag?« – og efter et sekund fortsatte han lunt »Nå, vi skal jo også kun ha' én!« Der lød rungende latter fra byrådsalen. Buchreitz gratulerede med valget på egne og gruppens vegne og tilføje-

Borgmester Erik Jessen. (Foto P. Clausen)

de, at han gjorde det uden personlig bitterhed. Han lovede loyalt samarbejde, men sagde også, at af og til ville skarp opposition ikke kunne undgås. Han fik snart lejlighed til at samarbejde med borgmester Erik Jessen, idet han blev valgt som første viceborgmester.²⁹

Netop da den 39-årige Erik Jessen blev valgt til borgmester, var den økonomiske højkonjunktur ved at sætte ind, der gav hele samfundet langt større økonomiske muligheder end hidtil. Den økonomiske fremgang varede længere end hans borgmestertid, så det er rimeligt at sige, at Jessen var begunstiget af heldet. Men han mødte også med viljen til at gøre en aktiv indsats for byens udvikling i et samarbejde med alle grupper i byrådet. Med sin diplomatiske, fordringsløse, men bestemte måde at lede byrådet på opnåede han væsentlige resultater og en betydelig popularitet i befolkningen. Dog skal det her huskes, at det for ham såvel som for hans forgængere var sådan, at resultaterne ikke alene skyldtes borgmesterens indsats, men et samarbejde mellem flertallet af byrådsmedlemmerne.

Borgmester Erik Jessen erkendte, at der manglede arealer både for erhvervene og til boligbyggeriet, hvis byen ikke skulle stagnere. Allerede i den første byrådsperiode 1958–62 købte kommunen derfor 118 hektar jord, fortrinsvis mod vest, idet man erhvervede Store og Lille Kolstrupgård. Socialdemokraterne, der havde kritiseret manglen på jordanskaffelser under borgmester Gjelstrup, gik naturligvis gerne ind for disse køb. I 1964 var der mulighed for at købe Vrødinggård og Skovgård på højderne ved Hjarupvej, i alt 30 hektar. Ved denne lejlighed var der dog kun et flertal for købet bestående af Fælleslisten og socialdemokraterne, mens Jes Schmidt ønskede ført til protokols, at Slesvigsk Parti og de konservative var imod handelen, fordi byudviklingen ikke var afklaret endnu. Et halvt år senere købtes en landbrugsejendom på i alt 20 hektar ved Posekærvej, som delvis skulle anvendes til senere lav bebyggelse. Efterhånden var mulighederne for at skaffe arealer inden for købstadskommunens eget område udtømt, og fra midten af 1960erne gik man da over til at købe arealer i nabokommunerne i forventningen om, at der senere ville ske en form for sammenlægning med Aabenraa. Det gjaldt f.eks. arealer ved Tinglevvej i Ensted, Strågård i Løjt og også arealer i Rødekro.³⁰

Det kunne være svært at overskue hvilke problemer og muligheder, der var inden for Aabenraas egne rammer, for det forslag til dispositionsplan, der var blevet udarbejdet i 1949 under Buchreitz' borgmesterperiode, var ikke længere fyldestgørende. I 1960 besluttede byrådet da at lade udarbejde en ny dispositionsplan, der lå færdig i februar 1962, og som gav et mere præcist billede af byens udviklingsmuligheder.

I en tid hvor den almindelige tendens inden for transportvæsenet gik i retning af landevejstrafik og bort fra skibsfart, havde Aabenraa havn bevaret sin betydning for tilførslen af tunge varer. Dispositionsplanens forfattere turde dog ikke spå om, hvordan det ville gå i fremtiden med den. Bystyret gjorde imidlertid i Erik Jessens tid en betydelig økonomisk indsats for at forbedre havnen, og specielt Nyhavn. Man besluttede i 1960 at bygge modne arealet mellem Reberbanen og Kilen, og der blev anlagt veje og et nyt jernbanespor til østsiden af Nyhavn. Da det var færdigt i 1964 fortsatte man med anlæggelsen af en 170 meter lang kaj og en betydelig uddybning af havnen. Der var almindelig enighed om rigtigheden af disse investeringer, kun ved købet af den ene af Højspændingsværkets vestlige kraner og kranbro i februar 1966 stemte socialdemokraterne imod.³¹

Vejbyggeriet samlede sig om tre områder – hovedvejsføringen, asfalteringen af Dronning Margrethesvej og byggemodningsforetagenderne. Endnu i 1959 regnede Erik Jessen med, at omfartsvejen enten med en beliggenhed som Vestvejen og Rugkobbøl, eller et noget vestligere forløb, ville blive til virkelighed før eller senere. Tanken blev imidlertid opgivet til fordel for en fremtidig motorvej, og i mellemtiden arbejdede byrådet på at forbedre gennemfarten igennem byen ad H. P. Hanssensgade. Denne hovedvejsudvidelse stod færdig i 1964, og den gennemgående trafik blev lettet af trafiklysene, der som noget nyt var blevet anbragt på denne strækning.³² Hertil kom i slutningen af 1960'erne bygningen af de nye store parkeringsarealer ved Madevejen.

Den økonomiske højkonjunktur satte gang i erhvervslivet i Erik Jessens borgmestertid. Han fandt også, at det var hans opgave som borgmester at hjælpe de bestående virksomheder i vanskeligheder og om muligt skaffe nye virksomheder til byen. Det kunne gøres med baggrund i egensudviklingsloven af 1962, der bl.a. gav kommunen mulighed for at opføre erhvervsjendomme til salg eller leje. Den 21. december 1964 vedtog byrådet med 16 stemmer mod 1, nemlig den konservative Vilhelmsen, at man skulle udnytte denne lov, og allerede i samme møde fremlagde borgmester Jessen en sådan sag. Det drejede sig om opførelse af en 800 m² stor industribygning, betalt med et statslån på 75% og et kommunalt indskud på 25% af udgiften, som skulle stilles til rådighed for en fabrikant i København, der ville flytte en del af sin konfektionsvirksomhed til Aabenraa. Vilhelmsen kunne i øvrigt heller ikke stemme for denne konkrete anvendelse af egensudviklingsloven.³³

Når der i borgmester Erik Jessens tre embedsperioder ikke kun blev lagt vægt på de direkte erhvervsrettede aktiviteter, men også blev gjort en betydelig indsats på serviceområdet, skyldtes det en helhedsopfattelse,

som han selv har udtrykt i Fælleslistens valgavis til byrådsvalget den 8. marts 1966. I et afsnit om nødvendigheden af erhvervsudvikling som grundlag for byens økonomiske fremgang hed det, at den »... i høj grad – foruden af grunde, rimelige priser – også på el, gas og vand – [ville] være afhængig af om byen som helhed har faciliteter med en vis tiltrækningskraft at byde på. Derfor er gymnasium, skolevæsen, bibliotek, børnehaver, vuggestuer, fritidshjem, mulighed for videreuddannelse, alderdomshjem, sygehusvæsen, mulighed for at drive forskellig slags sport, forenings- og klublivet, biografer, musiklivet, teater og meget andet bestemmende for at tiltrække nyt initiativ.«³⁴

Etableringen af den ovennævnte konfektionsvirksomhed gav et indtryk af sammenhængen med uddannelsesvæsenet. Den ufaglærte kvindelige arbejdskraft, der skulle bruges, havde vanskeligt ved at få det nødvendige kursus for syersker, og det gav stødet til at Erik Jessen selv gjorde en betydelig indsats for at få en nordslesvigsk specialarbejderskole til Aabenraa. Da det ikke kunne lade sig gøre på anden måde end ved at Aabenraa kommune selv måtte bygge skolen for så at udleje den til institutionen, tog han også denne risiko. Forud for Specialarbejderskolen havde byrådet i 1959 stillet sig velvillig over for Handelsskolens ønske om egen bygning og i slutningen af 1960'erne over for Teknisk Skoles ønske om udflytning til Stegholt, og i begge tilfælde stillet et areal til rådighed.³⁵

Også over for det kommunale skolevæsens problemer viste byrådet næsten enstemmigt forståelse. Det gjaldt eksempelvis da det i 1962 blev besluttet at bygge en ny skole, den senere Brundlundskole. Da byggetilladelsen trak ud, var det både borgmester Erik Jessen og viceborgmester Buchreitz, der pressede på over for undervisningsministeriet for at få lov til at komme i gang, ligesom Buchreitz var formand for byggeudvalget. Også i 1960'erne blev der ansat en del nye lærere, som først var blevet godkendt i skolekommissionen, før de blev indstillet til ansættelse af det samlede byråd. Denne formssag skete i næsten fuldstændig enighed, idet et byrådsmedlem, socialdemokraten Georg Johansen dog altid af principielle grunde undlod at stemme. Han syntes det var noget pjat at medvirke dertil, når loven alligevel pålagde ham at følge skolekommissionens enstemmigt vedtagne forslag. Byrådet stillede sig også velvilligt over for det danske gymnasiums udvidelsesønsker, både i 1960, da der blev bygget en aula og en moderne klassefløj, og i 1968 da der blev bygget en kostafdeling. Omtrent samtidig med Statsskolens første udvidelse blev det også drøftet i byrådet om man skulle give et tilskud til opførelsen af det nye tyske gymnasium. Det var det danske flertal ikke villig til, idet man mente, at det var en statsopgave, men

holdningen var nu i 1960 alligevel så imødekommende, at man i stedet var villig til at genforhandle grundprisen på det areal, hvor gymnasiet skulle ligge. Da byrådet i 1966 behandlede en ansøgning fra børnehaveseminariet om økonomisk støtte til byggeriet på Dronning Margrethesvej, gik 15 af byrådets medlemmer ind for det, idet kun et medlem, den hjemmetyske Jertrum undlod at stemme. Mindretallets byrådsmedlemmer undlod i almindelighed at stemme i sager, der overvejende vedrørte danske kulturelle forhold.³⁶

Heller ikke med hensyn til opførelsen af de sociale serviceinstitutioner, som f.eks. vuggestuen der blev vedtaget i januar 1966 eller med hensyn til byggeriet af Grønnegården var der tale om væsentlige politiske modsætninger. Disse kom derimod frem ved behandlingen af boligsagerne.

Byrådets flertal, bestående af Fælleslisten, Slesvigsk Parti og socialdemokraterne gik ind for at byens boligforeninger skulle fortsætte deres indsats med at bygge boliger. Blandt de konservative undlod Thora Hammerich til det sidste at stemme for støtte til disse byggerier. Det skete bl.a. den 30. marts 1962, to dage før hun udtrådte af byrådet, idet flertallet den dag besluttede at støtte en fortsættelse af byggeriet på Sandved. Her skulle der rejses yderligere tre etageejendomme med 75 lejligheder og 20 lejligheder i rækkehuse, samt de dertil hørende garager og vaskeribygning. To år senere den 31. marts 1964 skulle det hidtil største boligforeningsbyggeri, nemlig montagebyggeriet ved Petersborg med 252 lejligheder, behandles i byrådet, som skulle give en kommunegaranti dertil. De to konservative medlemmer, Vilhelmsen og Marguerite Hahnemann, fortsatte da fru Hammerichs tradition og undlod at stemme. Kommunegarantien blev da vedtaget af byrådets øvrige medlemmer.³⁷

Ved byrådsvalget den 6. marts 1962 gav Aabenraas vælgere deres dom over de første fire år med Erik Jessen som byens førstemand. Den blev meget gunstig. Fælleslisten opstillede igen som ved valget i 1958 med en blanding af upolitiske, venstremænd og radikale og med Erik Jessen i spidsen. Den vandt 2 mandater, et fra socialdemokraterne og et fra de konservative. Erik Jessens antal personlige stemmer steg fra 783 til 1295 ved dette valg, og der kunne ikke være tvivl om, at det var hans indsats, der sikrede Fælleslisten seks mandater, tre til den Danske Liste uden for Partierne og tre til Venstre.

Socialdemokraternes nederlag var nok det alvorligste, idet det konservative tab trods alt blev inden for den borgerlige fløj. Buchreitz udtalte efter valget til »Sønderjyden»: »Vi må erkende, vi tabte et mandat. Vi kan også let forklare vort tab. Borgmesterens gruppe har taget vinden ud af vore sejle ved at gennemføre de allervæsentligste punkter på vort

Det er så yndigt...

Ganske vist stemte den hjemmety-ske gruppe på Erik Jessen som borgmester i 1962, men det var en sensation, at den hjemmety-ske gruppe samtidig indgik et »kammerat-ægteskab« med socialdemokraterne om besættelsen af udvalgsposter. Kort forinden havde forholdet mellem de to grupper været temmelig anstrengt. Teksten til Otto Frederiksen's tegning i »æ Rummelpot« 1962 lyder: Jes Schmidt til Georgine (født Buchreitz): - »Ganske vist er det ikke den store kærlighed, men mon ikke vi kan få det helt godt sammen ...?»

program, nemlig Grønnegården og de store jordkøb. Vi har samarbejdet meget nært med ham i denne sag, og vi kan i dag sige, at vor ven har siddet det højre lår af os.« Det var nok en rigtig vurdering af valgets udfald. Vælgerne anså heller ikke længere Buchreitz for et realistisk borgmesteremne, og derfor var hans personlige stemmetal gået tilbage fra 1446 til 702. Selv om det nok var godt at se socialdemokratiske mærkesager gennemført, måtte dette valgresultat dog mane til, at partiet fremover førte en mere selvstændig politik.³⁸

Den konservative tilbagegang var ikke uforklarlig, for farver Jacob Jacobsen havde forladt aabenraask lokalpolitik, og partiet havde ikke kunnet møde med en borgmesterkandidat, som kunne trække mange stemmer. De stemte på Erik Jessen i stedet. Slesvigsk Parti beholdt to pladser i byrådet, men arkitekt Thiellesen stillede ikke op, så de nye repræsentanter var chefredaktør Jes Schmidt og prokurist Curt Jertrum, der ikke direkte havde deltaget i den i det følgende kapitel omtalte konflikt mellem Thiellesen og Buchreitz i 1959–60.

I den nye byrådsperiode 1962–66 blev den socialdemokratiske indflydelse alligevel ikke væsentlig mindre. Det skyldtes, at der overraskende

*Georg Johansen.
(Foto P. Clausen)*

blev opbygget et valggruppesamarbejde mellem dem og hjemmetyskerne ved besættelsen af pladserne i magistraten og de øvrige udvalg. Den nye magistrat kom f.eks. til at bestå af borgmester Erik Jessen, den konservative Vilhelmsen, de to socialdemokrater Buchreitz og arkitekt Ingvard Callesen samt Slesvigsk Partis Jes Schmidt.³⁹ Den borgerlige side i byrådet styrede ganske vist byen gennem sin borgmester Erik Jessen, men man kom til at stå meget svagt i de mange udvalg, hvor det egentlige arbejde skulle foregå.

Selv om samarbejdslinjen også fortsatte i Erik Jessens anden borgmesterperiode, var der tegn på at både socialdemokraterne og de konservative prøvede at markere deres synspunkter skarpere. Blandt de mindre væsentlige, socialdemokratiske sager var i 1965, at man afviste en ansøgning om tilskud til etablering af en ny skydebane for Aabenraa Skytteforening, og at man anså det for rimeligt at den enkelte benzinhandler selv måtte afgøre om der et bestemt sted var behov for et benzintank anlæg. Den sidstnævnte sag rummede pudsigt nok et liberalt synspunkt udtrykt af socialdemokraterne. Begge forslag blev nedstemt af byrådets flertal. Heller ikke i spørgsmålet om køb eller ikke-køb af Højspændingsværkets kran vandt gruppens synspunkt gehør. Kun i et tilfælde led borgmester Erik Jessens gruppe nederlag over for den mere aktive socialdemokratiske linje, det var i en bolig sag i maj 1963.⁴⁰

Det borgerlige Fællesliste gik ikke ind for kommunalt byggeri, og da den socialdemokratiske gruppe den 7. marts 1963 fremlagde et skitseforslag til kommunalt byggeri af husvildeboliger ved Jernbanestien mellem Langebro og Slottet, måtte den gå imod tanken. Forslaget drejede sig kun om 8 boliger på 2½ værelse med kamin, toilet, bryggers og brændselsrum til familier, der på grund af økonomiske forhold eller familiemæssige grunde ikke kunne anbringes andetsteds. Hertil kom ønsket om at afhjælpe noget af den bolig mangel, der var opstået ved nedlægningen af boligvogne og andre lejligheder i nedrivningsejendomme. Forslaget blev vedtaget med 10 stemmer imod Fælleslistens 6 stemmer.⁴¹

Hovedparten af befolkningen lagde imidlertid mærke til borgmesterens ledelse af Aabenraa, og den kunne kun vurderes positivt. Forud for valget i marts 1966 søgte socialdemokraterne derfor i deres valgavis at lægge op til, at det var Buchreitz' linje, som borgmester Erik Jessen havde fulgt i de foregående fire år, og at den socialdemokratiske gruppe havde opnået meget af den politik, ikke mindst på det sociale område. Socialudvalgsformand Georg Johansen pegede på Grønnegården, revalideringsværkstedet Rova, Gryfa, udvidelsen af hjemmehjælp, husmoder afløsning osv. Fra Fælleslistens side var det naturligt at slå på mottoet:

æ Rummelpot's familie=album

Chefredaktør og byrådsmedlem
Jes Schmidt i »æ Rummelpot«
streg 1966.

»En endnu bedre by at bo og leve i = liste G«, idet Erik Jessens Fællesliste beskrev bl.a. med grafiske kurver, hvordan mange opgaver var blevet løst i hans »otte gode år« både med hensyn til kommunens jordbehov, boligerne, de sociale opgaver o.l. uden at skatten var blevet tungere.⁴²

Ved byrådsvalget den 8. marts 1966 havde Fælleslisten og Erik Jessen held med opfordringen til at gøre en god by bedre. Der var en fremgang i stemmetal fra 2129 i 1962 til 2388 stemmer, svarende til 32,1%, men det kom ikke til at give flere end de hidtidige seks mandater. Indbyrdes inden for Fælleslisten skete der dog en afgørende forskydning mellem de deltagende partier. Tilfældigheder og måske manglende valgstrategi medførte, at Dansk Liste uden for Partierne fik 4 af mandaterne, de radikale ét, og Venstre også kun ét, trods en opstilling på tre rimeligt sikre pladser. Det følte meget beklageligt inden for Venstre. De konservative havde også en klar fremgang på 146 til 1195 stemmer, men det var dog ikke nok til det tredje mandat, som man havde troet i første omgang. Efter to fintællinger viste det sig, at der kun manglede én stemme! Den ville ganske vist være kommet fra den borgerlige lejr, fra Fælleslisten. Det var bittert for de konservative, og på generalforsamlingen et lille års tid senere sagde formanden Chr. Stenz til de konservative, at »flere brødebetyngede vælgere havde meldt sig som medskyldige«. Men det hjalp ikke.⁴³

Den 31. marts 1966, dagen før det nyvalgte byråd skulle begynde sit arbejde, blev der afholdt konstituerende møde for at vælge borgmester og viceborgmester. Ikke overraskende blev Erik Jessen genvalgt som borgmester med 10 stemmer, nemlig de borgerliges og hjemmetyskernes. Det skete allerede i første afstemning, hvor Georg Buchreitz kun fik 7 stemmer. Buchreitz blev enstemmigt valgt som 1. viceborgmester, mens Jes Schmidt blev valgt som 2. viceborgmester af et flertal. Fælleslisten bortset fra Erik Jessen ville ikke stemme for ham.

Det nye byråd var sammensat af Fælleslistens repræsentanter, som ud over Erik Jessen også bestod af erhvervsrådssekretær Groth Bruun, overlærer A. Philippsen, forstander Axel Larsen og de nyvalgte, fabrikant Hans Poulsen og lærer Jakob Gormsen, de konservative medlemmer Marguerite Hahnemann og den nyvalgte, automobilforhandler Povl Chr. Jensen, mens Slesvigsk Partis medlemmer igen var Jes Schmidt og direktør Curt Jertrum. Dertil kom socialdemokraterne Georg Buchreitz, arkitekt Ingvard Callesen, fagforeningsformand Georg Johansen, distriktsmontør Dycke Hoff, lotterikollektør Anna Knudsen, forretningsfører for HK, Alfred Thranholm, samt den nyvalgte, lærer Peter Petersen.⁴⁴ I byrådsperioden 1966–70 synes den politiske modsætning mellem den borgerlige fløj og socialdemokraterne at være blevet mere markeret,

selv om den endelige behandling af sagerne i byrådssalen stadig oftest foregik i enstemmighed. Noget af forklaringen på den øgede modsætning var, at rektor Buchreitz efter 21 års byrådsarbejde var træt og at indførelsen af HF på Statsskolen krævede hans arbejdsindsats. Han trak sig da ud i september 1967 og blev afløst af maskinarbejder Christian Matthiesen. Buchreitz havde med sit nære samarbejde med borgmester Erik Jessen forhindret, at væsentlige modsætningsforhold til den borgerlige borgmester udviklede sig.

Få måneder efter valget, den 27. september 1966, kom den første klare konflikt, idet Fælleslisten fremsatte et forslag om ophævelse af huslejestop, samtidig med at Slesvigsk Parti foreslog ophævelse af bolig-anvisningsudvalget. Begrundelsen var, at forsyningen med boliger nu var så rigelig, at det var overflødigt med udvalget og lejestoppet. Forslaget var i klar modsætning til de socialdemokratiske ønsker om at beskytte de boligsøgende, men sagen blev særlig ubehagelig for den socialdemokratiske byrådsgruppe, fordi to medlemmer, I. Callesen og Thranholm fulgte det borgerlige flertal.⁴⁵

Til gengæld kom borgmester Erik Jessen og hans gruppe i mindretal i to sager i efteråret 1968, først på et spørgsmål om svømmehallens placering og dernæst om en sag vedrørende kommunalgaranti for Ungdomsborgen. Der var almindelig enighed om, at der nu skulle opføres en svømmehal, men placeringen lå ikke fast. Socialdemokraterne fik i byrådsmødet den 27. august 1968 skaffet et flertal på 10 stemmer for at den skulle ligge ved Rugkobbelskolen, mens et mindretal på 6 medlemmer, heriblandt også Erik Jessen, gik ind for en placering ved Hjelmallé. Nederlaget bekom ikke borgmesteren vel, og da årsagen til det var, at de borgerlige havde været splittede, blev der i den følgende måned arbejdet på at samle dem igen. På næste byrådsmøde fremsatte Axel Larsen fra Erik Jessens liste et forslag om at undersøge placeringen ved Hjelmallé endnu engang. Det blev vedtaget med 9 stemmer imod 7 socialdemokratiske og én hjemmetysk stemme, nemlig Jes Schmidts, og denne placering blev så senere den endelige.⁴⁶ Sagen fik større betydning end det umiddelbart fremgår, for det var ved denne lejlighed, at der blev skabt en forståelse mellem Jes Schmidt og socialdemokraterne, særlig Peter Petersen, som skulle få følger i 1970, da der næste gang skulle vælges borgmester i Aabenraa.

Den 29. oktober 1968, samme dag som borgmester Erik Jessen fik vendt sagen om svømmehallens placering, behandlede byrådet også en ansøgning fra Ungdomsborgen om kommunal garanti for et prioritetslån. Socialdemokraternes og hjemmetyskernes 9 stemmer gik imod ansøgningen, mens de to konservative undlod at stemme. For ansøgningen

stemte kun Erik Jessens 5 stemmer, idet forstander Aksel Larsen fra Ungdomsborgen var inhabil i sagen. Denne sag kunne ikke vindes på et senere tidspunkt.

Socialdemokraterne følte, at borgmesteren brugte de strammere habilitetskrav, der indførtes på dette tidspunkt, imod dem. Det startede med konstitueringen 1966, hvor borgmester Erik Jessen betvivlede, at læreren Peter Petersen kunne sidde i kommunens skoleudvalg. Da Buchreitz udtrådte af byrådet i september 1967, skulle der vælges et nyt socialdemokratisk medlem af magistraten, og den socialdemokratiske gruppe valgte da arkitekt Ingvar Callesen og lotterikollektør Anna Knudsen som stedfortræder. Spørgsmålet blev rejst om en kontraktansat arkitekt der arbejdede for kommunen og Anna Knudsen, der var kommunens tilsynsførende med hjemmehjælperne, kunne vælges til dette hverv. Byrådet indhentede en udtalelse fra Indenrigsministeriet, der mente, at de ikke kunne være medlem af magistraten, da denne havde indseende med samtlige forvaltningsmæssige forhold og varetog administrationen af samtlige kommunale personale- og lønningsforhold. Anna Knudsen måtte opgive hvervet med at føre tilsyn med hjemmehjælperne for at blive siddende i socialudvalget, men den socialdemokratiske byrådsgruppe nægtede at give efter og vælge et andet medlem til magistraten end Ingvar Callesen.⁴⁷ Disse sager satte ondt blod mellem nogle socialdemokrater og borgmesteren.

Ellers lignede Erik Jessens sidste borgmesterperiode meget de foregående. Det var en periode med fortsat fremgang, og der blev gennemført mange og alsidige kommunale aktiviteter. Nævnt i flæng var det i denne periode, at Specialarbejderskolen blev sat i værk. Brundlundskolen blev bygget færdig, og det blev i 1967 vedtaget, at der til denne skulle knyttes et særligt undervisningscenter for handicappede. Et datterselskab af »De vanføres Boligselskab« i København opførte 1969–70 komplekset »Kirsebærhaven« ved Kallemosen, hvor der indrettedes 100 lejligheder, der var særligt indrettede til handicappede. På Høje Kolstrup planlagde byrådet sammen med boligforeningerne at lade bygge en hel ny bydel, hvor der i løbet af 5–6 år skulle opstå byggeri med 685 lejligheder. Grønnegårdens udvidelse stod færdig i 1968 og kommunens omsorgsaktiviteter for pensionister blev en succes. Der blev vedtaget at bygge en svømmehal, osv. osv.⁴⁸

Det var altsammen kommunale aktiviteter, der kostede penge, og skatteprocenten tog da også nogle betydelige hop. I 1965–66 var beskatningsprocenten 15,7%, året efter 18,3% og næste år igen, 1967–68 21,5%. Aabenraa kom da op i den dyrere halvdel af landets købstæder. Købstadens lånebehov steg i øvrigt også stærkt, ligesom dens kapitaler

også steg i værdi. Økonomien var præget af fremgang og af inflation, der betød at stigningerne i skatteprocenten ikke blev taget så tungt.⁴⁹

De mest betydende sager, der fandt deres afgørelse i perioden 1966–70, var utvivlsomt kommune- og amtssammenlægningerne. Begyndelsen til disse sammenlægninger, der jo skete over hele landet, var gjort med nedsættelsen af en kommunallovskommission i 1958, der arbejdede længe både med en reform af kommunernes størrelse og styreform, men også med amtskommunernes forhold. Et resultat heraf blev loven af 3. juni 1967 om revision af den kommunale inddeling. Amtskommunerne skulle fremtidig også omfatte købstæderne og der kunne ske sammenlægning af to eller flere amtskommuner. Ved lov af marts 1969 blev de fire hidtidige sønderjyske amtskommuner, Haderslev, Aabenraa, Sønderborg og Tønder amtskommuner slået sammen til én, Sønderjyllands amtskommune. Placeringen af den nye amtskommunes administrative hjemsted var også fastlagt i loven af 24. marts 1969 til Aabenraa, der var den mest centralt beliggende af købstæderne. Folketinget traf denne beslutning, men bag den lå der utvivlsomt henvendelser fra samtlige sønderjyske købstæder om at blive den udkårne by.⁵⁰ Den amtskommunale administration skulle efterhånden blive en af Aabenraas største arbejdspladser, så denne afgørelse fik vidtrækkende betydning.

Mindre heldig var byrådet med den lokale sammenlægning af købstad og omegnskommuner.⁵¹ Behovet for en forøgelse af Aabenraas areal stod meget klart i 1960'erne. Man havde således i 1964 beregnet at der i tiden frem til 1985 ville være behov for en forøgelse af byarealet i Aabenraa, Ensted, Rise og Løjt med 850 hektar, men inden for Aabenraa var der kun plads til yderligere 226 hektar. Det var især de stærkt voksende parcelhuskvarterer der optog megen plads. Resten af arealerne måtte så skaffes i Løjt, Rise og Ensted, og borgmesteren tog også konsekvensen heraf ved at opfordre industrier til at placere sig der og ved at opkøbe arealer i disse nabokommuner. De skulle efter alt at dømme på et eller andet tidspunkt sammenlægges med Aabenraa.

I loven af 3. juni 1967 om revision af den kommunale inddeling var det fastsat, at bysamfund der lå i flere kommuner, men som måtte betragtes som sammenhørende, fremover skulle ligge i samme kommune. Ved vurderingen heraf skulle man lægge vægt på de befolkningsmæssige, erhvervs-mæssige og økonomiske forhold, der knyttede bydelene sammen. Der skulle også gives byerne mulighed for en hensigtsmæssig byudvikling. Der skulle nedsættes en særlige kommunalreformkommission, der inden den 1. april 1969 skulle komme med forslag til kommunesammenlægninger til indenrigsministeren.

Med denne lov var der givet mulighed for tvungne kommunesammen-

lægninger, og Erik Jessen følte utvivlsomt, at dette ville blive nødvendigt i Aabenraa-området. Frivillige ordninger var ikke lykkedes her. Så tidligt som i 1952 var der blevet oprettet et såkaldt samordningsudvalg for Aabenraa købstad, og Løjt, Rise, Hjordkær og Ensted sognekommuner, men det viste sig at det ikke var muligt at gennemføre en fælles planlægning for området gennem dette udvalg. Så prøvede man fra 1960 med et byudviklingsudvalg, der omfattede de samme kommuner, men heller ikke en byudviklingsplan var efter Jessens mening tilstrækkelig til at styre udviklingen i Aabenraa-området, hvor arbejdspladser, boliger og servicefunktioner gik på tværs af kommunegrænserne. Derfor måtte der en fælles kommunalbestyrelse til, området måtte kort sagt blive til én kommune.

Kommunallovskommissionen havde i 1964 udarbejdet et skitseforslag til en sammenlægning af Aabenraa, Ensted, Rise og en del af Løjt, som var det område, hvor man kunne se der skete en byudvikling. Det var et forslag som borgmester Erik Jessen kunne gå ind for, og det vedblev at være hans mindsteløsning i sammenlægningsovervejelserne. Sognekommunerne var derimod ikke villige til at lægges sammen med Aabenraa, og de hævdede i 1964, at de godt kunne klare sig selv.

Hvordan beboerne i Rise argumenterede imod at bliver »opslugt« i Aabenraa fremgår af et avisreferat af et møde i Rødekro i slutningen af 1965 eller begyndelsen af 1966. Socialdemokratiet og AOF havde arrangeret mødet med en folketingsmand fra Frederiksværk, der fortalte om kommunesammenlægninger. Han spurgte forsamlingen, om det ikke kunne være ligegyldigt, hvad kommunen hed, og fik det lakoniske svar, at for Rise var det ikke ligegyldigt, hvis kommunen hed Aabenraa! Det fremførtes bl.a. at Rise sogn havde arbejdet på at gøre sine industriarealer byggemodne og var nået langt dermed, mens Aabenraa var stået i stampe. Ved en sammenslutning med Aabenraa ville Rise bare blive slugt af købstaden og komme til at betale for dens mangler.

Efter at loven om revision af kommunegrænser var vedtaget i juni 1967 besluttede borgmester Erik Jessen at gøre et forsigtigt fremstød i sagen. Da amtsrådet ikke havde tænkt sig at foretage sig noget, indbød han repræsentanterne fra Løjt, Rise, Ensted, Hjordkær og Øster Løgum sognekommuner til et orienterende møde om kommunalreformen på Folkehjem den 20. november 1967. I sin indledning begrundede han det bl.a. med, at kommunalreformkommissionen kunne ventes til Aabenraa i marts 1968, og at det ville være godt at have drøftet problemerne i forvejen.

Set fra Aabenraas synspunkt var mødet ikke særlig vellykket. Alle sognerådsformændene var enige om, at de hver for sig nok kunne klare

sig med deres sogn helt alene. Kun fra Løjt og Ensted kom der udtalelser, der tydede på villighed til en sammenlægning med Aabenraa. Rise sogn var det område der havde størst betydning for Aabenraas fortsatte udvikling, og dets sognerådsformand Møller sagde, at han først ville drøfte sagen med de omliggende kommuner. Tendensen var dog allerede tydelig fra deres side. De ønskede Rise som centrumkommune for Hjordkær, Øster Løgum, Egvad og Hellevad. Formanden for Aabenraa Amts Sognerådsforening, Børge Diemer, mente også at bymæssig bebyggelse ikke kun skulle forstås som købstæder, men at bymæssige bebyggelser med over 1000 indbyggere, som f.eks. Rødekro, skulle kunne være centrum i sammenlægningen. Amtmand C. A. Vagn-Hansen skitserede flere muligheder for sammenlægning, men en af dem var at lade den kommende motorvej være »bymur« mellem de fremtidige kommuner Aabenraa og Rise. Der var ikke megen forståelse for købstaden Aabenraas problemer i denne forsamling, og Erik Jessen sluttede med at opfordre forsamlingen til at mødes igen, inden kommunalreformkommissionen kom til Aabenraa-området. Hans hensigt var således at holde sagen flydende.

Erik Jessen blev derfor uden tvivl temmelig rystet, da han kun tre uger senere i aviserne kunne læse, at sognerådene fra Øster Løgum, Egvad, Hellevad, Rise og Hjordkær havde holdt et fælles møde den 14. december 1967 og var blevet enige om at samles omkring Rise. Han prøvede i januar 1968 at appellere til kommissionen ved at fremsende materiale til den, som beviste nødvendigheden af en sammenlægning svarende til Aabenraas mindsteløsning med Rise, Ensted og en del af Løjt. I februar 1968 forhandlede han med kommissionens sekretariat og meddelte der, at man også kunne medtage Hjordkær, Hellevad, Egvad og Øster Løgum i en stor løsning, hvis dette var mere hensigtsmæssigt. Det samme synspunkt fremsatte han også for selve kommissionen i marts 1968.

Kommissionen fulgte imidlertid ikke Aabenraas synspunkt, at Rise-Aabenraa-Ensted var ét sammenhængende byområde, der burde ligge i én kommune. Da disse forhandlinger om Aabenraas fremtidige udvikling i udpræget grad var blevet varetaget af borgmester Erik Jessen selv, også som formand for byplanudvalget, faldt ansvaret for den mislykkede politik på ham. Han kom til kort over for omegenskommunernes lokalpatriotisme og deres angst for den i deres øjne alt for store købstad.

Aabenraas udvidelse blev således ikke en mindsteløsning, men snarere en mini-løsning med Ensted og Løjt. I samråd med politikerne derfra frafaldt Erik Jessen en anke over kommissionens afgørelse, og sagen var dermed afsluttet. I den sidste del af byrådsperioden skulle det praktiske

arbejde med at gennemføre sammenlægningen med Løjt og Ensted så i gang. Der blev udarbejdet vilkår for sammenlægningen med Løjt og Ensted og i den allersidste tid fungerede der parallelt med byrådet et sammenlægningsudvalg, der bestod af 33 medlemmer nemlig selve byrådet og de to sogneråd, som en slags »overbyråd«. Forhandlingerne synes ikke at have budt på de helt store problemer, og man synes i forhold til kommunalreformkommissionen kun at have været uenig om antallet af medlemmer i det ny Aabenraa byråd. Efter socialdemokratisk forslag søgte byrådet at hæve antallet til 23, men kommissionen fastholdt, at det skulle være 21.⁵² Endelig skulle Aabenraa også forhandle med Rise om betingelser for overdragelsen af et mindre område af Rise, nemlig Rishjarup. Derefter var der også gjort klar til at den ny Aabenraa kommune kunne træde i virksomhed.

Valget 1970 – et vagtskifte

Det var ventet, at det første byrådsvalg efter kommunesammenlægningen ville blive meget partipolitisk. Dansk Kommunal Vælgerforening havde derfor i foråret 1969 taget konsekvensen af, at den under de nye forhold næppe kunne hamle op med partierne, som allerede længe havde været etablerede i de sammenlagte sognekommuner. Foreningen var holdt op på højdepunktet af sin indflydelse. Spørgsmålet var, hvor dens politiske førstemand, borgmester Erik Jessen ville placere sig politisk. Både de konservative og Venstre havde følere ude, men han stod Venstre nærmest, ja, i forhold til egentlige konservative synspunkter havde der nok igennem årene været en ganske betydelig afstand.

I efteråret 1969 meldte spørgsmålet sig så, om Jessen ville vælge at stille op for Venstre til amtsrådsvalget eller til byrådsvalget. Venstres kandidat til den nye amtsborgmesterpost kunne også have været husmand Børge Diemer, der havde gjort et stort arbejde i fællesudvalget til sammenlægning af de fire sønderjyske amtsråds kredse. Jessen ønskede kun at opstille til et af de to valg, fordi han mente at det ville påvirke stemmeafgivningen ugunstigt, hvis han opstillede begge steder, men han lod sig overtale af Venstre til både at opstille som Aabenraas borgmesterkandidat og som almindeligt medlem til amtsrådet. At han så i februar 1970 blev Venstres spidskandidat til amtsrådet kunne næppe forudses, for der var mange lokale modsætninger mellem venstrefolkene i Nordslesvig.

Da Venstre ved amtsrådsvalget blev det stærkeste borgerlige parti, valgte Erik Jessen at blive amtsborgmester og menigt medlem af Aabenraa byråd. Efter loven kunne han ikke være borgmester både for amtsrå-

æ Rummelpot's familie-album

Byrådsmedlem og viceborgmester Camma Larsen-Ledet i »æ Rummelpot«s streg 1966. På det tidspunkt havde hun forladt lokalpolitikken til fordel for et folketingsmandat.

det og for byrådet. Det havde inden for det lokale Venstre i Aabenraa været en aftale, at Jessen skulle følge sin lyst og tage amtsborgmesterposten, hvis det var muligt, men det blev ikke røbet for offentligheden, selv om de andre partier og pressen søgte at finde ud af, hvad Jessen foretrak. Erik Jessen forsøgte at drage andre borgmesteremner inden for Venstre frem, f.eks. direktør Terp-Nielsen, advokat Lorenz Tøft og direktør Erling Hansen, men uden held.⁵³

Socialdemokratiet lagde op til, at der denne gang skulle ske et vagtskifte. Partiets borgmesterkandidat siden 1946, Georg Buchreitz, var gået ud af byrådspolitik, og forholdsvis overraskende havde man hentet den tidligere familieminister i regeringen Krag 1966–68, Camma Larsen-Ledet, tilbage til Aabenraas lokalpolitik. Det første tegn på, at det var tilfældet fremkom i november 1969, hvor hun blev opstillet til menighedsrådsvalget og allerede måneden efter blev hun placeret øverst på den socialdemokratiske liste.

Venstre forsøgte med sin valgavis at overføre Erik Jessens good-will på hans nye parti, og i sin redegørelse for Venstres kommunalpolitiske mål var programmet heller ikke meget forskelligt fra Fælleslisten i 1966. Men redegørelsen for de opnåede resultater i Aabenraa var næsten intetsigende, og Venstres valgavis virkede forholdsvis svag. Oppositionens, socialdemokraternes valgagitation var derimod forholdsvis stærk og moderne. Hvilken betydning det havde for valget den 3. marts 1970 er svært at afgøre, for resultatet i Aabenraa fulgte tendensen på landsplan.⁵⁴

I det nye byråd med 21 mandater fik socialdemokraterne 10, Venstre 6, de konservative 3 og hjemmetyskerne 2. På grund af det ændrede antal mandater i byrådet kan man ikke sammenligne med forholdene ved de foregående valg, men inddrager man valgtallene fra de tidligere sognerådvalg i Løjt og Ensted fremgår det tydeligt, at der var en reel fremgang for liste A, Socialdemokratiet, men det havde ikke flertallet og dermed automatisk borgmesterposten.

Bladet »Sønderjyden« skrev i den anledning: »Chefredaktør Jes Schmidt der i en årrække har været glad for at besidde nøglerne til rådhuset, får i endnu en periode lov til at være kammerherre, for det tyske mindretal bestemmer også efter dette kommunevalg, hvem der skal være borgmester i Aabenraa.«⁵⁵ Forud for valget havde Slesvigsk Parti sagt, at man stod åben til alle sider, spørgsmålet var så om åbningen også denne gang ville være størst til den borgerlige side.

Havde Erik Jessen besluttet sig for at fortsætte som borgmester i Aabenraa, ville hjemmetyskerne uden tvivl endnu engang have støttet ham, men da det i marts 1970 stod klart, at han ville blive amtsborgme-

»Auforderung zum Tanz«. Den hjemmetyske tomandsgruppe i Aabenraa byråd sikrede den tidligere familieminister Camma Larsen-Ledet borgmesterposten, imod at »Der Nordschleswiger«s redaktør Jes Schmidt blev viceborgmester. Til højre ses borgmesterens mand, Clement Larsen-Ledet, redaktør ved »Sønderjyden«. («æ Rummelpot» 1970, tegning af Otto Frederiksen).

ster, kom Slesvigsk Parti ud i et reelt valg. Partiet afholdt møde med socialdemokraternes forhandlingsudvalg, Camma Larsen-Ledet, Georg Johansen og Peter Petersen, onsdag den 18. marts og dagen efter med den konservative Povl Chr. Jensen og Svend Åge Lyck og venstremændene Erik Jessen og Chr. Skovmand fra Løjt. Slesvigsk Parti kunne ikke få entydigt svar på hvem der skulle være de borgerliges bud på den nye borgmester, for det blev først langt om længe afgjort den følgende søndag. Allerede fredag den 20. marts havde Slesvigsk Parti udløst spændingen ved at udsende en erklæring om hvordan de ville stemme ved borgmestervalget. Partiet ville dele sine to stemmer, sådan at den ene stemte borgerligt, den anden på socialdemokraternes kandidat, og det var ensbetydende med at Camma Larsen-Ledet ville blive valgt.

Slesvigsk Partis redegørelse påpegede, at valget havde givet en klar sejr til socialdemokratiet, og at dette partis spidskandidat havde fået flest personlige stemmer, og så ville man ikke »manipulere« med valgets udfald.⁵⁶ Da partiet ikke havde haft samme tilbageholdende holdning ved tidligere valg, må man nok også tillægge det vægt, at Buchreitz ikke længere var socialdemokratisk borgmestercandidat, og at der mellem Jes Schmidt og socialdemokraterne i de foregående år var opstået en større forståelse. Dertil kom at de socialdemokratiske forhandlere havde argumenteret med, at det tyske mindretal jo bestod af både borgerligt og socialdemokratisk indstillede vælgere, og hvis man ikke bare ét sted støttede en socialdemokrat som borgmester, ville Slesvigsk Parti jo klart

være et borgerligt parti. Aabenraa var det eneste sted, hvor mindretallet ved dette valg støttede en socialdemokrat som borgmester.

Ved konstitueringen den 23. marts 1970 af det ny bystyre kom det til at gå efter planen. Camma Larsen-Ledet fik i de to første afstemningsrunder 10 stemmer, mens venstremanden Jørgen Jessen fik 9 stemmer og Jes Schmidt 2 stemmer. Ved tredje afstemning fik Larsen-Ledet 11 stemmer og Jørgen Jessen 10. Derefter blev posterne i magistraten og de stående udvalg fordelt. Den borgerlige skuffelse fremgik af bladet »Hejmdal«s noget sure overskrift: »Borgmester, magistrat og udvalg i Aabenraa sammensat efter Slesvigsk Partis taktstok«. ⁵⁷

Det var ikke kun en usædvanlig begivenhed derved, at tyve års borgerligt styre var brudt, men – som den nyvalgte borgmester selv gjorde opmærksom på – det var også utraditionelt ved ikke at være en mand, men en kvinde der blev valgt. Camma Larsen-Ledet ønskede da også at indlede sin borgmestertid utraditionelt med et digt, nemlig nogle linjer fra forfatterinden Inger Christensens digtsamling »Det«. Derpå fortsatte Camma Larsen-Ledet med sine egne tanker i Inger Christensens rytme, som følger:

»Det var det. Borgmestervalget er overstået. Tak for tilliden. Posten som borgmester er stor. Ærefuld. Ansvarsfuld. Byrdefuld. Kræver tid. Kræver kræfter. Jeg går til opgaven i ydmyghed. Med gå-på-mod. Håber på det bredest mulige samarbejde. Vil selv arbejder herfor. For åbenhed. For oplysning udadtil. Til de brede masser. Byen vil vokse. I sammenlægningssekundet med ca. 5000 borgere. De bliver aabenraaere. Velkommen. Vi må stræbe efter at få noget godt ud af det sammen. Nye og gamle. Et fællesskab til gavn for det enkelte menneske, til gavn for helheden ...« ⁵⁸

13. Det tyske mindretal

Hjemmetyskheden i Aabenraa – status 1945

For det tyske mindretal i Nordslesvig, hvis organisationer havde centrum i Aabenraa, betød den tyske militære kapitulation den 5. maj 1945 et fuldstændigt sammenbrud. Mindretallet havde været forberedt på det i nogle dage, og bl.a. fået ordre til at brænde sine arkiver. Organisationerne gik i opløsning, men mindretallets avis »Nordschleswigsche Zeitung« fortsatte dog foreløbig med at udkomme. Efter de første dages jubelrus over Befrielsen i byens danske befolkning, fulgte en voldsom reaktion over for hovedparten af hjemmetyskerne og over for alt nazistisk. Mindretallet kunne ikke forstå denne reaktion og dens voldsomhed, som den tilskrev visse fanatiske kredse, velsagtens mentes selve modstandsbevægelsen. Størstedelen af den dansksindede befolkning gik dog ind for opgøret med det tyske mindretal. Det var udløsningen af en stærk national spænding gennem 1930'erne og 2. verdenskrig, som i de sidste besættelsesår havde nået bristepunktet.¹

I korthed var baggrunden følgende. Det tyske mindretal kunne efter 1920 betegnes som en af de europæiske »irredenta« bevægelser, der ikke akcepterede grænsedragningen, men ønskede en indlemmelse af Nordslesvig i Tyskland. Som en midlertidig løsning i forhold til dette endelige mål, arbejdede mindretallets politiske repræsentant i folketinget indtil 1939, pastor Schmidt-Vodder, dog for størst muligt kulturelt selvstyre. Under Hitlers ledelse blev Tysklands politik stadig mere aggressiv over for nabostaterne. Mindretallet troede fejlagtigt, ligesom det danske flertal, at også Nordslesvig ville kunne blive indlemmet i Tyskland. På dansk side førte frygten herfor til et bredt dansk samarbejde på tværs af gængse partiskel, fra socialdemokrater til konservative.

Mindretallet var sluttelig i 1938 politisk blevet samlet i det nazistiske NSDAPN under føreren, dyrlæge Jens Möllers ledelse, og alle hjemmetyske organisationer blev gennemnazificerede. Ved Besættelsen den 9. april 1940 hilste hjemmetyskerne spontant de invaderende tyske soldater velkommen med kaffe og Heil-råb, og nogle steder agerede det hjemmetyske halvmilitære SK-korps politi for den invaderende militærmagt.

Det var der danske borgere, som aldrig kunne glemme eller tilgive. I forhold til den danske stat, som hjemmetyskerne var statsborgere i, valgte man ifølge den hjemmetyske propagandachef »Asmus von der Heide«, bevidst illoyaliteten, fordi samhørigheden med Tyskland betragtedes som meget vigtigere.²

I ly af den tyske besættelsesmagt tiltog mindretallet sig rettigheder, som andre ikke havde. Især på det økonomiske område fik mindretallet gennemført en betydelig favorisering af tysksindede firmaer, og det øverste danske prisfastsættelsesorgan, Priskontrolrådet, blev forhindret i at få oplysninger om deres arbejder for og avancer ved arbejderne for værnemagten. Et andet eksempel var, at det halvmilitære hjemmetyske korps Schleswigsche Kameradschaft med tysk bistand sikrede sig en særstilling med hensyn til at bære uniform og våben. Mange unge hjemmetyskere lod sig hverve af mindretallet til at være soldater i det tyske Waffen-SS, mens de ældre hjemmetyskere blev uddannet i det halvmilitære Zeitfreiwilligen-Korps under ledelse af værnemagtsofficerer. Fra det politiske felt kunne nævnes, at der i 1943 i forbindelse med rigsdagsvalget blev gennemtvunget et særligt organ for mindretallet, et tysk kontor under statsministeriet. Det svarede også til den nazistiske opfattelse, at man burde omgå den foragtelige danske parlamentarisme. I bladet »Nordschleswigsche Zeitung« fandtes jævnligt artikler om danske enkeltpersoner og institutioner, som vanskeligt kunne forstås som andet end angiverier.³ Mod disse mange forhold, hvoraf kun enkelte er nævnt her, talte hjemmetyskernes indgriben i de sidste besættelsesår for at redde arresterede fremtrædende danskere ikke meget. Mindretallet havde knyttet sin skæbne sammen med det aggressive nazistiske Tysklands, og de dansksindedes vrede over den ydmygende tyske besættelse gik derfor i 1945 også ud over det.

Den dansksindede befolknings reaktion

Frihedskæmperne kom frem den 5. maj i Aabenraa og dominerede bybilledet. I de sidste måneder før Befrielsen var der blevet udarbejdet omfangsrige lister over dem, der skulle anholdes. Formålet var en beskyttelsesinternering for at undgå at en bølge af lynchjustits skulle rulle over landet. Dette formål blev nok i hovedsagen opnået. De første af mindretallets ledere blev arresteret den 5. maj, og i de følgende dage fulgte de mindre betydningsfulde. Arrestationsbølgen fortsatte vel i fjorten dage, men også derefter fandt der arrestationer sted. Chefredaktøren for »Nordschleswigsche Zeitung«, Harboe Kardel var således blevet arresteret den 8. maj og hans stedfortræder Ernst Siegfried Hansen den

9. maj, men den 16. juni blev 18 personer af bladets almindelige ansatte fængslet. Der blev ikke kun arresteret lærere fra de tyske skoler, men også elever fra gymnasiets sidste klasser, der var sigtet for Zeitfreiwilligen-tjeneste. Hvor mange fra det tyske mindretal, der blev arresteret i Aabenraa, vides ikke, men det har nok ligget på 200-300. Antallet af domfældte hjemmetyskere med fængselsstraf fra hele politikredsen var nemlig 569. Efter et kortere forhør på domhuset blev mange af de arresterede ført til Fårhus-lejren nær den dansk-tyske grænse. Efterhånden blev formålet med arrestationerne dog snarere at sikre sig de sigtede personer, og blandt dem var ikke kun hjemmetyskere men også danske nazister m.fl. En af dem beskrev en arrestation i Aabenraa i de første maj-dage således:

»Anholdelserne var begyndt. Man fangede den ene »stikker« og »landsforræder« efter den anden, og der var allerede begyndende tilløb til politistationen. Det blev værre i de følgende dage. Det blev til en folkeforlystelse. I Vestergade fangede man »Måtte Madsen«, der havde været vagtmand i Flensborg og været hjemme i uniform. Der blev sammenstimlen, og fra et åbent vindue blev en dame (vist nok en politimands frue) ved at skrigе: »Skyd ham med det samme.« Så galt gik det dog ikke. Madsen slap med nogle puf og stød, og så gik turen gennem hele byen. Madsen med armene i vejret, omringet af »frihedskæmpere« og med en sværm af pøbel som eskorte.«

Andre arrestationer, f.eks. Ernst Siegfried Hansens, foregik mere diskret, men bl.a. den forsamlede mængde tilskuere ved politistationen viste, at dansksindede nu ønskede at se de slagne fjender nede med nakken. Selv om det var ulovligt, blev der foretaget udflugter med lastbiler til grænsen for at se de tyske tropper forlade landet, og da Aabenraa ret fem måneder efter Befrielsen afsagde de første landsforræderidomme, måtte retten flyttes til amtshuset på grund af tilstrømningen af tilhørere. De, der ikke kunne være til stede i retssalen, havde dog mulighed for at følge retssagerne i pressen, og her fandtes også lister over de mange sigtede og dømte.⁵

Formålet med de første interneringer var at forhindre overgreb i form af lynchjustits, men den overgik i hvert fald to piger i byen, der betragtedes som såkaldte »feltmadrasser«. De havde haft omgang med tyske soldater, og fik klippet håret af af en hujende mængde. Avisen »Sønderjyden« omtalte kun de to sager, fordi den ene i angst derefter var udrejst ulovligt af landet, og det andet tilfælde, fordi faderen rejste sag ved domstolen mod ham, der havde klippet håret af. Hun fik ikke nogen erstatning, men gerningsmanden fik en bøde, som befolkningen så myndigt at samle ind til!⁶

Ukendte gerningsmænd sprængte den 18. august 1945 »Nordschleswigsche Zeitung«s trykkeri på Klinkbjerg i luften. Det havde sandsynligvis en sammenhæng med sprængningen af Knivbjergmonumentet, et 46 meter højt stentårn, kun to dage forinden. I begge tilfælde var det åbenbart en hel aktionsgruppes værk. Måneden efter blev der også sat ild til den tyske roklubs bådehus, og heller ikke i dette tilfælde var politiet i stand til at finde gerningsmændene.

Der fandt også mere åbne reaktioner sted med økonomisk boykot, som det allerede kendtes fra besættelsesårene. Det anbefaledes f.eks. kommunen ikke at annoncere i »Nordschleswigsche Zeitung«, og man burde heller ikke handle hos bestemte tysksindede forretningsdrivende. På arbejdspladserne kom det også til reaktioner. På andelssvineslagteriet var der en kort arbejdsstandsning, fordi arbejderne ikke ville arbejde sammen med bogholderen, der havde været i Fårhus-lejren. Endnu i juli 1946 gennemførte 22 damer på telefoncentralen i over 14 dage en proteststrejke imod, at en telefonistinde var blevet frifundet af en ekstraordinær undersøgelseskommission.⁷

Retsopgøret

Et væsentligt led i det almindelige danske opgør med det tyske mindretal var retsopgøret, som drejede sig om afstraffelsen af dem, der havde båret tysk uniform eller på anden måde samarbejdet med tyskerne. Modstandsbevægelsens krav til udrensning var i maj 1945, at disse personer skulle udvises af landet, men kravet fandt ikke bred tilslutning. I første omgang foretog modstandsbevægelsen sammen med politiet arrestationerne og samlede bevismateriale til retssagerne imod mindretallet.

Mens de internerede sad i Fårhus-lejren, blev det lovmæssige grundlag for et retsligt opgør udarbejdet i form af et tillæg til straffeloven. Det havde til hensigt at straffe mindretallets ledere hårdest, som havde stået for den politiske kurs. Hovedanklagepunkterne var trusler om en grænseflytning, ansvaret for hvervningen til tysk krigstjeneste og for oprettelsen af de hjemmetyske uniformerede korps. Den største gruppe, der kunne gøres ansvar gældende overfor, var derefter de frontfrivillige, dvs. unge der havde ladet sig hverve som Waffen-SS soldater, og de halvmilitære korps Zeitfreiwillige og Selbstschutz. Det var hensigten, at de unge skulle have en mildere behandling end de sidstnævnte. De i øvrigt forholdsvis få hjemmetyskere der havde begået grove landssvigsforbrydelser som f.eks. angiveri og tysk polititjeneste skulle derimod bedømmes hårdt.

Politimester og politikommandør Ernst Brix havde ledelsen af efterforskningen i Aabenraa i retsopgøret. (Foto Lawaetz)

Under Besættelsen havde det naturligvis ikke været muligt at vedtage en lov omfattende disse forhold, og tillægget til straffeloven fik derfor tilbagevirkende kraft, hvad der ellers normalt ikke er muligt. Fårhuslejr-fangerne rystedes ved nyheden om straffelovstillægget, både fordi loven havde tilbagevirkende kraft, og fordi deres medlemsskab af korps blev stemplet som kriminelt, mens de selv følte det havde været af idealistiske grunde. De følte sig ikke som kriminelle, og deres sociale sammensætning og senere adfærd svarede heller ikke til normale kriminelles.⁸

Af aviserne fremgik, at det var mange hjemmetyskere fra Aabenraa politikreds, der efterhånden blev dømt. I alt var det 605, hvoraf de fleste (92%) dømtes efter straffelovstillægget, resten efter den økonomiske straffelov, værnemagerloven eller en kombination af de to love. Knap 73% af de dømte straffedes for medlemsskabet af de nævnte frivillige korps. Dertil kom et mindre antal hjemmetyskere, der fik straffe for tysk polititjeneste og angiveri. 77% af de dømte fra Aabenraa politikreds fik op til 2 års fængsel efter straffelovstillægget og samtidig den dermed forbundne frakendelse af almen tillid, hvilket bl.a. ville sige valgbarhed og valgret.

Det var de mindre sager, som først kom for retten, og først i februar 1948 blev processen mod mindretallets ledere taget op ved retten i Aabenraa. Retsvæsenets kurs var på dette tidspunkt blevet mildere, dels på grund af en ændring af straffelovstillægget i 1946 der gav mulighed for lavere straffe, dels fordi også domstolene anlagde en noget mildere bedømmelse. Dertil kom fra slutningen af 1940'erne år for år et antal benådnings. Resultatet blev, at de »små fisk« – dem der var blevet dømt først og havde fået korte straffe – nåede at sidde tiden ud, mens lederne slap forholdsvis billigt. Mindretallets fører Jens Möller fik en underrettsdom på 15 års fængsel, der af landsretten blev nedsat til 12 år, men han blev benådet og løsladt allerede i 1950! Retsopgøret nåede dermed ikke sin oprindelige hensigt, at straffe de ansvarlige ledere hårdt. Mindretallet fik ikke nogen forståelse for rimeligheden af retsopgøret, og især mindet om Fårhuslejr-interneringerne fortsatte med at vække bitterhed længe efter.⁹

Bund deutscher Nordschleswiger og Slesvigsk Parti

Spiren til efterkrigstidens loyale mindretal opstod allerede i november 1943 i en kreds af tyske nordslesvigere i Haderslev, der ikke ønskede at miste forbindelsen til deres danske venner og bekendte. De skrev på dette tidspunkt en loyalitetserklæring til den danske stat og anerkendte også deri den bestående grænse. Under Besættelsen kunne den naturlig-

Den tyske præst Carl Beuck havde allerede under Besættelsen talt imod nazismen. (Foto Hist. Samlinger)

vis ikke offentliggøres, men den blev grundlaget for den nye mindretalsorganisation. I slutningen af august 1945 udtrykte den samme kreds i en loyalitetserklæring med opbakning af hjemmetyskere over hele landsdelen, at de tog afstand fra og fordømte mindretallets politik under nazistisk ledelse. Blandt underskriverne fra Aabenraa fandtes skibsreder Jebsen, pastor Beuck, eksportør Stolzenburg, bankdirektør Koberg, købmændene Jürgen von Bergen og Raun samt drogist Ehlers.

Kort efter stiftedes i Aabenraa den 22. november 1945 et »Bund deutscher Nordschleswiger« (BdN), der skulle bestå af kredsforeninger og lokalforeninger. Foreningen udtalte offentligt, at man som tyske nordslesvigere ville være ubetinget loyale over for den danske konge og stat samt den nuværende grænse. Grundlaget skulle være den demokratiske statsopfattelse og man ville holde fast ved den tyske kultur, der byggede på kristent grundlag. Udtalelsen sluttede med forventningen om forståelse fra de danske medborgere for ønsket om kulturel frihed i skole, kirke og foreningsliv, og ønsket om forsamlingsfrihed og pressefrihed. Foreningens stiftere ønskede altså, at det tyske mindretal ikke længere skulle være en »grænseflytter«-bevægelse, men et kulturelt fænomen.¹⁰

I de følgende to år frem til den stiftende generalforsamling i 1947 blev foreningen ledet af et arbejdsudvalg, som bestod af stifterne og med fabrikant Matthias Hansen, Haderslev, som ordfører. Der blev ret snart oprettet et sekretariat for foreningen, der fik kontor på Skolevej 2 i Aabenraa. Dets leder blev i første omgang Ernst Siegfried Hansen og efter ham redaktør Jes Schmidt. Arbejdsudvalget besluttede også at udgive et ugeblad med navnet »Der Nordschleswiger«, og det fik Ernst Siegfried Hansen som redaktør. Alle disse aktiviteter foregik under meget små forhold.

Bund deutscher Nordschleswiger blev mindretallets hovedorganisation i Nordslesvig med hensyn til politiske, kulturelle, sociale og økonomiske forhold og i de følgende år blev den udbygget dels med specielle organisationer for disse områder og dels med lokalforeninger. BdN søgte uden held at få valgt en folketingskandidat ved valgene i 1947 og 1950, men 1953 lykkedes det med foreningens formand, Hans Schmidt fra Oksbøl. Under den gamle partibetegnelse fra mellemkrigsårene, Slesvigsk Parti, repræsenterede han mindretallet i folketinget indtil 1964. Da var mindretallets egne stemmer ikke længere nok til et sikkert mandat og han gled ud af tinget. Forud for tiden med et sæde i folketinget var det BdN, der udtrykte mindretallets almindelige politiske synspunkter over for den danske regering og offentligheden. Hensigten med dem var i reglen at afbøde virkningerne af retsopgøret over for den enkelte

*Frederik Christensen (Foto i
Deutscher Volkskalender 1976 s.
129)*

hjemmetysker, både økonomisk og retsligt, og for mindretallet som helhed især at få de tyske skoler i gang igen i et omfang, der svarede mest mulig til antallet før sammenbruddet i 1945.¹¹

Mindretallets oprindelige, forsonlige tone i loyalitetserklæringen fra 1945 svandt i de følgende år til fordel for en mere aggressiv form, der nok både skyldtes, at mindretalsledelsen følte, at den danske side bevidst søgte at hæmme dets aktiviteter og at politikerne fra det nazistiske mindretals andet geled dukkede op igen. Rudolf Stehr, der under Besættelsen havde været leder af det Tyske Kontor under statsministeriet, blev således fra 1951 leder af mindretallets sekretariat, der var flyttet til Vestergade.

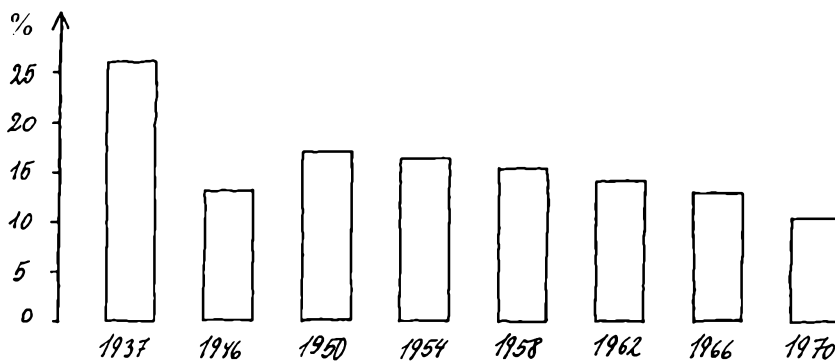
Der var 1947 stiftet en lokalforening under BdN i Aabenraa med bibliotekar Frederik Christensen som den første formand. Allerede ved byrådsvalget i 1946 var der dog blevet anmeldt en kandidatliste fra mindretallet. Den opnåede 660 af de 5008 afgivne stemmer. Det var en halvering af stemmerne til mindretallet sammenlignet med det sidste byrådsvalg i 1937. Også antallet af mandater blev halveret, så der kun kom to tyske repræsentanter i byrådet, nemlig pensioneret gasværksbestyrer Peter Larsen og købmand Hans Beyer, der også havde haft sæde i det byråd, der afgik.

Den voldsomme tilbagegang skyldtes, at en væsentlig del af mindretallet sad i Fårhus-lejren enten som internerede eller som fanger, der havde fået deres dom. Ved det følgende byrådsvalg i 1950 spillede det ikke længere nogen større rolle, og mindretallets andel af de afgivne stemmer, også set i forhold til det samlede vælgerkorps, steg påny. Forholdsmæssigt var 1950-valget højdepunktet for mindretallet i Aabenraa i efterkrigstiden. Sammenlignet med tilslutningen ved valget i 1937 var der omkring 1/3, der havde opgivet at støtte mindretallet ved valgene. Så meget havde mindretallets politik under Besættelsen og det efterfølgende opgør kostet. Ved byrådsvalgene efter 1950 fik Slesvigsk Parti ganske vist hver gang flere stemmer end i 1950, men andelen af de angivne stemmer var vigende. Tilbagegangen i forhold til det samlede antal vælgere var større, hvad der tyder på, at det var de meget trofaste tyskere, der var tilbage, og at der ikke kom en »forstærkning« af unge svarende til samfundets almindelige befolkningsvækst.

Mindretallets valgresultater gav det i 1950 og 1954 tre pladser i byrådet, men ved de følgende valg i 1958, 1962, 1966 og 1970 derimod kun to pladser. Da byrådet politisk var delt i en dansk-borgerlig blok på den ene side og en socialdemokratisk på den anden side, og ingen af dem havde absolut flertal (når man ser bort fra valget i 1946), så kom den tyske gruppe til at sidde med »nøglen til rådhuset«, som de selv

Figur 23. Det tyske mindretals andel af de afgivne stemmer ved byrådsvalgene i Aabenraa 1937-70.

Kilde: Kommunal Arbog div. år-gange.

sagde. Det var denne gruppe der bestemte, om det skulle være en borgerlig dansk eller en socialdemokratisk borgmester, men også i mere almindelige politiske afstemninger kunne gruppen blive tungen på vægtskålen.¹²

Mindretallets byrådsmedlemmer foretrak frem til 1970 ved hvert borgmestervalg at stemme på en borgerlig kandidat. Disse afgørelser fandt sikkert betydelig forståelse hos deres vælgere, fordi mindretallets sociale sammensætning rummede en større andel af selvstændige i byerhverv end det var tilfældet for det danske flertal. Generelt fulgte de tyske byrådsmedlemmer også i andre sager de borgerlige partier, men i enkelte tilfælde, som spørgsmålet om Aabenraa kommunes støtte til boligforeningernes byggeri, delte gruppen i 1950'erne sig. Fabrikant Peter Mailund stod sammen med byrådets borgerlige fløj, hvis han ikke ligefrem gik sammen med den konservative Thora Hammerich imod de andre borgerlige, mens arkitekt Hans J. Thiellesen somme tider støttede socialdemokraterne. Ved borgmestervalget 1950 undlod de tre hjemmetyske byrådsmedlemmer at stemme, og da den danske borgerlige gruppe havde flest mandater var venstremanden Gjelstrup sikret. Fire år senere var situationen en anden, fordi socialdemokraterne havde flest mandater, nemlig 8, imod de borgerlige partiers 6 mandater. De 3 hjemmetyske mandater var blanke de to første valgogange, så Buchreitz fik to stemmer mere end Gjelstrup, og først i den tredje og afgørende afstemning støttede de Gjelstrup. I 1958 var situationen endnu mere kompliceret, fordi der ud over socialdemokraten Buchreitz også var to borgerlige borgmestercandidater. Hjemmetyskerne kunne opnå indrømmelser fra alle tre parter i et vist omfang, og besluttede sig til sidst for Erik Jessen, maskeret på den måde, at man delte sine to mandater ligeligt mellem den konservative Jacob Jacobsen og den borgerlige Fælleslistes Erik Jessen.

Når de hjemmetyske byrådsmedlemmer i disse valg foretrak borgerlige borgmestre, skyldtes det måske også, at den socialdemokratiske spidskandidat hver gang hed Georg Buchreitz. Hans opfattelse var nok, at hjemmetyskerne egentlig burde afholde sig fra at deltage i disse valg, og han var ikke synderligt diplomatisk, når han udtalte sin mening om mindretallet. Det var endnu en grund for de hjemmetyske byrådsmedlemmer, prokurist Jertrum og redaktør Jes Schmidt, til at foretrække den mere hensynsfulde Erik Jessen som byens førstemand. Først da Jessen i 1970 foretrak posten som amtsborgmester i det ny Sønderjyllands Amtsråd, og Camma Larsen-Ledet havde erstattet Buchreitz som socialdemokraternes spidskandidat, kunne der ske en ændring i de hjemmetyske byrådsmedlemmers holdning. Ændringen var i byrådsperioden 1966–70 blevet forberedt bl.a. gennem et samarbejde mellem socialdemokraten lærer Peter Petersen og redaktør Jes Schmidt, og den skulle desuden ses i en landsdelssammenhæng, fordi socialdemokraterne påpegede i forhandlingerne i 1970, at hjemmetyskerne i det mindste burde støtte en socialdemokrat et sted i landsdelen, hvis de ikke skulle opfattes som et helt og holdent borgerligt parti.

Men gennem 1950erne og 1960erne var mindretallets forhold til Buchreitz anstrengt, og et voldsomt sammenstød mellem socialdemokraterne og mindretallet kom til udbrud i 1960, som det skal omtales nedenfor. Mindretallet stod i forskellige nationalpolitiske sager i begyndelsen af 1950erne alene med deres synspunkt. Dets byrådsmedlemmer anerkendte ikke, hvad der var sket i retsopgøret efter Besættelsen, og i sager om Aabenraa kommunes erhvervelse af de konfiskerede, tidligere tyske ejendomme, stemte man imod eller undlod at stemme. Da byrådets flertal i 1954 ville bruge penge til et mindesmærke for byens danske ofre under Anden Verdenskrig, fandt både Mailund og Thiellesen, at der var tale om en »anmasselse«!

Under Peter Mailunds ledelse slog de tyske byrådsmedlemmer et slag for, at mindretallet skulle blive ligeberettigede med de dansksindede medborgere. Under behandlingen af ansøgningen om et kommunalt tilskud til dækning af driftsunderskud i byens danske børnehaver, sagde Mailund, at man så måtte forvente tilsvarende ønsker om tilskud til de hjemmetyske børnehaver, når de engang blev genoprettet. Han krævede også ligeberettigelse i form af tilskud til det tyske bibliotek, men blev afvist af borgmester Gjelstrup, der henviste det tyske mindretal til at låne på det kommunale bibliotek! Jes Caspersen fra den udpræget danske, upolitiske liste fremførte et andet synspunkt, der var almindeligt i tiden. Han ville først have oplyst, om det danske mindretals bibliotek i Flensborg fik tilskud fra tysk side, så der forelå en slags gensidighed.¹³

Udvalget for de tekniske virksomheder i foråret 1962, da gemytterne var faldet noget til ro efter »udvalgs-strejken«. I forreste række ses fra venstre Camma Larsen-Ledet og H. J. Thiellesen; bagved A. Philippsen, Hans Jessen, Jacob F. Jacobsen og Knud Lauritzen. (Foto Hist. Samlinger)

De hjemmetyske byrådsmedlemmer ønskede også kommunal økonomisk støtte til opbygningen af den tyske privatskole og til genopførelsen af et klubhus for den tyske roklub der også blev bevilget. Imødekommenheden fra dansk side var ikke stor i begyndelsen af 1950erne, og en ligestilling skete vist kun i spørgsmålet om, at børnene i den tyske privatskole også skulle have kommunalt betalt mælk og levertran.

I slutningen af 1950erne var den nationale modsætning mere afdæmpet, men i 1959–60 blussede den kraftigt op igen i en konflikt mellem de hjemmetyske byrådsmedlemmer Jes Schmidt og Thiellesen på den ene side og den socialdemokratiske gruppe på den anden. Begyndelsen skete i byrådsmødet den 22. december 1959, hvor byrådet bevilgede et kommunalt tilskud til bygningen af Handelsskolen. Jes Schmidt udtrykte håbet om en tilsvarende velvilje over for det kommende tyske gymnasium. På socialdemokraternes vegne lovede Buchreitz ham vidtgående imødekommenhed, men han mente samtidig, at man syd for grænsen ikke viste det danske mindretal en tilsvarende hensyntagen. Under

drøftelsen var dog også faldet nogle knubbede ord fra Buchreitz om, at »... to-mandsgruppen kun tog hensyn til sine egne vælgere« og fra Thiellesen at »otte-mandsgruppen bar sig ad på smagløs måde«.

Da byrådet en måned senere, den 30. januar 1960, drøftede en ansøgning om tilskud til købet af en byggegrund for det tyske gymnasium, blev det forkastet med alle stemmer mod de to hjemmetyske. Men flertallet var villig til at genforhandle prisen på grunden, der var købt af kommunen. Buchreitz oplæste i dette møde en længere grænsepolitisk redegørelse, som fornærmede den hjemmetyske gruppe med betegnelser som »ynkelig, udemokratisk, enøjet, hul og falsk, himmelskrigende ulogisk, tummelumsk og umådeholden« o.l. Reaktionen fra hjemmetysk side kom så i byrådets maj-møde, hvor byrådet drøftede at stille et grundstykke til rådighed for et alumnat ved Statsskolen, der jo havde Buchreitz som rektor. Thiellesen sagde i mødet bl.a., at den socialdemokratiske gruppe tit på en lidet smagfuld måde havde varetaget sine vælgeres interesser. Først på dette møde beklagede borgmester Erik Jessen Buchreitz' udtalelser og desuden Thiellesens sidste bemærkninger.

Sagen var dog ikke slut dermed. Få dage efter meddelte de tre socialdemokratiske medlemmer af Udvalget for de tekniske virksomheder, Camma Larsen-Ledet, arkitekt Ingvar Callesen og uddeler Hans Jessen, at de ikke ville deltage i udvalgets møder under forsæde af formanden, Thiellesen, da han havde fornærmet den samlede socialdemokratiske gruppe! Protestaktionen varede til august 1960, hvor borgmester Jessen fastslog, at den ikke var tilladelig, og han beklagede igen udtalelserne fra begge sider. Både Buchreitz og Thiellesen tog borgmesterens redegørelse til efterretning, men det tog sikkert lang tid, før sammenstødet helt var glemt.¹⁴

Der Nordschleswiger

Fra Besættelsens første måneder havde mindretallets blad »Nordschleswigsche Zeitung« anlagt en endnu hårdere kurs. Det skete ved et par gange om ugen at bringe en fast rubrik »Unsere Stimme« skrevet af Asmus Jürgensen, leder af NSDAPNs propagandakontor. Den rummede en skarp kritik af navngivne danskere og måtte opfattes som en slags angiveri af de pågældende. Den vakte endda opsigt hos den tyske gesandt i København, Renthe-Fink, men forsøget på at neddæmpe rubrikken mislykkedes. Bladet skiftede yderligere karakter i 1944, da det kom til at rumme et særligt soldater-tillæg som hver dag blev sendt med 20.000 eksemplarer til værnemagten.¹⁵

Selv om »Nordschleswigsche Zeitung« således havde udtrykt den tysk-

Faktor Petersen (i hvid kittel) og typograf Hans Sorensen tager de omfattende skader efter sprængningen af »Nordschleswigsche Zeitung« den 18. august 1945 i øjensyn. (Foto hos »Der Nordschleswiger«)

nazistiske opfattelse og været knyttet til værnemagten, fortsatte bladet i den første tid efter Befrielsen. Bladets ledelse blev interneret i maj og resten i juni 1945. Tilbage til at udgive bladet var kun den 67-årige tidligere redaktør E. Kühler, der aldrig havde haft smag for nazismen. Ud over de tekniske vanskeligheder bl.a. med at skaffe nyheder fra Tyskland, da grænsen var lukket, blev han også underkastet censur fra den 22. maj til 12. juli 1945. Da tilbagekaldte udenrigsministeriet efter pres fra danske politikere sin censor. Bladets fortsatte virksomhed provokerede måneden efter dette var sket, et antal ukendte danske gerningsmænd til at ødelægge dets trykkeri med en stor bombebrand. Den danske avis »Højmdal« kommenterede attentatet på »Zeitung« således: »Dets ophør vil ikke vække sorg eller savn, hvor stærkt man end vil fordømme den anvendte fremgangsmåde«. ¹⁶

Virksomheden »Nordschleswigsche Zeitung« skulle i øvrigt i september 1945 være standset, da dens aktiver blev beslaglagt efter dom. De store beløb, bladet havde modtaget fra værnemagten, stammede nemlig fra den danske nationalbank. Den nystiftede forening Bund deutscher Nordschleswiger stod således uden eget presseorgan ved sin start i efter-

Da Ernst Siegfried Hansen efter interne modsætninger forlod »Der Nordschleswiger«, skrev »Hejmdal« »Lodsen går fra borde« og »æ Rummelpot« har illustreret denne situation. Forbilledet for tegningen var det engelske satiriske blad »Punch«, der i 1890 kommenterede Bismarcks afgang. Her ses den gamle hjemmetyske rigsdagsmand, pastor Schmidt-Vodders hovede i køjlet. (»æ Rummelpot« 1953.)

året 1945. Det var en alvorlig mangel, for mulighederne for at udtrykke sine synspunkter igennem den danske presse var få. Derfor gik foreningens arbejdsudvalg straks i gang med at starte sit eget blad, der fik navnet »Der Nordschleswiger«. Som ansvarshavende redaktør ansatte man

*Jes Schmidt i »Rummelpot«
streg 1954.*

Ernst Siegfried Hansen, der netop var kommet ud af Fårhus-lejren. Både af tekniske og økonomiske grunde kunne det kun blive til et blad i lille format, der udkom en gang om ugen, første gang den 2. februar 1946.

Det var vanskeligt at finde en bogtrykker, der ville producere bladet, men bogtrykker Schütze i Haderslev trykkede bladet frem til 1949. Derefter udkom bladet i stort format og blev trykt i Leck, syd for grænsen. I 1951 lykkedes det ugebladet at forpuppe sig til dagbladet »Der Nordschleswiger«, som fra 1953 og i resten af den her behandlede periode udkom under chefredaktør Jes Schmidts dygtige ledelse. Avisen blev trykt i Flensborg på »Flensburger Tageblatt«s trykkeri som et morgenblad med 6–8 sider dagligt. Hovedredaktionen lå dog stadig i Aabenraa, hvor man 1951 havde købt ejendommen Skibbroen 4 med tanke på en senere udbygning med eget trykkeri. Det var besværligt med adskillelsen af den journalistiske og tekniske fremstilling af avisen, som bl.a. medførte natlige transporter af det trykte oplag fra Flensborg til Aabenraa og det øvrige Nordslesvig, men først i 1965 blev der mulighed for at bygge en ny bladbygning med trykkeri på Skibbroen. Den blev taget i brug året efter.¹⁷

Bag udvidelserne af »Der Nordschleswiger« lå udgiverens ønske om at gøre bladet mere tiltrækkende for læserne, for det havde svært ved at opnå tilstrækkelig mange abonnenter, så det kunne bære sig selv uden tilskud. Ugebladet udkom 1946 i 2000 eksemplarer, hvoraf ca. 1400 var til abonnenter, og i 1950 var oplaget steget til 3400 og abonnenttallet til ca. 1700. I 1955 lå oplagstallet på ca. 4000 og i 1963 på ca. 4500. Det var faktisk forbavsende højt, for forgængeren »Nordschleswigsche Zeitung« havde i 1930erne haft et oplag som ikke lå meget højere, og mindretallets størrelse i Nordslesvig var nu både forholdsmæssigt og talmæssigt adskilligt mindre.¹⁸

Den tyske privatskole

Kort efter den tyske kapitulation i maj 1945 blev de tyske skoler i Aabenraa lukket. Grundskoleundervisningen var foregået i den tysk-sprogede afdeling af den kommunale borgerskole, mens den tyske mellem-skole og gymnasium på Haderslevvej var privat. Bygningerne var allerede i tiden omkring Kapitulationen taget i brug til at huse flygtninge og til internering af personer, der senere sendtes til Fårhus-lejren.

Der var voldsom utilfredshed i den danske nordslesvigske offentlighed med mindretallets hidtidige skoleforhold. Kritikken samlede sig om to krav, dels ophævelse af tyske kommunale skoler, der betragtedes som en

urimelig særret, dels kravet om en væsentlig skærpelse af kontrollen med de tyske private skoler. I første omgang besluttede undervisningsministeriet den 25. juni 1945, at de tyske skoler i Nordslesvig skulle holde ferie indtil videre. Imens skulle de tyske lærebøger gennemgås for nazistisk indhold.

Da »ferien« kom til at vare et halvt år, havde den sikkert også til formål at give tid til at hele den fremtidige tyske skoleundervisning kunne overvejes i en kommission og derefter udformes i en lov. Sagen trak ud, og i december 1945 vedtog rigsdagen en midlertidig lov. Den fastsatte, at de tyske kommuneskoleafdelinger ikke skulle genoprettes, at eksamensretten blev frataget de tyske skoler og at eventuelle tyske privatskoler skulle underkastes tilsyn både af den lokale skolekommission og af amtsskoledirektionen med krav om forhåndsgodkendelse af lærere, undervisningsplan og undervisningsmateriale, bl.a. bøger.

Den midlertidige lov gav desuden mulighed for, at der kunne oprettes tysksprogede særklasser ved danske skoler, og endelig mulighed for at den enkelte familie kunne undervise sine egne børn ved hjemmeundervisning.

Allerede i juli 1945 var en trediedel af de hjemmetyske elever fra Borgerskolen blevet indmeldt i den danske skole af forældrene. Fra hjemmetysk side mente man dengang, at forældrene kun gjorde dette nødtvungent, mens den danske opfattelse var, at forældrene var glade for, at børnene ikke længere var under det pres, de havde været, mens de var et led i mindretallets politik. Som en midlertidig ordning indførtes der også i Aabenraa tysksprogede særklasser, der startede i januar 1946, og som hjemmetyskerne betragtede som en tilfredsstillende midlertidig ordning.

For mindretallet begyndte det at blive klart, at vejen frem var dannelsen af privatskoler, selv om man stadig krævede genoprettelsen af tyske kommunale skoler. På den hjemmetyske lærer og bibliotekar Frederik Christensens initiativ blev der i Aabenraa den 28. februar 1946 dannet en lokalforening af Deutscher Schulverein für Nordschleswig. Han var bestyrelsesmedlem i den landsdelsdækkende forening, der var blevet dannet så tidligt som i august 1945. I lokalforeningen var man enig om, at det vigtigste var at begynde med de små elever i en tysk grundskole.¹⁹

Mulighederne for at starte en tysk skole ville være forbundet med store vanskeligheder med hensyn til lokaler, lærere, økonomi og måske også elever. I Aabenraa var den kommunale skole fuldt optaget af dansk undervisning om dagen og af videregående erhvervsundervisning om aftenen. Det private gymnasiums bygning var beslaglagt, fordi der under Besættelsen var blevet betalt store pengebeløb til mindretallets

skoler gennem dr. Best i den danske nationalbank. Ved lov af 9. oktober 1945 krævede man tilbagebetaling af beløbene, og da dette ikke skete, blev der gjort udlæg i den tyske skoleforenings formue, herunder skolebygningerne. En betydelig del af lærerne ved den tyske kommuneskole var blevet straffet efter tillægget til straffeloven af 1945, og enkelte var blevet afskediget ved en ekstraordinær tjenestemandsdømstols afgørelse. Endelig var nogle af de tyske statsborgere, der havde undervist ved tyske privatskoler i Nordslesvig i mellemkrigsårene, rejst fra landet før Kapitulationen. Der var derfor også mangel på tyske lærere. Med hensyn til økonomien kunne man nok opnå dansk statstilskud op til 80% af driftsomkostningerne, men normalt først en rum tid efter at udgifterne var blevet afholdt ved drift af en privatskole.²⁰

Foreningen »Deutscher Schulverein Apenrade« anmodede gennem avisen tysksindede forældre om at tilmelde deres børn til en tysk privatskole i Aabenraa inden den 20. juni 1946. Da der i august forelå 72 tilmeldinger, anmodede foreningen kommunen om at få overladt undervisningsmidler som kort og billeder, og det fik man. Ønsket om også at måtte låne tre lokaler i den tidligere tyske afdeling af kommuneskolen kom der imidlertid ikke noget ud af, og derfor opgav man foreløbig at oprette en tysk privatskole i byen.

Imens var der i rigsdagen endelig blevet vedtaget en lov om mindretallets skolevæsen, nr. 412 af 1946. Den svarede stort set til den foreløbige lov fra december 1945, men det var afgørende, at mindretallet nu endelig havde mulighed for en lovlig opbygning af sit skolevæsen i form af privatskoler. Mindretallet betragtede dog loven som en undtagelseslov, fordi den i modsætning til den almindelige lov for danske privatskoler rummede bestemmelserne om forhåndsgodkendelser i amtsskoleinspektionen m.m. Vigtigst var dog, at der ikke var tilladelse til at gennemføre eksamensskoler.

Undervisningen i de tysksprogede særklasser i Aabenraa fortsatte til slutningen af oktober 1946, hvorefter eleverne gik over i dansk skole. Det gav for Apenrader Schulverein stødet til et nyt forsøg på at grundlægge en privatskole i foråret 1947. Man kunne midlertidigt låne et par lokaler på »Stadttheater«, men forholdene var usle der for de 47 børn, som elevtallet i mellemtiden var faldet til.

Undervisningen kom i gang den 6. maj 1947 med Magda Bruhn som leder. Det havde været hensigten fra tysk side at lade Frederik Christensen være leder, men skolekommissionen i Aabenraa nægtede enstemmigt at godkende ham, selv om han var blevet godkendt både ved en tjenestemandundersøgelse efter Besættelsen og af undervisningsministeriet. Frederik Christensen havde deltaget i det nazistiske arbejde,

og han var også i efterkrigsårene kendt for sine stærke udtryk. Om de hjemmetyskere, der ikke længere sendte deres børn i tysk skole, brugte han i det hjemmetyske årsskrift *Volkskalender* 1949 bl.a. udtryk som »forræderi« og at det drejede sig om »karakterløse svæklinge«. Det kom til sammenstød mellem ham og formanden for skolekommissionen, socialdemokraten Lorenz Dall, der satte sin formandspost ind på, at Christensen ikke blev skoleleder, og han fik sin vilje.²¹

Det var kun midlertidigt, at den nyoprettede tyske skole kunne være på »Stadttheater« og man søgte derfor alle vegne efter andre lokaler. Man søgte i 1947 at komme til at bruge den tidligere tyske privatskole (gymnasiet) på Haderslevvej, men Aabenraa byråd svarede, at den nuværende privatskoles elevtal (nemlig 43) var for lille til at man kunne have brug for den store bygning. Den tyske byrådsgruppe søgte i 1948 og den lokale tyske skoleforening i 1950 om at opnå et par lokaler i den offentlige skole. Det afvistes med den begrundelse, at der var pladsmangel og at rummene også blev brugt om aftenen. Det var sikkert også væsentligt, at der ikke var noget ønske om at hjælpe den tyske privatskole i gang. Dall havde således i 1948 deltaget i et fortroligt dansk protestmøde på Tinglevhus med deltagelse af skolekommissionsformænd fra en række nordslesvigske kommuner for at drøfte, om man burde gøre noget for at hindre, at hjemmetyskerne fik privatskolebygninger fra staten på gunstige vilkår. Alt hvad den tyske privatskole opnåede indtil 1950 var et lokale til sløjd i Højgade i vinterhalvåret 1950–51!²²

Den tyske privatskole havde 1949–52 lokaler i den tidligere tyske børnehave på Tøndervej, og flyttede derefter til ejendommen Jørgensgård 5, som den tyske skoleforening havde købt. Nabolaget protesterede højlydt, men efter henstilling fra ministeriet blev der givet dispensation fra byens dispositionsplan, som ellers havde bestemt kvarteret som et rent villakvarter. Dispensationen gjaldt for to år og derefter kunne der indrettes en mindre børnehave i bygningen. Den tyske skoleforening i Aabenraa havde på dette tidspunkt allerede planlagt et regulært nybyggeri i Svinget.

Bag byggeplanerne lå den kendsgerning, at den tyske privatskoles elevtal var steget år for år siden den beskedne start i 1947. Rammerne i Jørgensgård var for snævre for en skole, der lå omkring de hundrede elever, og hvis vækst endda syntes at fortsætte. Byggeriet af skolen foregik ikke helt uden mislyde, selv om forholdet til de danske myndigheder i begyndelsen af 1950'erne var blevet bedre. Efter at skolen var næsten færdigbygget, ansøgte den lokale tyske skoleforening om en betydelig forhøjelse af det byggelån, som boligministeriet havde stillet til rådighed, og det viste sig nu, at det allerede var brugt uden at byråd eller

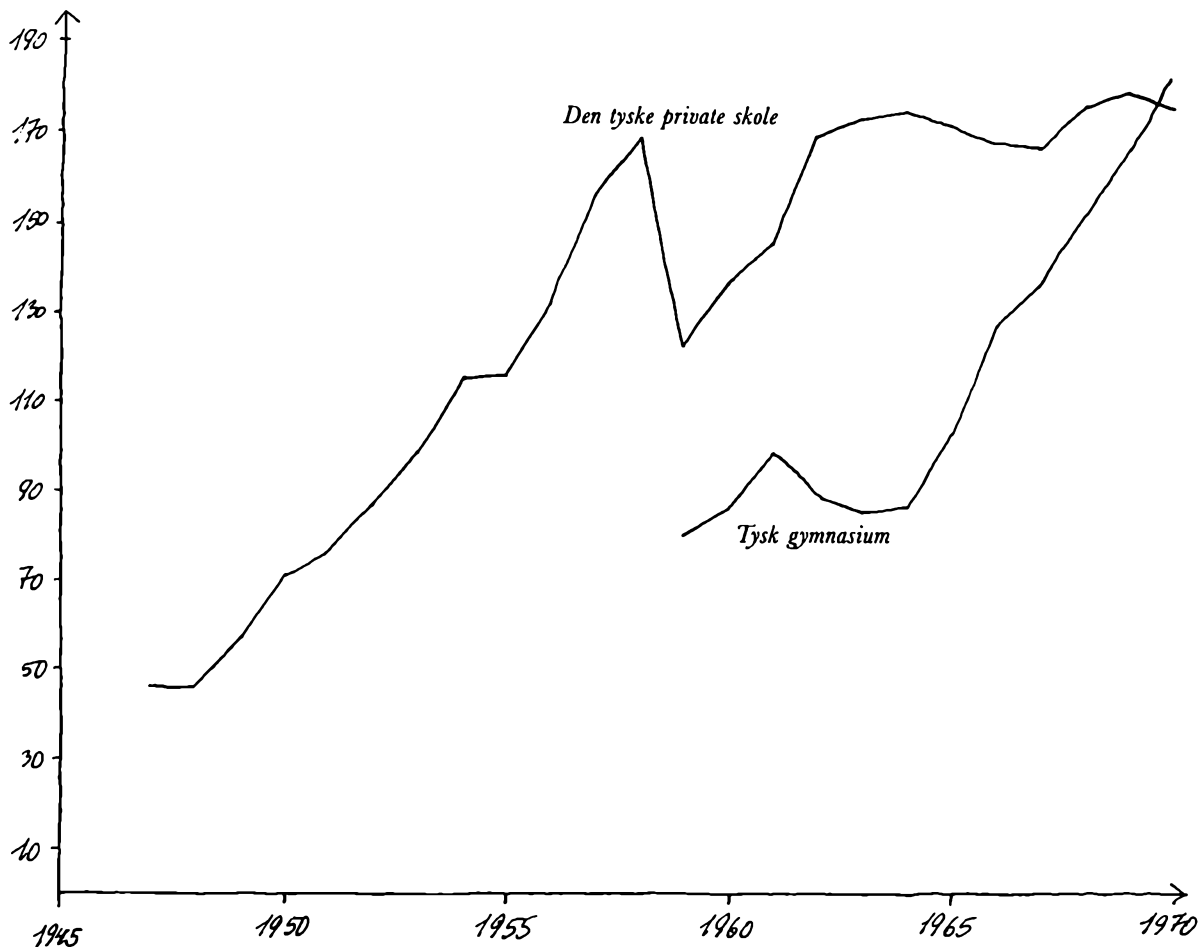

Eleverne er på vej ind i den nye tyske privatskole i Svinget. (Foto Hist. Samlinger)

ministerium var underrettet. Heller ikke den tyske byrådsgruppe kunne acceptere denne fremgangsmåde, som endte med en alvorlig misbilligelse og ingen forhøjelse fra ministeriets side. Da skolen blev indviet den 22. april 1956, et år efter den var blevet taget i brug, skete det dog med udtryk for samarbejdsvilje fra både dansk og tysk side. Den rummede nu 5 underklasser og 2 mellemskoleklasser med P. Klindt som skoleleder.²³

Rammerne for den tyske undervisning var i mellemtiden også blevet væsentlig ændrede. Rigsdagen havde i 1952 vedtaget en ændring af loven fra 1946, hvorefter bestemmelserne om forhåndsgodkendelse af lærere, undervisningsplan og undervisningsmidler m.m., der var et tydeligt tegn på mistroen til mindretallets skolevæsen, var blevet afskaffet. Tilbage stod i begyndelsen af 1950'erne stadig, at der ikke fandtes eksamensret ved de tyske skoler.

Der var utvivlsomt et stærkt ønske blandt de hjemmetyske forældre om en eksamensmellemskole, og i den tyske skole i Tinglev havde man i 1953–54 taget sagen i egen hånd ved at indrette en forberedelsesklasse til mellemskoleeksamen. Herved ville eleverne kunne nøjes med at blive overflyttet til en dansk skole i et evt. to år for at tage mellemskoleksa-

Figur 24. Den tyske private skoles og det tyske gymnasiums elevtal 1945–70.

Kilde: Deutscher Volkskalender für Nordschleswig div. årgange.

men hhv. realeksamen dér. Året efter startede den tyske skole i Aabenraa samme ordning, men blev kort efter overhalet af udviklingen. Det skete ved den samlede ordning af det sydslesvigske danske mindretals og det nordslesvigske tyske mindretals forhold, der blev nedfældet i de såkaldte Bonn-København erklæringer i 1955. Den danske regering havde hægtet ordningen af det sydslesvigske problem på det unge Vesttysklands behov for dansk forståelse for at blive medlem af NATO. Den danske regering lovede i sin erklæring om det tyske mindretal, at forbudet mod at oprette tyske eksamensskoler ville blive ophævet. Det skete allerede ved love af 16. og 24. maj 1955.

Den tyske privatskole i Aabenraa udbyggede sin mellemskoleafdeling fuldt ud, men oplevede efter få års forløb at »miste« den – som det fremgår af dykket på figur 24 – nemlig til et genoprettet tysk gymnasium for hele landsdelen, Deutsches Gymnasium Nordschleswig. Skolens elev-

tal stabiliserede sig dog snart igen på samme plan, med knap 180 elever igennem 1960erne. Det var væsentligt flere end ved starten i 1947, men kun omkring halvdelen af elevtallet i den tyske afdeling af borgerskolen under Besættelsen.²⁴

Det tyske gymnasium

Få dage efter Befrielsen blev det tyske gymnasium lukket af frihedskæmperne, men selv om det var slut med normal undervisning blev de planlagte studenter- og mellemskoleeksaminer dog gennemført. Enkelte gymnasiaster deltog dog ikke i den mundtlige studentereksamen, fordi de var blevet interneret i Fårhus-lejren for deres Zeitfreiwilligen-tjeneste. Formelt lukkedes gymnasiet i juli 1945, da undervisningsministeriet meddelte, at retten til at afholde eksaminer og det danske statstilskud var bortfaldet.²⁵

En overgang foregik der i efteråret 1945 tysk hjemmeundervisning af 43 elever under ledelse af Studienrat (adjunkt) Rickers. Det var på mellemskoleplan, og hjemmetyske kredse i byen håbede, at de kunne starte en privat mellemskole. Tilladelsen til at drive skole blev givet i februar 1946, men udtrykkelig uden eksamensret, og dermed var tanken dødfødt. De hjemmetyske elever, der ønskede kvalificerende eksaminer her i landet, måtte tage dem på danske skoler.

Da mindretallet havde fået ret til eksamensskoler knap ti år senere i 1955, blev ønsket om et tysk gymnasium rejst. Den landsdelsdækkende tyske skoleforening tog 1957 principbeslutning om at oprette et tysk gymnasium, der igen skulle ligge i Aabenraa. Oprettelsen tog dog to år, fordi der ikke endnu var tilstrækkelig mange elever i de tyske skoler og fordi den danske gymnasiestruktur netop på dette tidspunkt var i støbeskeen. Og det var en selvfølge at det tyske gymnasium skulle følge den danske struktur, men den tyske skoleråd A. Lessow pointerede også i en skrivelse til den slesvig-holstenske landsregering i Kiel den 12. december 1959, at det var formålet at eleverne skulle opnå tosprogethed og fortrolighed med det væsentlige i både den tyske og den danske kultur. Dermed kunne gymnasiet bidrage til overvindelsen af den gamle grænsekamp og føre til samarbejde.²⁶

Gymnasiet oprettedes i 1959 med adjunkt Jürgen Jensen fra Flensborg som dets første rektor. Det skete i et positivt samarbejde ikke kun med undervisningsministeriet i København, men også med naboen, den danske statsskole. Det tyske gymnasium overtog mellemskoleafdelingen fra den tyske privatskole i Aabenraa, men ændringen var næppe stor, for gymnasiet havde de første år til huse i privatskolen. Men med et

stigende antal elever og klasser i det tyske gymnasium, jvf. figur 24, blev der efterhånden en næsten utålelig trængsel i bygningen. Det tyske gymnasium kunne sikkert også mærke uddannelseseksplosionen. Der måtte en egen bygning til. Efter forgæves at have forsøgt at købe det tidligere gymnasiums bygning på Haderslevvej, der nu var taget i brug af militæret og hjemmeværnet, erhvervede man en ejendom lige over for den tyske privatskole, og for et beløb på 3 mio DM der var en gave fra regeringen i Bonn byggede den tyske skoleforening her 1960–64 et helt nyt og moderne gymnasium.²⁷

De tyske børnehaver

Børnehavarbejdet i Åbenrå kom først sent i gang. I 1945 var både de to private tyske børnehaver og den tyske afdeling af det kommunale børneasyl blevet lukket. I de følgende år koncentrerede den lokale skoleforening sig om opbygningen af en privatskole, men da den i 1955 skulle flytte ud af villaen Jørgensgård 5 og over i nye lokaler i Svinget, var lokalerne til rådighed for en børnehave. Det var formanden for skoleforeningen, fru Naomi Bünsen, som var den drivende kraft for at oprette ikke kun denne børnehave, men også få år efter yderligere en børnehave i byen.

Der var i 1955 anmeldt 30 børn til en kommende tysk børnehave, og kommunens socialudvalg erkendte, at de nok ikke ville blive indmeldt i de danske børnehaver. Socialudvalget havde derfor ikke noget imod oprettelsen og var også villig til at yde det sædvanlige driftstilskud til børnehaver, idet man dog konstaterede, at skoleforeningen ikke havde stillet krav om tilskud til selve oprettelsen. Mindre imødekommende end socialudvalget var byrådsmedlemmet J. Caspersen, formanden for byens danske børnehaver, der i byrådet rejste kravet om mere offentlighed ved oprettelsen af børnehaver. Det burde ske i byrådsmøder og ikke i de lukkede socialudvalgsmøder. Det tyske byrådsmedlem Thiellesen mente, at det var rettet særlig imod de tyske børnehaver, og socialudvalgsformanden Hugo Frank afviste også kravet fordi det efter hans mening ikke var i overensstemmelse med loven. Børnehaven i Jørgensgård 5 åbnedes den 1. juni 1956 med 39 indskrevne børn. Første dag mødte dog kun 24, og mange flere var der heller ikke plads til. Allerede fire år senere forelå der derfor planer til byggeri af en ny børnehave, der skulle ligge på Dronning Margrethesvej. I 1963 var den nye børnehave en realitet. Der var plads til 40 børn, men det var dog ikke tilstrækkeligt til at tage presset fra den bestående børnehave som derfor fortsatte også i de følgende år.²⁸

Den ny tyske børnehave på Dronning Margrethevej. (Foto Th. Lawaetz)

Det tyske bibliotek

Det tyske bibliotek var centralbibliotek for mindretallet i Nordslesvig udover at være lokalt købstadsbibliotek i Aabenraa. Dets skæbne lignede andre af de hjemmetyske institutioners. Under Besættelsen havde det haft fremgang i udlånet, fordi det også forsynede den tyske værnemagt med læsestof. Efter krigen blev biblioteket lukket og beslaglagt. Danske bibliotekarer foretog en gennemgang af bibliotekets bogbestand og fjernede den nazistiske litteratur. Af hele det hjemmetyske bibliotekssystem blev der kasseret 25% ved denne afnazificering. Men bogbestanden skrumpede yderligere ind, fordi tyske flygtninge og militær, der var indkvarteret i byen, beholdt mange af bøgerne. Senere overtog administrationen af de tyske flygtningelejre også en del af bøgerne.

Den danske stat havde et større krav på tilbagebetaling af summer udbetalt under Besættelsen, men frafaldt det i 1949. Det skete samtidig med at det tyske biblioteksvæsen blev reorganiseret med foreningen

Verband deutscher Büchereien in Nordschleswig ved et møde i Aabenraa i oktober 1949. Formand for foreningen blev den tidligere bibliotekar Frederik Christensen og som ny bibliotekar og ledende bibliotekar ved hovedbiblioteket i Aabenraa ansattes Peter Callesen. Han havde også været det i den nazistiske epoke fra 1937, og han kom til at lede biblioteksvæsenets genopbygning frem til sin pensionering i 1970.²⁹

De andre nordslesvigske købstadsbiblioteker fik i 1950'erne bedre kår, men i Aabenraa måtte man fra 1947 nøjes med et trangt rum i Vestergade 11–13, hvor bøgerne stod tæt til op under loftet og hvor lånerne fik udleveret de ønskede bøger over skranken. Bogbestanden var lille og antallet af lånere og udlån var heller ikke stort under disse forhold.

Fra 1959 kom der gang i forhandlingerne om placering af et helt nyt tysk bibliotek på hjørnet af Vestergade og Dronning Margrethesvej, men manglende materialebevillinger sinkede byggeriet i begyndelsen af 1960'erne, og først den 17. maj 1967 kunne det nye bibliotek indvies. Allerede i 1963 havde man indledt en mere moderne bibliotekspraksis med anskaffelsen af en biblioteksbus med plads til 1000 bind, der fra hovedbiblioteket kunne køre rundt i landsdelen. Nu fik biblioteket selv moderne forhold med åbne reoler, hvor lånerne kunne finde de ønskede bøger, og med en række udenomslokaler, hvor der kunne blive plads til andre hjemmetyske arrangementer.³⁰

Med åbningen af det nye tyske centralbibliotek vendtes tilbagegangen i udlånet til ny fremgang. Det sås også af antallet af lånere der tog et pænt hop fremad i 1967. Antallet af lånere havde i 1944 (minus tyske soldater) været 860. Tyve år senere var tallet i 1965: 516, 1966: 526, men i 1967: 729.³¹

14. Børnehaver og uddannelsesinstitutioner

Børneforsorg

I 1930 havde kommunen overtaget driften af det danske og det tyske børneasyl i Nygade. Formålet med denne slags »børnehave« var fortrinsvis socialt, som det havde været fra starten hundrede år tidligere. Det gjaldt om at afholde fattige børn fra at drive om på gaderne og i stedet opdrage dem til renlighed og orden, så deres forældre kunne få lejlighed til at udføre lønnet udearbejde. Det var således en pasningsordning. En statistik viste i 1933, at 53% af forældrene var ufaglærte arbejdere og 30% faglærte arbejdere.¹

Mellem den tyske og danske asylafdeling skete der i løbet af 1930erne en klar forskydning af børnetallet til gunst for den sidstnævnte, og allerede i 1934 var det gennemsnitlige børnetal i det danske asyl størst. Det var nok arbejderne, som under indtryk af nazismen sendte deres børn i det danske asyl.

Presset på det danske asyl blev efterhånden så stort, så et mindre antal af børnene blev overflyttet til en dansk privat børnehave på Forstallé (se nedenfor). Efter nogen tids tøven og henvendelser fra tilsynsmyndigheden, Overinspektionen for Børneforsorgen, besluttede byrådet endelig i 1941 at bygge et nyt asyl i byens nye kvarter, i Rugkobbøl 11. Det tog en del af presset på det gamle asyl. Rugkobbøl 11 asylet var godkendt til 64 børn men antallet af indskrevne børn steg til over 100.

Børnehaveasylet led under de samme problemer som samfundet i øvrigt under Besættelsen med manglende forsyninger og desuden under hjemsendelserne på grund af luftalarm indtil februar 1945. Da beslaglagde den tyske værnemagt asylet samt de private tyske børnehaver til indkvartering af tyske flygtninge. Asylet i Rugkobbøl blev snart frigivet igen, men for asylet i Nygade varede det Besættelsestiden ud. I mellemtiden lejede lederen af det danske asyl i Nygade, søster Stine Birch, en stor sal i Nygade 41 af Frelsens Hær. Her holdt børnene så til og kunne samtidig bruge deres gamle legeplads på den anden side af gaden. Senere vendte asylet dog tilbage til sine egne lokaler. Det gjorde derimod

Den tyske børnehave på Tøndervej, som blev bygget under Besættelsen, lå i begyndelsen i ret øde omgivelser. Efter en lidt omskiftelig tilværelse blev den i 1952 dansk børnehave. (Foto v. Münchow)

ikke den tyske asyldeling, der blev nedlagt den 30. november 1945. Kommunen ville ikke længere drive en tysk kommunal børnehave, det måtte fremover ske ved privat initiativ. Det tyske asyls lokaler blev efter forskellig anden anvendelse i 1946 inddraget til brug for det danske børneasyl i Nygade.

Ved siden af de kommunale børneasyl fandtes der også private børnehaver, både danske og tyske. I 1941 blev den private tyske børnehave i Skibbrogade nedlagt og dens børn henvist til det tyske asyl, hvis børneantal voksede brat. Ved indrettelsen af det nye asyl i Rugkobbelt 11 ønskede den tyske byrådsgruppe også en tysk afdeling der, men det var der ikke børn nok til. Spørgsmålet bortfaldt, da mindretallet i stedet oprettede en privat tysk børnehave på Tøndervej, ligesom man havde gjort det i den nordlige bydel på Haderslevvej. De to børnehaver var normeret til henholdsvis 35 og 25 børn. Der var i disse år en stærk konkurrence mellem den tyske og danske side om børnene, ikke kun i skolealderen, men også i børnehavealderen. Da disse børnehavcoprettel-

Det tidligere børneasyl i Nygade 48 blev indrettet til en børnehave, som her er fotograferet fra gårdsiden engang i 1960'erne. (Foto Th. Lawaetz).

ser skete under Besættelsen og med værnemagtsmidler, blev de af danske kredse opfattet som en udfordring.

Allerede i 1930 havde borgerlige danske kredse oprettet en egentlig børnehave. I modsætning til asylerne var formålet her ikke socialt, men børnepædagogisk og bevidst dansk. Omkring denne børnehave i Forstallé blev der i 1938 dannet foreningen »Den danske Folkebørnehave« med næsten tre hundrede medlemmer. Den blev oprettet som led i den danske kulturkamp mod den tyske og nazistiske fare, og fra bestyrelsen for den tværgående dansk-nationale organisation Aabenraa Bys Danske Samfund kom amtsfuldmægtig Jes Caspersen og kontorfuldmægtig Heidenreich, der blev henholdsvis formand og kasserer for børnehaveforeningen.

Den nye forening drev børnehaven i Forstalle, og som modtræk til oprettelsen af den tyske børnehave i byens nordlige del lykkedes det den i 1943–44 også at oprette en børnehave på Gammel Kongevej. Som modtræk over for den tyske børnehave på Tøndervej regnede man det

danske asyl i Rugkobbøl, som jo godt nok var kommunalt. I striden mellem dansk og tysk på børnehaverområdet var der næppe på noget tidspunkt tvivl om, at den danske side stod stærkest. En betydningsfuld støtte fandt Caspersen og børnehaverforeningen i chefen for det statslige tilsyn for børneforsorgen, Overinspektionen, Oluf Skjærbæk.² Det var denne myndighed som i 1945 pressede på for at foreningen skulle overtage en ny opgave, i form af driften af det private fritidshjem, som frk. Anna Gydebæk hidtil havde haft på Klinkbjerg.

Rammerne omkring børneforsorgen i Aabenraa ændredes væsentligt i de første år efter krigen. Konkurrencemomentet fra de tyske børnehaver var borte, og børnehaverforeningen søgte at købe den konfiskerede tyske børnehave på Tøndervej. Det lykkedes dog først i december 1952 efter at den bl.a. havde været anvendt som tysk skole. I det tidligere tyske bibliotek på Skolevej blev foreningens fritidshjem derimod tidligt indrettet.

Også på det økonomiske område skete der betydelige ændringer. Staten gav fra 1945 et tilskud på 30% af driftsudgifterne, og det kunne endda forhøjes til 40%, hvis kommunen enten selv drev institutionen eller bidrog med mere end 30%. På den baggrund vedtog byrådet i september 1945 at betale 30% af driftsudgifterne. Socialministeriet gik ud fra, at forældrebetalingen i institutioner med statsstøtte havde en passende størrelse, hvilket ville sige 4 kr. månedlig, og for børn af forældre over den såkaldte sygekassegrænse 6 kr. Da kommunens asylter ikke faldt ind under socialministeriets krav, ville de socialt betingede asylter med deres billige takster komme til at stå stærkt over for de socialpædagogiske børnehaver.

I juni 1946 foreslog foreningen »Den danske Folkebørnehave« da byrådet, at alle danske børneinstitutioner i Aabenraa skulle administreres af den. Resultatet ville blive en ensartet takst, men for forældrene til asylbørnene en væsentlig forhøjelse, som det ville være vanskeligt og til dels umuligt at opkræve. Caspersen foreslog også, at kommunen ved siden af 30% bidraget også betalte de eventuelle underskud. Det er overraskende, at byrådet, der havde socialdemokratisk flertal på dette tidspunkt, gik ind for denne privatisering af børneforsorgen.³ Forklaringen er måske, at borgmester Buchreitz selv var blevet medlem af foreningens bestyrelse og at socialdemokraterne under Besættelsen og i de første år derefter deltog i det danske nationale arbejde, bl.a. inden for Danske Samfund.

Bag Caspersens store indsats, der kom til at vare helt frem til 1978, lå den opfattelse, at skellet mellem de såkaldte »asylunger« og børnehaverbørnene skulle slettes. Han ønskede, at børnehaverne skulle være

pædagogisk begrundede og prægede og ikke først og fremmest socialt begrundede. Skulle børnehaverne svare til navnet »folkebørnehaver« måtte det være børnehaver for alle folks børn på samme måde som den offentlige skole, »folkeskolen«, var det, udtalte han på en generalforsamling i 1956. Hans politik var at tilvejebringe det nødvendige antal pladser i mindre institutioner, hvor pædagogikken kunne udfolde sig.⁴

Foreningens fremtidige mere omfattende aktiviteter blev markeret med en navneændring til den lidt tunge betegnelse »De Danske Børneinstitutioner i Aabenraa«. Under denne betegnelse kunne man både drive fritidshjem, børnehaver og senere vuggestue.

De Danske Børneinstitutioner havde en kort overgang 1948–49 lejet lokalerne i den tidligere tyske børnehaven på Tøndervej, men blev nødt til at afgive dem. Det lykkedes i stedet foreningen med kort frist at indrette en børnehaven i det nye boligkompleks »Strandgården« på Kystvej, hvor der var bygget 102 lejligheder. Byrådsflertallet havde som betingelse for sin støtte til byggeriet krævet, at der også blev plads til en børnehaven. Der var behov for flere børnehavenpladser i dette område, og derfor blev Strandgården bestående, da foreningen i 1952 købte Tøndervejs børnehaven og her indrettede sig påny.⁵

Strandgårdens børnehaven gav i øvrigt anledning til et af de få tilfælde af politisk strid omkring børnehavenforeningen. I valgkampen 1950 kritiserede den dansk-borgerlige liste (G) foreningen for flothed med skatteydernes penge ved indretningen af Strandgården, idet der var anvendt »dyre mahogni parketgulve«. Da børnehaven havde lejet sig ind, kunne bestyrelsen ved Caspersen, Camma Larsen-Ledet og M.G. Rasmussen let afvise angrebet. Disse personer havde hver deres politiske tilhørsforhold og var udtryk for den forholdsvis brede politiske opbakning der var bag børnehavenforeningen. En mindre undtagelse dannede dog det konservative byrådsmedlem Aage Vilhelmsen, der i 1959 i en læserbrevsdebat erklærede, at han ikke var modstander af børnehaver i privat regi, men han mente at de burde drives mere privat end det faktisk var tilfældet med 70% tilskud fra det offentlige.⁶

Begyndelsen af 1950'erne var præget af en indsats for forbedring og sanering af de bestående syv børnehaver. For de tidligere asylers vedkommende betød det også en nednormering af børneantallet. I Nygades børnehaven kom der gennemsnitligt 134 børn hver dag i 1951–52. Det sled stærkt på institutionen og det pædagogiske arbejde havde trange kår under den store belægning. En del af børnehaven blev i 1953 skilt ud som en særlig institution i Persillegade, der skulle tage sig af småbørnene. Ganske vist var der i de første år efter krigen blevet

arbejdet meget for oprettelsen af en vuggestue, men tanken var alligevel ikke blevet virkeliggjort. Nu fik man i stedet denne småbørnsbørnehave.⁷

I midten af 1950erne kunne børneinstitutionerne mærke den nedgang i antallet af børnefødsler, der var fulgt efter 1940ernes store årgange. Det mærkedes først i Persillegades børnehave, men den svigtende tilgang af børn stabiliseredes, da man i stedet tilbød en ordning med billigere halvdagspladser for udearbejdende mødre.⁸

Forholdene var noget anderledes for de større børn, der gik i fritidshjem. Der var planer fremme i 1956 om at oprette et selvstændigt fritidshjem i Rugkobbekvarteret, men en undersøgelse af interessen herfor blandt forældrene viste at der ikke var grundlag for det endnu. Aabenraas eneste fritidshjem, der lå på Skolevej i byens centrum, havde derimod konsolideret sit arbejde. Der kom daglig knap 40 børn, og der var planer om nye og bedre bygninger. I 1958 kunne et af fritidshjemsbørnene, der var søn af et af de første børn i Anna Gydebæks fritidshjem, tage det første spadestik til nybygningen af fritidshjemmet ved Borgmester Finksgade, hvor Kolstrup Boligforening var i gang med et stort byggeri. Det skete på fritidshjemets 25 års fødselsdag.⁹

Under 1960ernes fulde beskæftigelse steg behovet for pladser i daginstitutioner. Det førte til en overbelægning på nogle børnehaver som f.eks. Strandgården og Tøndervejs. Med nogle forsinkelser på grund af byggestop og langsommelighed fra byens side lykkedes det endelig i slutningen af årtiet at få bygget nyt. I 1968 blev den vuggestue, man så længe havde talt om, færdig, og i foråret 1969 børnehaven i Guldbjergparken. Begge institutioner var fyldt lige fra starten, og der blev endda en venteliste. Der blev også bygget til ved Rugkobbek børnehave, og lige ved siden af Gammel Kongevejs børnehave opførtes der endnu en børnehave, på Nørrevang.¹⁰

Man får et indtryk af det stigende behov for daginstitutionspladser ved at se på, hvordan de indskrevne børn benyttede pladserne. Det gennemsnitlige besøg sat i forhold til antallet af indskrevne børn steg fra 77% i 1955–56 til 86% i 1962–63. Fra det sidstnævnte tidspunkt voksede ventelisterne betydeligt. I 1962–63 var der kun en venteliste på 58 børn, 1964–65 på 91, 1966–67 på 289 (heraf 104 børn under 3 år) og i 1968–69 var tallet 541 børn.

Aabenraa havde i hele denne periode en smuk dækning af børnehavpladser. Under Besættelsen havde den i 1942 været på 70%, når man tog både danske og tyske asyler, såvel som private børnehaver med. I midten af 1950erne var dækningen dog kun på 40% på grund af det større børnetal. Men mod slutningen af 1960erne nåede dækningen op

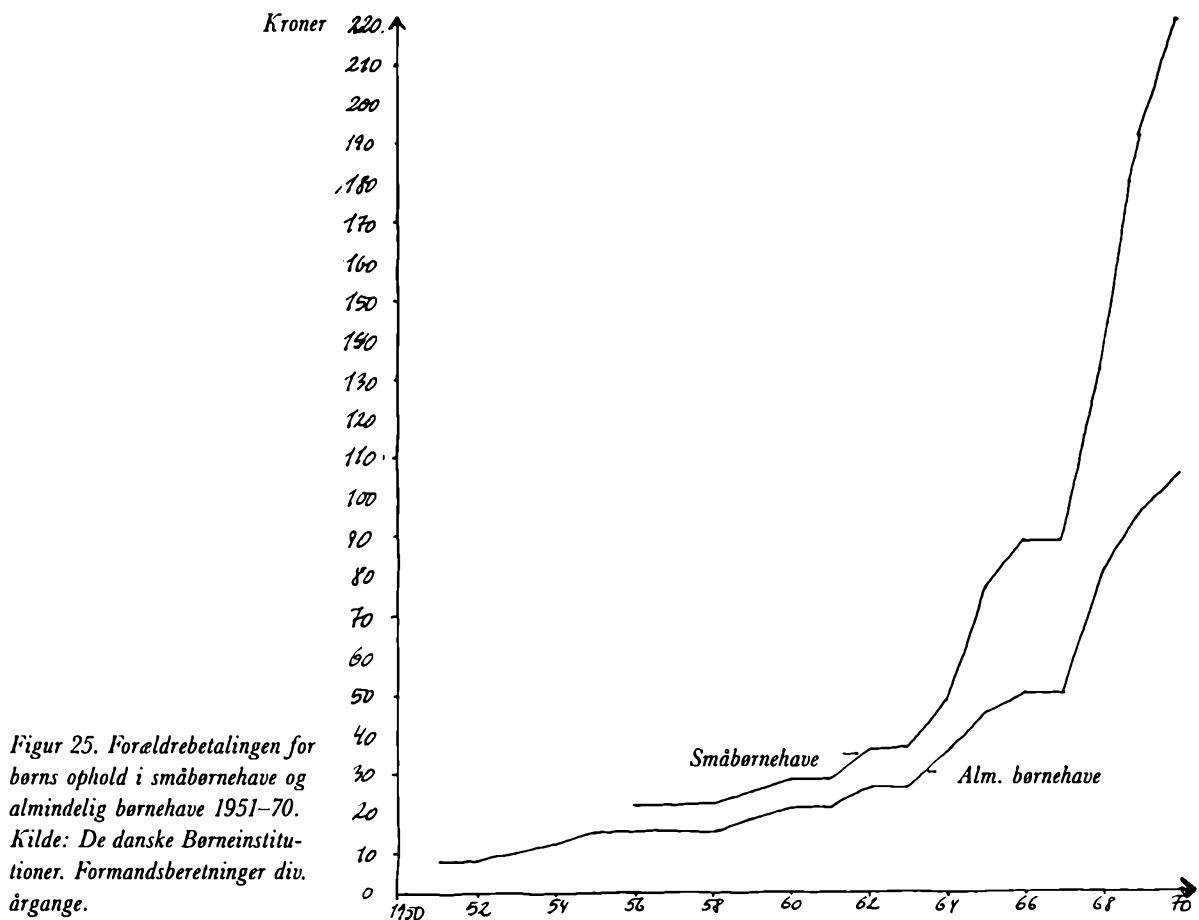

Børnehjælpsdagen i maj var en indsamling til forskellige børneinstitutioner ved hjælp af tombola, optog, fester o.l. Her rasler to kvinder med bøssen, mens en maskeret mand drejer lirekassen, der prydes af en karikatur af borgmester Buchreitz. Stedet er Nørretorv i slutningen af 1940'erne. (Foto v. Münchow)

på 60% af behovet. Et par børnehavepædagogstuderende regnede i 1967 ud, at der i Aabenraa var en børnehaveplads for hver 15 husstande, mens der i gennemsnit i jyske købstæder kun var en for hver 137.¹¹

En stor del af børnene i de kommunale børnehaver (asylet) var i 1930- og 1940'erne blevet anbragt her af sociale grunde, som en pasningsforanstaltning. Det var en bevidst politik for Caspersen og De Danske Børneinstitutioner at se bort fra dette og koncentrere sig om institutionernes pædagogiske betydning. Det skete ved nednormeringerne, men også ved takstpolitikken. Over for Overinspektionen for Børneforsorgen fastholdt foreningen, at der ikke skulle betales forskellig takst af forældrene, afhængig af om de lå over eller under den såkaldte sygekassegrænse. Den svarede til hvad en faglært arbejder tjente. Alle børn burde kunne komme i børnehave, også fra de bedrestillede i kvarteret omkring Gammel Kongevej. Overinspektionens krav om at der skulle tages et særligt hensyn til børn af forældre under sygekassegrænsen, betød netop for denne børnehave, at den i 1955-56 havde en nedgang i børnetallet.¹²

Den sociale betydning af børneinstitutionerne fortsatte dog, som det

kan anes bag reaktionerne på forhøjelserne af forældrebetalingen. En mindre forhøjelse i 1953 fra 10 til 12 kr. månedlig førte således til en tydelig tilbagegang i børnetallet fra 340 til 301. Åbenbart var det en for hård økonomisk belastning i disse år, der var meget præget af arbejdsløshed. I løbet af 1960'erne løb lønstigningerne og inflationen i langt højere grad af med forældrebetalingen, som det ses af figur 25. Det vakte ikke den samme utilfredshed blandt forældrene, for deres indtægter var også voksende og der var fuld beskæftigelse. Det var simpelthen nødvendigt at finde en institutionsplads til børnene, når begge forældre nu var udearbejdende. Kvindernes hidtidige ubetalte arbejde i hjemmet med børnepasning blev overladt til professionelle kræfter uden for hjemmet og mod betaling. At det forholdt sig sådan med pasningsbehovet, fremgik klart af en undersøgelse i 1966-67. Den viste, at ikke mindre end 73,7% af heldagsbørnene (og det var de fleste) kom fra hjem, hvor moderen enten var enlig eller begge forældrene

udearbejdende. For fritidshjemmet var procentsatsen endda på 100%. Uden tvivl var opholdet i børnehave og fritidshjem blevet mere pædagogisk præget i efterkrigstiden, men pasningsbehovet var nok fortsat den vigtigste grund til anbringelsen af børnene i en daginstitution.¹³

Den danske og tyske borgerskole

Den grundlæggende skolegang foregik i 1930- og 1940erne for de fleste af børnene i Aabenraa i én skole, den kommunale folkeskole, der betegnedes »Borgerskolen«. Ved siden af den fandtes der også en tysk privatskole og et tysk privat gymnasium. Den videregående uddannelse for det danske flertals børn foregik derimod på statsskolen i Forstallé, hvor den kunne afsluttes med studentereksamen. Andre uddannelsesinstitutioner, hvor eleverne kunne få en boglig uddannelse oven på folkeskolens undervisning, fandtes ikke i mellemkrigstiden.

Siden 1920 havde borgerskolen været delt i en dansksproget og en tysksproget afdeling. Størrelsesforholdet mellem de to afdelinger lå i det meste af 1930erne og frem til Besættelsens slutning sådan, at den danske afdeling rummede 70–75% af det samlede antal elever. Forholdet mellem de to afdelinger havde oprindeligt i tiden efter 1920 været et nært samarbejde, bl.a. om lokaler og lærere. Efter 1933 var dette blevet ændret ved ansættelsen af nogle lærere ved den tyske afdeling, som var tilhængere af nazismens ideer.

Efter 1940 begyndte man fra tysk side målbevidst at arbejde på at flytte så mange børn som muligt over fra den dansksprogede afdeling til den tysksprogede. Det kulminerede i 1941 med en overflytning per 1. april på 38 børn. Der kæmpedes i disse år mellem den danske og tyske befolkningsdel om hvert eneste barn. De nævnte overflytninger var lovlige i henhold til skoleplanens bestemmelser, men dertil kom de ulovlige (pro forma) overflytninger, formelt til en tysk privatskole, men reelt uden for terminen til den tysksprogede afdeling af borgerskolen. Skoleinspektør Jens Thau konstaterede dog senere, at en del af de børn, der var flyttet i 1941, vendte tilbage.¹⁴

Undervisningen var blevet stadig vanskeligere under Besættelsen. Kort efter overfaldet på Danmark i 1940 havde det tyske militær beslægtet en del af skolebygningerne, og det var i februar 1945 kulmineret med, at hele Borgerskolen med få timers varsel skulle rømmes for at give plads til indkvartering af tyske flygtninge. Skolens 34 klasser blev derefter undervist ti forskellige steder ude i byen, nogle steder et par timer hver dag, andre steder kun hveranden dag.¹⁵

Allerede under Besættelsen havde man inden for modstandsbevægelse-

sen og inden for tværpoltiske danske organisationer overvejet en ændring af den hidtidige danske mindretalspolitik, bl.a. på skoleområdet, fordi den var blevet misbrugt groft til illoyalitet over for den danske stat. I første omgang blev de tyske lærere ved Borgerskolen og i øvrigt også ved privatskolen (gymnasiet) i betydeligt omfang interneret i Fårhuslejren. Den tyske undervisning gik i opløsning. Mod slutningen af juni 1945 bestemte undervisningsministeriet, at alle tyske skoler straks skulle tage sommerferie indtil en almindelig ordning blev truffet. Imens blev der foretaget en gennemgang af undervisningsmaterialet for nazistisk tendens og en undersøgelse af personalets forhold. Den danske befolkning ønskede sikkert som helhed et bortfald af det tyske mindretals særrettigheder på skoleområdet, hvis man kan tro de mange læserbreve der krævede det, og med særrettigheder sigtede man først og fremmest til den tyske kommunale skole.

Før sommerferien 1945 havde den tyske borgerskoleafdeling haft 340 elever, hvoraf en del dog var tyske flygtningebørn. Dette tal smuldrede allerede i juli, hvor forældrene til 111 børn ønskede dem overflyttet til den danske afdeling. Det største antal kom fra 4. og 5. klasse, hvilket efter bladet »Sønderjyden«s opfattelse skyldtes, at en stor del af dem senere ønskede at gå på Statsskolen. For de mindre klasser regnede forældrene med, at den tyske borgerskole ville blive bevaret.¹⁶

Det blev dog ikke tilfældet. I løbet af efteråret 1945 udarbejdede en kommission forslag til en nyordning af skolevæsenet i Sønderjylland. En midlertidig lov af 21. december 1945 åbnede mulighed for undervisning i kommunale særklasser af børn, der hidtil havde gået i tysk skole. De ovennævnte børn kom til at gå i disse særklasser fra januar til 1. april 1946, hvorefter de blev anbragt i rene danske klasser. Loven gav også mulighed for hjemmeundervisning, men på skærpede betingelser. Et betydeligt antal tyske børn var allerede i efteråret blevet undervist i hjemmene, men et dansk bombeattentat mod en tilsvarende hjemmeundervisning i Ensted fik nok mindretallet til at opgive denne form for undervisning. I stedet koncentrerede man sig om privatskoleformen, og den 29. januar 1946 ansøgte den tyske skoleforening om oprettelse af en privatskole i Aabenraa. Denne udvikling er skildret i afsnittet om det tyske mindretal.¹⁷

*Skolen i Rådhusgang. (Foto
Hist. Samlinger)*

Rammerne om folkeskolen i efterkrigsårene

Borgerskolens bygninger var fyldt med tyske flygtninge i et halvt år, før de blev flyttet til andre steder, og man kunne begynde at bruge lokalerne igen. Borgerskolen havde været delt i tre forskellige bygningsafsnit. Den tyske afdeling af skolen havde indtil 1945 haft rådighed over skolen ved Skolevej, mens den danske afdeling dels havde haft Nygade skole og dels skolen i Rådhusgang. Det var kun én dansk skole, selv om der var 4–500 meter mellem de to danske skolebygninger. Alle byens børn fra

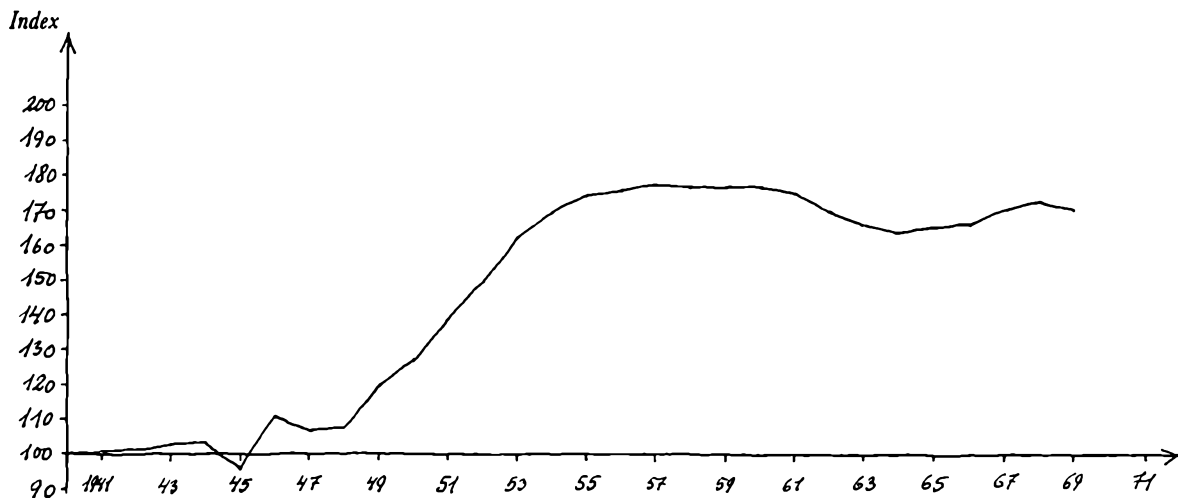
danske hjem sad således i mellemkrigstiden på skolebænk sammen i de første 4–5 år.

Et par år efter Besættelsens ophør udarbejdedes der en ny skoleplan, der bl.a. delte skolevæsenet i to skoler, således at skolen i Nygade modtog eleverne fra byens nordlige del, og skolen ved Skolevej dem fra den sydlige del. Rådhusgang-skolen fungerede som forskole inden for Nygade skoles rammer. Man var godt klar over, at denne fordeling på skolerne kun burde være midlertidig. Allerede under Besættelsen var der foregået en kraftig vækst i kvarteret omkring Tøndervej, der var en bydel som lå noget isoleret syd for bykernen. Kvarteret var ved at blive beboet af yngre og til dels børnerige ægtepar. I oktober 1946 kom der 351 elever herfra, som måtte den lange vej ind til skolen ved Skolevej. Tanken om en skole ved Tøndervej nævntes på tryk i skolevæsenets 25-års jubilæums skrift i 1945 og året efter satte den nyvalgte borgmester Buchreitz gang i den politiske proces, som først 8 år senere førte til indvielsen af den første etape af Rugkobbelskolen.¹⁸

Byrådet var i 1947 gået ind for planen om en ny skole, men den planlagte arkitektkonkurrence blev i første omgang forsinket et år af en langsommelig Dansk Arkitektforening. Derefter viste det sig, at staten allerede havde disponeret over alle bevillinger til byggemateriale det første års tid. Undervisningsministeriet forespurgte i juni 1950 om arbejdet ikke kunne udskydes nogen tid endnu under hensyn til den vanskelige forsyningssituation med hensyn til byggematerialer. Hvis der skulle bygges, foreslog man, at Rugkobbelskole-projektet, der var udarbejdet af arkitekt Frankild, blev opdelt i flere afsnit, og at kun klasselokaler kom med i første fase. Første fase af byggeriet måtte endda strækkes over tre finansår med 200.000 kr. til materialer i hvert.¹⁹

Igennem disse år pegede borgmester og byråd på nødvendigheden af at skolen blev færdig snarest, fordi man trængte hårdt til den. Staten havde konfiskeret den tidligere tyske privatskole på Haderslevvej, så der var blevet færre undervisningslokaler i købstaden. På samme måde ville oprettelsen af en påtænkt kommunal mellem- og realskole virke, der fastholdt en del af de elever, som hidtil var flyttet over på Statsskolens mellemskole. Den vigtigste grund til behovet for flere klasselokaler og en ny skole var dog det stærkt stigende elevtal på grund af 1940ernes store fødselsårgange. Væksten satte ind i 1949, som det ses af figur 26, og den fortsatte op i en periode 1955–61, hvor elevtallet lå 70% højere end det havde været tilfældet under Besættelsen. Det var derfor nødvendigt at bruge Skolevejs skolen til en udvidelse af Nygadeskolen, den dag Rugkobbelskolen stod færdig.

Byggeriet af Rugkobbelskolen begyndte i marts 1952, og da de første

Figur 26. Index over udviklingen i børnetallet i den kommunale skole i Aabenraa. 1940 = 100.
Kilde: AbBArk 20-8-1.

normalklassefløje stod færdig efter sommerferien 1953 flyttede de første 17 grundskoleklasser ind. Det betød en væsentlig lettelse i lokalesituationen på skolerne i byens midte. Størstedelen af vandreklasserne forsvandt, og man kunne lettere undgå undervisning efter kl. 14. På Rugkobbelskolen fortsatte byggeriet og den 6. januar 1955 kunne borgmester Gjelstrup foretage indvielsen af første byggeafsnit i overværelse af bl.a. undervisningsminister Julius Bomholt. I foråret 1956 kom undervisningsministeriets tilsagn om materialebevilling til andet byggeafsnit, der blev indviet to år senere i juni 1958.²⁰

Skolevejsskolen og Nygades skole blev samlet til én skole under den sidstnævntes navn, da Rugkobbelskolen kom i gang i 1955. De gamle bygninger på Skolevej blev ombygget, og der var ligeledes planer om at bygge Nygade bygningerne om. Der måtte også nye særlokaler som gymnastiksal og sløjdelokale til ved Rådhusgangbygningen. Det blev også drøftet at bygge en helt ny skole i det nordlige bykvarter. Det blev dog anset for at være for dyrt, og foreløbig holdt stadsskoleinspektør S. P. Hansen og skoleudvalget sig til en udbygning af de bestående med flere klasser ved Nygadeskolen.²¹

Planen om udvidelsen af Nygadeskolen nåede at blive meget detaljeret, men i februar 1962 blev skolekommissionen betænkelig ved forslaget. Dens formand Ingvar Callesen og S. P. Hansen udtalte over for byrådet adskillige betænkeligheder ved at fortsætte skoleudbygningen i tilknytning til Nygades skole. Bl.a. nævntes den kendsgerning, at der kom flere og flere elever fra den vestlige og nordlige del af byen, men færre fra byens centrum, samt at det offentliges krav ved skolebygningers indretning var stigende og ikke lod sig opfylde i Nygades skole. I stedet

*Rugkobbelskolen i 1954. (Foto
Hist. Samlinger)*

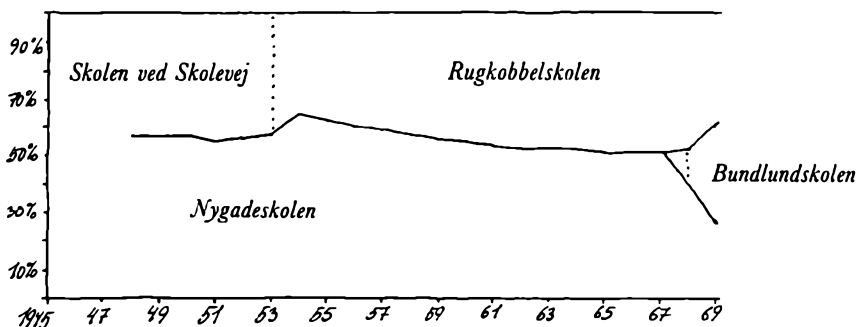
foreslog kommissionen, at man byggede en ny skole ved Vestvejen og at der blev planlagt en skole i den nordlige del af byen. Så kunne Rådhusgangbygningen opgives som skole og Nygades skole nedlægges i løbet af nogle år. Da man stod lige over for byrådsvalget i marts 1962, besluttede byrådet at udsætte sagen til det kommende byråds afgørelse.

I efteråret 1962 indstillede skoleudvalget igen til byrådet, at Nygadeskolen ikke blev udbygget, men senere blev erstattet af en ny skole. Projekteringen af den ny skole skulle iværksættes snarest og den skulle udføres som utraditionelt byggeri. Nok skulle de normale krav til skolebyggeri opfyldes, men byggeriet måtte ikke på nogen måde have et luksuriøst præg, hed det. Byrådet arbejdede videre med disse planer. Hermed var Nygadeskolen reelt opgivet, selv om der kom til at gå 20 år inden den endelige beslutning herom blev taget. Afgørelsen i 1962 var afgørende for Nygadeskolens skæbne, også derved at en del af clevgrundlaget ville komme til at gå til den ny skole.

Også ved gennemførelsen af den ny skole, Brundlundskolen, var ministeriets medvirken af væsentlig betydning. Boligministeriets konsulent gjorde på et møde på Aabenraa rådhus borgmester Erik Jessen opmærksom på, at man ønskede et nyt skolebyggeri så rationelt og arbejdsbespa-

Figur 27. Den procentvise fordeling af eleverne på de danske folkeskoler i Aabenraa 1949-69. Kilde: Skolevæsenets årsberetninger div. årgange.

Anm.: Den lodret prikkede linje i Brundlundskolens afdeling antyder forstadiet i Rådhusgangens skole.

rende som vel muligt, bl.a. ved anvendelse af præfabrikerede elementer. Man var jo nu inde i årtiet med fuld beskæftigelse. I ministeriet lå der skoleprojekter til godkendelse nok til de næste tre år, så han troede ikke, at der ville blive givet igangsættningstilladelse foreløbig.²²

Det kom til at slå til. Trods pres fra borgmester Jessens og Georg Buchreitz' side ved besøg i ministeriet kom den ønskede tilladelse først i sommerferien 1966. Byrådet havde allerede i september 1963 søgt om den, så man kunne bygge en 3-sporet skole ved hjørnet mellem Forstallé og Ladegårdsvej. Ministeriet havde anbefalet at købe en såkaldt »færdig skole« af et firma, der havde specialiseret sig i skolebyggeri. Byrådet vedtog dog at tage et endnu billigere tilbud fra et lokalt firma, Brd. Jensen, som dog i den følgende tid måtte ændres noget.

Hvor kolonihavefolk i 1961 med møjje havde anlagt deres kolonihaver op ad »Liebesallé«s (Ladegårdsvejs) høje træer, rejstes nu 1966-69 i stedet den ny skole, Brundlundskolen. Byrådets oprindelige krav om, at der ikke måtte ofres mere end ca. 2 m² på hver elev i klasselokalerne, så et klasserum til eleverne over 4. klassetrin kun blev på 55 m² blev gennemført. Men ellers blev det en veludstyret moderne skole, f.eks. forsynet med magasin til audiovisuelle læremidler. Det var en skole i tidens ånd, med etplansbygninger, med store vinduesarealer og overalt indendørs belagt med et grønt gulvtæppe i det ny syntetiske materiale, nålefil.

Året før skolen stod færdig, var Rådhusgang-skolebygningen blevet skilt fra Nygadeskolen som en midlertidig særlig skole under sin egen skoleinspektør. I foråret 1969 flyttede først de svært handicappede elever ind i det undervisningscenter, der var blevet indrettet i en særlig fløj ved Brundlundskolen. Efter sommerferien rykkede 270 elever fra Rådhusgangens skole, 220 elever fra Nygades skole og 180 elever fra Rugkobbelskolen ind i de nye bygninger. Det var en stor lettelse for Rugkobbelskolen, for den var blevet presset hårdt under det stigende elevtal og de voksende krav til lokaler, som nu blev stillet til moderne skoler. Nygade

»Liebesalle« (Foto v. Münchow)

skolens elevantal faldt nu fra knap 800 elever til godt 500. I næsten hele efterkrigstiden havde den huset halvdelen eller mere af folkeskolens elever. Nu ved begyndelsen til 1970erne var den pludselig blevet den mindste af de tre eksisterende skoler.²³

Sociale aktiviteter inden for skolens rammer

På skolebænken i den aabenraaske folkeskole sad i de første 4–5 år af skoleforløbet elever fra forskellige sociale lag og med meget forskellige forudsætninger. I denne periode kom skolens aktiviteter til at brede sig også ud over de snævert undervisningsmæssige. Det gjaldt forskellige sundhedsmæssige foranstaltninger såvel som en ganske bevidst indsats for at hjælpe de svage elever, der ikke havde forudsætningerne for at få det fulde udbytte af undervisningen som jo rettede sig mod de velbegavede og normalt begavede børn.

Skolebespisningen var en sundhedsmæssig foranstaltning, som allerede var begyndt før krigen. Efter indførelsen af rationeringsmærkesystemet under Besættelsen måtte den dog indskrænkes til kun at omfatte uddeling af sødmælk om vinteren i en 10–12 ugers periode. I 1942–43 blev der således uddelt 77.780 flasker sødmælk med 2 dl i hver til eleverne. Denne ordning fortsatte også efter krigen og i alle årene frem til begyndelsen af 1970erne. Dertil kom i efterkrigsårene også uddeling af A- og D-vitaminpiller. Den første skolelæge, Ernst Gabe, appellerede dog 1951 til forældrene om at fortsætte med levertran til børnene, fordi de også trængte stærkt til disse vitaminer i forårmånederne, hvor skolens uddeling ophørte.²⁴

En skolelægeordning var blevet etableret i maj 1948 på Nygadeskolen, men det var kun en deltidslæge, idet man først fra 1958 ansatte en skolelæge, der udelukkende virkede som sådan uden ret til en praksis ved siden af. I sit første arbejdsår gennemførte Gabe en undersøgelse af alle skolebørn ved Nygade og Skolevej skoler, i alt 1374 elever. Han konstaterede nu som senere mange øjenlidelser, der måtte rettes op med briller. I midten af 1950erne sørgede skolelægen også for omfattende tuberkuloseundersøgelser ved gennemlysning af samtlige elever, og dertil kom en stort anlagt vaccinationskampagne.²⁵

En egentlig behandling af de konstaterede sygdomme måtte derimod foregå hos familiens læge, men ved den samlede gennemgang af eleverne gjorde lægen også iagttagelser af deres almene sundhedstilstand. Ernst Gabe bemærkede i sin årsberetning 1948–49, at et stort antal mindre børn havde ufrivillige vandladninger om natten. Måske var det eftervirkninger af besættelsestidens skræktilstand, som stadig sad i børnene.

I slutningen af 1950'erne, da højkonjunktoren med pengeregighed og nye forbrugsgoder som fjernsynet meldte sig, bemærkede skolelæge Elisabeth Unnerup »... Bare forældre ville lade være med at give deres børn nødvendige penge med i skolen [til slik]! Mange børn i de små klasser lider af mavepine ... [det] er udtryk for, at der er noget forkert i barnets levevis, at det på en eller anden måde er overbelastet. F.eks. kan nævnes mangel på søvn (fjernsyn!) forkert kost (navnlig morgenmad) så barnet for hurtigt kører træt.« Hun kunne i 1967 pege på en række ukarakteristiske sygdomsforannelser hos børnene som mavepine, hovedpine, træthed, neglebiden, ufrivillige natlige vandladninger, nervøse trækninger eller adfærdsvanskeligheder, som hun mente havde efterladt et stærkt indtryk af, at interessen for de materielle goder gik ud over børnene. Når goderne kun kunne opnås, når begge forældre havde udearbejde eller faderen påtog sig for meget arbejde, så der ikke blev tid til familieliv, gik det ud over børnene. Samtidig med skolelægeordningen 1948 var der også blevet indført en fast skoletandlægeordning. Den første skoletandpleje startede i 1940 med en behandling af skolebørnene i de private tandlægers praksis, men betalt af kommunen og amtsrådet. Da C. Øland Larsen i 1948 tiltrådte som skoletandlæge, konstaterede han, at de private tandlæger på grund af travlhed ikke systematisk havde behandlet de sidste fire årgange, så der fandtes et behandlingsmæssigt efterslæb. Øland Larsen behandlede såvel elever fra de kommunale skoler som elever fra statsskolens mellemklasser og fra den tyske privatskole. Det var et ganske omfattende arbejde, idet 90% af alle skolepligtige elever kom på skoletandklinikken.²⁶

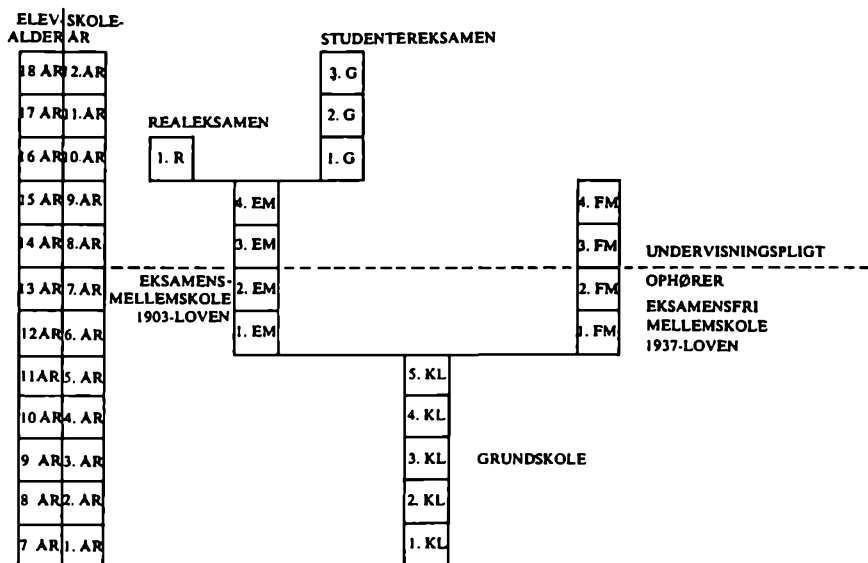
År efter år opfordrede skoletandlægen børnenes forældre til at påse, at tænderne blev børstede, så børnene kunne undgå huller. Hans første statistik over tandbehandlingen af 1. klasserne viste, at der i 1949-50 havde været 31% af disse elever, der var fri for caries (huller i tænderne). Året efter var det dog kun 5% og i 1953-54 lå det under 1%! Sandsynligvis var det den lettere adgang til sukkerholdige varer efter mange års restriktioner, der gav dette beklagelige resultat. Først i 1960'erne steg procenten til gennemsnitlig 5%, og denne forbedring kan man måske give skoletandlægens arbejde en del af æren for.²⁷

Folkeskoleloven af 1937 havde fastsat, at der skulle oprettes en særlig undervisning for børn, der ikke kunne følge med i den almindelige undervisning, – men kun hvis forholdene tillod det. Det drejede sig om undervisning for tunghøre, svagtseende og svagtbegavede børn. I Aabenraa tog man allerede i 1938 en undervisning op for normalt begavede børn, som var talelidende, læseretardedede eller ordblinde, om end det kun skete med et beskedent antal timer om ugen.

De såkaldt »mindrebegavede«, som efter datidens skolepsykologers opfattelse udgjorde knap 3% af eleverne, blev der ikke gjort noget for i de første år. De var med lærer Poul Petersens ord »skolens stedbørn, som ofte senere bliver samfundets stedbørn« og det var hensigten at sætte en hjælpeklasse i gang for dem fra april 1945, men den måtte udskydes, da beslaglæggelsen af skolebygningerne lagde sig hindrende i vejen.²⁸Fra 1948 blev der imidlertid oprettet hjælpeklasser for elever, der ikke kunne følge den almindelige undervisning af de nævnte grunde. Der blev nået gode resultater med de tunghøre elever, som først lærte mundaflysning, men som med nogle særdeles gode høreapparater, som de fik fra 1952–53, igen blev i stand til at følge undervisningen på lige fod med deres kammerater. Eleverne i hjælpeklasserne undervistes i de almindelige skolefag under individuel hensyntagen til deres handicap.

Denne specialundervisning blev obligatorisk med den nye skolelov af 1958. Hvis børnenes handicap var så stort, at folkeskolen ikke kunne tilbyde den rette undervisning, skulle man i stedet henvise til særforsorgen. Da skolemyndighederne konstaterede, at der i specialundervisningen fandtes nogle elever, der var så evnesvage og uimodtagelige for undervisning, at folkeskolen ikke kunne klare undervisningen, oprettedes i 1958 efter forbillede fra Haderslev en eksterntatskole for disse elever i en stor villa på Bramsbjerg.

Den almindelige tendens var ellers så vidt muligt at fastholde de handicappede elever i deres oprindelige miljø. For et fåtal af svært handicappede var det vanskeligt at gennemføre, hvis elever med samme handicap skulle samles for at få en særlig undervisning. Det gjaldt f.eks. også særlig sproghæmmede og særlig bevægelseshæmmede. For elever med disse handicaps fra hele det sønderjyske område blev der efter sommerferien 1966 startet en undervisning i en villa på Forstallé i Aabenraa, fordi byen lå mest centralt geografisk set. Det var dog hensigten, at en fløj af den planlagte Brundlundskole skulle indrettes som undervisningscenter. Derved ville børnene kunne integreres med skolens øvrige elever, både i frikvarterer og ved i nogle fag at følge en normal klasse på barnets eget alderstrin. I april 1969 blev det nye undervisningscenter taget i brug af 24 elever, hvoraf kun én enkelt var fra Aabenraa selv. Dermed skulle man med ordene fra en radioudsendelse om undervisningscentret »så småt [være] på vej til, at de handicappede ikke betragtes som mærkværdige, mindreværdige væsner, men som ganske almindelige mennesker midt i samfundet.«²⁹

Figur 28. Strukturen i den købstadsordnede skole for 1958.
Kilde: H. Bregnsbo, 2-22.

Skolens struktur

Folkeskolen i Aabenraa var under Besættelsen og i de nærmest følgende år en såkaldt købstadsordnet skole med otte klassetrin. På grund af de urolige år var folkeskoleloven af 1937 ikke rigtig blevet gennemført i byen. Skolemyndighederne i byen udarbejdede nu en skoleplan, der kunne træde i kraft den 1. august 1949, og som bragte det kommunale skolevæsen i overensstemmelse med lovens krav.

Skolen blev indrettet som en fem-klaset grundskole med en overbygning af en eksamensmellemskole og en eksamensfri mellemskole, og ved siden af grundskolen også nogle særklasser med specialundervisning af elever som havde vanskeligt ved at klare den normale undervisning.

Efter grundskolens femte klassetrin var hidtil hvert år en væsentlig del af eleverne indstillet til optagelsesprøve til eksamensmellemskolen, der lå på Statsskolen i Forstallé. De bogligt bedst begavede kunne fortsætte der og efter fire års forløb tage mellemskoleeksamen, og efter et år i realklassen den såkaldte realeksamen. Eleverne havde dog også mulighed for at fortsætte i gymnasiet fra 4. mellem eller fra realklassen, og det lange skoleforløb kunne så slutte med en sproglig eller matematisk studentereksamen.

Mellemskolen var tænkt som en eliteskole for bogligt begavede, men allerede i mellemkrigstiden var der et pres på den fra et stigende antal forældre, som ønskede at deres børn skulle have en sådan uddannelse med afsluttende eksamen. I 1949 var der således 88 af 182 elever i 5.

klasserne, som ønskede optagelse i mellemskolen i Forstallé. Det svarede til 48%, men kun for halvdelen lykkedes det at blive optaget. En undersøgelse havde i øvrigt vist, at Aabenraa var forholdsvis dårligt dækket med mellemskolepladser. Sammenlignet med andre provinsbyer i samme størrelsesorden, var der kun 16% af Aabenraas undervisningspligtige børn der i 1947 gik i mellemskole, men for provinsbyerne var det gennemsnitligt 23%.³⁰

Derfor oprettedes fra skoleåret 1950–51 gradvist yderligere en mellem- og realskole i byen, men nu inden for det kommunale skolevæsens rammer. Til at begynde med havde den kun til huse på Nygadeskolen, men fra 1955–56 også på Rugkobbelskolen. I maj-juni 1954 blev der for første gang afholdt mellemskoleeksamen på Nygadeskolen og året efter også realeksamen. Denne vanskelige og dyre opbygning af eksamensskoleafdelingen var nok blandt andet sket for at folkeskolen ikke helt skulle tappes for sine bogligt bedst begavede elever, og for at stimulere interessen for skolegang også i den øvrige del af skolevæsenet.

Parallelt med eksamensmellemskolen kunne der oprettes en eksamensfri mellemskole, som skolemyndighederne ønskede skulle være lige så god som den førstnævnte. Dens undervisning var mere præget af de praktiske fag og forberedelsen til det senere arbejde inden for erhvervslivet. Mest karakteristisk for den eksamensfri mellemskole var dens nye arbejdsformer, især den såkaldte emne-undervisning efter andre pædagogiske metoder end de gængse. Nogle af emnerne fra denne undervisning på Nygade i 1955–56 var f.eks. »Avisen«, »Borgerret og borgerpligt«, »Pengevæsenet« og »Vi bygger et hus«. Erhvervslivets ønsker søgte man også at imødekomme med undervisning i maskin- og fakturaskrivning og et betydeligt antal tysktimer.³¹

Da undervisningspligten var opfyldt med syv års skolegang og den fireårige eksamensfri mellemskole byggede på en fem-årig grundskole, er det klart, at den eksamensfri mellemskole var temmelig amputeret fra starten. I begyndelsen ønskede forældrene til eleverne i II fri mellem (7. klassetrin) stadig, at deres børn skulle udskrives efter undervisningspligtens ophør for at de kunne komme i lære. Skolens ledelse og lærerne påpegede på forældremøder, ved udstillinger af elevarbejder og på anden måde, at der måtte mindst et frivilligt skoleår til, for at eleverne kunne få en tilfredsstillende afslutning på skolegangen. Det lykkedes faktisk at få begrænset andelen af udmeldte af skolen efter 7. klassetrin til et par procent. Der kunne oprettes flere III fri mellem klasser og i august 1955 også den første IV fri mellem på 9. klassetrin. For skoleårgangene 1948–53, som var de sidste inden for 1937 skoleloven, øgedes interessen for en længere skolegang i den eksamensfri mellemskole. »Uddannelses-

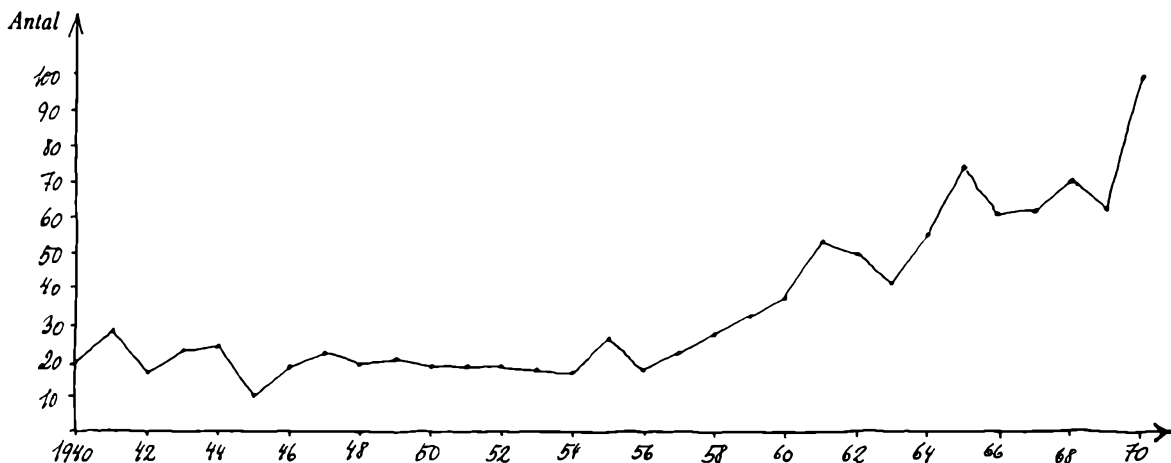
eksplosionen« medførte dog, at den kommunale eksamens mellem- og realskole voksede mest, så den eksamensfri mellemskoles andel af en elevårgang faldt fra 64 til 51% på bare seks år.

Den eksamensfri mellemskole blev aldrig noget virkelig alternativ til eksamensmellemskolen, og i 1958 vedtog folketinget en ny folkeskolelov. Mellemskolen blev afskaffet, og folkeskolen kom til at bestå af en 7- eller 8-årig hovedskole. Den kunne udbygges med 9. og 10. klasser, og parallelt dermed kunne de bogligt begavede elever fra 7. klassestrin komme over i den treårige realafdeling, der sluttede med en realeksamensamen.

Som en efterklang efter den hidtidige deling af børnene efter 5. klasse var der i den nye skolelov mulighed for at fordele børnene på 6. og 7. klassestrin efter interesser – hvis forældrene ønskede det. I første omgang deltes Aabenraas elever i 1959–60 med 53% som skulle gå i *a*-linjen (= almen linje) og 47% på *b*-linjen (= boglig linje) i de kommende 6. og 7. klasser. Denne fordeling svarede ret nøje til den hidtidige fordeling mellem den eksamensfri og eksamensmellemskolen. Her som i resten af landet bevægede stemningen blandt forældrene sig dog i 1960erne i retning af ønsket om at holde klasserne udelt, og i 1966 besluttede skolekommissionen at det skulle være sådan. Den pædagogiske begrundelse var, at det næppe var muligt at foretage en retfærdig opdeling af børnene allerede i 12–13 års alderen, og fra politisk side havde socialdemokraterne hævdet, at børn fra ikke-læsevante hjem derved lettere ville kunne finde vej ind i eksamensskolen efter 7. klasse.³²

Indtil 1972 var der syv års undervisningspligt, men de fleste af eleverne fortsatte skolegangen derudover. Ved sorteringen efter 7. klasse fortsatte eleverne med boglige interesser i den tre-årige realafdeling på statskolen eller fortsatte inden for den kommunale skole. Den sluttede med realeksamen, men allerede efter to års skolegang i realafdelingen kunne eleverne fortsætte i gymnasiet.

Undervisningen af eleverne på den almene linje kunne i modsætning til den ligeledes praktisk betonedede eksamensfri mellemskole afsluttes med en statskontrolleret afgangsprøve efter 9. klasse. Det gjorde den nok mere attraktiv også i aftagernes øjne. Næsten alle i 9. klasserne gik op til denne prøve. En statskontrolleret afgangsprøve efter 10. klasse blev først oprettet i 1963 som en særlig teknisk forberedelseseksamen, der gav adgang til en række kortere tekniske uddannelser. Den øgede interesse for 10. klasse bevirkede dog, at afgangsprøven på dette trin fra 1965 også kunne gennemføres på den normale almene linje. Undervisningen på den almene linje bestod både af nogle få almene skolefag og forskellige valgfrie fag, og dér var der særlig interesse for de nyttebetonede fag.

Figur 29. Antal studenter fra Aabenraa Statsskole 1940–70. Kilde: Aabenraa Statsskole 1920–70 (1971)

Det var tydeligt, at eleverne i den almene linje i 8. og 9. klasse i 1960'erne valgte mere målrettet imod deres fremtidige erhverv, end de før havde gjort. Og i 9. klassernes erhvervspraktik, der var begyndt i midten af 1950'erne, fik de lejlighed til i omtrent en uges tid at prøve de fag, de ønskede at arbejde i efter skolegangens afslutning.³³

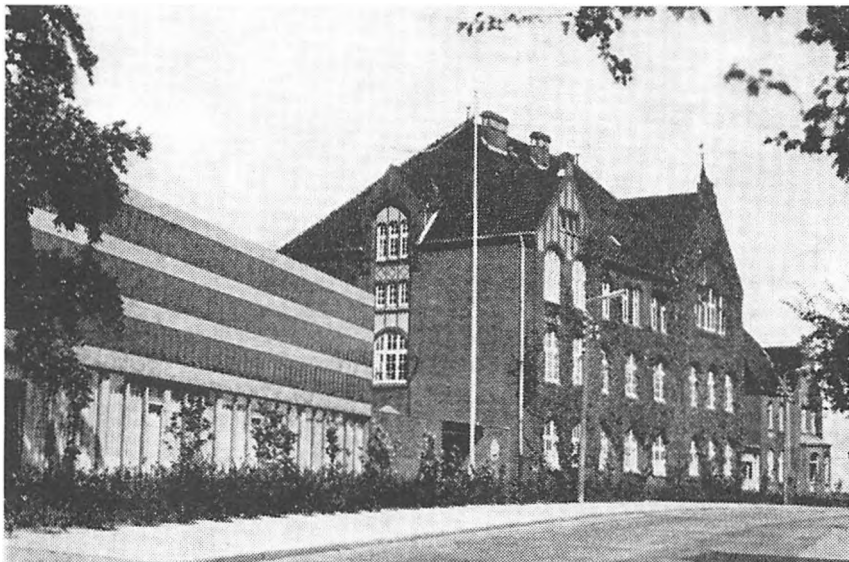
Statsskolen

Blandt de sønderjyske købstæder indtog Aabenraa i 1930- og 1940'erne en særstilling ved at have to skoler med studieforberedende uddannelser, hvor de andre kun havde ét gymnasium. Det private tyske gymnasium på Nørre Chaussé blev imidlertid i maj 1945 lukket af frihedskæmperne og derefter var der kun Statsskolen, det danske gymnasium, tilbage.³⁴

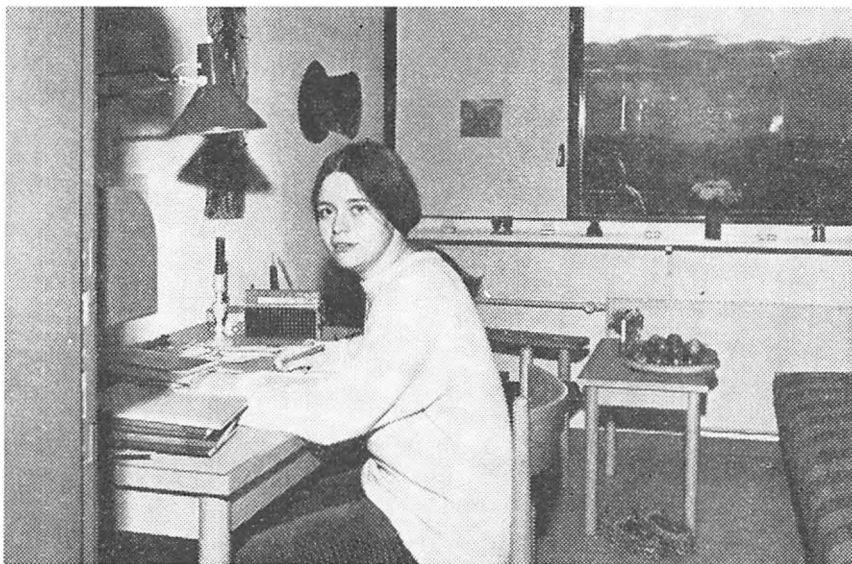
Statsskolen var i 1945 Aabenraas eneste eksamensskole, bestående af en stor mellemskole med realklasser og en lille gymnasieafdeling. I gymnasiet havde eleverne siden 1937 kunnet følge enten den hidtidige sproglige linje eller den nye matematiske. Også i forhold til oplandet var Statsskolen ret dominerende, for der var i Aabenraas amtsrådskreds kun to andre små dansksprogede mellemskoler med realklasse i Frøslev-Padborg og i Gråsten.

Eleverne i Statsskolens mellemskole kom ifølge en undersøgelse 1947 i 34% af tilfældene fra omegnen, og ikke fra byen, mod 25%, som det gennemsnitlige for provinsbyer af samme størrelse som Aabenraa.³⁵ Da den kommunale mellemskole oprettedes i 1950 førte det kun til en mindre nedgang i elevtallet fordi der mod slutningen af 1950'erne kom en stærkere tilstrømning fra omegnen. Derimod betød skolelovene 1958, hvor de hidtidige 1. og 2. mellemskoleklasser blev fjernet, et alvorligt

Arkitekterne havde på forhånd erklæret, at det var umuligt at bygge noget til, der ville harmonisere med den historiserende byggestil i statsskolens gamle hovedbygning fra 1905. Man byggede så en moderne aula i 1961, veludstyret med 600 siddepladser, scene og belysningsanlæg, der også er et monument over sin egen tid med sine rette linjer og store glasarealer. (Aabenraa Statsskole 1920-70 (1971) s. 44)

En HF-elev studerer i sit værelse i det nye alumnat. (Aabenraa Statsskole 1920-70 (1971) s. 52)

dyk i skolens elevtal, som ellers havde ligget på samme niveau siden 1940.

Skolens reallinje indskrænkedes til én linje, som endda efterhånden svandt hen, for realeksamen blev i 1960'erne taget på Nygade eller Rugkobbelskolen. I stedet slog uddannelseseksplosionen markant igennem på gymnasieområdet. En stadig større del af en ungdomsårgang ønskede en sådan studieforberegende uddannelse. Fra slutningen af 1950'erne var studenterholdene i stadig stigning, og i 1970 var det fem

Tabel 8. Procent arbejdsmandsbørn af statsskolens studenter 1941–70.

1941–45: 2%

1946–50: 3%

1951–55: 1%

1956–60: 2%

1961–65: 3%

1966–70: 5%

Kilde: Elevbiografier i Aabenraa Statsskole 1920–1970 s. 89–180.

gange så stort som i begyndelsen af 1950erne. I slutningen af 1960erne var skolen derfor blevet et stort gymnasium med en lille realafdeling. Dette indtryk forstærkedes også af den nye HF-linje som etableredes i 1967 og som var et to-årigt kursus parallelt med gymnasiets tre-årige uddannelse. Her skulle de lidt ældre, som havde været nogle år i arbejdslivet, kunne finde grundlaget for en teoretisk uddannelse.

For at imødekomme de øgede behov blev skolens rammer udvidet. Den gamle bygning blev ombygget og forsynet med en moderne klassefløj med spisekælder og en aula i 1960. Som en service for de mange udefra kommende elever byggede man også et alumnat, en boligafdeling med plads til 60 elever, der stod færdig i 1968.³⁶

Den sociale sammensætning af eleverne ændrede sig, da elevtallet i gymnasieafdelingen voksede. Skolen betragtedes af mange i 1940- og 1950erne som den »fine« skole, og børn fra de bedst stillede sociale lag var stærkt repræsenterede. Dette indtryk kunne sikkert også kun forstærkes derved, at der i Statsskolens mellemskoleklasser, realklasse samt gymnasium indtil 1954 var den ordning, at der skulle betales en månedlig skoleafgift alt efter størrelsen af forsørgerens skatteindtægt. I 1949 skulle der for indtægter mellem 6.050 og 7.000 kr. betales 2,50 kr. mdl. for en elev i mellemskolen og 3,75 kr. mdl. i realklassen eller gymnasiet, så også faglærte arbejdere ville komme til at betale afgiften. Dertil kom også eksamensgebyr, som var højest for studentereksamen, 15 kr., og desuden skulle eleverne selv holde sig med bøger. Der fandtes dog en »Aabenraa Boghjælp« som hjalp mange ved at udleje brugte bøger. I modsætning til disse forhold havde folkeskolen siden 1937 gratis stillet undervisningsmidler til rådighed for eleverne.

Fra at være en udpræget eliteskole blev gymnasiet til en skole med en bredere basis i middelklasser. Af studenterkuldene ses, at der mod slutningen af 1960erne, da der udklækkedes fem gange så mange studenter, også kom nogle flere arbejdsmandsbørn, altså fra den laveste socialgruppe. I femårsperioder steg denne gruppe beskedent som tabel 8 viser.³⁷

Teknisk Skole, Købmandsskolen og Specialarbejderskolen

Mange af folkeskolens elever fik også deres gang på Nygade skole efter at de havde forladt den, for om aftenen blev skolens lokaler også brugt til undervisning inden for erhvervsuddannelser på Teknisk Skole og Aabenraa Handelsskole.

Teknisk skole var siden 1920 blevet drevet af Aabenraa Tekniske

Tabel 9. Elevtallet i Teknisk Skole.

1940: 187 elever

1950: 269 elever

1960: 462 elever

1970: 1259 elever

Kilde: Arsberetninger for Aabenraas Tekniske Skole.

Forening og med skoleinspektør Jens Thau som forstander. Foreningen blev imidlertid ophævet i 1947, hvorefter skolen fortsatte som en selvejende institution i tilknytning til Aabenraa Håndværker- og Industriforening. I disse kredse havde man allerede før Besættelsen haft planer om at bygge en selvstændig Teknisk skole ved H. P. Hanssensgade, og byrådet havde derfor i 1938 reserveret en grund til dette formål. Men planen kunne ikke realiseres på grund af materialemanglen under Besættelsen og i de første år derefter. Ved årsskiftet 1949–50 tegnede situationen lysere, og da formanden for Håndværkerforeningen, snedkermester Høyberg-Larsen, forhandlede med borgmester Buchreitz, blev man enige om i stedet at bygge en teknisk skole på den legeplads, der lå i hjørnet mellem Nygade og Højgade, altså lige over for Nygades skole.

Det var bydende nødvendigt at få egne lokaler, for Teknisk Skoles elevtal var stigende og lokalerne med folkeskolens borde og bænke var ikke særlig egnede til lærlingene. Dertil kom at de spildte en del tid både før og efter undervisningen med at hente deres materiel fra forskellige opbevaringssteder. Nybygningen Nygade 20 stod færdig i 1957, men var efter manges mening bygget alt for stor. Det viste sig i de følgende år, at det langt fra var tilfældet, for elevtallet blev ved med at stige og stige, som det ses af tabel 9. Der var især to forhold som øgede behovet for plads på Teknisk Skole. Det ene var, at den nye lærlingelov af 1956 påbød, at alle lærlinge senest 1.12.1964 skulle undervises på dagskole, og altså ikke om aftenen som hidtil, samt at undervisningen skulle være forbundet med praktisk værkstedsundervisning. Det andet forhold bestod deri, at en række mindre tekniske skoler blev nedlagt rundt omkring og for nogle af fagene blev Aabenraas Tekniske Skole lærlingecentralskole for det sønderjyske område. Fra 1958 til 1963 skete det således for malerne, snedkerne og slagterne, mens skolen selv opgav andre fag som f.eks. bagerne og frisørerne. Ud over lærlinguddannelsen fandtes der også fra 1965 en mesterskole, men væsentlig forskellig fra disse uddannelser var eksamensskolen, der oprettedes fra 1962. I 1960 var uddannelsen af tekniske assistenter indført som aftenskole, men i 1962 og 1963 blev dagskolen indført for eksamensafdelingen med dens undervisning af biologilaboranter og tekniske assistenter.

Skolens rammer var blevet sprængt i 1961 på grund af kravene om praktikundervisning. Lokaler hertil blev indrettet under ofte temmelig primitive forhold rundt omkring i byen, f.eks. Pionerbakken ved havnen, kostalden på Kolstrupgård og et faldefærdigt Cecilielyst. Det var ikke muligt at udvide bygningen i Nygade 20 med sådanne værkstedsfaciliteter, og i slutningen af 1960'erne fik Teknisk Skole da af Aabenraa kommune stillet et areal ved Stegholt til rådighed. Her skulle der bygges

en ny Teknisk Skole i etaper, og den første stod færdig i 1970. Her flyttede murere, tømrere, snedkere, maskinister osv. ud, mens den gamle bygning i Nygade fortsat rummede malere, slagtere, smedeforskole og eksamensskolen. Først 1976 kunne også disse flytte ud på Stegholt.³⁸

Aabenraa Handelsstandsforening stod for den faglige uddannelse af handelslærlinge på Handelsskolen. Den foregik indtil 1962 ved aftenundervisning på Nygades skole, og som undervisere fungerede der kun deltidsansatte timelærere med almindelig beskæftigelse på Statsskolen, kommuneskolerne og i de praktiske erhverv, f.eks. bogholdere og dekoratører. Selv forstanderen var deltidsansat.

Da Folketinget i 1956 vedtog lærlingeloven, som bl.a. krævede at lærlingeundervisningen senest 1964 skulle foregå i dagtimerne og være sluttet kl. 18, måtte der også ske noget med Handelsskolens undervisning. Formanden for Handelsstandsforeningens skoleudvalg, Knud Skifter Andersen, fremførte i 1959 over for Handelsministeriet og over for Aabenraa byråd, at det ikke var muligt at tilrettelægge undervisningen af skolens ca. 300 elever i de lokaler, som kommuneskolen kunne afse.

Foreningen ønskede derfor at bygge en selvstændig handelsskole, hvor der desuden skulle være mulighed for en udvidet undervisning ud over den hidtidige tre-årige lærlingeundervisning. Undervisningsplanen skulle udbygges til også at omfatte et etårigt kursus for handelsmedhjælpere, et handelsgymnasium samt en række statsanerkendte prøver, samt senere – hvis de praktiske muligheder forelå – også en handelshøjskoleafdeling.

Borgmester Erik Jessen og byrådet stillede sig velvilligt over for disse ønsker og overlod Handelsskolen en gratis grund ved Dronning Margrethesvej samt et større beløb til skolens opførelse, ligesom man havde gjort ved bygningen af Teknisk Skole. I 1962 stod den moderne handelsskolebygning færdig og skolen skiftede ved denne lejlighed navn til Den sønderjyske Købmandsskole. Nu kunne der indføres dagundervisning og efterhånden blev der også ansat faste lærere. Da den nye skole blev taget i brug 1962 var der en snes, som ønskede at tage handelseksamen, mens knap halvfjerds gik i gang med at tage kurser, der svarede til kravene til højere handelseksamen. Hovedparten af eleverne, ca. 400, gik dog i lærlingeskolen. Også i denne kom man i de følgende år til at føle samfundets krav om større viden og en mere differentieret uddannelse. Handelsuddannelsen blev i midten af 1960'erne tilrettelagt, så den svarede til kravene ved folkeskolens afgangsprøve i 9. klasse. Lærlingene blev opdelt i butikslærlinge og kontorlærlinge efter deres læreplads, og undervisningen i de teoretiske fag øgedes betydeligt, men mest for den sidstnævnte gruppe.³⁹

Også for de ufaglærte arbejdere var der fra vinteren 1941–42 blevet

Der arbejdes i et værksted på Specialarbejderskolen. (Foto Hist. Samlinger)

en mulighed for skoling. Arbejdsmandsforbundet havde sammen med Arbejdsgiverforeningen, Teknologisk Institut og Landsforeningen til Arbejdsløshedens Bekæmpelse oprettet en landsdækkende Arbejdsteknisk Skole. Det var en tre-årig aftenkursusundervisning i vintermånederne, som skulle give kendskab til motorer, fysiske og kemiske forhold inden for erhvervslivet, fordi man erkendte at den stigende mekanisering stillede øgede krav også til arbejdsmændene. I Aabenraa stod et tremandsudvalg bestående af skoleinspektør Thau, værkfører Jensen fra højspændingsværket og formanden for Arbejdsmandsforbundets afd. A i Aabenraa, Hans Nielsen, for den daglige ledelse i 1946.

Denne undervisning for arbejdsmænd og ufaglærte fortsatte frem til midten af 1960'erne på Nygade Skole og blev forgængeren for Specialarbejderskolen i Kallemosen, der byggedes 1968-69.¹⁰ Baggrunden for denne ny skole var, at der i 1966 var blevet etableret en ny konfektionsfabrik i Aabenraa, der kunne beskæftige ca. 50 syersker. Aabenraa kommune opdagede hurtigt, at man ville blive nødt til at oprette en erhvervs-mæssig uddannelse på området for at skaffe kvalificeret arbejdskraft.

Drivkraften i bestræbelserne for at skaffe denne ny uddannelsesmulighed til byen var borgmester Erik Jessen. Det viste sig snart, at en skole

for de ufaglærte måtte dække hele Nordslesvig, og det lykkedes ham da at skaffe tilsagn fra de sønderjyske borgmestre og amtmænd om, at deres købstæder og amter ville bidrage til at fremskaffe skolens egenkapital på 15% af udgifterne til maskiner m.m. Da det statslige uddannelsesråd for ikke-faglærte ikke ville medvirke til at skaffe statsmidler til et skolebyggeri, før der forelå bevis for, at der virkelig var et behov for skolen, fik Jessen Aabenraa kommune til at opføre og udleje bygningen til skolen. Den indviedes i oktober 1969, og dermed havde de ufaglærte, der længe havde været stedbørn i uddannelsessystemet, også fået en chance for at dygtiggøre sig.

Allerede det første år, 1969–70, var der 699 ufaglærte, der begyndte kurser på skolen. Det var overvejende unge mennesker mellem 20 og 30 år, der kom her for at få nogle ugers kursus i deres arbejdsområde. Kurserne spændte vidt allerede det første år, fra beklædningssyning og jernindustrielt grundkursus, der havde størst tilslutning, til bygge- og anlægskursus, ja endda landbrugskursus i samarbejde med Gråsten Landbrugsskole.⁴¹

Børnehaveseminarier

Mulighederne for at få en videregående uddannelse i tiden lige efter krigen fandtes ikke i Aabenraa. Borgmester Buchreitz søgte i oktober 1949 at gribe chancen til at oprette et seminarium i byen, idet det tidligere tyske gymnasium stod rede med alle faciliteter: klasserum, gymnastiksal, fysik- og naturfagslokaler osv. Han foreslog sin partifælle, undervisningsminister Hartvig Frisch tanken, selv om både Haderslev og Tønder havde et. Undervisningsministeriet afviste dog tanken, for der var ikke brug for endnu et statsseminarium i Sønderjylland.⁴²

Kort derefter lykkedes det derimod at få placeret et børnehaveseminarium i Aabenraa, som det første af sin art i en lille provinsby.⁴³ De videregående uddannelser, også af børnehavelærerinder, klumpede sig ellers sammen i København og Århus, hvilket betød at det var vanskeligt for studerende fra provinsen at få denne uddannelse. Tilsvarende var det svært at få de færdiguddannede til at flytte fra uddannelsesstedet og arbejde i provinsen, samt i dette tilfælde svært at finde praktikpladser nok i de to store byer. Jes Caspersen hørte i 1950 som formand for foreningen De danske Børneinstitutioner, at der skulle placeres et børnehaveseminarium i provinsen, og han pegede straks på Sønderjylland som det rette område. I denne opfattelse fik han opbakning af overinspektør Oluf Skjerbæk fra Overinspektionen for Børneforsorgen, som var meget nationalt interesseret.

Forstanderinde, søster Ruth Værge

Det lykkedes også i forhandlingerne om den præcise placering af det nye børnehaveseminarium at overtale børnehaverepræsentanterne fra den konkurrerende by, Sønderborg, til at Aabenraa med sine syv børnehaver måtte have forrangen. Der var dog ikke nok institutioner her til at dække behovet for praktikpladser, og af denne grund opbyggedes et nyt system med større praktik- og teoriperioder, så de studerende kunne bo i praktikbyen mens det stod på. Det var i det hele taget svært at komme i gang med børnehavescminariet, for de etablerede seminarier i de store byer krævede, at en kvalificeret forstander skulle starte uddannelsesinstitutionen, og en sådan var det ikke muligt at få. Rektor Buchreitz påtog sig da under kritik fra de etablerede seminarier opgaven i 1953, og seminariet fik midlertidigt til huse på Statsskolen som vandreklasser.

Kort tid efter børnehaveseminariets start sprang søster Ruth Værge, der havde været leder af Nygades børnehave, dog ind som leder af seminariet, og under hendes ledelse frem til 1974 voksede det stærkt. De første hold i 1950erne var små med 14–20, fortrinsvis lidt ældre elever, der havde arbejdet i børnehaver, men som nu ønskede at tage den toårige uddannelse, der svarede dertil. Fra 1959 voksede holdene til dobbelt størrelse, og det var nu unge piger som søgte uddannelse. Baggrunden for den øgede søgning var her, som i andre uddannelser, 1940ernes store årgange, men dertil kom det stærkt voksende behov for børnehav- og fritidshjemspladser, der var stærkt konjunkturbestemt og afhængig af arbejdsmarkedssituationen. Medvirkende til den øgede søgning var sikkert også, at lønningerne for børnehavepædagoger blev forbedret i 1959.

Børnehaveseminariets omfang voksede stærkt i 1960erne. I 1962 startede undervisningen på to linjer, i 1966 på tre, og seminariet fastsatte nu, at 72 nye studerende skulle være maksimum per år. Efter pres fra undervisningsministeriet måtte seminariet dog i 1971 acceptere oprettelsen af endnu en linje på institutionen, nemlig en særlig fritidshjemslinje. I løbet af tyve år steg antallet af studerende således fra ca. 30 til 300. Det var helt overvejende en uddannelse for kvinder, og først i 1968 optrådte, hvad samtiden kaldte en »børnehavemand« på seminariet. Børnehaveseminariet var det eneste i Sønderjylland og 65–70% af dets studerende kom fra dette område. De ville næppe i samme grad være blevet uddannede, hvis seminariet ikke havde ligget i landsdelen.

Seminariet førte i sine første år en lidt omflakkende tilværelse, men købte i 1956, da det var kommet over »børneårene«, H.P.Hanssens gamle hus i Nygade 41. For at skaffe seminariet albuenum, eventuelt ved nybyggeri i området, opkøbte man naboejendommene. Man vente-

de også, at uddannelsen ville blive forlænget til tre år, hvad der ville gøre pladsproblemerne med det voksende antal elever endnu større. Det skete dog først i 1970. Byrådet stillede sig også velvillig over for denne uddannelsesinstitutions ønsker om nybyggeri, men påpegede at det ikke burde ske i det gamle kvarter med dets få muligheder for udbygning og for parkering. Det var i 1960'erne, hvor flere og flere af seminaristerne var blevet motoriserede.

Seminariet flyttede derfor ud i det ny institutionskvarter ved Dronning Margrethesvej. Her startede nybyggeriet i 1968 med første og anden etape. Sidste og tredje etape blev efter udsættelser gennemført 1972–75. På dette tidspunkt var arbejdsmarkedssituationen begyndt at ændre sig med den ny økonomiske krise, og der var ikke brug for større uddannelsesmuligheder fra seminariet end de 300 studerende, det nu kunne rumme.

15. Kultur, sport og fritid

Med til skildringen af Aabenraas historie 1945–70 hører også en omtale af byens kultur-, sports- og fritidsliv – kort sagt de aktiviteter der stod til rådighed for byens borgere efter endt arbejdsdag eller i weekenden. I tiden før 1945 havde der hersket en streng opdeling mellem danske og tyske organisationer og institutioner lige fra biblioteker til roklubber og afholdsforeninger. Denne opdeling fortsatte i tiden efter 1945, men i trit med afspændingen i grænselandet blev skellene efterhånden mindre skarpe, så danske og tyske også kunne mødes på lige fod med hinanden inden for flere af byens foreninger og institutioner. I det følgende skal der tegnes et billede af de forskellige aktiviteter og fritidsudbud i Aabenraa, som enten blev opfattet som rent danske, fælles dansk-tyske eller tyske.

Bibliotek, arkiv og museer

Lige siden sin oprettelse umiddelbart efter Genforeningen havde Det sønderjyske Landsbibliotek været en af hovedhjørnestenene i Aabenraas danske kulturliv. Oprindeligt havde biblioteket rødder tilbage til Sprogforeningen og Folkehjem, men i 1923 var den nye selvejende institution flyttet ind i et af kommunens huse ved Rådhusgangen. Her forblev biblioteket i de følgende 50 år.

Imidlertid begyndte det hurtigt at knibe med pladsen. Mens bogbestanden i 1923 havde udgjort 13.581 bind, var den i 1934 vokset til knap 28.000 bind. Det var i denne anledning, at overbibliotekar Jakob Petersen samme år udtalte, at bibliotekets rammer var ved at blive sprængt. »Der kan måske endnu skaffes plads til bøger i et eller to år, men så er det forbi. Der er derfor al god grund til at tænke på udvidelse af bibliotekets rammer.« Tænkt blev der, men det blev ved tanken. Et forslag af arkitekt Jep Fink om at opføre et nyt bibliotek ved Madevejen strandede således på broderen, borgemester Holger Finks betænkkeligheder ved udgifterne hertil.¹

I 1946–47 var biblioteket ved at køre fast. De trange lokale forhold,

*Det sønderjyske landsbibliotek
lå i Rådhusgang. (Foto Hist.
Samlinger)*

underbemanding og en stram økonomi virkede lammende. Det afspejlede sig tydeligt i de faldende udlånstal. Mens der i 1923–24 var blevet udlånt 52.098 bind var dette tal i 1946–47 faldet til 45.429. Samtidig var antallet af lånere i den samme periode faldet fra 1.968 til 1.593. Det var derfor med god grund, at det i en samtidig rapport om biblioteket blev konstateret, at »... tallene taler for sig selv. Der er ikke noget at råbe hurra for.« Noget måtte der gøres. Den 1. april 1948 blev biblioteket derfor overtaget af Aabenraa kommune, der herved sikrede det økonomiske grundlag for den fortsatte drift.²

I 1952 døde Jakob Petersen. Under efterfølgeren Gustav Aurings ledelse voksede virksomheden. I 1954 fik biblioteket sin første bogbil til sikring af kontakten med sognebibliotekerne.³ Tre år senere blev der oprettet en biblioteksfilial i Rugkobbekvarteret. Foruden sygehuset blev den opsøgende udlånsvirksomhed i 1961 også udstrakt til alderdomshjemmet Grønnegården. Som noget nyt blev der en del år senere også oprettet otte lyttepladser til grammosonaflytning i børnebiblioteket. Samtidig voksede også personalet. I 1958 var der seks bibliotekarere, og i 1964 fik biblioteket med udnævnelsen af Karen Skipper-Jensen sin første vicebibliotekar.

Der kunne være meget trangt på landsarkivets læsesal. (Foto Th. Lawaetz)

Den øgede aktivitet slog også igennem på udlånssiden. Mens der i 1948-49 blev udlånt 55.647 bøger, var dette tal i 1970-71 vokset til ca. 160.000 bind. Biblioteket var således igen blevet et sted, som blev flittigt besøgt af byens borgere.

Succesen gav imidlertid problemer. Ved kommunens overtagelse af driften i 1948 var børnebiblioteket og en del af magasinbøgerne blevet flyttet over på den nærvæd liggende »lilleskole«. Det gav et pusterum men løste ikke pladsproblemet. I en redegørelse for bibliotekets drift blev det i 1950 endnu engang fastslået, at »... det store altovervældende [ønske] er en større biblioteksbygning. Så længe dette ikke er muligt, gælder det blot om at holde det gående.«¹ Og det gjorde man så i de følgende 23 år.

I 1953 blev der tænkt på at flytte biblioteket over i den gamle præstegård, men udgifterne til den dermed forbundne ombygning afholdt kommunen fra at realisere planen. Det samme gentog sig fem år senere, da byrådet godt nok vedtog opførelsen af en ny tilbygning til Rådhusgang-bygningen, men da det kom til stykket blev projektet

*Landsarkivar Frode Gribsvad.
(Foto Hist. Samlinger)*

alligevel ikke gennemført. Det var først i 1964, at der begyndte at blæse mildere vinde i denne retning.

I forbindelse med planerne i byrådet om Folkehjems omdannelse til et selvejende kulturcenter blev det foreslået, at der her også skulle opføres en ny biblioteksbygning. Tanken modnedes. I 1967 blev der vedtaget et skitseprojekt, og seks år senere var man endelig nået så vidt, at biblioteket kunne forlade de trange lokaler ved Rådhusgangen og flytte ind i den nye store bygning på Haderslevvej.

Biblioteket fik nu også bedre mulighed for at leve op til den genvundne status som centralbibliotek for Nordslesvig. Ved sin oprettelse i 1921 var biblioteket oprindelig blevet statsanerkendt som centralbibliotek for alle de fire nordslesvigske amter. I 1926 var bibliotekerne i Haderslev og Sønderborg imidlertid blevet centralbiblioteker i hver deres amt, og i 1928 fulgte Tønder trop. Biblioteket i Aabenraa måtte derfor i de følgende mange år nøjes med Aabenraa amt som virkeområde. Den 1. april 1972 blev den gamle tingenes orden dog genoprettet, da bibliotekerne i Haderslev, Sønderborg og Tønder måtte give deres centralbiblioteksvirksomhed tilbage til Aabenraa. Herved blev Det sønderjyske Landsbibliotek igen et bibliotek for hele landsdelen.⁵

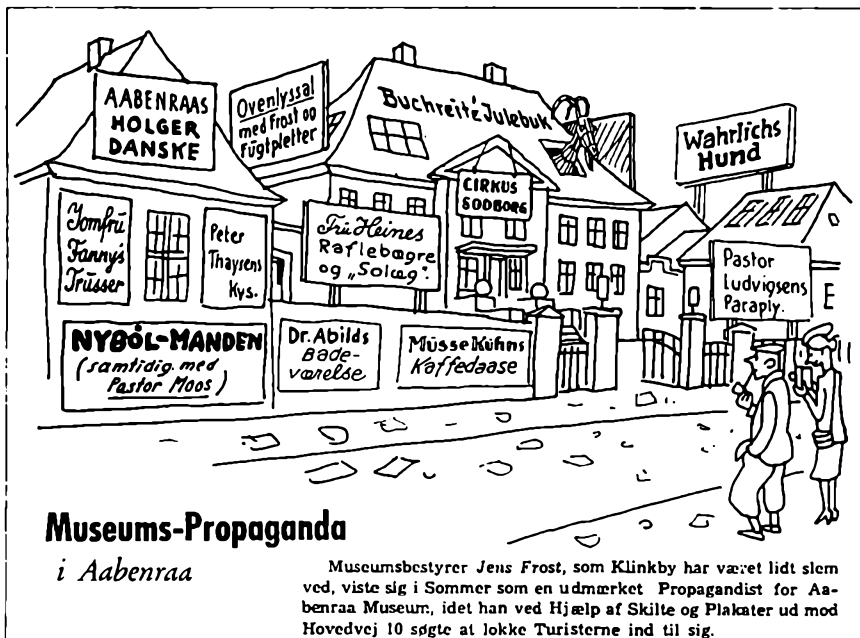
Mens Det sønderjyske Landsbibliotek og det tidligere omtalte tyske bibliotek kunne opfylde borgernes behov for såvel fag- som skønlitteratur, måtte de, der ønskede at granske de utrykte skrifter i form af gamle protokoller og papirer, tage længere op ad Haderslevvej. Her havde »Landsarkivet for de sønderjyske Landsdele« til huse i en statelig bygning tegnet af arkitekt K. Lehn Petersen.

I forhold til bibliotekerne førte Landsarkivet en mere ubemærket, men ikke mindre vigtig tilværelse, idet det tjente som hele landsdelens hukommelse. Her opbevarede således den lokale administrations arkiver samt en lang række privat- og foreningsarkiver. Særlig kirkebøgerne, skyld- og panteprotokollerne og lignende materiale gjorde Landsarkivet til et eldorado for slægtsforskere og folk, som søgte oplysninger om deres hjemegn.

Efterhånden var det imidlertid begyndt at knibe med at finde plads til de mange dokumenter og protokoller. Den gamle bygning var oprindelig beregnet til at rumme 3600 hyldemeter arkivalier, men ved hjælp af ekstra reoler var dette tal i løbet af 1960'erne blevet bragt op på 5.000 hyldemeter. Hertil kom depoter i Viborg, Tønder og Sønderborg samt en naboejendom til arkivet. Lige som på Landsbiblioteket var disse arbejdsforhold klart utilfredsstillende for såvel de besøgende som personalet.

I 1960 blev den første landsarkivar Frode Gribsvad afløst af Peter

»æ Rummelpot«s udlægning
1953 af forsøgene på at lokke
flere turister ind på Aabenraa
Museum.

Museums-Propaganda i Aabenraa

Museumsbestyrer Jens Frost, som Klinkby har været lidt slem ved, viste sig i Sommer som en udmærket Propagandist for Aabenraa Museum, idet han ved Hjælp af Skilte og Plakater ud mod Hovedvej 10 søgte at lokke Turisterne ind til sig.

Kristjan Iversen. Der blev nu i hans embedstid taget skridt til en mere varig løsning på de store pladsproblemer. I 1962 blev spørgsmålet om en udvidelse af arkivet for første gang rejst over for rigsarkivaren i København. Efter utallige forhandlinger med de berørte myndigheder kunne man så elleve år senere rykke ind i en ny trefløjet bygning opført af kgl. bygningsinspektør J. Stærmose og ingeniørfirmaet Crone & Koch. Den nye bygnings magasiner kunne rumme i alt ca. 13.000 hyldemeter arkivalier. Herved var der skabt mulighed for, at Landsarkivet endnu i en lang årrække kunne tage vare på de store mængder papir, som såvel det offentlige som private efterlader sig, og som tilsammen udgør grundmaterialet til Nordslesvigs historie.

Foruden bibliotekerne og Landsarkivet var også Aabenraa Museum en af de faste piller blandt byens kulturelle institutioner. Museet, der var blevet grundlagt i 1887, havde siden 1937 haft til huse i Havnegade (den senere H. P. Hanssensgade) i en af arkitekt Jep Fink til formålet opført bygning. Dets samlinger omfattede sønderjysk søfarts- og skibsbygningshistorie, egnens forhistorie og kulturhistorie samt en etnografisk samling. Hertil kom en malerisamling med udstilling af danske maleres og billedhuggeres arbejder. Blandt disse emnegrupper var søfartssamlingen ubestridt museets største aktiv, som også havde en stor lokal betydning ved at dokumentere Aabenraas gamle søfartstraditioner.

Sammenlignet med Biblioteket og Landsarkivet var det af kommunen

Fysioterapeut Anne-Helene Michelsen i sit hjemstavnsmuseum. (Foto Sydjysk Pressefoto, Hans Andersen, Haderslev)

ejede men statsstøttede Aabenraa Museum dog et stedbarn. Personalemæssigt måtte det således klare sig med et minimum. Mens Frode Sørensen og Holger Jacobsen efterfulgte hinanden som tilsynsførende ledere af museet, måtte Jens Frost (1937–56), Hans Berens (1956–66) og Margrethe Callesen (fra 1966) efter tur som kustoder ikke kun klare den daglige kontakt med publikum men også alle mulige andre praktiske gøremål. Herved blev især sidstnævnte i kraft af sin store fortælleglæde og viden om samlingerne hurtigt en institution i institutionen.

Museet led ikke kun af personalemangel men i høj grad også af pladsmangel. 12 år efter at bygningerne var taget i brug blev det i kommunens dispositionsplan fra 1949 konstateret, at »... pladsforholdene er allerede så knebne, at en udvidelse må forudses«. Da det ikke skete, og tilgangen af nye genstande stillede stadig større krav om mere udstillingsplads, var rammerne ved at blive sprængt i midten af 1950'erne. Museets bestyrelse besluttede derfor at foretage en gennemgribende restaurering af afdelingerne og nyopstilling af samlingerne. Arbejdet hermed var tilendebragt ved museets 75-årsjubileum i 1962. Det

grundliggende problem var imidlertid ikke løst hermed. Samme år blev det således noteret i Aabenraas nye dispositionsplan, at pladsforholdene på museet nu var »... så knebne, at en udvidelse – evt. en flytning – må forudsees«. Ingen af delene skete dog. I stedet måtte man fortsat klare sig på bedste beskub. Det bevirkede at Aabenraa i museums-mæssig henseende i de følgende år blev sejlet langt agterud af de tre øvrige sønderjyske købstæder.⁶

Et lyspunkt var det, at byen i 1958 fik et nyt minimuseum, da fysioterapeut Anne-Helene Michelsen lukkede dørene op for offentligheden til sit fødehjem Lille Kolstrupgård. Den gamle slægtsgård blev rammen om et lille egnsmuseum, hvis samling af gamle arbejdsredskaber og bondemøbler dels stammede fra gården selv, dels fra andre gårde i den tidligere landsby Kolstrup, der år 1900 var blevet indlemmet i Aabenraa Købstad.

I 1967 blev samlingerne skænket til en nystiftet selvejende institution men havde fortsat til huse på Lille Kolstrupgård, hvor der hvert år i september blev afholdt udstillinger om sønderjysk bondekultur. Formålet hermed var ifølge stifteren af museet at få ungdommen til at indse, at fortiden gennem nutiden kan bibringe fremtiden værdier. Ved sit friske initiativ havde Anne-Helene Michelsen selv taget et skridt til, at denne opgave skulle lykkes.⁷

Kulturelle foreninger og aftenskoler

I Aabenraa fandtes der i tiden efter 1945 et mylder af foreninger af faglig, politisk, religiøs, sportslig, selskabelig eller anden art, der enten var af rent lokal karakter eller aflæggere af landsdækkende foreninger og forbund. I midten af 1960'erne var der således omkring 160 foreninger eller lignende i byen. Sammenlignet med indbyggertallet svarede det til, at der var en forening pr. 91 indbyggere.⁸ I sig selv et overordentligt højt tal, der vidnede om et stort fritidsudbud og en dertil svarende livlig aktivitet.

At omtale alle disse foreninger og forbund ville være uoverkommeligt og ville i den foreliggende sammenhæng heller ikke have noget formål. I det følgende skal der fokuseres på nogle af de mere fremtrædende kulturelle foreninger og herunder også oplysningsforbundenes aftenskoler. Sportsklubberne og nogle af de selskabelige foreninger vil derimod blive omtalt i et senere afsnit.

Blandt de kulturelle foreninger i byen var den hæderkronede Sprogforening en af de ældste. Den var stiftet i 1880 med det formål at værne det danske sprog i Sønderjylland. Som sådan henvendte den sig til

*Bibliotekar Jakob Petersen.
(Foto P. Clausen efter maleri på
Folkehjem)*

hele landsdelen, men den havde siden købet af Folkehjem i 1901 haft hovedkvarter i Aabenraa. Det var således herfra, at foreningens store bogarbejde og anden kulturelle støttevirksomhed udgik fra. I årene mellem 1921–1952 var det også to af byens borgere H.P.Hanssen og Jakob Petersen – der på skift beklædte formandsposten. I det daglige mærkede aabenraerne dog ikke så meget til foreningens kulturelle aktiviteter. Til gengæld nød de som nævnt andet steds godt af Sprogforeningens forsamlings- og restaurationslokaler på Folkehjem, der var tilholdssted for megen mødevirksomhed.

Foruden Sprogforeningen fik det i 1922 stiftede Historisk Samfund for Sønderjylland takket være sine nære relationer til Landsarkivet også hjemsted i Aabenraa. Historisk Samfund for Sønderjylland havde således stået fadder til det i 1931 oprettede Landsarkiv og fandt senere også husly her. Tilsvarende blev Historisk Samfund for Sønderjylland i den her behandlede periode i særlig grad præget af arkivar, senere landsarkivar Peter Kristjan Iversens store indsats til gavn for det lokale historiske arbejde. 1946–56 og 1968–71 var Iversen sekretær for foreningen og tilsvarende dens formand i to perioder fra 1956–66 og 1971–79.

Foruden Sønderjyske Årbøger udgav foreningen Sønderjysk Månedsskrift samt en lang række enkeltafhandlinger og små biografier. Hertil kom i perioder også en omfattende kursus- og foredragsvirksomhed. Som et barn af Historisk Samfund var der endvidere i 1960 blevet oprettet en lokalhistorisk samling for Sønderjylland, der bl.a. forestod indsamling af traditionsstof og billeder, som blev opbevaret på Landsarkivet.⁹

Den store lokale historiske interesse bevirkede imidlertid, at der også fremkom et nyt skud på den kulturelle stamme i Aabenraa. I 1959 tog borgmester Erik Jessen, rektor G.Buchreitz med flere initiativ til dannelsen af Aabenraa Byhistoriske Forening. Den havde til formål at indsamle skrevne og trykte kilder, billeder, kort m.v. til belysning af Aabenraas og den nærmeste omegns historie. Hertil kom varetagelse af det af kommunen ejede byhistoriske arkiv, støtte til historiske institutioner og skolernes hjemstavnslære, afholdelse af foredrag og udstillinger samt udgivelse af byhistoriske skrifter.¹⁰

Til denne virksomhed kom i 1964 et nyt vigtigt område, da det blev besluttet at lade foreningen medvirke til bevarelsen af byens gamle huse. Selv om midlerne hertil var små, opnåede foreningen på dette område i årenes løb bl.a. takket være arkitekt Karl Flades store indsats betydelige resultater.¹¹

Foruden sprog og historie hørte også musik til Aabenraas kulturelle liv. Fra dansk side blev den først og fremmest varetaget af »Musikfor-

*Landsarkivar Peter Kr. Iversen.
(Foto Hist. Samlinger)*

eningen for Aabenraa og Omegn«. Imidlertid var den i 1921 stiftede musikforening gået noget tilbage under Besættelsen og måtte i sæsonen 1944–45 helt opgive at afholde nogen koncerter. I 1945 blev bestyrelsen rekonstrueret med boghandler H. Bo Bojesen som formand. For at styrke det lokale musikliv tog den nye bestyrelse det følgende år initiativ til oprettelsen af den Syd- og sønderjyske Musikring bestående af de fire sønderjyske købstæder og Kolding. Senere blev dette samarbejde også udstrakt til at omfatte Ribe, Esbjerg, Fredericia og Flensborg. Som formand for Musikringen valgtes Aabenraa musikforenings sekretær fru

*Sønderjyllands Symfoniorkester
giver koncert i Sønderjyllandshal-
len. (Foto Hist. Samlinger)*

**MUSIKFORENINGEN FOR
AABENRAA OG OMEGN.**
Koncert torsdag den 30. novbr.
1950 kl. 20
paa **FOLKEHJEM.**
Kammerkvintetten og
pianistinden Esther Wagnig.
Mozart - Bach - N. W. Gade -
Carl Nielsen - Lefebvre
Thuille.

Hejmdal 1950

Marguerite Hahnmann – en post som hun kom til at beklæde i de følgende mange år.

Fordelen ved det nye samarbejde var, at de enkelte arrangementer blev billigere samtidig med, at det blev økonomisk muligt at få en række store udenlandske og danske kunstnere på turné til Aabenraa. Således blev byen bl.a. gæstet af kendte kunstnere som Wandy Tworek og Victor Schiøler samt medlemmer fra Bolsjojoperaen i Moskva. Et fast indslag i de fire årlige koncerter var også det mere hjemlige Sønderjyllands Symfoniorkester. Den nye linje blev da også hurtigt en succes for Aabenraa musikforening. Fra et medlemstal på 150 i 1945 voksede tilslutningen til 552 i 1952, hvorpå medlemstallet i de følgende atten år atter langsomt dalede til 343 i 1970.¹²

Tilsvarende blev der også fra hjemmetysk side i 1950erne og 1960erne arrangeret flere koncerter i Aabenraa.

De der ikke følte sig tiltrukket af den klassiske musik kunne i stedet melde sig ind i Aabenraa Jazz Club, der siden sin stiftelse i marts 1955 var i stærk udvikling. Der blev afholdt fire klubafstener om måneden samt en månedlig jazz-matiné, hvor jazz-musikere fra andre klubber kom og gav koncert. Hertil kom busture til større arrangementer, bl.a.

Da Aabenraa Jazz Club i 1962 rykkede ind i byens gamle amtsfængsel ved Madevejen gav det samme år anledning til denne tegning i »æ Rummelpot«.

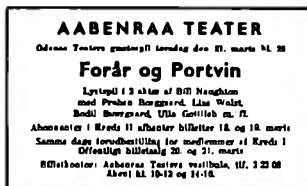
FOR DE GAMLE, SOM FALDT . . . Jazz-ungdommen er rykket ind i det gamle amtsret-fængsel i Aabenraa, hvor flere sønderjyske redaktører måtte udstå fængselstraffe i fremmedherredømmets tid.

til Kiel i 1955 hvor Louis Armstrong og hans »All Stars« gav koncert. I 1962 rykkede Aabenraa Jazz Club ind i det gamle amtsfængsel ved Madevej, der da for en kort tid kom til at genlyde af helt andre toner end man her tidligere havde været vant til.¹³

Mens musiklivet trivedes, så det i årene efter 1945 mere sløjt ud for byens teaterliv. Således måtte formanden for Sønderjysk Teaterforening i sin årsberetning for 1951 konstatere, at dette år ville blive et af de mørkeste i teaterforeningens historie. Kvaliteten af det tilbudte havde været halv- eller heldårlige operetteforestillinger med en dertil svarende ringe publikuminteresse. I Aabenraa var det særlig slemt. Selv når der kom kvalitetsstykker til byen, svigtede publikum forestillingerne – bortset fra Det kongelige Teaters opførelser.

Hertil kom, at aabenraaernes teaterkultur heller ikke var den bedste. I 1953 klagede »Hejmdal« over, at publikum kom for sent til forestillingerne, samt at konfektposeraslen desværre hørte til aftenens orden, og så snart forestillingen var forbi startede kapløbet om at komme først til garderoben. »Det er urimeligt,« skrev avisen, »for ikke at sige direkte uhøfligt, at have så travlt, at man ikke engang kan vente til bifaldet har lagt sig. Aftenkaffen venter såmænd nok! Hvis De hører til dem, der anser det for god tone at trække uret op endnu inden gæsterne er gået, er en sådan opførsel forklarlig, men ellers ...«¹⁴

Årsagen til den lokale teater-misère var ifølge formanden for teater-

Hejmdal 1968

afdelingens Aabenraa-afdeling, rektor G. Buchreitz, dels at foreningerne var for løst tilsluttet hovedforeningen, dels de uheldige og især for små lokaler i byens teater.¹⁵ Hertil kom også det forhold, at de danske forestillinger ikke længere med den samme styrke som i mellemkrigstiden blev opfattet som en national manifestation af byens borgere.

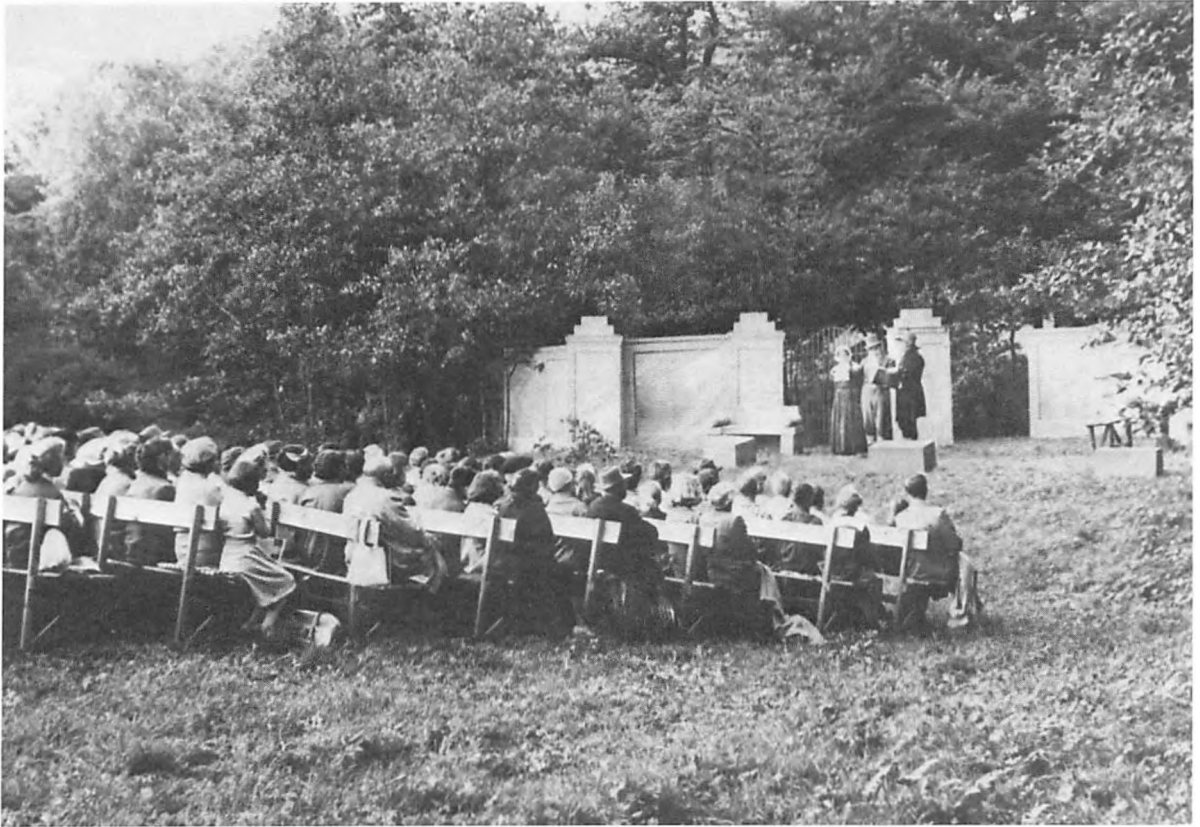
Hvad end der var årsagen til den svigtende teaterinteresse var alle dog enige om, at der måtte en saltvandsindsprøjtning til for at bevare det danske teater som en kulturel faktor i Aabenraa. Redningsaktionen måtte iværksættes omgående, for at patienten ikke skulle lide stråddøden.¹⁶ I 1953 blev det afgørende skridt hertil da også taget, da rektor Buchreitz foreslog, at Folkeligt Samfund overtog det lokale teaterarbejde.

Som en folkeoplysende forening havde Folkeligt Samfund siden stiftelsen i 1911 hvert år arrangeret en række foredragsaftener og andre møder med kulturelt indhold. Denne virksomhed var blevet fortsat efter 1945, hvor man dog havde konverteret den traditionelle jule- og børnefest til en nytårsfest. Trods besøg af kendte foredragsholdere som bl.a. forfatteren Martin A. Hansen i 1951 var foreningens medlemstal siden midten af 1930'erne stagneret omkring de 700. Sammenkædningen af de lokale teaterarrangementer med Folkeligt Samfunds øvrige virke kom nu imidlertid til at give begge et vældigt skub fremad.¹⁷

I efteråret 1954 lagde Folkeligt Samfund ud med sin første teatersæson. Som en nyskabelse indførte man – lige som det i flere år med held var blevet praktiseret i andre sønderjyske byer – en abonnementsordning, der kunne sikre en bredere tilslutning og styrke interessen omkring forestillingerne. Efter kun to sæsoner var succesen hjemme. Alene i teatersæsonen 1955–56 havde 4.176 teatergæster overværet seks forskellige stykker med i alt 10 forestillinger. Interessen havde været så stor, at mange måtte indtegnes på en venteliste. Samtidig var Folkeligt Samfunds medlemstal steget til 1110.¹⁸

I de følgende år svingede tilskuertallene noget op og ned, men det var tydeligt, at teaterinteressen i Aabenraa og omegn var blevet vakt på ny. I 1963–64 omfattede Folkeligt Samfunds teatervirksomhed f.eks. 10 skuespil samt forestillingen »Teenagerlove«, der blev vist hele fire gange. Hertil kom fire skole-sceneforestillinger, fire opførelser af Helsingørrevyen og et gæstespil af Kay Abrahamsen. Aabenraa kunne således i denne sæson glimre med ikke mindre end 23 teateraftener.

Blandt forestillingerne var det i disse år særlig »Hamlet« med Erik Mørk (Dansk Folkescene), »Anna Franks dagbog« (Axel Illum), »Det store bal« (Ålborg Teater), »12 edsvorne mænd« (Odense Teater) samt ikke mindst Det kongelige Teaters opera-, skuespil- og balletgæstespil i Sønderjyllandshallen, der særlig fandt publikums bevågenhed. Trods

Der spilles teater på friluftsscenen ved Knapstien. (Foto v. Münchow)

den store lokale interesse lykkedes det derimod ikke i 1960erne at få oprettet en ny landsdelsscene i Aabenraa.¹⁹

Selv om teaterarrangementerne hurtigt kom til at overskygge Folkeligt Samfunds øvrige aktiviteter, holdt man dog fortsat fast ved den hidtidige virksomhed. I 1955–56 afholdt man f.eks. foruden den traditionelle udflugt en diskussionsaften, hvor professor Troels Fink indledte debatten om det udtømmelige emne: »Sker der forsømmelser i Nord-slesvig«. Hertil kom et foredrag om Kina ved Ingeborg Thomsen, en musikdemonstrationsaften med organist Søren Sørensen, nytårsfest – hvor bl.a. Holger Jacobsen fortalte om det gamle Aabenraa, samt et causeri ved Richard Gandrup om livsanskuelser.²⁰

En af de drivende kræfter bag den ansigtsløftning som Folkeligt Samfund og dermed også teaterlivet i Aabenraa fik fra midten af 1950erne var foreningens mangeårige formand Marguerite Hahnemann. Hun havde i 1953 afløst pastor Carl J. Ludvigsen som formand og gav sig i de følgende år med ildhu i kast med den nye meget omfattende virksomhed. Det var som en anerkendelse herfor, at hun i 1955 modtog det

Marguerite Hahnemann. (Foto Hist. Samlinger)

satiriske skrift »æ Rummelpot«s hæderspris i form af en æresrumlepotte udført af Dybbøl-keramikeren Emil Ruge. I sin motivering for udmærkelsen skrev »æ Rummelpot« bl.a.:

»Medens man her [i Aabenraa] forhen hovedsagelig viede øl-kulturen sin interesse, spores der nu overalt i byen en højnelse på alle ånds- og kulturlivets områder. Efter at fruén har overtaget ledelsen af teaterlivet, musiklivet og foredragsvirksomheden sker der noget i Aabenraa ... Hun har fået byen opdelt i teaterkredse, hvis medlemmer frivilligt går i teateret, og aabenraaerne, der forhen fordrev de lange vinteraftener med at gå til kros, spille kort og kegler eller snakke om hverandre, strømmer nu til de kulturelle foranstaltninger, således at byen virkelig har fået brug for den Sønderjyllandshal, som nu bygges, efter sigende med ølkasser som fundament. Det kgl. Teater og teaterdirektørerne kappes om fruens gunst og erklærer samstemmende, at hvis der var sådan en hønemor i hver by, ville der ikke være nogen teaterkrise ... Lige så stille har hun erobret Aabenraa og med sit gå-på-mod, sin fænomenale arbejdskraft og kontormæssige dygtighed gjort en indsats på det folkelige område, som fortjener beundring og anerkendelse. Derfor skal hun, idet vi for en gangs skyld tager noget alvorligt, højtideligt udnævnes til første sønderjyske æresrumlepotte.«²¹

Foruden Folkeligt Samfund arrangerede også det tyske mindretal en række teaterforestillinger i Aabenraa. Mindretallet rådede på dette område selv over Teaterhotellet i Vestergade, hvis ombygning af scene og garderober m.v. i begyndelsen af 1960'erne gav mulighed for, at større teaterselskaber kunne gæsteoptræde med egne dekorationer og lignende.

For de, der ikke ville nøjes med de kulturelle foreningers varierende udbud men mere målrettet ønskede at dygtiggøre sig i fritiden, var de forskellige oplysningsforbunds og andre aftenskolers virksomhed et kærkomment tilbud. Undervisningen foregik på byens skoler, der i vinterhalvåret ikke kun om dagen men også om aftenen myldrede med liv. I vinteren 1956–57 lagde følgende foreninger og organisationer således beslag på klasseværelserne: Liberalt Oplysningsforbund, Arbejdernes Oplysningsforbund, Ungdomsskolen, Aabenraa Husmoderforening, Dansk Kvindesamfund, Tunghøre kursus, Landbrugsfagligt kursus, Kristeligt Sangkor, Sangkoret Ekko og Kommunalt Kursus.

Blandt de mange arrangører var Arbejdernes Oplysningsforbund ubestridt den største. Undervisningsfagene fordelte sig her det nævnte år på kjolesyning, skræddersyning, fransk, engelsk, esperanto, tysk, maskinskrivning, maling, sløjd, samarittergerning og håndgerning.

I vinteren 1959–60 havde byens aftenskoler i alt 1077 elever fordelt på 55 hold. 1968–69 var elevtallet steget til 1272 fordelt på 73 hold.

Heraf havde den tyske aftenskole 71 elever fordelt på 5 hold, som beskæftigede sig med henholdsvis dansk sprog, fransk, syning, stoftryk og keramik.²²

Sønderjyllandshallen og Folkehjem

Rammen om de forskellige foreningers kulturelle virksomhed i Aabenraa var her som andre steder de lokale hoteller, forsamlingshuse og skoler samt den teaterbygning der i 1923 var opført ved Havnegade (den senere H. P. Hanssensgade). Med sine 400 siddepladser var sidstnævnte et af byens største lokaler. Imidlertid var det i 1930'erne blevet klart, at det ikke forslog ved afholdelsen af større arrangementer. Da den kulturelle kamp mellem dansk og tysk stod på sit højeste, foreslog direktør Kresten Hansen derfor i 1938 sekunderet af arkitekt S. M. Sørensen, at der skulle opføres en stor mødesal, der kunne tjene som hjemsted for nationale og folkelige møder, koncerter, skuespil og sportsstævner.

Øjensynlig var der ikke langt fra tanke til handling. Der blev hurtigt nedsat et udvalg, som forestod en større indsamling blandt byens borgere og kommunen. I begyndelsen af 1940 var man nået så vidt, at man var klar til at igangsætte projektet med bygningen af den nye »Sønderjyllandshal«. Den tyske besættelse af Danmark i april samme år satte imidlertid en stopper for byggeriet. I stedet blev de indsamlede penge deponeret i Nationalbanken.

Kort tid efter befrielsen i 1945 blev planerne om Sønderjyllandshallen taget frem igen. »Hejmdal« kunne således i oktober samme år meddele, at udvalget arbejdede stærkt på at fremskynde projektets gennemførelse, »... idet savnet af større mødelokaler her i byen nu efter Befrielsen, hvor der atter er kommet gang i mødelivet, er blevet mere føleligt end nogensinde«.²³ Materiale-mangel og ikke mindst pengemangel bevirkede imidlertid, at der kom til at gå adskillige år, inden planerne kunne realiseres. Da det dannede andels-selskab »Sønderjyllandshallen« kun rådede over 455.000 kr. i kapital og tilsagn, og byggeriet i 1952 blev anslået til at ville koste henved 3 millioner kr., var man helt afhængig af et betydeligt statstilskud. Under forudsætning af at staten ville betale 60% af udgifterne manglede der endda stadig 700.000 kr. i kassen.²⁴

Det var især problemerne omkring statstilskuddets størrelse, som voldt vanskeligheder. På denne baggrund blev det i slutningen af 1952 efter et møde med repræsentanter fra Statsministeriet besluttet at barbære projektet. Bygningen af den planlagte teatersal blev udskudt »til bedre tider«. I stedet ville man i første omgang nøjes med at bygge en hal. Herved blev de samlede udgifter reduceret til 1,4 millioner kr.²⁵

*Søndersjylandshallen fotograferet kort efter dens opførelse.
(Foto Hist. Samlinger)*

I 1955 var man nået så vidt, at grundstenen til den nye bygning ved H. P. Hanssensgade kunne nedlægges. Året efter var byggeriet færdigt, hvorpå den festlige indvielse kunne finde sted den 15. juni 1956. Ved denne lejlighed betegnede statsminister H. C. Hansen i sin tale Søndersjylandshallen som en milepæl for byen og landsdelen.²⁶ Dog var der også en smule malurt i bægeret. Det var den manglende teatersal der spøjte. Allerede i 1952 havde fru Marguerite Hahnemann i et læserbrev protesteret mod, at der kun blev opført en »skrællet« Søndersjylandshal. Som sekretær for Aabenraa-egnens musikforening mente hun ikke, at den som en ren idrætshal ville være velegnet til kulturelle formål i form af koncerter og teaterarrangementer.²⁷ Flere kritiske røster sluttede sig til hende. F.eks. skrev Tage Albertsen nogle år senere i »Hejmdal«, at »... det lyder utroligt, at man i 1955 kan give sig til at bygge en hal i Aabenraa, som ikke først og fremmest sigter på at give en brugelig ramme omkring teater- og musikliv. Men det er åbenbart tilfældet. Vi får en hal uden fast scene, uden scene-teknik, uden skråguly, uden tidssvarende skuespillergarderober osv.«²⁸

Efter indvielsen af Sønderjyllandshallen var meningerne fortsat delte. Bl.a. blev der klaget over akustikken. Som medlem af hallens bestyrelse udtalte stadsingeniør Gundestrup da også i 1957, at Sønderjyllandshallen som teater betragtet aldrig kunne blive andet end en nødforanstaltning. Derfor måtte det tilgrundliggende teaterprojekt aldrig tabes af syne.²⁹ Det blev det imidlertid – i hvert fald i sin oprindelige skikkelse. Først 25 år senere blev der fundet en mere tilfredsstillende løsning inden for de eksisterende rammer.

Til gengæld kom Sønderjyllandshallen fra første færd til at stå sin prøve i anden sammenhæng. Som en såkaldt »multihal« blev den hurtigt rammen omkring en lang række højt forskellige arrangementer, der spændte lige fra biludstillinger, messer, kongresser, mannequinopvisninger til sportsstævner. Hertil kom så som nævnt koncerter og teaterforestillinger, hvor der afhængigt af scenens størrelse var plads til henholdsvis 2000 eller 1000 personer.³⁰ Ved sin store fleksibilitet og udnyttelsesgrad trak Sønderjyllandshallen således mange arrangementer til byen og var herved med til at placere Aabenraa som en flittigt gæstet udstillings- og kongresby.

Mens Sønderjyllandshallen blev benyttet til de helt store arrangementer, der ofte havde bud til hele landsdelen, havde Folkehjem fra gammel tid været rammen om adskillige lokale danske foreningers mødevirksomhed. Sådan var det også i tiden efter 1945. Tidens tand og utilstrækkelige moderniseringer bevirkede imidlertid, at den af Sprogforeningen ejede gamle bygning på Haderslevvej efterhånden ikke kunne leve op til sine oprindelige funktioner. Således begyndte de folkelige og politiske foreninger at klage over, at pladsen begyndte at blive for trang på Folkehjem. Hertil kom, at restaurationsstandarden heller ikke var den bedste. I 1964 udtalte formanden for Socialdemokratisk forening, Dycke Hoff, i den forbindelse i byrådet, at navnet »Folkehjem« ikke længere havde nogen god klang i Aabenraa. Samtidig udtalte han, at »... vi kan ikke være bekendt at invitere mennesker derud i de forhold, der råder, ... som formand for en stor forening må jeg ofte søge med lys og lygte efter mødelokaler.«³¹ Sønderjyllandshallen udgjorde i den henseende ikke noget alternativ, da den ikke kun var for stor men også for dyr at leje til rent lokale formål.

Samme år henvendte Sprogforeningen sig imidlertid til byrådet med planer om en omfattende modernisering af Folkehjem. Planens realisering oversteg dog langt Sprogforeningens egne kræfter og forudsatte derfor store offentlige tilskud. I byrådet vandt tanken genklang. Samtidig slog man to fluer med et smæk ved at lade den tidligere omtalte hårdt tiltrængte biblioteksudvidelse kæde sammen med de nye byggeplaner.

Det danske samlingssted, Folkehjem. (Foto Hist. Samlinger)

Folkehjem skulle således i fremtiden komme til at fungere som bibliotek, forsamlingsgård og kursussted.³²

I 1965 blev Folkehjem så omdannet til en selvejende institution. Det var dog først i begyndelsen af 1970'erne, at man kunne realisere det ambitiøse projekt efter at de nødvendige statstilskud til byggeriet var sikret. Den stramme økonomi havde bevirket, at man måtte renoncere på en planlagt kursusbygning med gæsteværelser. Til gengæld rådede byen ved den officielle indvielse i 1973 ikke kun over et moderne bibliotek men også over et nyt Folkehjem, der i sin udvidede skikkelse igen fuldt ud kom til at leve op til sit navn. Foruden de lokale foreninger kunne Folkehjem nu også med sine mange og store lokaler huse møder og kongresser med deltagelse fra hele landsdelen eller det øvrige land. Sammen med Sønderjyllandshallen blev den hermed et aktiv for byen, som rakte langt ud over kommunegrænsen.³³

Presse, radio og fjernsyn

Med til Aabenraas kulturelle og politiske liv hørte også nyhedsformidlingen. Som en arv fra tidligere tider stod der i årene efter 1945 flere forskellige aviser til rådighed for aabenraaerne. De mest fremtrædende dagblade var her »Sønderjyden«, »Jydske Tidende«, »Flensborg Avis«, »Hejmdal« og »Der Nordschleswiger«. De to sidstnævnte havde et særligt forhold til byen, idet de fra gammel tid havde hjemsted i Aabenraa. Imidlertid kom der i årene mellem 1945–70 til at ske afgørende forskydninger mellem flere af de nævnte dagblade, som fik store konsekvenser for den lokale nyhedsformidling.

Værst gik det i første omgang ud over det tyske mindretals avis »Nordschleswigsche Zeitung«. Efter at næsten hele redaktionen var blevet arresteret i maj 1945, satte ukendte gerningsmænd et foreløbigt punktum for udgivervirksomheden ved i august samme år at sprænge bladhuset ved Klinkbjerg i luften. Bladets videre skæbne er nærmere behandlet i kapitlet om det tyske mindretal. Her skal det kun nævnes, at bladet det følgende år genopstod i mere beskedent omfang som et ugeblad med navnet »Der Nordschleswiger«. Først i 1951 begyndte det igen at udkomme som dagblad. Til gengæld nåede »Der Nordschleswiger« i begyndelsen af 1960erne med et oplag på 4.500 aviser og 45 ansatte næsten sin gamle styrke fra tiden før Besættelsen.

Anderledes gik det med danskhedens talerør i Aabenraa – H. P. Hanssens hæderkronede avis »Hejmdal«. Økonomisk havde den alle dage stået på et skrøbeligt fundament med en i læsermæssig henseende spredt og deraf følgende også omkostningskrævende geografisk basis. Hertil kom, at bladets udtalte modstand i 1920erne og 1930erne mod de forskellige yderliggående politiske bevægelser i landsdelen i perioder havde kostet abonnenter. Efter en kortvarig fremgang i selve befrielsesåret kom »Hejmdal«, der også trykte aviserne »Dybbøl-Posten« og »Tønder Amtstidende«, ind i en ubrudt tilbagegang, som det ikke siden lykkedes at vende til det bedre. Fra et samlet oplag på 8.400 i 1945 faldt Hejmdalgruppen til 6.400 i 1950. Medvirkende hertil var utvivlsomt Sydslesvigspørgsmålet, hvor redaktionen trådte de nationalistiske stemninger for nær ved at afvise enhver tanke om grænserevision. Nedgangen i oplaget fortsatte imidlertid, og det var fem år senere faldet til 4.700. Herved faldt også »Hejmdal«s andel af avisdækningen i hjembyen Aabenraa fra 54% i 1950 til 36% i 1955.

Denne alvorlige udvikling var baggrunden for, at »Hejmdal«s bestyrelse i 1955 gik med til, at bladet sammen med »Dybbøl-Posten« og »Tønder Amtstidende« blev forenet med det mere driftige »Dannevirke«

*Bladhuset »Hejmdal« i Rådhus-
gade i 1968. (Foto Hist. Sam-
linger)*

i Haderslev. Herved blev hele den sønderjyske venstrepressen med undtagelse af »Vestkysten« sammensluttet til én bladvirksomhed med fælles trykkeri og hovedredaktion i Haderslev. Selv om sammenlægningen ifølge »Hejmdal« ikke betød, »... at det ene blad »sluger« de andre«, men at der i stedet var tale om »et dybt alvorligt forsøg på ved en sammenlægning at skabe en betrygget fremtid for en fri sønderjysk presse«, var realiteten dog, at de tre andre blade gik ind under »Dannevirke« som aflæggere.³⁴

Den 29. februar 1956 udgik »Hejmdal« så for sidste gang fra sit eget trykkeri. Samtidig fratrådte avisens mangeårige redaktør Bjørn Hanssen. På redaktionen i Aabenraa blev han afløst af Børge Larsen, mens »Dannevirke«s hidtidige redaktør Axel Söchting blev ansvarshavende for det nye fællesblad.³⁵

Rekonstruktionen blev dog ingen succes for »Hejmdal«. Mens »Dannevirke« stort set formåede at fastholde sit hidtidige oplag, sank de tre

Redaktør Bjørn Hanssen. (Foto P. Clausen)

øvrige blade fra i alt 4.700 aviser om dagen i 1955 til 2.700 i 1965. Heraf kunne »Hejmdal« i sidstnævnte år notere sig for et oplag på 2.100. Det hjalp i den forbindelse ikke meget, at den fælles bladvirksomhed i 1968 tog en ny rotationsmaskine i brug, som i stedet for 16 sider nu kunne trykke aviser på op til 40 sider. I en leder udtrykte »Hejmdal« håbet om, at bladet ved hjælp af den nye rotationsmaskine måtte befæste sin stilling som en alment orienterende dansk avis. Det kom imidlertid til at gå anderledes. I 1970 var »Hejmdal«s oplag yderligere faldet til 1.700 aviser daglig. Det var skriften på væggen. To år efter ophørte »Hejmdal« sin hidtidige virksomhed og blev overtaget af konkurrenten »Jydske Tidende«. Herved havde Aabenraa mistet sit gamle øje og øre, der trods den store nedgang i tiden efter 1945 fortsat ufortrødent havde bragt en mængde lokalstof om byen og dens borgere.

I 1955 havde bestyrelserne for »Hejmdal« og »Dannevirke« bl.a. begrundet sammenlægningen af de to aviser med ønsket om bevarelsen af en fri, selvstændig sønderjysk presse. Samtidig havde de truet læserne med, at »... den dag, dette grænselands presse skal dirigeres fra centre uden for landsdelen, er det for sent at fortryde.«³⁶ Bag disse dunkle ord skjulte der sig en frygt for konkurrencen fra den konservative avis »Jydske Tidende«, der blev udgivet i Kolding med støtte fra »Berlingske Tidende«. Det skulle vise sig, at deres frygt var vel begrundet.

Siden sin start i 1929 havde »Jydske Tidende« bl.a. i kraft af sin status som morgenavis og et større avisomfang end de lokale konkurrenter vundet en stadig større udbredelse i Sønderjylland. Fra et samlet oplag på 10.200 eksemplarer i 1930 var oplaget vokset til knap 24.000 i 1945. Heraf blev 80–90% afsat syd for den gamle Kongeågrænse.

I Aabenraa havde »Jydske Tidende« tidligt etableret sig med en lokalredaktion, der lige som i de øvrige sønderjyske købstæder fik frihed og midler til at præge bladets indhold med et omfattende lokalstof. Endnu i 1950 holdt »Hejmdal« skansen som den i Aabenraa ubestridt mest læste avis, men fem år senere var de to blade omtrent jævnbyrdige med en dækning på 36% til »Hejmdal« og 30% til »Jydske Tidende«. Samtidig var sidstnævnte nu blevet tre gange så stor som »Hejmdal« i amtets landdistrikter.

I takt med »Hejmdal«s fortsatte nedgang blev »Jydske Tidende« i de følgende år aabenraaernes foretrukne avis. Mens »Jydske Tidende«s samlede oplag i 1970 var forøget til 34.000, kunne den særlige Aabenraa-udgave således notere en stigning fra 7.000 eksemplarer i 1955 til 9.000 i 1970. Denne udvikling blev som nævnt fuldbyrdet i 1972 ved overtagelsen af »Hejmdal«s gamle bygning i Raadhusgade.

Sammenlignet med de to lokale giganter »Hejmdal« og »Jydske Ti-

Tre aabenraaske journalister, fra venstre redaktør Viggo Jürgensen, »Flensborg Avis« (Aabenraa Avis), redaktør Jes Schmidt, »Der Nordschleswiger«, og redaktør Clement Larsen-Ledet, »Sønderjyden«. (Foto Thies Uwe v. Leesen, Flensborg)

dende« spillede de øvrige danske aviser en langt mere beskedne rolle i Aabenraa. Vigtigst af disse var i årene mellem 1945–70 den socialdemokratiske avis »Sønderjyden«. Den blev udgivet som fællesblad for de fire nordslesvigske købstæder men udkom i fire udgaver med udskiftning af lokalstoffet. Redaktør for Aabenraa-udgaven var Clement Larsen-Ledet. Bortset fra Buchreitz' borgmestertid fungerede »Sønderjyden« i den her behandlede periode som byens oppositionsblad, der forholdt sig kritisk over for det siddende borgerlige styre. I 1955 var »Sønderjyden« den tredje mest læste avis i Aabenraa med en dækning på 16%. Bladets stagnation i de følgende år og den voksende konkurrence fra »Jydske Tidende« bevirkede imidlertid, at »Sønderjyden« ikke formåede at skaffe sig et mere solidt fodfæste i byen. Lige som »Hejmdal« blev »Sønderjyden« i 1974 et offer for bladdøden.

Så gik det ikke for »Flensborg Avis«. Til gengæld var den i tiden efter 1945 i støt tilbagegang som nordslesvigsk lokalavis. Den blev nok læst i Aabenraa men spillede ikke nogen større rolle for byens nyhedsformidling. Dette gjaldt endelig også »Vestkysten«, som i

Sig mig, skal det være sådan
hver aften?

Fjernsynets voksende udbredelse og det dalende fødselstal blev i »æ Rummelpot« kædet sammen og fik i 1958 denne udlægning.

1950erne og 1960erne endnu ikke havde fået et solidt fodfæste i Aabenraa.³⁷

Med fjernsynets fremkomst i 1949 blev der lukket et nyt, mægtigt medicind i de danske hjem. Efter nogle års prøvevirksomhed begyndte Danmarks Radio fra nytår 1954 at sende daglige fjernsynsudsendelser. Herpå gik fjernsynet sin sejrsgang over hele landet. I 1958 havde en fjerdedel af hjemmene i Aabenraa anskaffet sig et fjernsynsapparat svarende til o. 1000 fjernsyn, og de lokale forhandlere kunne samtidig melde om en stigende interesse.

Medvirkende hertil var også den omstændighed, at man i Aabenraa som i resten af Sønderjylland havde et større udbud at vælge imellem, idet man kunne modtage det tyske fjernsyns udsendelser fra Hamborg.³⁸ Få år senere var dette kulturtilbud sydfra endda vokset fra ét til to programmer. Det var dette ulige mediekapløb mellem dansk og tysk fjernsyn, som inddirekte var medvirkende til, at Aabenraa i 1960erne kom til at huse den nye syd- og sønderjyske regionalradio.

Allerede i 1932 var der i Aabenraa blevet indrettet et talestudie i telegrafvæsenets administrationsbygning i Havnegade (den senere H. P. Hanssensgade). I 1942 blev det flyttet til posthuset ved Nørretorv, men det var fortsat kun lejlighedsvis, at der her blev produceret udsendelser for Statsradiofonien.³⁹ I 1960 blev der imidlertid god brug for det ved oprettelsen af den syd- og sønderjyske regionalradio.

Medvirkende til etableringen af den nye ordening var en henvendelse fra en kreds af sønderjyder. Foranlediget af det tyske fjernsyns fremtrængen i 1950erne havde formanden for Danske Samfund, amtskontorchef Jes P. Caspersen, således understreget nødvendigheden af, at Danmarks Radio foretog et modtræk. Dette indlæg blev fulgt op med et forslag fra arkivar Peter Kr. Iversen om at skabe en regionalradio. Da forslagsstillerne ikke ønskede Kongeågrænsen trukket op på ny, bad de om at få regionalradioen indført over hele landet, samt at den sydligste af dem skulle dække området på begge sider af Kongeåen. Det var disse ønsker, som nu blev opfyldt.⁴⁰

Den 4. april 1960 startede den nye syd- og sønderjyske regionalradio så sine egentlige mandagsudsendelser. Som programleder var ansat den tidligere redaktør af »Dannevirke«, cand. polit. Bjørn Svensson. Starten var imidlertid yderst beskedent. Assisteret af en enkelt tekniker måtte Svensson i begyndelsen klare sig med det primitive Aabenraa studie, hvis indretning ikke var af nyeste dato. Det gjaldt også lydisoleringen. Naboskabet til postmesterens private lejlighed bevirkede f.eks., at man måtte bede dennes frue om ikke at spille på klaver under radiooptagelser. Tilsvarende blev et toilet benyttet som klangrum.

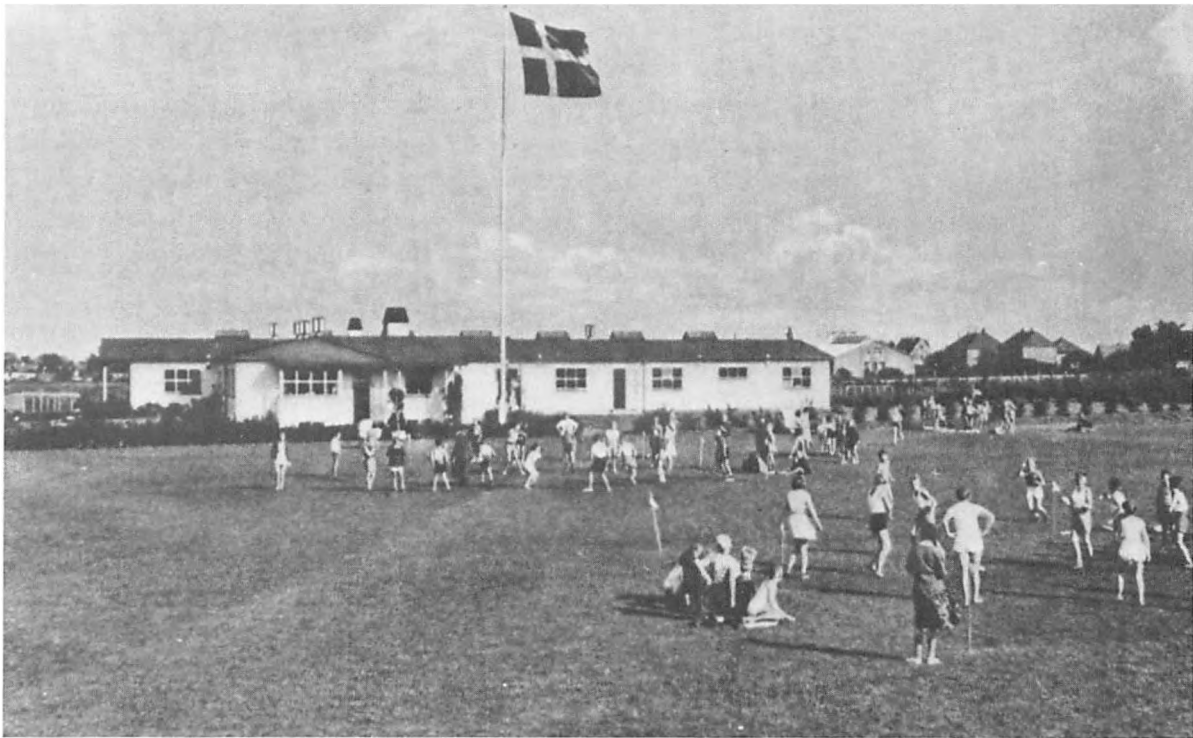
Foruden de tekniske problemer måtte Bjørn Svensson og teknikeren Flemming Biehl Hansen også kæmpe mod folks ukendskab til den nye regionalradio. Når de var ude på optagelser, måtte de derfor også varetage en pædagogisk opgave ved at demonstrere, hvordan radiomodtagerne skulle indstilles for at man kunne høre de regionale udsendelser. Til trods for sådanne problemer og intern modstand i Danmarks Radio mod de nye regionalradioer lykkedes det i løbet af 1960erne at oparbejde et anseeligt lyttertal. Det medførte også en forbedring af faciliteterne i Aabenraa.

I 1961 havde fjernsynet placeret den første filmgruppe uden for København i Kolding. Tre år senere flyttede den til Aabenraa, hvor den blev installeret i en villa på Haderslevvej. Samtidig øgedes også bemandingen på regionalradioen, så det samlede personale efterhånden kom op på en halv snes medarbejdere. Det blev derfor besluttet at bygge et egentligt radio- og tv-hus i Aabenraa ved siden af Sønderjyllandshallen. I 1966–67 blev kontorerne og det første radiostudie taget i brug, mens sparebestrebelse forsinkede udbygningen af tv-studiet, der først blev færdigt i 1969. Tilmed blev de oprindelige planer om også at kunne fremkalde og afspille filmoptagelser i Aabenraa opgivet. Tv-avisoptagelser på film måtte derfor fortsat sendes med toget fra Rødekro kl. 13.58 for at blive fremkaldt i Århus med henblik på udsendelse samme aften.

Til gengæld stod regionalradioen sin prøve. I årene mellem 1960–70 bragte den o. 3500 indslag fordelt med 1500 nord for Kongeåen, 1500 fra Nordslesvig, 350 fra Sydslesvig og 150 der ikke kan henføres til et enkelt af disse områder. I alt var der ifølge et skøn blevet interviewet 7–8.000 personer. Herved var der blevet skabt en hidtil ukendt kontakt mellem radio og befolkning. I stedet for det hensygnende »Hejmdal« var Aabenraa således blevet hjemsted for et nyt, meget værdifuldt massemedie i grænselandet.¹¹

Sport og lignende

En af de fritidsbeskæftigelser som optog flest mennesker i Aabenraa var uden tvivl sport. I 1951 kunne De Samvirkende Idrætsklubber i Aabenraa (SIKA) mønstre ikke færre end 2.427 medlemmer, som fordelte sig på en lang række foreninger.¹² Blandt de største var her Aabenraa Idræts- og Gymnastikforening. Den havde i 1952 416 medlemmer og var i 1964 vokset til over 700.¹³ Hertil kom den tyske gymnastikforening »Männer-Turn-Verein von 1888«, der i 1951 blev optaget i SIKA for at få adgang til at benytte stadion. Den talte i midten af 1950erne ca. 200 medlemmer. Efter at foreningen ved sit 65-års jubilæum havde

*Boldspil på Aabenraa stadion.
(Foto Hist. Samlinger)*

gransket sin historie i de gamle protokoller, viste det sig imidlertid, at den faktisk allerede var blevet oprettet i 1865. Som følge heraf strøg man årstallet og kaldte i stedet foreningen »Apenrader Männer-Turn-Verein«.

Sammen med tennisklubben og fodboldungdommen nød disse foreninger i særlig grad godt af de forbedrede rammer, som kommunen havde givet sporten i Aabenraa ved opførelsen af et nyt stadion. Planerne herom gik tilbage til 1935 men havde trukket ud. Ved indvielsen i 1949 kom stadionanlægget til gengæld til at bestå af én opvisningsbane med plads til 10.000 tilskuere, atletikbaner, tre fodboldtræningsbaner, tre håndboldbaner, én kastegård, fire tennisbaner og én ryttergård. I de tilhørende bygninger fandtes bl.a. omklædningsrum, klublokaler, opsynsbolig og kiosk. Hertil kom i 1968 en tribune.⁴⁴

De fleste øvrige sportsklubber måtte imidlertid tage til takke med mere beskedne forhold. Aabenraa Bordtennisklub måtte således nøjes med en gang om ugen at bruge Rugkobbelskolens gymnastiksal, mens Aabenraa Atletklub trænede på Nygadeskolen. Sidstnævnte afholdt også undertiden boksestævner på Folkehjem. Aabenraa Badminton Klub trænede derimod en del af tiden i Sønderjyllandshallen. Selv om sidst-

nævnte også gav husly til flere andre sportsarrangementer, begyndte man i 1960'erne fra flere foreningers side at efterlyse tilstedeværelsen af en ren idrætshal i Aabenraa. Den blev dog først en realitet i begyndelsen af 1970'erne.⁴⁵

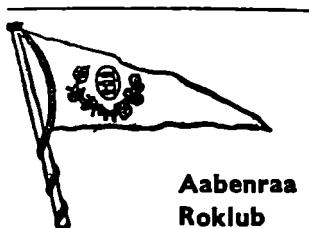
Problemet med træningsfaciliteter var ikke mindre for de klubber, der foretrak det våde element. Mest bogstaveligt gjaldt det Aabenraa Svømmeklub, der i slutningen af 1940'erne og begyndelsen af 1950'erne var plaget af forureningen fra byens kloakudløb i fjorden. Et forsøg på i 1954 at flytte badeanstalten fra Sydhavnen ud til Laimun blev heller ingen succes, da vandet også her var af en sådan beskaffenhed, at badning blev frarådet. I frustration over disse dårlige træningsforhold besluttede Aabenraa Svømmeklub i midten af 1950'erne helt at opgive sin virksomhed.⁴⁶ Lykkeligvis genopstod klubben igen, men selv om man herpå kunne rykke ud til Sønderstrand, der pretentiøst blev omtalt som Aabenraas »Bellevue«, var vandet også her af skiftende kvalitet. F.eks. konstaterede amtslægen i 1960 på grundlag af undersøgelser af badevandet, at det ikke var tilfredsstillende, samt at antallet af bakterier var foruroligende højt. Andre år fik badevandet prædikatet »nogenlunde«.⁴⁷ Dog var det ikke bedre, end at tvungen skolesvømning ikke var tilladt.

De dårlige badeforhold bevirkede, at der i 1959 blev nedsat en komité med det formål at fremme opførelsen af et friluftsbad. Efter en større privat indsamling og megen ventetid afsluttede byrådet i 1969 en ti år lang svømmetur – som »Hejmdal« kaldte det – ved at vedtage opførelsen af en ny svømmehal. To år senere kunne borgmester Camma Larsen-Ledet så indvi det nye anlæg ved Hjelmallé til glæde for byens mange vandhunde.⁴⁸

Aabenraas to roklubber og sejlkлубben var mere ugenerede af det forurenede og ofte kolde vand i inderfjorden. I 1950 kunne den danske roklub således glimre med, at sæsonens 156 aktive medlemmer tilsammen i klubbens 18 både havde roet 37.363 km på 4.463 enkeltmandsture. Det svarede næsten til en tur rundt om jorden. I 1956 indviede klubben et nyt bådehus ved Laimun, men i midten af 1960'erne var den i medlemsmæssig tilbagegang.⁴⁹

For den tyske roklub var spørgsmålet om et nyt bådehus en bitter nødvendighed. Kort tid efter befrielsen satte ukendte gerningsmænd ild til Apenrader Rudervereins gamle klubhus, ved hvilken lejlighed også ni både blev ødelagt. Først i august 1954 blev der indviet et nyt klubhus. Samtidig modtog klubben fire nye både. Dagen blev markeret med en roregatta med deltagelse fra de tyske roklubber i Nordslesvig, Flensburg, Rendsborg, Neumünster og Kiel.

I modsætning til den tyske roklub var Aabenraa Sejl Club i fuld

paabegynder vinter sæsonen 1950–51
med klubballen tirsdag den 24. oktober
kl. 20 paa Hotel Danmark.

Hejmdal 1950

Aabenraa Stadion

Søndag d. 5. kl. 14
Turneringskamp

Silkeborg – Aa. B. K.

Hejmdal 1950

aktivitet igen, da den i august 1945 afholdt en større kapsejls på fjorden på en 10½ sømil lang trekantbane. I 1952 havde klubben 172 medlemmer hvoraf de 44 havde eget fartøj enten i form af en sejlbåd eller en motorbåd. I 1964 var medlemstallet faldet til 150 – heraf var de 30 juniorer. Medvirkende til klubbens stagnation var nok de knebne pladsforhold for bådene i havnen. Ønsker om en ny lystbådehavn blev nok luftet flere gange men først realiseret i 1975.⁵⁰

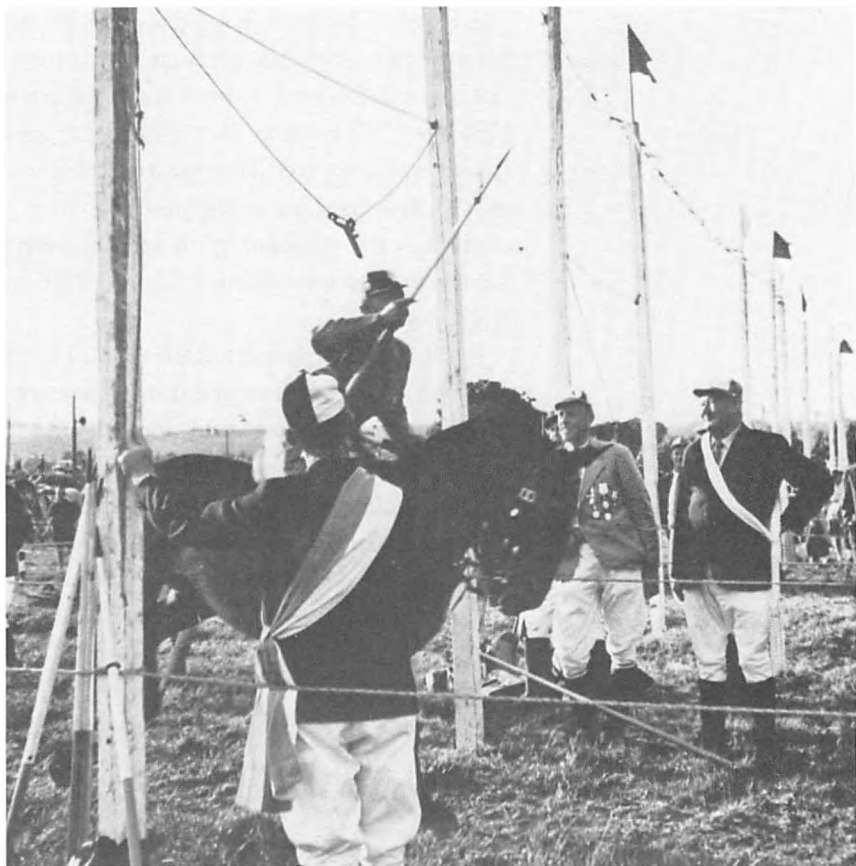
Rækken af sportklubber var lang i Aabenraa og spændte ud over de her nævnte idrætsgrene også over bl.a., cykling, motorsport og bueskydning. Dog var der tre foreninger eller klubber, der skilte sig ud fra de øvrige og enten ved deres publikumtække eller særpræg gjorde dem til en særlig attraktion for byen. Det var Aabenraa Boldklub, Aabenraa Amts Ringriderforening og Aabenraa Skyttelaug.

Aabenraa Boldklub var uden tvivl den sportklub i byen, der påkaldte sig den bredeste interesse, og som i perioder lokkede flest tilskuere til. Efter en nedgangsperiode i slutningen af 1930'erne var det i 1944 lykkedes klubbens 1. hold at rykke op i Jyllandsserien. Her gik det godt i en årrække. I 1947 var klubben endda lige ved at vinde jyllandsmesterskabet i mesterrækken, men i 1956 gik det dog galt med nedrykning i serie I til følge. Efter nogle stille år kom Aabenraa Boldklub imidlertid stærkt igen. I 1964 kom 1. holdet atter op i Jyllandsserien, to år senere rykkede det videre op i Danmarksserien for endelig i 1967 at gøre sit indtog i Danmarksturneringens 3. division. Tre år senere lykkedes det også klubbens 2. hold at rykke op i serie I.

I takt med fremgangen strømmede publikum til stadion. Samtidig fik Aabenraa Boldklub også en god medlemstilgang. Da den i 1970 fejrede sit 50-årsjubileum, kunne den således mønstre 530 medlemmer, hvoraf de 318 var aktive og 212 passive. I turneringen havde klubben dette år tilmeldt ikke færre end 19 hold, der fordelte sig på 5 senior, 2 ynglinge, 2 junior, 3 drenge, 3 puslinge, 3 lilleputter og 1 oldboys. Det var således med god grund, at formanden for SIKÅ, Jens Christian Schmidt, skrev i sin hilsen til den jubilerende klub, at den »... vel i dag [er] den sportklub, der i højeste grad tegner sporten i Aabenraa, det skyldes, at den har de fleste tilskuere og den bedste sportslige placering, og medlemstallet er mellem de højeste i vor by.«⁵¹

Det sidstnævnte gjaldt ikke Aabenraa Amts Ringriderforening. Til gengæld var den mere end nogen af de andre klubber og foreninger med til at markere Aabenraa udadtil i sportslig henseende. Det var her den årligt tilbagevendende store ringriderfest, der satte byen på den anden ende og lokkede mange turister til. Festerne, der strakte sig over flere dage, blev markeret med rytteroptog, orkestermusik, forlystelser

Ringridning. (Foto Hist. Samlinger)

og konkurrencer, som endte med kåringen af årets ringriderkonge. Hertil kom så den traditionelle ringriderfrokost bivånet af flere af byens honorariores. Det var ved disse lejligheder, at proprietær Lund i mange år som et fast indslag talte om »det i luften frit svævende hul«.

Mens det under det meste af besættelsen var lykkedes Aabenraa Amts Ringriderforening at gennemføre de årlige stævner om end i en reduceret skikkelse, måtte foreningen i befrielsesåret 1945 undlade at afholde den traditionelle ringriderfest på grund af restriktioner. I stedet måtte man dette år nøjes med den lokale Aabenraa Ringriderklubs ringridning ved Skyttegården, hvori deltog i alt 48 ryttere.⁵² Til gengæld tog amtsringriderforeningen revanche i 1946 ved at slå rekord med 225 ryttere samt et anslået publikumsbesøg på ca. 7.000. Man var herved vendt tilbage til de vante former dog med den undtagelse, at Dannebrog fra nu af blev båret i spidsen af rytteroptøget. Det havde man tidligere undladt af hensyn til foreningens tysksindede medlemmer.

Til og med 1951 blev festerne afholdt på den gamle festplads ved

Tøndervej – der hvor Rugkobbelskolen senere kom til at ligge. Derefter flyttede man hen på pladsen nær slottet. I de følgende år svingede deltagerantallet ved Aabenraas amtsringriderfester, indtil det toppede i 1956 med 275 ryttere. Herpå sank det igen og nåede i 1962 et i mange år uset lavpunkt med 164 ryttere. Årsagen hertil var landbrugets motorisering, hvor hestene i stigende grad blev erstattet af traktorer. Denne udvikling gav anledning til en del bekymring i ringriderforeningen, men den voksende tilbøjelighed i 1960erne til at holde ridehest vendte udviklingen.

I 1963 steg deltagerantallet til 172. Det var i den forbindelse, at »Hejmdal« som en kommentar til årets ringriderfest skrev, at »... det er den almindelige mening, at der var mange flere lette heste denne gang, og de pynter unægtelig mere i et optog end de bredbagede, vommede arbejdsheste, disses dyder i øvrigt ufortalt.«⁵³ I de følgende år voksede deltagerantallet igen støt og nåede i 1970 op på 278, hvilket var det hidtil største i ringriderforeningens historie.

Til gengæld faldt aabenraaernes egen deltagelse i selve ringridningen støt. Mens de i 1939 havde udgjort 19% af rytterne i årets ringriderfest udgjorde de i 1950 kun 14%, i 1960 12% og i 1970 9%. Tilmed inkluderede det sidstnævnte tal også deltagelse fra andre sønderjyske købstæder. Selv når man i de nævnte år fra og med 1950 tager højde for væksten i det samlede deltagerantal, var Aabenraas rytterandel svindende.

Tilsvarende stod det også sløjt til med resultaterne, ihvertfald når det gjaldt om erobringen af ringriderfesternes fornemste pris – kongeværdigheden. Man skulle således helt tilbage til 1896 – amtsringriderfesternes første år – for at finde en aabenraaer som ringriderkonge. I stedet måtte man trøste sig med, at formandsposten i amtsringriderforeningen bortset fra nogle ganske få år næsten altid var blevet beklædt af en af byens borgere. I den her behandlede periode var det Peter Jendresen (1945–58) og Peter Jessen (1958–). Efter kommunalreformen i 1970 blev foreningens navn ændret til Amtsringriderforeningen Aabenraa.⁵⁴

Ved ringriderfesten i 1959 sagde politimester Schaumburg-Christensen ifølge »æ Rummelpot«s måske ikke helt pålidelige referat bl.a. i sin tale, at ringridning var »... den helt rigtige blanding af sport og folkefest, fri for overdrevne fysiske krav, som mange moderne sportsgrene ellers stiler efter.«⁵⁵ Denne karakteristik passede også i endnu højere grad på de aktiviteter, som Aabenraa Skyttelaug udfoldede.

I modsætning til ringridningen, der principielt stod åben for alle, der kunne sidde på en hest, var skyttelaugets imidlertid en eksklusiv, selvsupplerende forsamling af herrer i deres bedste alder tilhørende

Aabenraas højere middelstand. Til trods for sin lukkede, noget logeagtige karakter var skyttelaugene ikke desto mindre i kraft af sine gamle traditioner, der havde rod tilbage til 1700-tallet, med til at give de sportslige udfoldelser i Aabenraa en ekstra dimension. Ved sine sammenkomster, skydekonkurrencer og kjoleklædte optog gennem byen søgte det således at forene gammelt og nyt. Herved var skyttelaugene med til at slå på de lokalpatriotiske strenge, og det blev da også i 1960'erne mødt med en udpræget velvilje af bystyret – i hvert fald fra borgerlig side.

Sådan havde det imidlertid ikke altid været. Ved Sønderjyllands afståelse i 1864 var det indtil da udpræget dansk-loyale skyttegilde straks blevet stærkt fortysket – et præg som det formåede at beholde i årtierne efter genforeningen, hvor det overvældende flertal af laugsbrødrene fortsat var tysksindede. Det havde i 1920'erne og 1930'erne givet anledning til flere nationalpolitiske sammenstød både i og uden for laugene. Under Besættelsen blev Aabenraa Skytteaug set med danske øjne belastet ved at pleje samkvem med besættelsesmagten, samtidig med at flere af skyttebrødrene og deres unge sønner meldte sig som frivillige i den tyske hær. Det var på denne baggrund, at der i 1945 blæste en kold vind mod skyttelaugene, som det kom til at tage 15 år at forvinde.

Ved befrielsen i 1945 blev omkring en tiendedel af skyttebrødrene interneret i Fårhuslejren. I 1946 kunne man dog genoptage skydningen ved Skyttegården og i de følgende år vendte laugene også gradvist tilbage til de gamle skikke. Samtidig forsøgte det sig med en åbning over for den danske modpart. I 1947 blev dansk således ligeberettiget med tysk som kommando- og protokolsprog. Tilsvarende blev der også stillet forslag om at ændre det hidtidige tyske navn Apenrader Schützengilde til Aabenraa Skytteaug. I lighed med tidligere praksis indbød man nu endelig også igen de lokale autoriteter til at deltage i pinseskydningen.

Borgmester Buchreitz, politimester Brix og amtmand Refslund Thomsen meldte imidlertid afbud. Besættelsestiden og retsopgøret var endnu i frisk erindring. Det mærkede skyttelaugene også i 1951, da det for første gang siden krigen genoptog den traditionelle pinsemarch gennem byen. I den forbindelse ansøgte skyttelaugene magistraten om, at det lige som det havde været praksis i tiden før 1939 ville stille rådhusalen til rådighed som samlingspunkt før marchen ud til Hjelm. Svaret blev et afslag. De kjoleklædte brødre med deres blomsterprydede geværer måtte derfor opgive paraden ved rådhuset og vælge en anden mere ydmyg rute. Også i de følgende år forblev adgangen til rådhuset lukket. Herved var skyttelaugene fortsat stemplet som en tysk politisk forening, der ikke nød bystyrets agtelse.

Frederik den 9. skridter fronten af foran Skyttelaugets ved Skyttegården i 1959. (Foto fra Lars Henningsen: Aabenraa Skyttelaug 1734–1984 (1984) s. 119).

Da greb en af de få skydebrødre med udpræget dansk sindelag imidlertid afgørende ind. Det var farvermester Jacob Jacobsen. For at skaffe ny fremgang for skyttelaugets, hvis medlemstal var dalet til omkring de 70, fik han tilsagn fra 18 tysksindede skydebrødre om, at de ikke ville modsætte sig optagelse af fremtrædende danske. Efter at Jacobsen havde fundet fire egnede danske kandidater, foreslog han på generalforsamlingen den 18. juli 1955, at brødrene købmand Johann Jessen og købmand Erik Jessen samt skibsmægler Harald Cleemann og købmand Sv. Aage Lyck blev optaget i laugets. Det var, som historikeren Lars N. Henningsen har udtrykt det, populært sagt den danske spejderbevægelses og frihedskæmpernes repræsentanter, som nu viste sig i skyttelaugets.

Valget af de fire nye skyttebrødre blev et vendepunkt for Aabenraa Skyttelaug. I de følgende år øgedes medlemstilgangen især fra dansk side, så foreningen snart nåede op på omkring 100 medlemmer. I 1959 blev den sidste is brudt da Frederik den 9. gæstede laugets ved dets 225-årsjubileum og herved gav det sit blå stempel. Samtidig blev adgangen til rådhuset igen åbnet for skyttelaugets takket være de nære relationer til byens borgmester i skikkelse af skydebroder Erik Jessen.

Langt om længe var skyttelaugets nu atter blevet det, som det ikke havde været siden 1848 – en borgerforening hvor tyske og danske mødtes i fælles gemytligt samvær. Det var på denne baggrund, at konditor Carl Bjerring ved skyttefesten i 1964 sagde i sin tale, at »... Aabenraa Skyttelaug har engang haft rene nationale flertal, og for år tilbage kunne madammerne diskutere, om en mand var rigtig dansk, hvis man

var med i skyttelaug. Det findes ikke mere, nu er vi her alle som gode kammerater, og vi tænker ikke over, om det er en dansker eller en tysker, vi sidder ved siden af ved bordet.«⁵⁶ Heldigvis gjaldt denne udtalelse på dette tidspunkt også de fleste øvrige foreninger i Aabenraa.

Banko og andre forlystelser

Med omtalen af Aabenraa Skyttelaug har fremstillingen bevæget sig et stort skridt i retning mod de mere selskabelige aktiviteter i Aabenraa. Nestoren i denne henseende var Frederiksklubben, hvis formål det var gennem selskabeligt samvær at være samlingssted for alle dansksindede i Aabenraa. Klubben var stiftet i 1848 og var som sådan en af de ældste danske foreninger i Sønderjylland. Hertil kom de lokale frimurerloger Odd Fellow Logen, Baldur og St.Johannes Logen, St.Nicolaus, hvis virksomhed dog var forbeholdt de fæ indviede.⁵⁷ Mere åben men også selektiv var Rotary-klubben i Aabenraa, der lige som sine mange søsterklubber i ind- og udland havde til formål at inspirere medlemmerne til en medmenneskelig indstilling samt fremme international forståelse og fred. Af andre tilsvarende foreninger i byen med et vist eksklusivt præg kan nævnes Soroptimistklubben og Y's Men's Club.

Langt mere folkelig og af en helt anden kaliber var den selskabelige aktivitet, som mange lokalforeninger – især sportsforeninger – indbød til i vinterhalvåret. Det var gåsespil eller »banko«, som det også hed, der her aften efter aften trak mange aabenraaere til byens forsamlingslokaler. I oktober 1952 kunne den faste rubrik »byens hjørne« i »Hejmdal« således give følgende situationsrapport herom:

»I samme takt som bladene falder af træerne, stiger antallet af gåsespil. Nok er bladene i overtal, men til gengæld er gåsesæsonen mere sej; i år indledtes den, mens det sidste korn endnu sejlede på markerne, sædvanligvis tiltager den i styrke henimod Mortensaften, hvorefter der bliver et lille pusterum, inden den forrygende slutspurt henimod jul sætter ind.

Det gamle spil om steg til enhver ... Gåsespil hed det oprindeligt, senere udvidedes foretagendet til gåse- og andespil, i krigens tid – under gåseforbudet – blev det et altnuligt andet spil, og i disse dage kan man se en lokal forening indbyde til gåse-, ande- og flæskespil. Hele grisen på bordet, hedder det ildnende opråb, slagteren skærer, mens vi spiller. Der er ingen tvivl om, at der vil blive væddeløb om de kort. Og skulle der ingen banko falde i ens turban, er alt endnu ikke tabt, idet der nemlig er en mulighed for revanche i præmieskat.«⁵⁸

For de der ikke var grebet af spillelidenskabens var der andre mulighe-

Gaase- og andespil

AA. I. G. afholder stort gaase- og andespil paa hotel „Danmark“ søndag den 5. november kl. 20,00.

Bestyrelsen.

Hejmdal 1950

Turistkort fra o. 1958 med Aabenraas seværdigheder.
Kilde: Turistbrochure.

BIOGRAFEN
AABENRAA

Vi fortsætter indtil videre hver aften kl. 19 og 21

Førebudbestilling fra kl. 9—12 og fra kl. 17.

Søndag eftermiddag
Texas Vovehalse

Hoteller: A. Grand Hotel. B. Folkehjem. C. Hotel Danmark. D. Hotel Royal. E. Teater-Hotel. F. Missionshotellet. Seværdigheder m. v.: 1. Sct. Jørgens kirke, 2. Folkehjem, 3. Sønderjyllandshallen, 4. Aabenraa Teater, 5. Posthuset, 6. Telegrafvæsenet, 7. Aabenraa Museum, 8. Amtshuset, 9. Sct. Nikolaj Kirke, 10. Landsbiblioteket, 11. Rådhuset, 12. Rutebilstationen, 13. Sønderjyllands Højspændingsværk, 14. Slotsvandmøllen, 15. Brundlund Slot. P. Parkering. T. Turistbureau.

der for underholdning. Aftenen kunne også fordrives i en af byens to biografer, der havde til huse henholdsvis ved Storetorv og i Aabenraa Teater. I 1962 blev ejendommen Storegade 35 imidlertid solgt til forretningsskæden »Irma«. Det følgende år måtte »Biografen« derfor vige pladsen for et nyt supermarked og rykke ind i den store sal på Folkehjem. Her forblev den indtil sit ophør i 1966 ledsaget af klager over, at de hårde siddepladser gav publikum ømme bagdele. Film som »Elektra« og »West Side Story« gjorde dog pinen værd at udholde.⁵⁹

Byens anden biograf »Kino Teatret« skrantede også. I 1966 var

Forlystelseskrig

i AABENRAA

Konkurrencen mellem »Astoria« og »Sommerlyst« om publikums gunst blev i 1965 udlagt på denne måde i »æ Rummelpot«.

teaterbygningen til salg, biografdirektøren syg og lokalerne så miserable, at en gennemgribende restaurering var absolut nødvendig. Året efter kunne »Kino Teatret« imidlertid byde publikum velkommen i nyistandsatte lokaler. Herved havde Aabenraa igen fået en biograf, som borgerne kunne være tjent med.⁶⁰

I stedet for at gå i biografen kunne aabenraaerne endelig også vælge at gå på danserestaurant. I 1947 åbnede den nye varieté »Astoria« i Slotsgade. Der var stuvende fuldt til åbningsfesten, hvor Jørgen Dethlefsens kvartet spillede en passende blanding af Wienervalse og mere moderne musik. Aftenens højdepunkt var parret Orla Eggert og Gretha Diana fra National-Scala, der stppede og dansede, så det var en lyst. »Hejmdal«s udsendte medarbejder var da heller ikke i tvivl om, at der ville blive fuldt hus i fremtiden.⁶¹

I 1965 udbrod der en ren forlystelseskrig i Aabenraa, da byens to danseetablissemeter »Astoria« og »Sommerlyst« søgte at overgå hinanden med engagement af top-solister, herunder blandt andet Poul Reichardt og Volmer Sørensen. Blandt de prominente udenbys gæster, som i den anledning lod sig lokke til Aabenraa, var borgmester Peter Olesen fra Haderslev. Han måtte dog til »æ Rummelpot«s store fryd

Astoria

I alten stor

tipskonkurrence

forbundet med rigtig gammel-daws awten.

Hejmdal 1950

Indendørs minigolf

Mini-golfbaner er nu flyttet til
»Sommerlyst«
Åbent hverdage kl. 11-15 og 17-21, lørdage kl. 9-20 og 21
Opret adgang.
Kun et golfslag fra centrum...

Hejmdal 1950

lide den tort at blive afvist ved indgangen til »Astoria«, fordi han var uden slips.⁶²

To år senere var det imidlertid »Sommerlyst« der tog stikket hjem i den lokale kappestrid om publikums gunst. Da var wienermusikken og stepdansen for længst blevet afløst af andre toner og trin. Således overværede 400 gæster en ny landsdækkende go-go-konkurrence om, hvem af de sønderjyske go-go piger, der skulle med til finalen i Place Pigalle i København. Foruden go-go-dansen var der også underholdning af den kendte popgruppe »Mac Kelly and the Tommyguns« samt den lokale gruppe »The Haimons« og sønderborggruppen »The Pretty Stones«. ⁶³ Hermed var Aabenraa for alvor gået ind i »pop-alderen«.

Kolonihaver

Blandt aabenraernes mange fritidssysler var der endelig også kolonihaverne. I 1950 fandtes der 491 af dem i byen svarende til ca. 4% af indbyggertallet.⁶⁴ Beregnet efter husstande var det imidlertid mindst 12–15% af byens borgere, som nød godt af disse haver. Mens indbyggertallet steg, forblev kolonihavernes antal dog i en længere årrække konstant omkring de 500. Herpå begyndte det at gå tilbage. Det var således en relativt faldende del af Aabenraas befolkning, som i den her behandlede periode havde mulighed for at erhverve sig en kolonihave – et forhold, som det store parcelhusbyggeri dog var med til at kompensere for.

Ønsket om frisk luft og egen jord med frugt, grøntsager og blomster bevirkede, at der altid var stor rift om kolonihaverne i Aabenraa. I midten af 1950erne var der således hvert år omkring 80 ansøgninger herom til kommunens kolonihaveudvalg. Ved tildelingen af haverne blev der ikke kun taget hensyn til familiernes børnetal men også ansøgerens egnethed som havedyrker. Det sidstnævnte blev også senere løbende kontrolleret ved to årlige eftersyn af haverne. Til gengæld fik de heldige så for 15 kr. årlig rådighed over en kolonihave på 300 kvadratmeter.⁶⁵

Trods den store efterspørgsel kunne behovet for kolonihaver dog dækkes nogenlunde, selv om ansøgerne ikke altid fik den lod, som de havde tænkt sig. Mest efterspurgt var Haveforeningen Hjelm, der som Danmarks ældste (stiftet 1831) blev betragtet som aristokraten blandt Aabenraas kolonihaver.⁶⁶ Herpå fulgte så de øvrige permanente kolonihaver ved Lindbjerg, Rugkobbøl og Skomagermosen. Tilsammen råde de i 1950 over 240 haver.

Foruden de permanente havekolonier fandtes der også et stort antal midlertidige kolonihaver. Størst var afdelingen ved Lindbjerg med 150

*Danmarks ældste kolonihaver,
Hjelmhaverne, fotograferet 1960.
(Foto Hist. Samlinger)*

haver. Hertil kom i 1950 en række mindre havekolonier ved Svinget, H. P. Hanssensgade, Søstvej, Callesensgade og Møllevej. Sammen med kolonihaverne ved Lindsnakkevej udgjorde de i alt 251 haver.⁶⁷

De midlertidige kolonihaver fristede imidlertid en meget usikker tilværelse. I de skriftlige betingelser for leje af Aabenraa kommunes kolonihaver fra 1946 hed det således i paragraf 2, at »... såfremt kommunen skulle få brug for jorden til andet formål, er lejeren forpligtet til med en halv måneds varsel til enhver årstid at afstå grunden uden erstatning.«⁶⁸ Så længe byen stod i stampe i efterkrigsårenes økonomiske dødvande, var der fred og ingen fare. Det store behov for kolonihaver bevirkede endda, at der i begyndelsen af 1950erne skete en mindre udvidelse af deres antal. Da det økonomiske opsving for alvor satte ind i anden halvdel af 1950erne gik det imidlertid den modsatte vej. Byens stærke vækst og udvidelsen af havneområdet medførte således, at kolonihaverne ved Lindsnakkevej, Svinget, Callesensgade (Dronning Margrethesvej) og flere andre steder måtte nedlægges. Som kompensation herfor

fik flere af de hjemløse havefolk i 1960 tildelt nye jordstykker bl.a. syd for Tøndervej mellem Stegholt og Vognmandsløkken samt ved hjørnet af Forstallé og Vestvejen.⁶⁹ Det sidstnævnte areal var udpeget som grønt område. Få år senere kom sindene imidlertid i kog, da det viste sig, at haverne igen skulle nedlægges som følge af byrådets beslutning om opførelsen af den nye Brundlundskole. I stedet blev havekolonien så flyttet hen på et engareal, som grænsede op til »Hjelmhaverne«.⁷⁰

For at undgå at også »Hjelmhaverne« engang ad åre kom til at lide samme skæbne som så mange af byens andre kolonihaver, begyndte man i 1960 at drøfte en fredning af området. I første omgang besluttede byrådet sig til at sikre havernes fortsatte beståen ved hjælp af en tinglyst byplan. Da dette ikke lod sig gennemføre strammede man imidlertid i 1966 sin beslutning op til begæring om fredning af »Hjelmhaverne«. På grund af kommunens egen langsommelige behandling af sagens videre gang, kom der dog til at gå 13 år, inden man nåede dette mål. Til gengæld var også haveforeningen »Virkelyst« kommet med ind under fredningen.⁷¹ For kolonihaverne i Aabenraa var det et betydningsfuldt skridt, der var med til at dokumentere deres eksistensberettigelse som åndehul for mange af byens haveinteresserede.

Noter

Arkivalierne befinder sig på Landsarkivet for de Sønderjyske Landsdele, Aabenraa, hvor intet andet er angivet.

1. Fra købstad til storkommune – nogle hovedtræk

1. Foreningsarkiver. Arbejdernes Fællesorganisations forhandlingsprotokol 1937–57.
2. Aabenraa byarkiv 1920–70, Magistratens forhandlingsprotokol.
3. Åbenrå bys historie, III, s. 247–252 (1974).
4. Aabenraa Bogen, s. 156–157 (1945); Sønderjyden 10/5 og 15/5 1945.
5. Hejmdal 17/7, 1/9 og 3/9 1945.
6. Manuskript i Georg Buchreitz privatarkiv.
7. Ingeborg Refslund Thomsen: Hjemme i Nordslesvig, s. 139 (1961); J.H.Jensen: Landsbylærer i genvundet land, s. 170–174 (1977), Åbenrå bys historie, III, s. 249–250 (1974), Aage Trommer: Modstandsbevægelsen i Aabenraa og omegn, s. 177–178, trykt i Sønderjyske Årbøger 1965.
8. Hejmdal 4/9 1947.
9. Hejmdal 27/6 1945.
10. Hejmdal 27/3 og 31/12 1946; Jydske Tidende 11/9 1948.
11. Jyllands Posten 15/8 1951.
12. Aabenraa byarkiv 1920–70, Magistratens forhandlingsprotokol.
13. Hejmdal 18/8 1945.
14. Hejmdal 23/6 1945.
15. Hejmdal 6/11, 12/11 1945.
16. Der Nordschleswiger 27/8 1960.
17. Hejmdal 14/10 og 15/10 1953.
18. Hejmdal 24/5 1957.
19. Hejmdal 10/9 1960.
20. Hejmdal 13/2 1970.
21. Hejmdal 15/12 1945.
22. Hejmdal 17/10 1945.
23. Hejmdal 22/3 1947.
24. Hejmdal 8/12 og 9/12 1948.
25. Hejmdal 22/3 1947; Marius Schildt: Et jævnt og virksomt liv. Erindringer 1901–81, s. 95 (1982). Aabenraa byarkiv 1920–70 pk. 24-3-2.
26. Hejmdal 8/12 1950.
27. Hejmdal 26/2 1947.
28. Hejmdal 5/8 og 21/10 1970.
29. Hvor ingen noter er anført bygger taloplysninger m.v. på de efterfølgende kapitler.
30. Jyllands Posten 15/8 1951.

31. Aabenraa byarkiv 1920–70, pk. 17-3-1 brev af 14/2 1952.
32. Åbenrå bys historie, III, s. 162 (1974).
33. æ Rummelpot 1951.
34. Georg Buchreitz: Spejlinger, s. 184 (1975).
35. Hejmdal 4/9 1947.
36. Berlingske Tidende 19/3 1950.
37. Erik Jessens privatarkiv.

2. Fra engroshandel til serviceerhverv – den økonomiske udvikling

1. Andreas Cornett og Mogens Hegnsvad: Arbejdsløsheds- og beskæftigelsesudviklingen i grænseregionen under den økonomiske krise. Arbejdsrapport fra Institut for Grænseregionsforskning (1981) s. 4; Egnsudvikling under økonomisk vækst. Beretning. Bilag 1. (1968) s. 30.
2. Troels Fink: Træk af Aabenraas udvikling siden genforeningen. I Aabenraa Statsskoles elevforenings årsskrift 1938 s. 11–23.
3. ÅbBArk 37-3-1 Erhvervstillinger; Statistisk Tabelværk 1963: IV s. 86f.
4. Helle Askgaard: Den sønderjyske industris udvikling fra 1920 til 1970 (1970) s. 163.
5. Egnsudvikling under økonomisk vækst. Bilag I s. 11; Landsplanudvalgets sekretariat (LPUS) orientering 9, Oplandsundersøgelser (1969) kort 4 og 5; Dispositionsplan for Åbenrå 1974 s. 29ff.
6. Sønderjyden 3/3 54.
7. Sønderjyden 5/1 55.
8. Johan Hvidtfeldts fremstilling i Åbenrå Bys Historie bd III (1974), s. 231f.
9. Beretning til Folketinget afgivet af den af Tinget under 25. oktober 1950 nedsatte kommission i henhold til Grundlovens §45 XIV Det tyske mindretal under Besættelsen (1953), s. 103ff.
10. Sparekassen for Aabenraa By og Amt 1818–1943 (1943), s. 157.
11. Se s. 278.
12. Detlev Tamm: Retsopgøret efter besættelsen (1984), s. 101, 154ff, 494ff.
13. Rigspolitichefens Årsberetninger 1947 s. 76, 1948 s. 74.
14. Sønderjyden 19/11 46, 24/6 45, 23/6 45, 19/11 46, 11/5 46, 15/5 46.
15. Sønderjyden 7/8 45, 31/8 45, 12/9 45, 22/9 45, 11/5 45.
16. Sønderjyden 14/9 46, 26/7 45; Svend Aage Hansen: Økonomisk vækst i Danmark bd. II: 1914–1975 (1977), s. 106f.
17. Sønderjyden 24/7 45, 25/10 45, 31/8 45.
18. Sønderjyden 7/1 46; Svend Aage Hansen: Økonomisk vækst i Danmark bd. II s. 107f.
19. Fremstillingen i dette afsnit bygger på F.H. Lassen: Aabenraa havns historie gennem 700 år (1979) s. 76–86; og J. Ramhøj og S.E. Gundestrup: Aabenraa Nyhavn 1925–1975 (1975).
20. ÅbBArk 34-5-5 Erhvervsvirksomheders placering i Aabenraa, brev af 14/4 70.
21. Statistiske Meddelelser. Danmarks skibe og skibsfart 1940–70 div. årg.
22. som foregående note.

23. Statistiske Meddelelser. Danmarks skibe og skibsfart 1955 s. 82.
24. J. Ramhøj og S.E. Gundestrup: Aabenraa Nyhavn 1925–1975 s. 18; J.P. Trap: Danmark 5. udg. bd. X (1967) s. 840f.
25. Foreløbigt forslag til dispositionsplan for Aabenraa købstad april 1949, udarbejdet for Aabenraa byråd af byplanudvalget ved stadsingeniør S.E. Gundestrup i samarbejde med arkitekterne Dan Fink og Peter Bredsdorff, s. 4; Statistiske Undersøgelser nr. 26, Erhvervsstrukturen 1948–1958 (1970) s. 5.
26. AbBArk 37-3-1 Erhvervstællinger; Statistisk Tabelværk 1963: IV s. 86; Foreningsark. Ceres A/S Regnskaber.
27. AbBArk 34-1-2 Sønderjyllands Erhvervsråd; J.P. Trap: Danmark 5. udg. bd X s. 844.
28. AbBArk 37-3-1 Erhvervstællinger.
29. Fremstillingen i dette afsnit bygger på AbBArk 19-5 bd I-III Eksportmarkedet.
30. Sønderjyden 21/3 56; Statistiske Meddelelser. Danmarks Skibe og skibsfart 1959 s. 69.
31. AbBArk 19-4 Heste- og kreaturmarkeder.
32. Sønderjyden 24/10 56.
33. Fagregister i Aabenraas adressebøger 1940–70 div. årg.
34. Se endvidere kapitel 10.
35. Efter Aabenraas adressebøger 1940–70 div. årg.
36. AbBArk 34-7-3 Ansøgning fra handlende om tildeling af arbejdslager m.v. af rationerede varer.
37. Svend Aage Hansen og Ingrid Henriksen: Dansk Socialhistorie 1940–83 Velfærdsstaten (1984) s. 143f.
38. Fagregister i Aabenraas adressebøger 1940–70 div. årg.; bl.a. p.g.a. en anden klassifikation er der nogle andre tal for bagerne i den officielle detailhandelsstatistik: Statistisk Tabelværk 1963: IV s. 87; Statistisk Tabelværk 1971: II s. 46.
39. Poul Willadsen: Åbenrå Bager Laug 1879–1979 (1979) s. 18f.
40. Aabenraa adressebog 1951 s. 157 og 1952 s. 163; Aabenraa adressebog 1972/3 i fagregistret under »Supermarkeder«.
41. Statistisk Tabelværk 1971: II Detailhandlertællingen 1969 s. 46.
42. Hejmdal 10/7 69.
43. Sønderjyden 5/10 46.
44. AbBArk 19-6 Torvehandlen.
45. Preben Bov: Byerne og deres opland i Kommunal Arbog 1961 s. 848–854.
46. Omsætningstællene i tabellen gælder dog for 1947, 1957 og 1968. AbBArk 37-3-1 Erhvervstællinger; Statistisk Tabelværk 1963: IV s. 87; Statistisk Tabelværk 1971: II s. 46.
47. 50 år med biler. I.M. Jensen A/S Aabenraa 1929–1979 (1979) s. 15–18.
48. Hejmdal 2/3–66; Sønderjyden 30/1 57; se også s. 95.
49. Sønderjyden 1/3 58; Hejmdal 16/3 62, 22/3 62, 23/3 62.
50. Bo Bramsen: Antikviteter og antikvitetshandel. Et lille tilbageblik over udviklingen de sidste 100 år. I »Den 17. antikvitetsudstilling ... 1980«.
51. Landsdelsudstillingen Sønderjyllands Erhverv. 29. september til 7. oktober 1956. Katalog. (1956).

52. Helle Askgaard: Den sønderjyske industris udvikling fra 1920 til 1970 (1970) s. 175.
53. AbBArk 34-1-2 Sønderjyllands Erhvervsråd, oversigter 1947 og 1951.
54. Statistiske Meddelelser. Industristatistik 1966–1970.
55. J. Chr. Påbøl: Fra jute til plast. Sækko A/S Aabenraa 1953 25 2978; Helle Askgaard: Den sønderjyske industris udvikling fra 1920 til 1970 s. 164f og 201.
56. Helle Askgaard s. 173.
57. AbBArk 34-5-5 Erhvervsvirksomheders placering i Aabenraa; Helle Askgaard s. 173–178.
58. AbBArk 37-3-1 Erhvervstillinger; Statistisk Tabelværk 1963: IV s. 86f. Statistiske undersøgelser nr. 26: Erhvervsstrukturen 1948–1958 (1970) s. 5.
59. Den kommunale elektricitetsforsynings årsberetninger 1940–60 som bilag til de kommunale regnskaber.
60. Helle Askgaard s. 157ff.
61. Helle Askgaard s. 163.
62. Aabenraa kommunes dispositionsplan 1974 s. 33f; Helle Askgaard s. 171–175; Sønderjyden 27/6 72.
63. AbBArk 34-1-1 Diverse vedr. handel, håndværk, industri og næringsvæsen.
64. Sønderjyden 4/5 46; AbBArk 34-5-5 Erhvervsvirksomheders placering i Aabenraa.
65. AbBArk 34-7-5 Rationering af benzin, olie og petroleum; J. P. Trap: Danmark 5. udg. bd X s. 845f; Helle Askgaard s. 100.
66. Jydske Tidende 22/2 56; AbBArk 3-2-11 Borgmesterens korrespondance; Flensborg Avis 14/12 70.
67. Helle Askgaard s. 101f og 191.
68. Aabenraa Bogen. Byen som den lever i Mindet. (1945) s. 195; Gartner Niels Jacobsens Erindringer. (1981) s. 28–35.
69. Foreløbigt forslag til dispositionsplan for Aabenraa købstad april 1949 bilag C; Dispositionsplan for Aabenraa kommune 1962 s. 10.
70. Fagregister i Aabenraas adressebøger: landstendenser f.eks. i Svend Aage Hansen: Industri og håndværk (1978) s. 102ff.
71. J. P. Trap: Kongeriget Danmark. 4. udg. (1930) bd IX s. 413; AbBArk 34-4-3 Sparekassen for Aabenraa by og amt; Beretninger og regnskab for Sparekassen for Aabenraa By og Amt div. år.
72. J. P. Trap: Danmark 5. udg. bd X s. 843; oplysning fra Andelsbanken; Flensborg Avis 13/10 69 og 16/10 70.
73. Sparekassen for Aabenraa By og Amt 1818–1943 (1943) s. 157.
74. Fremstillingen af pengeformidlingens udvikling bygger hovedsageligt på Beretninger og regnskaber fra Den nordslesvigske folkebank 1939–69 (udlånt af Sydbank A/S).
75. G. Japsen: De nordslesvigske sparekassers historie (1970) s. 330ff.
76. Ledelsen og landpolitiet er ikke medregnet i tallene, se Rigspolitichefens årsberetninger 1949 s. 56–58; Politiets årsberetning 1968 s. 15; Årbog for Det danske Post og Telegrafvæsen årg. 1943 og 1969; Svend Aage Hansen og Ingrid Henriksen: Dansk Socialhistorie 1940–83 Velfærdsstaten (1984) s. 146f.
77. Beretninger for Aabenraa kommunale skolevæsen 1949–50 s. 16f., 1959–60

- s. 19f., 1968–69 s. 21ff; Årsberetning for Aabenraa Tekniske Skole 1980 s. 18ff.
78. J.P.Trap: Danmark 5. udg. bd X s. 822; Aabenraa Amtsrådstidende 4/11–52.
 79. Aabenraa sygehus beretninger 1939–1963 rummer årlige oversigter over det samlede personale: Årbog for Det danske Post og Telegrafvæsen 1943 og 1969.
 80. J.P.Trap: Danmark 5. udg. bd. X s. 814f; AbBArk 34-10-1 Toldvæsenets lokale forvaltning; bladet »Toldetaten« januar 1962 s. 56 med artikel om omstruktureringen af K.J.Elkrog.
 81. Hejmdal 17/3 70; Sønderjyllands Amtsråd 1970–1974 (1974) s. 2–4.
 82. AbBArk 3-3-3 Erhvervsudvalget.
 83. AbBArk Byrådsprotokol 27/6 47.
 84. AbBArk 3-3-3 Erhvervsudvalget.
 85. Sønderjyllands Erhvervsråd 1947–1972. 25 års virke i fremgang (1972) s. 6.
 86. AbBArk 34-1-2 Sønderjyllands Erhvervsråd.
 87. AbBArk 34-5-5 Erhvervsvirksomheders placering i Aabenraa.

3. Befolkningsforhold

1. Dispositionsplan for Aabenraa kommune 1962 s. 14.
2. Kommunal Årbog div. årg.
3. AbBArk 37-1 Folkeregistret. Diverse; Aabenraa kommunes statistiske kontor: udskrift 11/8 1976 emne 2.1 side 102.
4. Danmarks Statistik og Socialforskningsinstituttet: Levevilkår i Danmark 1976 (1976) s. 38.
5. AbBArk 37-1 Folkeregistret. Diverse; Egnsudvikling under økonomisk vækst (1968) Beretning. Bilag I s. 49–55.
6. P.C.Matthiesen: Befolkningens vækst (1971) s. 92; Statistisk Tabelværk 1970: V s. 101; Statistisk Tabelværk 5. rk. A nr. 23 s. 98f.; Statistiske Meddelelser 4. rk. 162. bd. 2. hft. s. 138 (tællingen 1950); Statistisk Tabelværk 1963: VI bd 1 s. 62 (tællingen 1960); Statistisk Tabelværk 1975: VII B. 4 s. 32f. (tællingen 1970).
7. Statistisk Tabelværk 5. rk. A nr. 23 s. 98f. (tællingen 1940); Statistiske Meddelelser 4 rk. 162. bd. 2. hft. s. 138f. (tællingen 1950); Statistisk Tabelværk 1964: I B(2) s. 133 og B(3) s. 133 (tællingen 1960); Statistisk Tabelværk 1969: III 7 s. 26f. (tællingen 1965); Folke- og bolig-tælling 1970 A5 Sønderjyllands Amt Tabel 2 s. 34f. (tællingen 1970); Danmarks Statistik anvendt i 1940 og 1950 en anden opgørelsesmåde end ved tællingerne i 1960, 1965 og 1970..
8. Jvf. Aabenraa Kommune: Debatoplæg om kommunens fremtid frem til år 2000 (1981) s. 6.
9. Statistisk Tabelværk 1969: III s. 26f; Folke- og bolig-tællingen 1970 A5 s. 34f.
10. Se dog Sønderjydens omtale af emnet 16/11 56; AbBArk 8-14 Udgivelse af skattebog for Aabenraa købstad; Sønderjyden 1/2 51.

11. Lavindkomstkommissionen: Udviklingen i den personlige indkomstfordeling for erhvervsaktive 1970–1976 (1979) s. 8.
12. Svend Aage Hansen og Ingrid Henriksen: Dansk Socialhistorie 1940–83 Velfærdsstaten (1984) s. 209f.
13. Svend Aage Hansen og Ingrid Henriksen: Dansk Socialhistorie 1940–83 s. 212ff.
14. Statistiske Meddelelser 4. rk. 161. bd. 1. hft. s. 12.
15. Sønderjyden 8/1 46.
16. Statistiske Meddelelser 4. rk. 162. bd. 1. hft. s. 153 (for 1950); Statistiske Meddelelser. Befolkningens bevægelser, div. årg.; Sønderjyden 8/1 46.
17. Hans H. Worsøe: De danske Børneinstitutioner i Aabenraa 1938–1963 og deres forgængere (1963) s. 57 og 63; Sønderjyden 23/9 54.
18. Tommy P. Christensen: Brikker til kvindens historie (1980) s. 155; Sønderjyden 10/10 45.
19. AbBArk 16-4-3 Husmoderafløsning: HcjmDal 28/10 61.
20. Jydske Tidende 15 april 1942; Aabenraa Bys Historie bd. III s. 226.
21. Sønderjyden 2/10 45 og 23/1 58.
22. AbBArk 37-2-4 Udgivelsen af vcjviseren for Aabenraa by.
23. Sønderjyden 28/4 54; Kommunal Årbog div. årg.; HcjmDal 28/2 70; Sønderjyden 4/3 70.

4. Indkomsterne og forbruget

1. Svend Aage Hansen: Økonomisk vækst i Danmark. Bd. II 1914–1975 (1977) s. 103.
2. Svend Aage Hansen og Ingrid Henriksen: Dansk Socialhistorie 1940–83 Velfærdsstaten (1984) s. 31; AbBArk 8-1 Diverse, herunder skattestatistik.
3. AbBArk 34-6-2 bd V og VII Prisdvalgets virksomhed; Svend Aage Hansen og Ingrid Henriksen: Dansk Socialhistorie 1940–83 s. 44.
4. Svend Aage Hansen og Ingrid Henriksen: Dansk Socialhistorie 1940–83 s. 204f; Egnsudvikling under økonomisk vækst (1968) Bilag 2 s. 85; Kommunal Årbog 1959 s. 668 og 1964 s. 694.
5. K. Vedel-Petersen: Danmarks Statistik (1952) s. 585f; 1957-pristal: Kommunal Årbog 1964 s. 694, 1966 s. 725; AbBArk 8-1 Diverse, herunder skattestatistik; tal for 1962–64 meddelt af skatteinspektør Jes Bentsen, Aabenraa.
6. Sønderjyllands Højspændingsværk Andelselskab 14. november 1922–1972 (1972) s. 138f; Svend Aage Hansen og Ingrid Henriksen: Dansk Socialhistorie 1940–83 s. 127; private regnskabsoversigter i forfatterens besiddelse.
7. Afsnittet bygger på AbBArk 34-6-2 Prisdvalgets virksomhed; Svend Aage Hansen: Økonomisk vækst i Danmark bd II 1914–1975 s. 92.
8. Svend Aage Hansen og Ingrid Henriksen: Dansk Socialhistorie 1940–83 s. 18.
9. Svend Aage Hansen: Økonomisk vækst i Danmark bd II 1914–1975 s. 115; Rigsdagstidende Tillæg A sp. 2814.
10. Sigurd Jensen: Levevilkår under Besættelsen (1971) s. 14ff; Svend Aage Hansen og Ingrid Henriksen: Dansk Socialhistorie 1940–83 s. 74f; Gartner Niels Jacobsens Erindringer (1981) s. 30.

11. AbBArk 37-7-1 Uddeling af rationeringskort.
12. Hejmdal 22/3 47; Svend Aage Hansen: Økonomisk vækst i Danmark bd II 1914–1975 (1977) s. 115.
13. Hejmdal 8/12 48 og 9712 48.
14. J. Breddorf, Agnete Lundsteen og Villars Lunn: Ernæringsvilkaar i danske arbejderhjem (1936) s. 34, særtryk af Bibliotek for Læger januar 1943; Sigurd Jensen: Levevilkår under Besættelsen s. 194f; AbBArk 34-7-1 bd. II og III, Uddeling af rationeringskort.
15. Aabenraa Sygchus' beretninger for årene 1939–66 med specifikationer over de indkøbte og forbrugte varer.
16. Hejmdal 8/12 50; Sønderjyden 20/3 50, 2/2 52, 4/2 52, 5/2 52.
17. Inflationens årsager. Betænkning nr. 421. Økonomiministeriet (1966) s. 10ff.
18. AbBArk 37-3-7 Indberetning om detailpriser; Statens Husholdningsråd: Lønmodtagernes kost 1971 (1978) s. 5ff.
19. AbBArk 13-7 Andragende om tilladelse til køb af visse clartikler.
20. Sønderjyden 18/7 46, 6/8 46, 9/8 46; AbBArk 1-6 Folkebespisning; Statistisk Tabelværk 1969: III A.7 s.34.
21. Sønderjyden 27/10 51, 4/5 54, 28/9 54; Aabenraa købstadskommunes regnskab konto 36-2-1-9 div. år.
22. Sønderjyden 24/12 54, 8/10 56, 22/2 58.
23. Sønderjyden 15/3 58.
24. Sønderjyden 11/1 50.
25. Sønderjyden 7/2 55, 15/3 58.
26. AbBArk 37-3-4 bd III og IV Statistiske oplysninger om byggevirksomheden; Statistisk Tabelværk 1963: III A2 Tab 3 J 64; Statistisk Tabelværk 1969: III s. 31; Statistisk Tabelværk 1973: VI s. 44.
27. Statistisk Tabelværk 1969: III s. 31; Statistisk Tabelværk 1973: VI s. 45.

5. Arbejde og arbejdsløshed

1. Fremstillingen i dette afsnit bygger på AbBArk 16-11-3 Amtsarbejdsansyningskontorets filial i Aabenraa.
2. Statistiske Efterretninger 1942–58 med månedsvise opgørelser af arbejdsløsheden.
3. Egnsudvikling under økonomisk vækst (1968) Bilag I s. 154.
4. Aabenraa-Sønderborg Amtssarkiv journalsag D II-4-43. De faglærte uden for byggefagene omfattede alene: blikkenslagere, elektrikere, malere, sadelmagere, slagteriarbejdere, smed- og maskinarbejdere samt snedkere.
5. Svend Aage Hansen: Økonomisk vækst i Danmark bd. II 1914–1975 (1977) s. 109, 143f., 149; Erling Olsen: Danmarks økonomiske historie siden 1750 (1962) s. 205.
6. Egnsudvikling under økonomisk vækst (1968) Bilag I s. 138–154.
7. K. Vedel-Petersen: Danmarks Statistik (1952) s. 431ff; (Henning Friis:) Socialpolitikken i Danmark belyst ved udvikling i de sociale udgifter s. 75ff. Særtryk af Socialt Tidsskrift 1954.

8. Sønderjyden 5/2 54; AbBArk 16-6-1 Julcuddelingen.
9. AbBArk 16-11-7 Foranstaltninger til fremme af beskæftigelsen i Aabenraa.
10. Svend Aage Hansen og Ingrid Henriksen: Dansk Socialhistorie 1940-83 Velfærdsstaten (1984) s. 59; AbBArk 16-11-7 Foranstaltninger til fremme af beskæftigelsen i Aabenraa.
11. Sønderjyden 24/2 51 og 18/2 58.
12. AbBArk 34-5-5 Erhvervsvirksomheders placering i Aabenraa; Hejmdal 21/10 70 og 5/8 70.
13. Sønderjyden 21/1 46; AbBArk 16-11-6 Landsforeningen til arbejdsløshedens bekæmpelse L.A.B.
14. AbBArk 16-6-3 Den tidligere kommunale sycentral.
15. Se s. 122.
16. AbBArk 16-11-1 Diverse vedr. arbejdsforhold, kvindelig arbejdskraft, vinterbeskæftigelse.
17. Beretning om Aabenraa kommunes sociale forsyning div. år; AbBArk 16-12-2 Virksomheden »Rova«.
18. AbBArk 16-12-3 Revalideringsvirksomheden »Gryfa«; W.Johannsen: Revalideringsloven s. 806f. I Kommunal Arbog 1961.
19. Morten Kamphøverner: Hundrede Aar Aabenraa Handelsstand 1847-1947 (1947); Sønderjyden 17/6 46; Egnsudvikling under økonomisk vækst (1968) Bilag 2 s. 93.
20. Sønderjyden 29/4 46 og 28/6 45; Foreningsarkiver. Arbejdernes Fællesorganisations protokol 1937-57, møde 15/12 48.
21. Foreningsarkiver. Arbejdernes Fællesorganisations protokol 1937-57 møde 15/12 47; og do 13/5 46; passim.
22. Sønderjyden 27/3 56; Foreningsarkiver. Arbejdernes Fællesorganisations protokol 1937-57, møde 28/5 56.
23. Sønderjyden 5/5 61, 9/5 61, 15/5 61. Foreningsarkiv Arbejdernes Fællesorganisationsprotokol 1957-78, møder 18/5 61 og 3/4 63.

6. Den sociale sikkerhed

1. Danmarks sociale Lovgivning. Udg. af Socialt Tidsskrift (1944) s. 98; K.Vedel-Petersen: Danmarks Statistik (1952) s. 422.
2. Svend Aage Hansen og Ingrid Henriksen: Dansk Socialhistorie 1940-83 Velfærdsstaten (1984) s. 231-238.
3. Frederik Mørck: De gamles hjem Aabenraa 1932 - 18. november 1957 (1957) s. 30; Beretning om Aabenraa kommunes sociale forsyning div. år; Sønderjyden 8/2 54.
4. Afsnittet bygger på Foreningsarkiv nr. 166, Aabenraa Bys Sygekasse.
5. Danmarks sociale Lovgivning s. 26.
6. AbBArk 4-6-9 Lønninger og arbejdsvilkår for de ved kommunens gas- og vandværk beskæftigede faglærte og ufaglærte arbejdere; AbBArk 16-7-1 Aabenraa Bys Statsanerkendte Sygekasse.
7. Beretning om Aabenraa kommunes sociale forsyning 1945-69.
8. Beretning om Aabenraa kommunes sociale forsyning 1954-55 s. 30 og 33.
9. Sønderjyden 4/10 56 og 10/12 56.

10. Frederik Mørck: De gamles hjem s. 27–31.
11. AbBArk 16-2-1 »Grønnegården« med reglement 1936.
12. Frederik Mørck: De gamles hjem s. 32.
13. Sønderjyden 10/12 56; AbBArk 16-2-1 »Grønnegården«.
14. Der Nordschleswiger 30/8 61.
15. AbBArk 16-2-1 »Grønnegården«.
16. Sønderjyden 1/2 51; Beretning om Aabenraa kommunes sociale forsorg 1970–71 s. 47; og generelt Beretning om Aabenraa kommunes sociale forsorg 1965–70.
17. AbBArk 2-7-3 Statistik over byens udvikling, med socialudvalgets beretning 1950.
18. Beretning om Aabenraa kommunes sociale forsorg 1951–52 s. 16; Sønderjyden 11/10 56.
19. Sønderjyden 9/10 56.
20. AbBArk 16-4-1 Hjemmesygepleje; AbBArk 16-4-2 Apenrader Kranknplegerverein.
21. Svend Aage Hansen og Ingrid Henriksen: Dansk Socialhistorie 1940–83 s. 89; Sønderjyden 8/4 47, 25/11 54, 25/8 54.
22. AbBArk 16-4-3 Husmoderfløsning; Beretning om Aabenraa kommunes sociale forsorg div. år.
23. Sønderjyden 25/1 55; Socialreformbetænkning nr. 543 (1969) s. 18; AbBArk 16-4-4 Hjemmehjælp; Beretning om Aabenraa kommunes sociale forsorg div. år.
24. Socialreformbetænkning nr. 543 s. 14.
25. Beretning om Aabenraa kommunes sociale forsorg div. år; Socialreformen. Noteudgaven 1938. Udg. af Socialt Tidsskrift s. 167; (Henning Friis:) Socialpolitikken i Danmark siden Socialreformen belyst ved udviklingen i de sociale udgifter. s. 27 (Særtryk af Socialt Tidsskrift 1954).
26. Socialministeriets cirkulære af 13/7 57; Sønderjyden 12/9 45 s. 3; Socialpolitikken i Danmark siden Socialreformen s. 160f.
27. Beretning om Aabenraa kommunes sociale forsorg div. år; Danmarks sociale Lovgivning s. 99f; AbBArk 16-8-2 Forsorgshjemmet i Ulkebøl.
28. V.Harsberg: De sønderjyske amtsråd indtil 1970 (1984) s. 252ff.
29. Medicinalberetninger 1938–68. Procentsatserne dækker hele Aabenraa-Sønderborg amtslægekreds og ikke kun Aabenraa købstad.
30. J.P.Trap: Danmark. 5. udg. bd X s. 822.

7. Boligmangel og boligbyggeri

1. Statistiske Meddelelser 1968: 4 s. 17. Se også Statistiske Undersøgelser nr. 10 s. 244 (1964).
2. Hejmdal 1/10 1949.
3. Aabenrå bys historie, III s. 134–135 (1974).
4. Fygtninge i Danmark 1945–49, s. 83f.; Sønderjyden 5/7 1945.
5. Sønderjyden 31/10 1945; Flygtninge i Danmark 1945–49, s. 32.
6. Hejmdal 19/5 og 19/6 1945.

7. Aabenraa byarkiv 1920–70, pk. 22-1-1.
8. Meddelt af arkitekt K. A. Flade.
9. Aabenraa byarkiv 1920–70, pk. 11-3; Stadsingeniøren og bygningsinspektøren i Aabenraa: Beretning for tidsrummet 1. april 1946 til 1. januar 1950, s. 40.
10. Aabenraa byarkiv 1920–70, pk. 37-3-4.
11. Hejmdal 27/4, 8/6 og 13/11 1946.
12. Hejmdal 1/10 og 28/9 1949; Aabenraa byarkiv 1920–70, pk. 37-3-4 II.
13. Hejmdal 1/10 1949.
14. Hejmdal 31/12 1957.
15. Hejmdal 25/10 1960.
16. Årsberetninger for Kolstrup Boligforening og Aabenraa Andelsboligforening.
17. Hejmdal 31/12 1951.
18. Hejmdal 25/2 1966.
19. Hejmdal 6/9 1945.
20. Hejmdal 31/12 1952.
21. Stadsingeniøren og bygningsinspektøren i Aabenraa: Beretning for tidsrummet 1. april 1946 til 1. januar 1950, s. 42–43; Hejmdal 30/7 1946, 20/12 1947 og 30/4 1949.
22. Stadsingeniøren og bygningsinspektøren i Aabenraa: Beretning for tidsrummet 1. april 1946 til 1. januar 1950, s. 38; Udkast til den borgerlige fælleslistes valgavis 1962, s. 16 (Erik Jessens privatarkiv).
23. Hejmdal 7/9 1946.
24. Hejmdal 29/9 1947.
25. Stadsingeniøren og bygningsinspektøren i Aabenraa: Beretning for tidsrummet 1. april 1946 til 1. januar 1950, s. 31-35.
26. En fortegnelse over de kommunale jordkøb 1950–58 findes i Erik Jessens privatarkiv.
27. Erik Jessens privatarkiv.
28. Erik Jessens privatarkiv.
29. Byplanarbejdet i Aabenraa kommune. Status 1970, s. 6.
30. Hejmdal 25/5 1966.
31. Byplanarbejdet i Aabenraa kommune. Status 1970, s. 8.
32. Aabenraa byarkiv 1920–70, pk. 26-6-2. Jubilæumsskriftet »Aabenraa Andelsboligforening« s. 5–6.
33. Aabenraa byarkiv 1920–70, pk. 26-6-3. Jubilæumsskriftet »Kolstrup Boligforening« s. 11–12.
34. æ Rummelpot 1958.
35. Aabenraa byarkiv 1920–70, pk. 28-3-4; Hejmdal 15/3 1957, 23/10 1961 og 23/11 1965.
36. Aabenraa byarkiv 1920–70, pk. 26-6-2; Ibid. p. 26-6-3.
37. Jubilæumsskriftet »Aabenraa Andelsboligforening« s. 9.
38. Hejmdal 16/11 1948.
39. Aabenraa byarkiv 1920–70, pk. 26-6-3, formandsberetningerne; Hejmdal 14/2 1966.
40. Hejmdal 2/8 1966.
41. Aabenraa byarkiv 1920–70, pk. 26-6-1.

42. Ibid. pk. 26-6-4.
43. Aabenraa byarkiv 1920–70, pk. 26-6-5; Ibid. pk. 26-6-6; Se endvidere »Hejmdal« 5/9 1958, 17/12 1960, 28/10 1961, 10/10 1963, 14/8 1965, 17/12 1966 og 10/10 1970.
44. Aabenraa byarkiv 1920–70, pk. 26-6-7; Venskabsbesøget d. 26., 27. og 28. juni 1970, s. 8.
45. Vedr. klager over for få byggegrunde se bl.a. »Hejmdal« 30/6 1960 og 2/9 1964, »Sønderjyden« 6/12 1963 og »Jydske Tidende« 18/5 1968.
46. Aabenraa byarkiv 1920–70, pk. 10-3-12.
47. Hejmdal 29/7 1952.
48. Hejmdal 19/9 1952.
49. Stadsingeniøren og bygningsinspektøren i Aabenraa: Beretning for tidsrummet 1. april 1946 til 1. januar 1950, s. 42; Hejmdal 10/10 1970.
50. Brev 20/11 1946 i Aabenraa byarkiv 1920–70, pk. 26-1-1.
51. Se bl.a. herom i »Stadsingeniøren og bygningsinspektøren i Aabenraa: Beretning for tidsrummet 1. april 1946 til 1. januar 1950«, s. 7 og 37.
52. Hejmdal 31/12 1952, 28/11 1953, 18/2 1954 og 1/10 1969.
53. Hejmdal 1/10 1969.
54. Hejmdal 27/1 1967.
55. Trapp: Danmark, bd. X s. 809 (5. udgave 1967).
56. Hejmdal 13/4 1963, 22/4 1954.
57. Se herom i K.A.Flade: En plads midt i Aabenraa (1981).
58. Hejmdal 26/11 og 9/12 1964.
59. Hans Henrik Engqvist og Viggo Pedersen: Historiske huse i Aabenraa; Bevaringsplan, s. 5–7 (1975); K.A.Flade: Aabenraa bevarer sit særpræg (Særtryk af Aabenraa Statsskoles Samfunds årsskrift 1966); J.P.Trapp: Danmark, bd. X s. 834 (5. udgave 1967). Dispositionsplaner fra 1949 og 1962.

8. Afhængigheden af vand, gas, elektricitet og andre »væsener«

1. Uddrag af medicinalberetningen for 1938, 1940, 1943 og 1945 for Aabenraa-Sønderborg amtslægekreds; Beretninger fra gas- og vandværket diverse år.
2. Foreløbigt forslag til dispositionsplan for Aabenraa købstad 1949, s. 27.
3. Se f.eks. »Uddrag af medicinalberetningen for 1961 for Aabenraa-Sønderborg amtslægekreds« s. 23; Hejmdal 28/8 1962.
4. Hejmdal 2/1 1971.
5. Aabenraa Gasværk 1863–1963; Hejmdal 17/12 1963, 30/11 1966, 2/11 1967 og 29/8 1968; Erik Jessens dagbog 23/1 1959, Erik Jessens privatarkiv; Beretninger for gas- og vandværket diverse år.
6. Hejmdal 19/4 1948; Med hensyn til andre klager se også ibid. 14/9 1948 og 4/4 1949.
7. Sønderjyllands Højspændingsværk Andelsselskab 50 år, s. 131–132; Uddrag af medicinalberetningen for Aabenraa-Sønderborg amtslægekreds 1948, s. 10; Ibid. 1949 s. 13; Ibid. 1950 s. 12.
8. Uddrag af medicinalberetningerne for 1956–60 for Aabenraa-Sønderborg

- amtslægekreds; Andre klager over forureningen findes omtalt i »Hejmdal« 24/8 1954, 26/7 1956, 17/10 1957, 17/6 1958, 2/7 1958, 16/3 1959, 13/4 1959 og »Sønderjyden« 9/2 1955.
9. Aabenraa Andelsboligforening. Ved 25-års jubilæet. Bilag.
 10. Hejmdal 30/12 1950, 24/2 1951, 22/10 og 4/11 1952.
 11. Hejmdal 26/6, 29/9, 30/10 og 28/11 1956.
 12. Hejmdal 16/2 1957.
 13. Dispositionsplan for Aabenraa kommune 1962, s. 82; J..P.Trap: Danmark, X s. 828 (5. udg. 1967). Oplysninger fra Aabenraa Fjernvarmecentral.
 14. Folke- og boligtællingen 9. november 1970, s. 60–61.
 15. Aabenraa byarkiv 1920–70, pk. 24-2-2; Stadsingeniøren og bygningsinspektøren i Aabenraa: Beretning for tidsrummet 1. april 1946 til 1. januar 1950, s. 28–29.
 16. Hejmdal 30/1 1962.
 17. Hejmdal 21/4 1971.
 18. Uddrag af medicinalberetningen for 1938 for Aabenraa-Sønderborg amtslægekreds, s. 20; Ibid. 1940 s. 16.
 19. Af de 391 ejendomme med natrenovationsspandc tilhørte de 68 kommunen; Aabenraa byarkiv 1920–70, pk. 24-3-2.
 20. Aabenraa byarkiv 1920–70, pk. 24-2-1.
 21. Sønderjyden 5/2 1947.
 22. Uddrag af medicinalberetningen for 1949 for Aabenraa-Sønderborg amtslægekreds, s. 18; Ibid. 1959 s. 33; Ibid. 1968 s. 28; Oplysninger fra Aabenraa kommunc.
 23. Uddrag af medicinalberetningn for 1938 for Aabenraa-Sønderborg amtslægekreds, s. 19.
 24. Aabenraa byarkiv 1920–70, pk. 17-7-2.
 25. Aabenraa byarkiv 1920–70, pk. 24-3-2.
 26. Aabenraa byarkiv 1920–70, pk. 17-7,2, skrivelse af 19/4 1948.
 27. Aabenraa byarkiv 1920–70, pk. 17-4-3.
 28. Hejmdal 11/11 1967.

9. Trafikken til lands, til vands og i luften

1. Abenrå bys historie, III s. 148 (1974).
2. Hejmdal 6/9 1945.
3. Hejmdal 21/5 1947 og 9/6 1951.
4. Hejmdal 23/1 1951.
5. Hejmdal 9/3 1951.
6. Hejmdal 9/2 og 5/8 1965.
7. Aabenraa byarkiv 1920–70, pk. 28-1.
8. Hejmdal 10/6 1954.
9. Hejmdal 9/7 1963.
10. En oversigt over færdselsuheld og -ulykker i Aabenraa politikreds 1947–1952 findes i »Hejmdal« 6/1 1953.
11. Dispositionsplan for Aabenraa kommune 1962, s. 56–57.

12. Dispositionsplan for Aabenraa kommune. Vej- og trafikforholdene. Revision 1968, s. 2.
13. Hejmdal 27/5 1968.
14. Dispositionsplan for Aabenraa kommune. Vej- og trafikforholdene. Revision 1968, s. 13.
15. Aabenraa byarkiv 1920–70, pk. 28-3-4.
16. Ibid. Hejmdal 4/11 1947.
17. Aabenraa byarkiv 1920–70, pk. 28-3-4.
18. Ibid.
19. Ibid. samt Hejmdal 22/2 1950.
20. Hejmdal 22/2 1950.
21. Hejmdal 29/3 1951; Aabenraa byarkiv 1920–70, pk. 28-3-4.
22. Ibid.
23. æ Rummelpot 1953.
24. J.P.Trap: Danmark, X s. 830 (5. udgave 1967); Hejmdal 11/3 1967.
25. Åbenrå bys historie, III s. 146–147 (1974).
26. Hejmdal 19/9 1945, 28/2 1946.
27. Aabenraa byarkiv 1920–70, pk. 28-1.
28. Foreløbigt forslag til dispositionsplan for Aabenraa Købstad 1949, s. 14.
29. J.P.Trap: Danmark, X s. 830 (5. udgave 1967); I denne opgørelse er glemt DSB-ruten Aabenraa-Rødekro.
30. Åbenrå bys historie, III s. 147 (1974); Hejmdal 28/2 1946.
31. Oplysninger om de nævnte passagertal findes i Hejmdal 2/4 1951, 2/3 1953 og 24/2 1970 samt i J. Wolff: Aabenraa Automobilselskab A/S 1926–1976, s. 29.
32. Hejmdal 2/4 1951 og 24/2 1970.
33. Aabenraa byarkiv 1920–70, pk. 28-3-2.
34. Brev 22/2 1963 fra Ministeriet for Offentlige Arbejder, Aabenraa byarkiv 1920–70 pk. 28-3-7.
35. Hejmdal 2/4 1951.
36. Hejmdal 2/3 1953.
37. Byplanudvalgets forslag til ændringer og tilføjelser til det foreløbige forslag til dispositionsplan for Aabenraa Købstad af april 1949, s. 6 (1957).
38. Hejmdal 16/1 1959.
39. Aabenraa byarkiv 1920–70, pk. 28-7-7.
40. J. Wolff: Aabenraa Automobilselskab A/S 1926–1976, s. 18, 21–22.
41. Se herom ibid. s. 17–22 samt Jydske Tidende 31/10 og 7/11 1959, Hejmdal 2/11 og 4/11 1959.
42. Sønderjyden 28/10 1959.
43. Aabenraa byarkiv 1920–70, pk. 28-7-7.
44. Ibid.
45. Hejmdal 24/2 1960.
46. Interviewet er gengivet i J. Wolff: Aabenraa Automobilselskab A/S 1926–1976, s. 23–24.
47. Hejmdal 13/2 1968.
48. Hejmdal 24/2 1960.
49. Sønderjyden 28/1 1961.
50. Dispositionsplan for Aabenraa kommune 1962, s. 78.

51. Aabenraa byarkiv 1920–70, pk. 28-2-1.
52. Hejmdal 19/9 1945.
53. Hejmdal 12/2 og 18/5 1955.
54. Hejmdal 21/5 og 12/6 1962.
55. Hejmdal 19/4 1963.
56. Hejmdal 28/3 1968.
57. Hejmdal 15/5 1971.
58. Foreløbigt forslag til dispositionsplan for Aabenraa købstad 1949, s. 24; Dispositionsplan for Aabenraa kommune. Vej- og trafikforholdene, revision 1968, s. 7.
59. Hejmdal 30/7 1958, 22/4 1959, 25/5 1964.
60. Hejmdal 1/10, 12/10 og 13/11 1964.
61. Hejmdal 31/12 1964.
62. Hejmdal 3/2 1965.
63. Aabenraa byarkiv 1920–70, pk. 28-1.
64. Aabenraa byarkiv 1920–70, pk. 28-4-1.
65. Jydske Tidende 27/2 1945.
66. Aabenraa byarkiv 1920–70, pk. 28-4-2.
67. Ibid.
68. Vedr. indvielsen af flyvepladsen og polemikken herom se »Sønderjyden« 3/9 og 5/9 1947, »Jydske Tidende« 5/9 1947, »Hejmdal« 3/9 og 4/9 1947.
69. Aabenraa byarkiv 1920–70, pk. 28-4-2; Ibid. pk. 28-4-1.
70. Foreløbigt forslag til dispositionsplan for Aabenraa købstad 1949, s. 24–25.
71. Sønderjyden 23/11 1949.
72. Aabenraa byarkiv 1920–70, pk. 28-4-1.
73. Aabenraa byarkiv 1920–70 pk. 28-4-2.
74. Dispositionsplan for Aabenraa kommune 1962, s. 65.
75. Hejmdal 4/2 1964.
76. Aabenraa byarkiv 1920–70, pk. 28-4-3.
77. Dispositionsplan for Aabenraa kommune. Vej- og trafikforholdene, revision 1968 s. 8.

10. Veje og gader

1. Forløbigt forslag til dispositionsplan for Aabenraa købstad 1949, s. 13.
2. Akterne vedr. de mange vejplaner og deres ændringer findes i Aabenraa byarkiv 1920–70, pk. 17-3-1.
3. Hejmdal 13/5, 31/12 1959; 17/11 1960 og 14/4 1961.
4. Hejmdal 5/5 1958, 17/11 1960.
5. Aabenraa byarkiv 1920–70, pk. 17-3-1.
6. Hejmdal 29/3 1946.
7. Hejmdal 10/10 1946.
8. Hejmdal 21/11 1946.
9. Aabenraa byarkiv 1920–70, pk. 28-5-1; Hejmdal 2/6 1948 og 3/1 1949.
10. Aabenraa byarkiv 1920–70, pk. 28-5-1; Hejmdal 30/3 og 4/4 1949.
11. Hejmdal 31/12 1949.
12. Hejmdal 4/9 1952.

13. Hejmdal 3/2 1961.
14. Hejmdal 31/2 1965.
15. Hejmdal 16/11 1966.
16. Hejmdal 25/8 1967.
17. Dispositionsplan for Aabenraa kommune. Vej- og trafikforholdene, revision 1968, s. 28–29.
18. Hejmdal 29/11 1967.
19. Hejmdal 2/3 1968.
20. Hejmdal 29/5 1968, 4/9 1969.
21. Hejmdal 4/2 1970.
22. Foreløbigt forslag til dispositionsplan for Aabenraa købstad 1949. Aabenraa byarkiv 1920–70, pk. 28-5-1.; »Hejmdal« diverse årgange.
23. Aabenraa byarkiv 1920–70, pk. 17-3-7.
24. Hejmdal 6/11 1958.
25. Hejmdal 6/12 1958; Byplan 1958, s. 156–158.
26. Foreløbigt forslag til dispositionsplan for Aabenraa købstad 1949, s. 22 og VI samt tillæg fra 1957 s. 4.
27. Byplan 1958, s. 156.
28. Aabenraa byarkiv 1920–70, pk. 17-2-4.
29. Aabenraa byarkiv 1920–70, pk. 24-1.
30. Aabenraa byarkiv 1920–70, pk. 24-3-2; Hejmdal 28/9 1946.
31. Aabenraa byarkiv 1920–70, pk. 24-1.
32. Ibid.
33. Ibid.
34. Hejmdal 28/10 1971.

11. De politiske partier

1. Gottlieb Japsen gennemgår både de lokale valg og rigsdagsvalgene i mellemkrigsperioden i Aabenraa bys historie bd. III 1864–1945 (1974) s. 162–167; AbBArk byrådsprotokol 27/1 50; Sønderjyden 14/3 46; AbBArk 3-5-1-2 Kommunale valg i Aabenraa.
2. Fremstillingen bygger på Foreningsarkiv nr. 90, Aabenraa Kommunalforenings forhandlingsprotokol 1935–51.
3. Kai Edvard Larsen: Fra en stormfuld tid. De sønderjydske Danske Samfunds historie (1969) s. 29–37.
4. Fremstillingen bygger på Foreningsarkiv nr. 15, Aabenraa Bys Danske Samfunds bestyrelsesprotokol 1941–74 og generalforsamlingsprotokol 1941–47; Sønderjyden 23/3 43.
5. Sønderjyden 11/3 46.
6. AbBArk 3-2-8 Byrådsmedlemmers m.fl. mærkedage.
7. Hejmdal 11/12 48.
8. Fremstillingen bygger på Foreningsarkiv nr. 91, Dansk kommunal Vælgerforening uden for Partierne, protokol 1950–69.
9. AbBArk byrådsprotokol 21/12 55.
10. Erik Jessens privatarkiv (beroende hos ham selv) scrapbog 1958 og brev 24/3 58 til Mandrup Andersen; mundtlige oplysninger fra Jes Caspersen.

11. Hejmdal 8/3 62.
12. Hejmdal 6/3 62 med Fælleslistens valgavis som bilag til 6/3 66.
13. Fremstillingen bygger på Foreningsarkiv nr. Acc 7, Venstre i Aabenraa by, forhandlingsprotokoller 1939–1964.
14. AbBArk 3-5-2-1 Kommunale valg i Aabenraa.
15. Foreningen kan ikke følges i adressebøgerne i 1960'erne.
16. Oplysning af H.H.Fabian, Aabenraa; fremstillingen bygger på den igangværende forhandlingsprotokol for den konservative vælgerforening, taget i brug 1966, der beror hos H.H.Fabian; oplysninger om de tidligere formænds navne fremgår af Aabenraas adressebøger.
17. Fremstillingen bygger på Foreningsarkiv nr. 88, Socialdemokratisk Forening, forhandlingsprotokoller 1931–73 samt avisudklipsbog.
18. Sønderjyden 7/10 46.
19. Foreningsarkiver nr. 338, Arbejdernes Fællesorganisation, forhandlingsprotokol 6/7 45 og 28/9 45.
20. Sønderjyden 1/4 46; ifølge mundtlig oplysning fra Niels Erik Danielsen, Aabenraa, findes DKPs protokoller ikke længere; AbBArk 3-5-1-2 Kommunale valg i Aabenraa; Foreningsarkiv nr. 88, Socialdemokratisk Forenings protokol, møde 6/1 70.

12. Arbejdet i byrådet

1. Hejmdal 14/5 45, 19/5 45.
2. Hejmdal 25/5 45, 30/5 45, 3/11 45, 1/12 45, 26/1 46.
3. Hejmdal 19/5 45.
4. AbBArk byrådsprotokol 1/4 46.
5. AbBArk 20-7-1 Nygadeskolen, skolens grunde, bygninger og inventar den 28/11 49; AbBAark 2-7-3 Statistik over byens udvikling.
6. Georg Buchreit: Spejlinger. Talt og skrevet i skolens tjeneste 1941–1975 (1975) s. 68ff; Sønderjyden 24/2 51 og 25/2 54.
7. AbBArk byrådsprotokol 27/1 50; Hejmdal 21/3 50.
8. AbBArk 2-7-3 Statistik over byens udvikling.
9. Se s. 183.
10. Foreløbigt forslag til dispositionsplan for Aabenraa købstad; april 1949. Udarbejdet for Aabenraa byråd af byplanudvalget; AbBArk 2-7-2 Arbejdsplaner og oversigter vedr. anlægsarbejdet; Aabenraa Posten 2. årg. marts 1950.
11. AbBArk 2-7-3 Statistik over byens udvikling; AbBArk 3-1-1 Administration. Kontorerne ekspeditionstider; vedr. udgifter se figuren s. 21.
12. Hejmdal 15/3 50; AbBArk 2-7-3 Statistisk over byens udvikling.
13. Hejmdal 15/3 50.
14. Aabenraa Posten 3. årg. 1954; Hejmdal 28/3 50; Sønderjyden 27/10 51.
15. AbBArk Magistratsprotokol 11/9 1950; Sønderjyden 24/2 51.
16. AbBArk byrådsprotokol 12/4 50.
17. AbBArk byrådsprotokol 1/6 51, 27/11 53, 1/6 51.
18. AbBArk byrådsprotokol 30/10 53.
19. Sønderjyden 2/6 51.

20. Kommunal Årbog div. år med statistik over byggeriet; Sønderjyden 24/2 51.
21. Sønderjyden 1/2 51, 24/2 51.
22. Aabenraa Posten 3. årg. marts 1954.
23. Sønderjyden 24/2 51; Foreningsarkiv nr. Acc 7. Venstre i Aabenraa by. Forhandlingsprotokol 1957–64, generalforsamling 1962.
24. AbBArk byrådsprotokol 11/2 52.
25. AbBArk 8-1 Skatter og afgifter. Diverse, herunder skattestatistik Sønderjyden 1/3 57 og 1/3 58.
26. Hejmdal 3/3 54; Sønderjyden 3/3 54; Foreningsarkiv. Venstre i Aabenraa by. Forhandlingsprotokol 1957–64. Møde 25/11 57; Sønderjyden 29/3 58.
27. Aabenraa Posten 4. årg. 1958.
28. Hejmdal 5/3 58.
29. Sønderjyden 2/4 58.
30. AbBArk byrådsprotokol 26/1 64 og 23/4 65; Erik Jessens privatarkiv (beroeende hos ham selv) Udkast til valgavis 1962.
31. Dispositionsplan for Aabenraa kommune 1962; AbBArk byrådsprotokol 25/2 66.
32. Sc s. 203.
33. AbBArk byrådsprotokol 21/12 64.
34. Fælleslistens valgavis 8/3 66.
35. Sc s.323ff.
36. AbBArk byrådsprotokol 26/6 64.
37. AbBArk byrådsprotokol 30/3 62, 31/3 64.
38. Sønderjyden 7/3 62; Hejmdal 8/3 62.
39. Hejmdal 7/3 62; AbBArk byrådsprotokol 2/4 62.
40. AbBArk byrådsprotokol 25/6 65, 27/8 65, 25/2 66.
41. AbBArk byrådsprotokol 7/5 63, 28/6 63.
42. Aabenraa Posten 6. årg. 1966, vedlagt Sønderjyden 5/3 66; Fælleslistens Valgavis vedlagt Hejmdal primo marts 1966.
43. Hejmdal 9/3 66, 10/3 66; Den konservative vælgerforenings protokol møde 18/1 67 (beroeende hos H.H.Fabian, Aabenraa).
44. AbBArk byrådsprotokol 31/3 66.
45. AbBArk byrådsprotokol 30/8 66, 27/9 66.
46. AbBArk byrådsprotokol 27/8 66, 29/10 68, 28/1 69.
47. AbBArk byrådsprotokol 29/10 68.
48. AbBArk byrådsprotokol 31/10 67.
49. AbBArk 2-6-8 Kommunesammenlægninger m.v. Landets inddeling i amtskommuner og købstæder; Kommunal Årbog div. årg., oversigter over lån og aktiver.
50. V.Harsberg: De sønderjyske amtsråd indtil 1970 (1984) s. 296–302.
51. Den følgende skildring bygger på AbBArk 2-6-8 Kommunesammenlægninger m.v. Landets inddeling i amtskommuner og købstæder.
52. AbBArk byrådsprotokol 29/10 68.
53. Erik Jessens privatarkiv (beroeende hos ham selv), læg om byrådsvalget 3/3 70.
54. Venstres valgavis 27/2 1970, vedlagt Hejmdal; Sønderjyden februar måned 1970.

55. Sønderjyden 4/3 70; sammenligning på grundlag af Statistiske Meddelelser Valgenc til de kommunale og amtskommunale råd 1962, 1966 og 1970.
56. Hejmdal 16/3 70, 21/3 70.
57. Mundtlig oplysning fra skoledirektør Peter Petersen; Hejmdal 24/3 70.
58. Hejmdal 2/4 70.

13. Det tyske mindretal

1. Johan Hvidtfeldt: Mindretallet under nazismen, s. 43. I Nordslesvig efter Genforeningen. 7 radioforedrag (1951); Deutscher Volkskalender für Nordschleswig 1946 s. 2, 1947 s. 2.
2. Se den fyldige skildring af Johan Hvidtfeldt i *Abenrå Bys Historie* bd III s. 209ff; Johan Hvidtfeldt: Mindretallet under nazismen s. 41; Troels Fink: Sønderjylland siden Genforeningen 1920 (1955) s. 140 med citat af Asmus von der Heide 1943.
3. Troels Fink: Sønderjylland siden Genforeningen 1920, s. 130–140; en detaljeret gennemgang i Beretning til Folketinget afgivet af den af Tinget under 25. oktober 1950 nedsatte kommission i henhold til Grundlovens §45, IXV: Det tyske mindretal under besættelsen (1953) ved Johan Hvidtfeldt.
4. Detlev Tamm: Retsopgøret efter besættelsen (1984) s. 161, 414ff; Ernst Siegfried Hansen: *Disteln am Wege* (1957) s. 56–58, 268; Sønderjyden 16/6 45.
5. A. Olesen: *Faarhus kalder* (1948) s. 6; Ernst Siegfried Hansen: *Disteln am Wege* s. 58; Sønderjyden passim, specielt 6/6 45, 6/10 45.
6. Detlev Tamm: Retsopgøret efter besættelsen, s. 180; Sønderjyden 31/5 46, 10/12 45, 13/3 46, 15/3 46.
7. Ernst Siegfried Hansen: *Disteln am Wege* s. 98–101; Sønderjyden 14/8 45, 16/8 45, 19/6 45, 21/6 45, 1/7 46, 17/7 46.
8. Detlev Tamm: Retsopgøret efter besættelsen s. 737f., 461ff; Ernst Siegfried Hansen: *Disteln am Wege* s. 105.
9. Ernst Siegfried Hansen: *Disteln am Wege* s. 268; Detlev Tamm: Retsopgøret efter besættelsen s. 756, 421ff, 446f, 430f.
10. Ernst Siegfried Hansen: *Disteln am Wege* s. 117f; Johan Peter Noack: Det tyske mindretal i Nordslesvig under Besættelsen (1975) s. 157ff; Hejmdal 7/9 45; *Der Nordschleswiger* 4/11 78.
11. *Nordschleswig Bild einer Grenzlandschaft*. Udg. af Schleswig-Holsteiner Heimatbund (1963) s. 213ff; Jørgen Elklit: Det tyske mindretals parlamentariske repræsentation (1981) s. 20f; Det tyske mindretal i Nordslesvig. Udviklingen gennem 10 år 1945/55. Duplikeret manuskript i LAA. Afsnit II.
12. Johan Peter Noack: Det tyske mindretal i Nordslesvig under Besættelsen s. 149; *Nordschleswig Bild einer Grenzlandschaft* s. 215; *Der Nordschleswiger* 2/3 46; valgtal og byrådets sammensætning fremgår af *Kommunal Årbog* div. år om bykommunerne.
13. Jørgen Elklit, Johan Peter Noack og Ole Tonsgaard: Nationalt tilhørsforhold i Nordslesvig (1978) s. 135f; Hejmdal 1/5 51; Sønderjyden 30/10 54, 22/12 54, 26/2 55.

14. Der Nordschleswiger 27/8 60.
15. Beretning til Folketinget ... s. 72–76; Niels Thomsen: Dagbladskonkurrencen 1870–1970 (1972) bd. II s. 798, 872.
16. Ernst Siegfried Hansen: Disteln am Wege s. 56ff, 89–95; Hejmdal 18/8 45.
17. Niels Thomsen: Dagbladskonkurrencen bd. II s. 798; Hejmdal 3/1 61; Der Nordschleswiger 4/11 78; Nordschleswig Bild einer Grenzlandschaft s. 248f; Hejmdal 7/8 65.
18. Der Nordschleswiger 4/11 78; Niels Thomsen: Dagbladskonkurrencen bd. II s. 800, 919.
19. Immo Doege: Deutsche Schule in Nordschleswig nach 1945. I 1959–1984 25 Jahre Deutsches Gymnasium für Nordschleswig – Eine Festschrift – 1945–1984 (1984) s. 39f.
20. Hejmdal 27/9 49; Det tyske mindretal i Nordslesvig. Udviklingen gennem 10 år. Afsnit I–10.
21. AbBArk 20-19-5 Den tyske privatskole; Doege s. 27–42; Deutscher Volkskalender 1949 s. 42.
22. AbBArk 20-19-5 Den tyske privatskole.
23. AbBArk 2-6-4 Samordningsudvalget for Aabenraa købstads og omegnskommunernes byplanlægning – egnsudvikling – regionalplan; Hejmdal 1/5 52, 11/6 52, 27/5 55, 19/1 55, 23/4 56; AbBArk byrådsprotokol 25/2 55, 31/3 55.
24. Doege s. 36, 43–55; tallene fra Deutscher Volkskalender div. årg.
25. Om gymnasiets tidligere virke, se G.Japsens fremstilling i Aabenrå Bys Historie bd. III s. 203–206; og Immo Doege: Das Deutsche Gymnasium in Apenrade von seinen Anfängen bis 1945. I 1930–1980 50 Jahre Deutsches Gymnasium in Nordschleswig – Eine Festschrift – 1930–1945 (1980); Doege s. 13.
26. Doege s. 13, 37f., 84.
27. Doege s. 60–75, 107.
28. 25 Jahre deutscher Kindergarten Apenrade (1981).
29. Deutscher Volkskalender 1945 s. 113, og 1972 s. 82.
30. Nordschleswig Bild einer Grenzlandschaft s. 236f; Deutscher Volkskalender 1968 s. 69.
31. Deutscher Volkskalender 1945 s. 113, 1969 s. 69ff, 1967 s. 79.

14. Børnehaver og uddannelsesinstitutioner

1. Hele fremstillingen frem til 1963 hviler på Hans H. Worsøe: De danske Børneinstitutioner 1938–1963 og deres forgængere (1963), især s. 33–74; statistikken *ibid.* s. 80f.
2. Foreningsarkiver. De danske Børneinstitutioner. Forstalle børnehaver, brev fra Jes Caspersen til Skjerbæk 18/1 39.
3. AbBArk 16-9-2 De danske Børneinstitutioner.
4. Foreningsarkiver. De danske Børneinstitutioner. Caspersens formandsberetning 1955–6.
5. *Ibid.* formandsberetning 1949–50.

6. Ibid. formandsberetning 1949–50; Sønderjyden 13/3 50; Jydske Tidende 5/4 59; AbBArk 16-9-2 De danske Børneinstitutioner.
7. Foreningsarkiver. De danske Børneinstitutioner. Caspersens formandsberetning 1951–52, 1952–63, 1953–54; Sønderjyden 4/2 46.
8. Foreningsarkiver. De danske Børneinstitutioner. Caspersens formandsberetninger 1956–57 og 1957–58; figuren efter div. årgange af formandsberetninger.
9. Ibid. beretninger 1956–57 og 1958–59.
10. Ibid. beretninger 1962–63, 1968–69, 1967–68.
11. Ibid. beretninger de nævnte år samt 1955–56 og 1966–67.
12. ibid. beretning 1955–56 samt duplikeret skrivelse fra Jes Caspersen til Horsten 10/11 59 vedlagt beretningerne.
13. Ibid. beretninger 1953–54, 1964–65 og 1966–67; priserne fremgår af beretningerne div. år.
14. Aabenraa Borgerskole 1920–45 (1945) s. 26ff; Beretning til Folketinget afgivet af den af Tinget under 25. oktober 1950 nedsatte kommission i henhold til Grundlovens §45 XIV: Det tyske mindretal under Besættelsen (1953) ved Johan Hvidtfeldt s. 84f.
15. Aabenraa Borgerskole 1920–45 s. 32–45.
16. Sønderjyden 27/7 45.
17. Sønderjyden 3/1 46, 4/1 46, 13/12 45; Niels Hansen: Dagbog 29. Januar 1946.
18. Aabenraa Borgerskole 1920–45 s. 16 og 40.
19. AbBArk 20-8-1 Rugkobbelskolen l. byggeafsnit.
20. Beretninger om Aabenraa kommunale skolevæsen 1952–53, 1954–55, 1955–56 og 1957–58.
21. Beretning om Aabenraa kommunale skolevæsen 1954–55; AbBArk 20-7-1 Nygadeskolen, skolens grund, bygninger og inventar.
22. AbBArk 20-9-1 Brundlundskolen, Midlertidige klasseværelser i Forstalle 59.
23. Sønderjyden 29/6 66; Beretning om Aabenraa kommunale skolevæsen 1968–69 og 1969–70.
24. Aabenraa Borgerskole 1920–45 s. 25 og 39; oplysning om sødmælksudelingen af skoleinspektør Otto W. Eriksen, Aabenraa; Beretning om Aabenraa kommunale skolevæsen 1950–51.
25. Svend Ostenfeld: Om sundhedsvæsenets udvikling i Sønderjylland i de senere år. I Sønderjysk Månedsskrift 1958 s. 138; Beretning om Aabenraa kommunale skolevæsen 1948–49, 1954–55, 1955–56.
26. Beretning om Aabenraa kommunale skolevæsen 1948–49 s. 18f., 1959–60 s. 23, 1966–67 s. 21; Aabenraa Borgerskole 1920–1945 s. 25 og 39.
27. Statistikker i Beretning om Aabenraa kommunale skolevæsen 1948–1968.
28. Aksel H. Nellemann: Den danske skoles historie (1966) s. 153; Beretning om Aabenraa kommunale skolevæsen 1948–49; Aabenraa Borgerskole 1920–1945 s. 51f.
29. Beretning om Aabenraa kommunale skolevæsen 1962–63 s. 17, 1957–58 s. 21, 1957–58 s. 20, 1965–66 s. 4, 1968–69 s. 11; Aksel H. Nellemann: Den danske skoles historie s. 153; Kurt Kristensen: Specialundervisning og specialskolen. I Socialpolitik, Socialmedicin, Socialpædagogik (1975) s. 93ff.
30. Beretning om Aabenraa kommunale skolevæsen 1948–49 s. 5 og 13; Hen-

- ning Bregnsbo: Kampen om skolelovene af 1958 (1971) s. 22f; Aabenraa Statsskoles Årsskrift 1948 s. 7f.
31. Sønderjyden 1/3 58 (budgetdebatten); Beretning om Aabenraa kommunale skolevæsen 1954–55 s. 16, 1953–54 s. 3f, 1950–51 s. 5, 1955–56 s. 8f.
 32. Beretning om Aabenraa kommunale skolevæsen 1950–51 s. 5, 1952–53 s. 3f, 1954–55 s. 6, 1959–60 s. 3, 1963–64 s. 8, 1966–67 s. 10 og 15; Svend Aage Hansen og Ingrid Henriksen: Dansk socialhistorie 1940–83 Velfærdsstaten (1984) s. 222.
 33. Beretning om Aabenraa kommunale skolevæsen 1963–64 s. 3–9, 1964–65 s. 3ff, 1958–59 s. 5ff.
 34. Immo Doege: Deutsche Schule in Nordschleswig nach 1945. i 1959–1984 25 Jahre Deutsches Gymnasium für Nordschleswig – Eine Festschrift – 1945–1984 (1984) s. 13–16.
 35. Skolevæsenet i Aabenraa Amt. Statistik per 3. december 1946 ved Aabenraa Amts Skoledirektion (1947) s. 15; Aabenraa Statsskoles årsskrift 1948 s. 6.
 36. Aabenraa Statsskole 1920–1970 (1971) s. 48–51.
 37. Aabenraa Statsskoles årsskrift 1949 s. 23–26; analyser af elevbiografierne i Aabenraa Statsskole 1920–1970 (1971) s. 89–180.
 38. ÅbBArk 20-19-6 Teknisk Skole; Årsberetning for Aabenraa Teknisk Skole 1980 s. 18ff (lånt af skolen).
 39. J. P. Trap: Danmark 5. udg. bd. X s. 817; ÅbBArk 20-19-7 Købmandsskolen.
 40. ÅbBArk 16-13-1 Arbejdsteknisk skole i Aabenraa – kursus; Sønderjyden 14/9 46; se eksempelvis Aabenraa Adressebog 1964 s. 15.
 41. Årsberetning 1969–70 for Specialarbejderskolen Sønderjylland (udlånt af skolen).
 42. ÅbBArk 20-19-5 Den tyske privatskole.
 43. Hele fremstillingen efter Jørgen Witte: Træk af børnehavseminariets historie. I Aabenraa Børnehav- og Fritidspædagogseminarium 1953–1978 (1978).

15. Kultur, sport og fritid

1. Gustav Auring: Landsbiblioteket i Aabenraa gennem 50 år (1970).
2. Aabenraa byarkiv 1920–70, pk. 2-7-3.
3. Hejmdal 19/11 1954.
4. Aabenraa byarkiv 1920–70, pk. 2-7-3.
5. Gustav Auring: Landsbiblioteket i Aabenraa gennem 50 år. (1970); Hejmdal 27/6 1964 og 21/6 1967.
6. Aabenraa Museum 1887–1962. Foreløbigt forslag til dispositionsplan for Aabenraa købstad 1949, s. 29; Dispositionsplan for Aabenraa kommune 1962, s. 89.
7. Anne-Helene Michelsen: Jacob Michelsens gård i Kolstrup; Hejmdal 16/2 1959.
8. En oversigt over de mange foreninger og forbund findes i bogen »Velkommen til Aabenraa« s. 17–29 (2. årgang 1964).
9. Se særtryk af Sønderjysk Månedsskrift 1972.

10. Vedtægter for Aabenraa byhistoriske forening. Se endvidere »Hejmdal« 26/8 og 24/9 1959.
11. Hejmdal 26/11 og 9/12 1964.
12. Marguerite Hahncmann: Musikforeningen for Aabenraa og Omegn 1921–1971.
13. Sønderjyden 31/3 1955; Hejmdal 13/10 1955; æ Rummelpot 1962.
14. Hejmdal 12/1 1953.
15. Hejmdal 19/1 1954.
16. Hejmdal 29/9 1953.
17. Åbenrå bys historie, III s. 186; Holger Jacobsen: Folkeligt Samsfund i Aabenraa 16. maj 1911 – 16. maj 1961, s. 1–10.
18. Hejmdal 16/5 1956.
19. Hejmdal 17/4 1964; Holger Jacobsen: Folkeligt Samsfund i Aabenraa 16. maj 1911 – 16. maj 1961, s. 11; Vedr. bestræbelserne på at få oprettet en landsdelsscene i Aabenraa se J. P. Caspersens redegørelse herfor i »Hejmdal« 15/6 1968. Endvidere findes en oversigt over forhandlingernes gang i Erik Jessens privatarkiv.
20. Hejmdal 16/5 1956.
21. æ Rummelpot 1955.
22. Aabenraa byarkiv 1920–70, pk. 20-18-11.
23. Hejmdal 10/10 1945.
24. Hejmdal 1/7 1952.
25. Hejmdal 4/11 1952, 9/5 1955.
26. Hejmdal 16/6 1956.
27. Hejmdal 5/11 1952.
28. Hejmdal 23/5 1955.
29. Hejmdal 7/5 1957.
30. J. P. Trap: Danmark, X s. 820 (5. udgave 1967).
31. Hejmdal 6/9 og 8/9 1960, 27/6 1964.
32. Hejmdal 27/6 1964.
33. A. Feilberg Jørgensen: Sprogforeningen gennem 100 år 1880–1980 (1980). Georg Buchreitz: Institution og institut, s. 13–21 i Pluk nr. 3 1982.
34. Hejmdal 30/11 1955.
35. Hejmdal 29/2 og 1/3 1956.
36. Hejmdal 30/11 1965.
37. Afsnittet om pressen i Aabenraa bygger, hvor ikke andre noter er anført, i al væsentlighed på Nils Thomsens stofmættede disputats om »Dagbladskonkurrencen 1870–1970« s. 780–803, 918–920, 952 (1972).
38. Hejmdal 9/8 1958.
39. J. P. Trap: Danmark, X s. 829 (5. udgave 1967).
40. Bjørn Svensson: Fra Radio Syds pionertid, s. 120–121, Sprogforeningens Almanak 1984.
41. Bjørn Svensson: Fra Radio Syds pionertid, s. 118–124 i Sprogforeningens Almanak for 1984; Bjørn Svensson: Radio og TV i grænselandet (1970).
42. Hejmdal 28/3 1951.
43. Hejmdal 5/3 1952, 29/12 1964.
44. Stadsingeniøren og bygningsinspektøren i Aabenraa: Beretning for tidsrummet 1. april 1946 til 1. januar 1950, s. 44–45.

45. Se bl.a. Hejmdal 29/12 1964.
46. Hejmdal 1/5 1954, 17/3 1956.
47. Uddrag af medicinalberetningen for 1960 for Aabenraa-Sønderborg amts-lægckreds, s. 26.
48. Hejmdal 29/1 1969, 4/10 1971.
49. Hejmdal 9/2 1951, 24/4 1956, 29/12 1964.
50. Hejmdal 2/8 1945, 21/4 1952, 18/4 1953, 29/12 1964.
51. 1920-70 Aabenraa Boldklub 50 års jubilæum.
52. Hejmdal 9/7 1945.
53. Hejmdal 11/7 1963.
54. Viggo Petersen: Ringridningen i Aabenraa gennem tiderne, s. 51-84 (1971).
55. æ Rummelpot 1959.
56. Skildringen af skyttelaug et bygger på Lars N. Henningsen: Aabenraa Skyttelaug 1734-1984 (1984); Carl Bjerrings tale er gengivet i »Hejmdal« 20/5 1964.
57. Se bl.a. herom i Olav Christensen: St. Johannes Logen St. Nicolaus 1899 14. oktober 1974 (1974).
58. Hejmdal 16/10 1952.
59. Hejmdal 14/11 og 26/11 1962, 15/5 1963, 6/11 1963, 17/1 1966.
60. Hejmdal 17/1 1966, 25/8 1967.
61. Hejmdal 6/3 1947.
62. æ Rummelpot 1965.
63. Hejmdal 27/7 og 31/7 1967.
64. Stadsingeniøren og bygningsinspektøren i Aabenraa: Beretning for tidsrummet 1. april 1946 til 1. januar 1950, s. 30.
65. Hejmdal 26/4 1954, 7/5 1958.
66. Se nærmere herom i Georg Buchreitz: Hjelmhaverne i Aabenraa (1981).
67. Stadsingeniøren og bygningsinspektøren i Aabenraa: Beretning for tidsrummet 1. april 1946 til 1. januar 1950, s. 30-31.
68. Aabenraa byarkiv 1920-70, pk. 18-4.
69. Hejmdal 8/4, 22/9 og 26/11 1960.
70. Hejmdal 31/1 og 2/2 1963; Se også Marius Schildt: Et jævnt og virksomt liv. Erindringer 1901-1981, s. 94-102 (1982); Aabenraa byarkiv 1920-70, pk. 18-4.
71. Georg Buchreitz: Hjelmhaverne i Aabenraa. Træk af kolonihavebevægelsens grundlæggelse og historie, s. 84-93 (1981).

Person- og navneregister

- Abild, Laurids: 194
Agersted, Aage: 171
Albertsen, Tage: 343
Alders- og Invalidereforeningen i Aabenraa: 16
Als: 107
Allsundområdet: 72
Amtsarbejdsanvisningskontoret i Haderslev: 97
Amts og Bysygehuset: se Aabenraa Amt og Bysygehus
Amtshuset: 213
Amtsringriderforeningen Aabenraa: 356
Amtsrådet: se Aabenraa Amtsråd
Amtsskoleledelse: 289, 290
Andelsbanken: 64, 229
Andelssvineslagteriet: se Aabenraa Andelssvineslagteri
Andersen, Anders: 196, 239
Andersen, Hans: 333
Andersen, Mandrup: 225
Andersen, Peter: 50
Ansgar: 121
Ansgarklinikken: 88
A.O.F. (Arbejdernes Oplysnings Forbund): 237, 269, 341
Apenraden Bank A/S: 64
Apenrader Krankenpflege Verein: 122
Apenrader Männer-Turn-Verein: 352
Apenrader Ruderverein: 353
Apenrader Schützengilde: 357
Arbejderbo: 245, 252
Arbejdernes Fællesorganisation: 11, 70, 97, 101, 102, 103, 104, 108, 109, 110, 111, 237, 241, 243
Arbejdernes Samariterforening: 106
Arbejdsanstalten: 126
Arbejdsanvisningskontoret: 106
Arbejdsdirektoret: 97
Arbejdsgiverforeningen: 324
Arbejdsteknisk Skole: 324
Arbejdsmandsforbundet: se Arbejdsmandenes Forbund
Arbejdsministeriet: 103, 107, 194, 199, 202
Arbejdsmandenes Arbejdsløshedskasse: 98
Arbejdsmandenes Forbund i Aabenraa: 37, 324
Arkitektforeningen: 140
Arensbjerg: 134, 160
»Asmus von der Heide«: 276
Astoria: 361, 362
Augustenborg: 126
Auring, Gustav: 144, 329
Autzen: 109
Bag Møllen: 132
Baldur: 359
Barkmøllegade: 103, 155, 212
Barsøe, Chr. P.: 209
»Bauska«: 39
Bech: 95
Bechgaard, Fl.: 241
Beck, A.: 205
Beck, Peter: 183
Bendstrup, J.: 244
Bentsen, J.: 82
Berens, Hans: 333
Berg: 133
Bergen, Jürgen von: 280
Berlin: 47
Berlingske Tidende: 11, 348
Best, W.: 290
Beuck, Carl: 280
Beyer, Didde: 106
Beyer, Hans: 281
Biblioteket: 332
Biehl Hansen, Fl.: 351
Biografen: 360
BP.: 44
Birch, Stine: 298
Bismarck: 285
Bjerggade: 20, 68, 130, 135, 139
Bjerring, Carl: 358
Bjolderup: 59
Blegen: 143, 253
Blegstein: 103
Blenner, Richard: 170
Bojesen, Harald Bo: 50, 336
Boligkommissionen: 154
Boligministeriet: 134, 140, 145, 148, 224, 291, 311
Bolig Nyt: 54
Bomholt, Julius: 310
Bonn: 295

- Bonn-København erklæringer: 293
 Borgerskolen: se Aabenraa Borgerskole
 Borgmester Finksgade: 23, 104, 143, 155, 210, 215, 303
 Borgmesterløggen: 140
 Bramsbjerg: 26, 315
 Brandbjerg: 214
 Bredsdorff, Peter: 24, 207, 212, 213, 230
 Brix, Ernst: 206, 279, 357
 Brodersen, Chr.: 133, 237
 Brugsen: 52
 Bruhn, Heinrich: 138
 Bruhn, Magda: 290
 Bruhnshave: 117, 118, 120, 121
 Brundlund Slot: 155, 175, 209, 215
 Brundlundskolen: 26, 67, 261, 267, 311, 312, 315, 364
 Bruun, Frederik: 228
 Bruun, Peter Groth: 70, 192, 230, 231, 265
 Bruun & Sørensen: 168
 Buchreitz, Georg: 13, 28, 29, 31, 53, 68, 69, 70, 80, 103, 140, 141, 142, 173, 174, 175, 183, 187, 194, 195, 204, 215, 216, 221, 225, 229, 234, 235, 238, 239, 240, 243, 244, 246, 247, 249, 251, 252, 253, 254, 255, 256, 257, 258, 259, 261, 262, 263, 264, 265, 266, 267, 272, 273, 282, 283, 284, 285, 301, 304, 309, 312, 322, 325, 326, 335, 339, 349, 357
 Bund deutscher Nordschleswiger: 279, 280, 281, 286
 Busch-Jensen: 221
 Bünsen, Naomi: 295
 Byhistorisk Forening: se Aabenraa byhistoriske Forening
 Byplanudvalget: 186
 Børnehaveseminariet: 326
 Bøvling: 29
- Cadovius: 56
 Callesen, Hans: 258
 Callesen, Ingvar: 240, 258, 264, 265, 266, 267, 285, 310
 Callesen, Marg.: 333
 Callesen, Peter: 297
 Callesensgade: 102, 209, 215, 363
 Callesens Motorfabrik: 23, 35, 57, 58, 59, 62
 Carstensen, I.: 229
 Caspersen, Jes P.: 78, 182, 220, 221, 222, 223, 224, 225, 226, 227, 250, 283, 294, 300, 301, 302, 304, 305, 350
 Carstenskjold Rasmussen: 219
 Cecilienlyst: 140, 182, 322
 Ceres A/S: 44, 46, 229
 Christensen, Frederik: 281, 289, 290, 291, 297
 Christensen, Inger: 274
 Christiansen, Jes: 33, 70, 105, 164, 165, 166, 194, 221
 Christiansen & Witt: 44
 Cimbria: 45, 46, 178, 203, 229
 Clausen, P.: 120, 137, 213, 219, 221, 233, 239, 242, 244, 250, 259, 264, 335, 348
 Cleemann, Harald: 358
 Cleemann, P. F.: 219, 222, 223
 Cronc & Koch: 332
- DAF (Arbejds mændenes fagforening i Aabenraa): 105
 D.A.G.: 44
 Dall, Lorenz: 113, 291
 Damgaard, Mary: 122
 Damgaard, S.: 25
 Damms Teglgård: 142
 Danfoss: 107
 Danmarks kommunistiske parti: 240, 241
 Danmarks Nationalbank: 35, 66, 81, 342
 Danmarks Radio: 350, 351
 Danmarks Socialdemokratiske Ungdom: 238
 Danmarks Statistik: 177, 179
 Danmarks Statistiske Meddelelser: 76
 Dannevirk: 346, 347, 348, 350
 Dansk Arbejde Aabenraa afdeling: 69
 Dansk Arbejdsgiverforening: 244, 251
 Dansk Arbejdsmandsforbund Afd. A: 103, 108
 Dansk Arbejdsmandsforbund i København: 104
 Dansk Arbejdsmandsforbund Afd. T: 108
 Dansk Arkitektforening: 309
 Dansk Kommunal Vælgerforening uden for Partierne: 222, 225, 226, 229, 271
 Dansk Kvindesamfund: 79, 80, 122, 123, 341
 Dansk Kødekstrakt: 57, 62
 Dansk liste uden for partierne: 220, 250, 262, 265
 Dansk Motorflyver Union: 193
 Dansk Nellikkultur: 63
 Danske Kvinders Beredskab (D.K.B.): 79, 106
 Danske Samfund: se Aabenraa Bys danske Samfund
 DAPA (Dansk Påhængsvognfabrik): 35, 57, 58, 61, 62, 71, 169
 D.D.G.K. (Det danske gødningskompagni): 44
 De danske Børneinstitutioner: 325
 De danske Børneinstitutioner i Aabenraa: 302, 304
 De gamles Hjem: 117, 118, 254
 De Samvirkende Fagforbund: 110, 241
 De Samvirkende Idrætsklubber i Aabenraa (SIKA): 351, 354
 De Unges Idræt: 238
 De vanføres Boligselskab: 149, 267

- Den danske Folkebørnehavn: 300, 301
Den Danske Liste uden for Partierne: 221, 222, 225
»Den gamle By« i Aarhus: 156
Den nordslesvigske Folkebank A/S: 64, 65, 66, 67, 229
Den slesvig-holstenske landsregering: 294
Den sønderjyske Købmandsskole: 323
Den tyske skoleforening i Aabenraa: 291
Der Nordschleswiger: 16, 69, 203, 273, 280, 287, 288, 346, 349
Det frivillige Brandværn: 209
Det kommunale Beskæftigelsesudvalg: 106
Det kongelige Teater: 12, 338, 341
Det konservative Folkeparti: 229, 232, 238, 250
Det radikale Venstre: 229, 231, 232, 250
Det statslige Uddannelsesråd: 325
Det særlige Bygningssyn: 175
Det sønderjyske Landsbibliotek: 26, 328, 329, 331
Deutsches Gymnasium Nordschleswig: 293
Deutsche höhere Schule: 28
Deutscher Schulverein für Nordschleswig: 289
D.F.D.S.: 191
Diagonalvejen: 198
Diemer, Borge: 270, 271
Direktoratet for Egnsudvikling: 71
Direktoratet for Vareforsyning under Handelsministeriet: 88
Dirksen, Karen: 80
Dispositionsplan for Aabenraa Kommune 1962: 188, 200
D.I.G. (Dansk Landbrugs Grovvarerelskab): 44
Dronning Margrethesvej: 23, 26, 102, 130, 144, 209, 210, 215, 260, 262, 295, 296, 297, 323, 327, 363
D.S.B.: 184, 185, 186, 190
Dybbøl-Posten: 346
Dyvig: 192
Dyrskuepladsen: 104
- Ebsen, Niels: 221
Egernsførde: 192
Egvad: 270
Ehlers: 280
Ejderren: 215
Elto: 57, 59
Ensted: 26, 42, 72, 73, 142, 162, 227, 231, 232, 240, 254, 259, 268, 269, 270, 271, 272, 307
Ensted Havn: 41, 42
Enstedværket: 41, 42, 111, 163, 167
Erichsen, Nis: 247
Erhvervsrådet: se Sønderjyllands Erhvervsråd
Erhvervsudvalget: 70
- Esbensen, Hans: 221, 234
Esbjerg: 32, 36, 184, 198, 336
Esso: 43, 44
Europavej 3: 56, 189
- Faber, Poul: 167
Fabian: 50
Fagens Fest: 110
Farverhus: 151
Farversmølle: 160
Farversmøllevej: 132, 151, 154, 182
Farversmølleværket: 161
F.D.B. (Fællesforeningen for Danmarks Brugsforeninger): 53
Felsted: 179
Femina: 79
Finansbanken: 65
Fink, Dan: 24
Fink, Holger: 27, 28, 29, 30, 31, 68, 69, 85, 97, 105, 183, 193, 228, 242, 243, 244, 247, 250, 252, 257, 328
Fink, Jep: 328, 332
Fink, Tage: 167, 192, 196, 207, 209, 229
Fink, Troels: 340
Fiskergade: 129, 157, 210
Fjordgården: 153
Fjordrederiet: 192
Flade, Erna: 80, 117, 244, 258
Flade, Karl A.: 24, 157, 214, 335
Fladholm: 151
Fladsten: 199, 201
Flechtner: 101
Flensborg: 16, 34, 94, 277, 283, 288, 294, 336, 352
Flensborg Avis: 346, 349
Flensborgvej: 175, 198, 199, 203, 215, 246
Flensburger-Padborg: 184
Flensburger Tageblatt: 288
Folkebanken. Se Den nordslesvigske Folkebank
Folkehjem: 11, 12, 26, 30, 109, 158, 193, 232, 237, 240, 269, 328, 331, 335, 342, 344, 345, 352, 360
Folkeligt Samfund: 339, 340, 341
Folketinget: 32, 302, 217, 268, 323
Forskolen: 133
Forstallé: 20, 130, 199, 215, 300, 306, 312, 315, 316, 317, 364
Forstallé børnehavn: 78
Fourastié, Jean: 76
Frank, Hugo: 101, 123, 221, 235, 238, 244, 255, 295
Frankild: 309
Fredericia: 38, 43, 336
Frederik den 9.: 358
Frederiksen, Otto: 31, 249, 252, 255, 257, 258, 263, 272, 273
Frederiksklubben: 359
Frederiksværk: 269

Frelsens Hær: 298
 Frihedsfonden: 269
 Friis, Svend: 143, 148
 Frisch, Hartvig: 325
 Frost, Jens: 332, 333
 Frueløkke: 214
 Frydendalbakken: 63
 Frøsløv-Padborg: 319
 Fuglsang: 132, 134, 135, 140, 145, 154, 167, 173, 246
 Fücksel, F.: 338
 Fælleslisten: 224, 227, 230, 231, 233, 257, 258, 259, 261, 262, 264, 265, 266, 272
 Fællesorganisationen: se Arbejdernes Fællesorganisation
 Faarhuslejren: 14, 250, 277, 278, 279, 281, 288, 294, 307, 357

 Gabe, Ernst: 231, 250, 313
 Galgebakken: 160
 Galgebakkeværket: 161
 Gammelhavn: 38, 39, 41, 43, 44, 102, 253
 Gandrup, Richard: 340
 Gasværksvej: 162
 General Motor: 55, 250
 Gestapo: 28
 Gildegade: 157, 212
 Gjelstrup, Jens: 15, 29, 30, 31, 47, 70, 103, 104, 105, 140, 141, 167, 183, 186, 195, 200, 221, 224, 229, 230, 233, 239, 240, 247, 250, 251, 252, 253, 254, 255, 256, 257, 258, 259, 282, 283, 310
 Gl. Kongevej: 20, 130, 131, 151, 167, 300, 304
 Gl. Kongevejs Børnehavn: 303
 Glødelampefabrikken: 109
 Gorch Foch: 192
 Gormsen, Jakob: 227, 232, 265
 Grand Hotel: 213, 222, 226
 Greve, Valdemar: 235, 236, 238, 244
 Gribsvad, Frode: 331
 Groes, Lis: 95
 Gryfa: 68, 107, 108, 264
 Grænskommandoen: 68
 Grænse Posten: 222
 Grønnegården: 26, 68, 119, 120, 121, 254, 262, 263, 264, 267, 329
 Grønnevej: 119
 Graac, Rolf: 211, 212
 Gråsten: 184, 319
 Gråsten Landbrugsskole: 325
 Guldbjergparken: 18, 121, 145, 148, 303
 Gunstrup, S. E.: 24, 41, 103, 174, 214, 344
 Gydebæk, Anna: 301, 303
 Gågaden: 208

 Haderslev: 69, 72, 97, 98, 99, 184, 189, 196, 279, 280, 288, 315, 325, 331, 333, 347, 361
 Haderslev Amt: 97, 184
 Haderslev Amtskommune: 268
 Haderslev Landevej: 199
 Haderslev Rutebilselskab: 184
 Haderslevvej: 14, 20, 68, 102, 104, 130, 131, 182, 183, 203, 215, 243, 253, 288, 291, 295, 299, 309, 331, 344, 351
 Hahnemann, Marguerite: 233, 262, 265, 337, 341, 343
 Hamag: 35, 57, 59, 62
 Hamborg: 47, 350
 Hammerich, Thora: 80, 141, 183, 232, 245, 250, 251, 252, 258, 262, 282
 Handels og Kontorfunktionærerne (HK) i Aabenraa: 109, 265
 Handelsministeriet: 92, 323
 Handelsskolen: se Aabenraa Handelsskole
 Handelsstandsforeningen: 67, 186, 192, 196, 229
 Handelsstandsforeningens skoleudvalg: 323
 Hansen, Ejnar: 223
 Hansen, Else: 148
 Hansen, Erling: 229, 272
 Hansen, Ernst Siegfried: 276, 277, 280, 287, 288
 Hansen, H. C.: 257, 343
 Hansen, Kresten: 342
 Hansen, Lorenz J.: 167, 186
 Hansen, Martin A.: 339
 Hansen, Mathias: 280
 Hansen, Rudolf: 232
 Hansen, S. P.: 310
 Hansen, Walter: 258
 Hanssen, Bjørn: 347, 348
 Hanssen, Ellen Bjørn: 230, 258
 Hanssen, H. P.: 224, 335, 346
 Havelforeningen Hjelm: 362
 Havnegade: 198, 215, 332, 342, 350
 Hesch, Markus: 101
 Hejmdal: 15, 16, 17, 18, 53, 79, 133, 134, 137, 138, 145, 153, 165, 168, 176, 177, 178, 180, 188, 190, 192, 204, 206, 212, 215, 226, 243, 250, 256, 257, 274, 286, 287, 338, 342, 343, 346, 347, 348, 349, 351, 353, 356, 359, 361
 Hellevad: 270
 Henningsen, Lars N.: 358
 Heydenreich: 133, 221, 300
 Historisk Samfund for Sønderjylland: 335
 Historiske Samlinger for Sønderjylland: 40, 43, 45, 48, 51, 54, 66, 86, 91, 103, 110, 128, 135, 151, 156, 170, 172, 176, 181, 187, 190, 194, 201, 202, 203, 205, 236, 280, 284, 292, 308, 311, 324, 329, 331, 336, 337, 341, 343, 345, 347, 352, 355, 363
 Hjarupvej: 20, 151, 199, 259
 Hjelm: 357

Hjemmeværnet: 69
 Hjordkær: 59, 71, 269, 270
 Hoff, Dycke: 175, 180, 236, 239, 265, 344
 Hoffmann Madsen: 330
 Holm, Svend: 57, 252
 Holstebro: 208
 Hoptrup: 126
 Hotel »Danmark«: 143
 »Hotel Monty«: 11
 Hovdvej A 10: 187, 198, 199, 200, 202, 216, 217, 332
 H. P. Hanssensgade: 58, 61, 68, 175, 178, 180, 186, 198, 209, 210, 211, 212, 213, 215, 246, 260, 322, 326, 332, 342, 343, 350, 363
 Humlehaven: 212
 Hvidegaard: 37
 Høje Kolstrup: 23, 142, 145, 147, 153, 182, 214, 267
 Højgade: 281, 322
 Højspændingsværket: se Sønderjyllands Højspændingsværk
 Hønefossvej: 95, 140, 215, 246
 Høyberg-Larsen: 56, 322
 Håndværker- og Industriforeningen: 67, 142, 323

 Industriministeriet: 69, 101, 195, 267
 »I-S Kystlinien«: 192
 Iversen, Peter Kristjan: 332, 335, 336, 350

 Jacobsen: 63
 Jacobsen, Holger: 333, 340
 Jacobsen, Jacob F.: 167, 225, 233, 258, 263, 282, 358
 J. A. K. Banken (Jord-Arbejde-Kapital Banken): 65
 Japsen, Gottlieb: 27
 Jepsen: 280
 Je-Gu (Jean Guy Petersen): 62
 Jendresen, Peter: 356
 Jensen: 324
 Jensen, Brd.: 312
 Jensen, frk.: 78
 Jensen, I. M.: 55, 103, 233, 250, 251, 252, 253, 254
 Jensen, Jürgen: 294
 Jensen & Larsen: 50
 Jensen, Povl Chr.: 194, 233, 265, 273
 Jernbanegade: 93, 121, 130, 143, 209, 210, 211
 Jernbanestien: 264
 Jertrum, Curt: 262, 263, 265, 283
 Jessen, Erik: 30, 31, 32, 69, 71, 107, 141, 142, 156, 161, 186, 196, 200, 207, 224, 225, 226, 227, 229, 230, 231, 233, 234, 239, 240, 247, 254, 256, 258, 259, 260, 261, 262, 263, 264, 265, 266, 267, 269, 270, 271, 272, 273, 282, 283, 285, 311, 312, 323, 324, 325, 335, 358
 Jessen, Frantz von: 11
 Jessen, Hans: 258, 284, 285
 Jessen, Jørgen: 231, 274
 Jessen, Johan: 167, 222, 224, 358
 Jessen, Peter: 356
 Jessen, Peter: 30, 50, 69, 224
 Jespersen, N.: 230, 258
 Johansen, Georg: 103, 105, 108, 119, 258, 261, 264, 265, 273
 Johansen, Hans: 184
 »Jomfruburet«: 252
 Julckomiteen af 1930: 101
 Julle: 180
 Junggreen Have: 209
 Jürgensen, Asmus: 285
 Jürgensen, Viggo: 349
 Jydsk Andels Foderstofforretning (J.A.F.): 44
 Jydske Tidende: 216, 232, 256, 257, 346, 348, 349
 Jyllands-Posten: 20, 188
 Jørgensen, Dan U.: 68
 Jørgensen, Marie: 122
 Jørgensgård: 131, 168, 291, 295

 Kallmoes: 234
 Kallemosen: 267, 324
 Kamphøveren, Morten: 221
 Kampsax: 38
 »Karen«: 192
 Kardel, Harboe: 276
 Karpedam: 20, 130, 168, 203
 Kiel: 38, 238, 294, 338, 353
 Kilen: 23, 39, 45, 62, 135, 175, 260
 Kilen-området: 38
 Kino Teatret: 360, 361
 Kirkepladsen: 157, 210, 211, 212
 Kirsebærhaven: 149, 267
 »Kirsten«: 192
 Kittelmann, Carl: 234
 Kjeldsen, E. P.: 232
 Kjæhr og Trillingsgård: 39
 Klindt, P.: 292
 Klinkbjerg: 31, 58, 59, 155, 257, 278, 301, 346
 Knapstien: 11, 221, 340
 Knivsbjergmonumentet: 13, 278
 Knudsen, Anna: 265, 267
 Knudsen, Anton: 244, 258
 Koberg: 280
 KOFA: 52, 53, 214
 Kogeforeningen: 125
 Kolding: 71, 351
 Kollund: 184
 Kolstrup, 20, 130, 210, 216, 334

Kolstrup Boligforening: 19, 20, 121, 136, 136, 138, 143, 145, 147, 148, 237, 251, 303
 Kolstrupbæk: 104
 Kolstrupgård: 23, 141, 322
 Kolstruphus: 251
 Kommunallovskommissionen: 269, 270, 271
 Kommunalt Kursus: 341
 Kommunens kolonihaveudvalg: 362
 Kommunens prisudvalg: 86
 Kommunens socialudvalg: se Socialudvalget
 Konservativ Ungdom: 232
 Kongeåen: 350, 351
 Kongeågrænsen: 348, 350
 Kreditbanken: 65
 Kristeligt Sangkor: 341
 Krogh, Kay: 228
 Kruses Centrumvinduer: 57
 Kvickly: 52, 53, 214
 Kvindeligt Arbejderforbund i Aabenraa: 109
 Kystvej: 203, 209, 246, 302
 Kystvejen: 131, 143, 148, 178, 210, 245, 252
 Kystvej-Tøndervej Krydset: 201
 Kühler, E.: 286
 København: 87, 196, 207, 208, 285, 294, 325, 351, 362
 Købmandsskolen: 26, 321

 Ladegårdsvej: 312
 Laimun: 134, 353
 Landboforeningen: 49
 Landbrugsfagligt Kursus: 341
 Landbrugsministeriet: 49
 Landsarkivet for de sønderjyske Landsdele: 183, 331, 332, 335
 Landsforeningen til Arbejdsløshedens Bekæmpelse, L.A.B.: 105, 106, 222, 324
 Landshospitalet: 127
 Langebro: 210, 264
 Langrode: 23, 104, 119, 169, 199, 210
 Larsen, Axel: 226, 227, 265, 266, 267
 Larsen, Børge: 347
 Larsen, Peter: 250, 281
 Larsen-Ledet, Camma: 32, 80, 93, 118, 141, 240, 253, 258, 272, 273, 274, 283, 285, 302, 353
 Larsen-Ledet, Clement: 273, 349
 Lassen, Dagny Marg.: 79
 Lausten-Thomsen: 127
 Lavgade: 252
 Lawacz, Th.: 125, 279, 296, 300, 330
 Leck: 288
 Leesen, Thies Uwe v.: 349
 Lehn Petersen, K.: 331
 »Leipzig«: 39

 Lessow, A.: 294
 Levinsen: 15
 Liberale Arbejdere: 229
 Liberalt Oplysningsforbund: 341
 Lildholdt, H.: 229
 Lille Kolstrupgård: 23, 141, 259, 334
 Lille Pottergade: 157, 211
 Lindbjerg: 104, 169, 202, 362
 Lindsnakke: 135, 139, 160
 Lindsnakkevej: 19, 131, 132, 143, 154, 251, 363
 Lindsnakkeværket: 161
 Loddenhøj-lejr: 133, 134
 Løjovej: 215
 Lolland-Falster Social-Demokrat: 234
 Louw, Max: 189
 Ludvigsen, Carl J.: 340
 Lund: 355
 Lund, Th.: 219
 Lunderskov-Tinglev: 189
 Lundsberg: 56
 Lyck, Sv. Åge: 232, 273, 358
 Løgumkloster: 91, 198
 Løgumklostervej: 14, 131, 139, 143, 144, 191, 198, 199, 200, 210, 211, 238, 251
 Løgumkloster-Bredebro: 184
 Løjt: 26, 72, 142, 184, 185, 227, 231, 232, 240, 259, 268, 269, 270, 271, 272, 273
 Løjt Kirkeby: 198
 Løjtland: 179

 Madevej: 48, 52, 181, 213
 Madevejen: 24, 52, 186, 187, 209, 212, 213, 260, 328, 338
 Madevejsplanen: 54
 Madevejsprojektet: 212, 213
 Madsen, Holger: 236, 239
 Magazin du Nord: 50
 Magistraten: se Aabenraas Magistrat
 Mailund, Peter: 250, 282, 283
 Marcussens Orgelfabrik: 57, 58
 Matthesen, Chr.: 266
 Metro: 52
 Meyer, Johs.: 12
 Michelsen, Anne Helene: 148
 Michelsen, J.: 218, 219
 Michelsen, M.: 171, 173
 Ministeriet for Offentlige Arbejder: 186
 Mogensen, N. P.: 250
 Moos, Holger: 143
 Mortensen, Mathias: 34, 186, 188, 189, 229, 230
 Musikforeningen for Aabenraa og Omegn: 336, 337, 343
 Mutter Stallbohms hus: 156
 Mutter Stallbohms plads: 209
 Münchow: 58, 63, 299, 304, 340
 M/S »Møen«: 192
 Møllgade: 246

Møllemærsk: 209, 212
 Møllepold: 153
 Møller: 270
 Møller, Ejvind: 111
 Møller, Iver: 15
 Møller, Jens: 275, 279
 Møllevej: 363
 Mørck, F.: 116, 118, 119, 121
 Männer-Turn-Verein von 1888: 351

Nationalbanken: se Danmarks Nationalbank
 Nationamuseet: 157, 210
 NSDAPN: 275, 285
 NATO: 292
 Neumünster: 353
 Nielsen, Ferdinand: 85
 Nielsen, Hans: 324
 Nielsen, Harald: 237
 Nielsen, Niels A.: 244
 Nordborg: 126
 Nordslesvig: 33, 38, 57, 70, 162, 234, 242, 271, 275, 280, 288, 289, 290, 296, 325, 331, 332, 340, 351, 352
 Nordschlesvigsche Zeitung: 13, 15, 275, 276, 278, 285, 286, 288, 346
 Nybro: 155, 157
 Nygade: 26, 57, 58, 64, 107, 113, 132, 133, 137, 157, 210, 211, 298, 299, 300, 309, 310, 315, 322, 323, 326
 Nygades børnehavn: 302, 326
 Nygade- Persillegade: 50
 Nygade Skole: 211, 308, 309, 310, 311, 312, 313, 315, 320, 321, 322, 323, 324, 352
 Nyhavn: 38, 39, 41, 42, 44, 175, 260
 Ny Klinkbjerg: 215
 Nyløkke: 214
 Nørgaard, Werner: 222
 Nørre Chaussé: 183, 203, 215, 243, 319
 Nørrejylland: 189
 Nørreport: 65, 199, 202, 203, 204, 206, 207
 Nørreskoven: 103, 199, 201
 Nørretorv: 211, 304, 350
 Nørrevang: 303
 Næstmark: 62, 107

Odd Fellow Logen: 359
 OEEC: 62, 100
 Oksbøl: 133, 280
 Olesen, Arne: 229
 Olesen, Kold: 235
 Olesen, Peter: 361
 Orgelfabrikken Marcussen & Søn: 63 (se også under M)
 Overinspektionen for Børneforsorgen: 298, 301, 304, 325
 OXCO: 47
 OX eksport: 47

Padborg: 184, 190
 Paulsen, Arne: 151, 188
 Paulsen, Leif W.: 241
 Paulsen, Peter: 98
 Pedersen, Edvard: 221, 241
 Pedersen, Johs.: 221, 228
 Pedersen, Oluf: 143
 Persillegade: 112, 117, 157, 210, 211, 254, 302
 Persillegades børnehavn: 303
 Petersborg: 20, 145, 262
 Petersen: 286
 Petersen, Andreas: 167
 Petersen, Asmus S.: 86
 Petersen, Gunnar: 192
 Petersen, Hans Jørgen: 56
 Petersen, Jakob: 328, 329, 335
 Petersen, Johs. M.: 223
 Petersen, Jørgen: 106, 235
 Petersen, Peter karetmagr: 61
 Petersen, Peter repræsentant: 222, 223, 227, 250
 Petersen, Peter lærer: 265, 266, 267, 273, 283
 Petersen, Poul: 235, 244, 315
 Philippsen, A.: 225, 226, 227, 258, 265
 Pionerbakken: 323
 Politiken: 135
 Posekærvej: 259
 Poulsen, Hans: 227, 265
 Preetz: 238
 Prima Kulimport A/S: 45
 Prisdirektoratet: 35, 86
 Priskontrolrådet i København: 82, 85, 86, 276
 Priskontroludvalget: 85
 Provinslufthavnsudvalget: 196, 197
 Præsteskoven: 145
 Punch: 285

Ramhøj: 41
 Ramsherred: 50, 51, 52, 53, 64, 168, 204, 206, 209
 Ramsherred-Barkmøllegade: 50
 Randers: 208
 Rangstrup: 94
 Rasmussen, Elisabeth: 222
 Rasmussen, M. G.: 250, 302
 Raun, Jacob: 91, 280
 Ravsted: 184
 Reberbanen: 23, 39, 130, 168, 260
 Refslund-Thomsen, Ingeborg: 14
 Refslund-Thomsen, Kresten: 13, 64, 357
 Rendsborg: 353
 Renthe-Fink: 285
 Revalideringscentret i Sønderborg: 107
 Revisionsudvalget for tyske betalinger: 36, 37
 Ribe: 198, 199, 336
 Ribe-Esbjerg området: 198, 200, 201

Rickers: 294
 Rigsdagen: 85, 289, 290, 292
 Riis-Anthonsen, Kaj: 69, 229
 Rise: 26, 59, 73, 142, 197, 268, 269, 270, 271
 Rise sogn: 142, 227, 269, 270
 Rise sogneråd: 215
 Rise-Aabenraa-Ensted: 270
 Rishjarup: 271
 Rode: 221
 Rodekær: 214
 Rosenstand: 232
 Rotary-Klubben: 359
 Rova: 68, 107, 108, 239, 264
 Rugkobbøl: 52, 143, 201, 260, 298, 299, 301, 362
 Rugkobbøl bibliotek: 144
 Rugkobbøl børnehavn: 303
 Rugkobbølhus: 145, 146
 Rugkobbøl kvarteret: 20, 67, 121, 143, 144, 168, 245, 247, 303, 329
 Rugkobbøl skolen: 26, 29, 67, 104, 254, 266, 309, 310, 311, 312, 315, 320, 352, 356
 »æ Rummelpot«: 27, 29, 30, 31, 141, 144, 158, 164, 165, 167, 175, 183, 188, 189, 233, 238, 246, 249, 252, 255, 257, 258, 263, 265, 272, 273, 287, 288, 332, 338, 341, 350, 356, 361
 Rutebilstationen: 187
 Ry: 133
 Røde Kors: 106, 184
 Rødekro: 34, 59, 60, 61, 71, 73, 105, 184, 185, 190, 194, 195, 196, 197, 210, 259, 269, 270, 351
 Rønholm: 93
 Rønne: 235
 Rådhusgade: 24, 52, 64, 204, 206, 207, 208, 210, 212, 347, 348
 Rådhusgangen: 103, 308, 328, 329, 331
 Rådhusgangens skole: 309, 312

 SAMDEN: 70, 254
 Sandved: 262
 Sangkoret Ekko: 341
 Schleswigsche Kamaradschaft: 275, 276
 Schmidt, Hans: 11, 229, 280
 Schmidt, Heinrich: 183
 Schmidt, Jens Chr.: 354
 Schmidt, Jes: 16, 225, 257, 258, 259, 263, 264, 265, 266, 272, 273, 274, 280, 283, 284, 288, 349
 Schmidt-Vodder: 275, 287
 Schiøler, Victor: 337
 Schütze: 288
 Sct. Georgsgildet: 117
 Selbstschutz: 278
 Shell: 44
 Silkeborg: 134
 Silkeborglejren: 133

 SIKÅ: se De Samvirkende Idrætsklubber i Aabenraa
 Skibbroen: 69, 180, 203, 209, 210, 288
 Skibbrogade: 64, 157, 168, 210, 212, 299
 Skifter Andersen, K.: 23, 167, 178, 185, 194, 323
 Skinderbro: 102, 121
 Skipper-Jensen, Karen: 329 (se også Skipper-Nielsen, Karen)
 Skipper-Nielsen, Karen: 148 (se også Skipper-Jensen, Karen)
 Skive: 98
 Skjerbæk, Oluf: 301, 325
 Skolekommissionen: 291, 310, 318
 Skolelægeordningen 1948: 314
 Skoletandlægeordningen: 314
 Skoleudvalget: 310
 Skolevej: 79, 280, 301, 303, 308, 309, 310
 Skolevejsskolen: 309, 310, 313
 Skomagermosen: 246, 362
 Skov, Sigvard: 188
 Skovby-Barsmark: 198
 Skovgård: 259
 Skovmand, Chr: 273
 Skovridergården: 151
 Skovriderkvarter: 152, 153, 214
 Skrydstrup: 99, 193, 196, 197
 Skrydstrup Flyveplads: 196
 Skt. Ansgarhospitalet: 121
 Skt. Ansgarklinikken: 128, 129 (se også Ansgarklinikken)
 Skt. Hedvigssøstrene: 129
 Skt. Nicolai Kirke: 130
 Skyttegården: 133, 355, 357, 358
 Skærbæk: 184
 Slagelse: 28
 Slagterejon Syd: 62
 Slesvigske Parti: 29, 30, 32, 225, 238, 243, 250, 257, 258, 259, 262, 263, 265, 266, 272, 273, 279, 280, 281
 Slesvigske Fodregiment: 209
 Slotsgade: 57, 64, 70, 157, 210, 211, 361
 Slotsgade-Søndergade: 50
 Slottet: 264
 Smede- og Maskinarbejderforbundet Aabenraa afd.: 108
 Snefrog: 103
 Socialdemokratiet: 32, 238, 241, 256, 272
 Socialdemokratisk forening: 234, 236, 237, 344
 Socialistisk Folkeparti: 241
 Socialministeriet: 107, 119, 199, 301
 Socialudvalget: 199, 121, 123, 134, 295
 Solgården: 251
 Sommerlyst: 361, 362
 Soroptimistklubben: 359
 Sparekassen for Aabenraa By og Amt: 35, 37, 64, 65
 Sparekassen Sønderjylland: 67

Specialarbejderskolen: 26, 261, 267, 321, 324
 Spejdernes Magasin: 30
 Sprogforeningen: 328, 334, 334, 344
 Stadion: se Aabenraa Stadion
 Stadtheater: 11, 172, 290, 291 (se også Teater Hotel)
 Stalholt: 214
 Stallbohm, Wilhelm: 119
 Statens Bygningsdirektorat: 143
 Statens civile Luftværn: 133
 Statens Luftfartstilsyn: 193, 194
 Statens Luftfartsvæsen: 195
 Statistisk Department: 84, 91, 98
 Statsministeriet: 342
 Statsradiofonien: 350
 Statsskolen: se Aabenraa Statsskole
 Stauning, Th.: 237
 Stave, Jørgen: 144, 145, 182, 237
 Stegholt: 175, 261, 322, 323, 364
 Stehr, Rudolf: 281
 Steincke, K. H.: 112
 Stenz, Chr.: 232, 265
 St. Johannes Logen: 359
 Stolly: 209
 Stolzenburg: 280
 Storegade: 50, 58, 64, 69, 155, 168, 204, 205, 206, 208, 209, 210, 212, 360
 Store Kolstrupgård: 23, 141, 259
 Store Pottegade: 113, 157, 210, 211
 Storretorv: 50, 52, 53, 54, 204, 205, 211, 212, 360
 Straudbo: 120, 121
 Strandgården: 143, 144, 145, 245, 302, 308
 Strandgårdens Børnehavn: 302
 Strømning, Knud: 105, 219, 222
 Strømning, Marta: 80, 123
 Strågård: 259
 Stubbæk: 59
 Styrtom: 25, 58, 70, 162, 166
 Stærmoose, J.: 332
 Sundhedskommissionen: 53, 166, 173, 174
 Surkær: 214
 Svensson, Bjørn: 350, 351
 Svinget: 104, 119, 135, 143, 291, 292, 295, 363
 Sycentralen: 106
 Sydbank: 67
 Sydhavn: 38, 45, 46, 47, 353
 Sydjydsk Påhængsvognsfabrik (Ergo Vognfabrik A/S): 61
 Sydjyllandsplanen: 145
 Sydslesvig: 34, 351
 Syd- og sønderjysk Musikring: 336
 Syd- og sønderjysk regionalradio: 350
 Sygehuset se: Aabenraa Amts og Bys Sygehus
 SÆKKO: 58, 229
 Söchting, Axel: 347
 Sønderborg: 48, 59, 69, 72, 91, 99, 107, 126, 127, 143, 184, 189, 196, 197, 198, 216, 230, 239, 326, 331
 Sønderborg havn: 47, 48, 54
 Sønder Chaussé: 198, 199, 215
 Søndergade: 52, 64, 204
 Sønderjyden: 11, 47, 91, 109, 234, 235, 241, 256, 262, 272, 273, 277, 307, 346, 349
 Sønderjylland: 14, 16, 60, 68, 99, 192, 194, 307, 325, 326, 334, 335, 348, 350, 357, 359
 Sønderjyllands Amtskommune: 26, 69, 268
 Sønderjyllands Amtsråd: 283
 Sønderjyllands Bladudvalg: 237
 Sønderjyllands Erhvervsråd: 57, 70, 71
 Sønderjyllands Flyveselskab A/S Aabenraa: 194, 195, 196
 Sønderjyllands Frøforsyning i Aabenraa: 29, 250, 257
 Sønderjyllandshallen: 26, 54, 57, 71, 94, 211, 212, 257, 337, 339, 341, 342, 343, 344, 345, 351, 352
 Sønderjyllands Højspændingsværk i Aabenraa: 33, 41, 42, 43, 44, 59, 60, 70, 84, 93, 105, 111, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 260, 264, 324
 Sønderjyllands Investeringsfond: 71
 Sønderjyllands Symfoniorkester: 337
 Sønderjysk Månedsskrift: 155, 335
 Sønderjysk Teaterforening: 338
 Sønderjyske Arbøger: 335
 Sønderskovvej: 173
 Sønderstrand: 353
 Søndertorv: 211
 Sørensen, Frode: 333
 Sørensen, Hans: 286
 Sørensen, S. M.: 342
 Sørensen, S. P.: 62
 Sørensen, Søren: 340
 Søstvej: 131, 215, 363
 Tarning, B.: 169
 Teater Hotel: 15, 341 (se også Stadtheater)
 Teknisk Skole: 26, 67, 254, 261, 321, 322, 323
 Teknisk Udvalg: 93, 175, 180, 285
 Teknologisk Institut: 324
 Tekstilarbejderforbundet: 109
 Terp-Nielsen, J.: 229, 272
 Thau, Jens: 106, 306, 322, 324
 Thiellesen, Hans J.: 225, 250, 257, 258, 263, 282, 284, 285, 295
 Thomsen, Jens: 229
 Thranholm, Alfred: 109, 237, 265, 266
 Tinglev: 184, 198, 292
 Tinglevhus: 291
 Tinglevvej: 259
 Tofft, Lorenz: 149, 226, 229, 230, 272
 Toftlund: 184

Trap. Danmark: 157
 Trelde Sande: 113
 Tuberkulosehospitalet: 68, 128
 Tunghøre Kursus: 34
 Turistforeningen: 70, 222
 Turistgården: 211
 Tworck, Wandy: 337
 Tækkerløkken: 253
 Tønder: 69, 72, 128, 184, 196, 198, 325, 331
 Tønder Amt: 97
 Tønder Amtskommune: 268
 Tønder Amtstidende: 346
 Tøndervej: 20, 23, 59, 61, 102, 104, 130, 131, 133, 144, 147, 151, 170, 175, 182, 183, 199, 203, 210, 215, 247, 291, 299, 300, 301, 302, 303, 309, 356
 Tøndervejs børnehaven: 302
 Tøndervejskvarteret: 176
 Tøndervej-Vestvejen: 199

Udvalg for Husmoderafløsning: 123
 Udvalget for Gader og Veje: 143
 Udvalget for Gader og Ejendomme: 253
 Uglekær: 214
 Ulkebøl: 126
 Undervisningsministeriet: 261, 286, 289, 290, 294, 309, 310, 325
 Ungdommens Fællesliste: 229
 Ungdomsborgen: 226, 266, 267
 Ungdomsskolen: 341
 Union A/S: 44, 46
 Unnerup, Elisabeth: 314

Vagn-Hansen, C. A.: 119, 270
 Vamdrup: 189
 Vanløseforeningen: 121
 Varnæs: 179
 Varnæs-Bovrup: 198
 Vejdirektoratet: 200
 Vennelystbakken: 202
 Venstre: 221, 223, 224, 226, 227, 228, 229, 230, 231, 233, 238, 250, 256, 271, 272
 Verband deutscher Büchereien in Nordschleswig: 297
 Vestergade: 23, 64, 155, 156, 172, 210, 212, 277, 281, 297, 341
 Vestysten: 32, 347, 349
 Vestermarksvej: 152
 Vesttyskland: 293
 Vestvejen: 59, 62, 103, 104, 144, 199, 201, 210, 215, 260, 311, 364
 Vestvejen-Rugkobbekrydset: 147
 Veterinærdirektoratet: 49
 Viborg: 331
 Vilhelmsen, Aage: 232, 233, 258, 260, 262, 264, 302
 Villa Lindsnakke: 133
 Vimc: 52

Vippen: 39
 Virkelyst: 364
 Voetmann: 45
 Vogmandsløkken: 364
 Vognmarken: 140, 153, 246
 Volkskalender: 291
 Vrøndinggård: 142, 259
 Vægterpladsen: 157, 211
 Værge, Ruth: 326
 Växjövej: 95, 140, 153, 215, 246

Wallen-SS: 276, 278
 Weichel, H.: 193
 Weiss, Johann: 11, 97, 243
 Wohlenberg: 50
 Wollesen: 128
 Wollesgyde: 64, 211, 212
 Worsø, Hans H.: 155, 224
 Wæver, Svend: 94

Y'Mens Club: 359

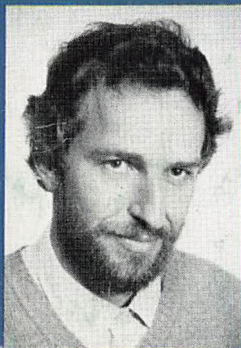
Zeitfreiwilligen-korps: 276, 278

Ærholm: 214

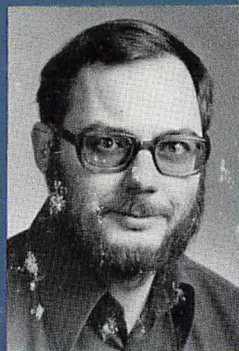
Øland Larsen, C.: 314
 Øster Løgum: 269, 270

Aabenraa Adressebog: 50
 Aabenraa Amt: 97, 184, 331
 Aabenraa Amts og Bys Sygehus: 26, 68, 90, 127, 253
 Aabenraa Amtskommune: 67, 268
 Aabenraa Amts Landboforening: 49
 Aabenraa Amtslægekreds: 127
 Aabenraa Amts Ringriderforening: 354, 355
 Aabenraa Amtsråd: 97, 269, 314
 Aabenraa Amtsrådsreds: 54, 75, 99, 127, 319
 Aabenraa Amts Sognerådsforening: 270
 Aabenraa Andelsboligforening: 15, 20, 121, 130, 134, 136, 138, 143, 144, 145, 147, 148, 167, 182, 237, 251
 Aabenraa Andelssvineslagteri: 47, 51, 58, 62, 278
 Aabenraa Atletklub: 352
 Aabenraa Automobilhandel: 23, 61
 Aabenraa Automobilselskab: 182, 183, 184, 185, 186, 187, 188, 247
 Aabenraa Badminton Klub: 352
 Aabenraa Boldklub: 354
 Aabenraa Boligforening af 1962: 149
 Aabenraa Boligselskab: 148
 Aabenraa Boligselskab af 1962 A/S: 149, 153
 Aabenraa Bordtennisklub: 352

Aabenraa Borgerskole: 79, 133, 136, 220, 289, 294, 306, 307, 308
 Aabenraa Byggeforening: 143, 148
 Aabenraa byhistorisk Forening: 156, 157, 335
 Aabenraa Bys Danske Samfund: 300, 301, 350
 Aabenraa Bys Sygekasse: 113
 Aabenraa Børnehaveseminarium: 26
 Aabenraas dispositionsplan for 1962: 180
 Aabenraa Eksportmarked: 47, 48
 Aabenraa Eksportstalde: 45, 47
 Aabenraa Fjernvarmecentral: 168
 Aabenraa Flyveklub: 194
 Aabenraa Gasværk: 161, 162
 Aabenraa Grundejerforening: 216
 Aabenraa Handelsskole: 261, 282, 321, 323
 Aabenraa Handelsstandsforening: 34, 108, 205, 207, 209, 323
 Aabenraa havn: 38, 41, 42, 44, 48, 162, 163, 192, 260
 Aabenraahuse: 95
 Aabenraa Husmoderforening: 53, 79, 122, 341
 Aabenraa Håndværker- og Industriforening: 108, 205, 322
 Aabenraa Idræts- og Gymnastikforening: 351
 Aabenraa Jazz Club: 337, 338
 Aabenraa Kommunalforening: 218, 219, 242
 Aabenraa kommunes statistiske kontor: 73
 Aabenraa Karosserifabrik: 61
 Aabenraa Købstadskommune: 67
 Aabenraa Kørelærerforening: 209
 Aabenraa Luftværnskontor: 133
 Aabenraa Magistrat: 88, 93, 173, 174, 198, 267
 Aabenraa Manufaktur: 57
 Aabenraa Maskinfabrik: 41
 Aabenraa Mineralvandsfabrik: 57
 Aabenraa Museum: 322, 333
 Aabenraa Musikforening: se Musikforeningen for Aabenraa og Omegn
 Aabenraa Møbelfabrik: 57
 Aabenraa Nye Boligforening: 148
 Aabenraa og Omegns Købmandsforening: 205
 Aabenraa Politikreds: 133, 177, 279
 Aabenraa Posten: 257
 Aabenraa Ringriderklub: 355
 Aabenraa-Rødekre banen: 190
 Aabenraa Sejl Club: 353
 Aabenraa Skattekontor: 37
 Aabenraa Skytteforening: 264
 Aabenraa Skyttelaug: 16, 225, 354, 356, 357, 358, 359
 Aabenraa Socialdemokrat: 143
 Aabenraa Socialudvalg. 116 (se også: Socialudvalget)
 Aabenraa station: 38, 246, 352
 Aabenraa Statsskole: 13, 26, 28, 133, 229, 261, 285, 307, 309, 314, 316, 319, 320, 321, 323, 326
 Aabenraa Svømmeklub: 353
 Aabenraa-Sønderborg Amtsarkiv: 99
 Aabenraa-Sønderborg amtsråd: 14, 126
 Aabenraa-Sønderborg ruten: 185
 Aabenraa Tanklager: 44
 Aabenraa Teater: 360
 Aabenraa Tekniske Forening: 321
 Aabenraa Tekstilhandlerforening: 205
 Aabenraa Vejviser: 80
 Aabenraa Værk: 163, 167
 Aagaard, Jacob: 85
 Åkjær, Jeppe: 237
 Ålborg: 208
 Ålborg-lejren: 133
 Århus: 325, 351

HENRIK BECKER-CHRISTENSEN er født 1950 i Vejle. Han er mag.art. i historie og har siden 1976 været ansat ved Institut for grænseregionsforskning i Aabenraa. Han har skrevet bøger om Europarådet og grænseregionerne, den politiske skandinavisme i Danmark, Hærvejen i Sønderjylland og dansk mindretalspolitik i Nordslesvig. Hertil kommer flere afhandlinger om dansk økonomisk historie i det 17. og 18. årh.

JØRGEN WITTE er født 1946 i Flensborg. I 1973 blev han mag.art. i historie ved Århus Universitet og samme år ansat ved Jyllandarkivet i Aabenraa. Han har bl.a. skrevet om Den slesvigske Føring 1849/52, St. Jørgens kirke i Aabenraa ca. 1900, Aabenraa børnehaveseminarium 1953/78 samt biografier af danske og tyske nordslesvigere. Derudover har han skrevet om landarbejdernes og tyendets kår i slutningen af det 19. årh.

Aabenraa Bys Historie 1945–70 er skildringen af byens og borgernes vej fra de magre år lige efter Besættelsen til de gode år i de »glade tressere«. Hovedlinjerne er de samme som i resten af Danmark, men forfatterne følger her, hvordan det gik i Aabenraa.

De tager deres udgangspunkt i det økonomiske grundlag for byens liv. Den betydningsfulde engroshandel med bl.a. korn og foderstoffer ved havnen belyses, men også byens detailhandel, industri og håndværk behandles indgående. I slutningen af denne periode blev den offentlige sektor med administration og service tilsvarende en betydelig arbejdsplads for mange aabenraaere.

De to historikere skildrer, hvordan livsbetingelserne ændrede sig for byens befolkning. Mod slutningen af 1950erne faldt arbejdsløsheden langt om længe, og forbruget begyndte at rette sig mod mere varige forbrugsgoder. Boligforeningerne havde iværksat et stort boligbyggeri, så man endelig slap ud af besættelsesårenes akutte boligmangel; hertil kom i 1960erne et omfattende parcelhusbyggeri. Der blev også bygget nye veje og gader til den stærkt voksende bilpark – f.eks. Vestvejen og Dronning Margrethesvej.

Resultatet af den store udbygning af den lille købstad med de snævre gader til en moderne kommune kan ses i dag. Bogen skildrer imidlertid også ambitiøse, men mislykkede projekter, som dengang man forsøgte at bygge en mægtig omfartsvej fra Fladsten over en kæmpebro til Vestvejen, og de forgæves forsøg på at skaffe byen en flyveplads!

Bogens sidste afsnit drejer sig om forskellige sider af det politiske og kulturelle liv i byen. Forfatterne har koncentreret sig om brydningerne i byrådet mellem den borgerlige fløj på den ene side og socialdemokraterne på den anden, med hjemmetyskerne som tungen på vægtskålen. Det tyske mindretals genopbygning i byen omtales ligeledes, og bogen slutter med en omfattende beskrivelse af byens kulturelle og fritidsmæssige sysler. Det er ikke kun finkultur, – også kolonihaverne, go-go piger og fodboldklubben er kommet med i den moderne byhistorie.

Livet i Aabenraa er så omfattende og varieret, at det ikke er muligt at skildre alt, som skete i tiden mellem 1945–70. Men den nye byhistorie giver et grundigt indtryk af de væsentlige begivenheder i disse år. Kort sagt er det bogen for enhver, der vil vide, hvorfor og hvordan Aabenraa udviklede sig til det, den er i dag.